

Həsərət HƏSƏNOV
filologiya elmləri doktoru, prof.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİKASI

DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirliyinin Elmi-metodik
Şurasının "Azərbaycan dili və
ədəbiyatı" bölməsinin
17 may 2000-ci il tarixli 06 sayılı
iclas protokolu ilə təsdiq edilmişdir.

Yeridən işlənilmiş və
təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri

BAKİ - 2005

23071

H-59

Rəyçilər: **Ə.Ə.Rəcəbov,**
filologiya elmləri doktoru, professor
İ.O.Məmmədov,
filologiya elmləri doktoru

Elmi redaktor: **Y.M.Seyidov,**
filologiya elmləri doktoru, professor

HƏSƏNOV H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, ali məktəb tələbləri üçün dərslik. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2005. — 452 səh.

Dərslikdə müasir Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi, söz qrupları, alınma sözlər, söz yaradıcılığı, frazeologiya və lüğətçilik, etimologiya və onomastika, ictimai-siyasi leksika, hərbi leksika, bədən tərbiyəsi və idman leksikası, sözün variantları, morfologiya, sözün mənası və mənə tipləri və s. haqqında geniş məlumat verilir, onların yeri, rolu, xüsusiyyətləri hərtərəfli izah edilir.

Dərslik ali məktəblərin filologiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Bu dərslikdən yalnız universitet tələbələri deyil, elmi işçilər, aspirantlar, orta məktəb müəllimləri də faydalana bilər.

Dərslik universitetlərin filologiya fakültələrinin "Müasir Azərbaycan dili" kursunun proqramı əsasında yazılmışdır.

Q $\frac{4702000000}{N-098-2005}$ *Qrifli nəşr*

© "Nurlan" nəşriyyatı, 2005

yazmışdır: "Rusiyadan çıxandar sonra dağlan aşdım. Şuşa, Quba və Şamaxı şəhərlərində oldum... tatarcanı öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir".

İndi azərbaycanlıların səsi, demək olar ki, dünyanın hər yerindən gəlir. İnkişaf etmiş ölkələrdə məskunlaşaraq öz icmalarını yaratmışlar, öz ana dilini qoruyub saxlayır və yaşayırlar.

İndi Cənubi Azərbaycanda 30 milyon, Türkiyədə 3 milyona qədər, Rusiyada 2 milyon, ABŞ-da 1 milyon, İraqda 700 min, Əfqanıstanda 430 min, Ukraynada 500 min, Almaniya da 300 min, Kanadada 174 min, Fransada 174 min, Hindistan və Pakistanda 350 min, İsveçrədə 40 min, İsveç, Norveç, Danimarka və Hollandiyada 300 min, Yaponiyada 40 min, Yəməndə 19 min, Avstraliyada 8 min, Suriyada 50 min, Səudiyyə Ərəbistanında 40 min, Maltada 2,5 min, Gürcüstanda 600 min, Özbəkistanda 60 min, Qazaxıstanda 74 min, Türkmənistanda 25 min azərbaycanlı yaşayır. Azərbaycan Respublikasında, təxminən 6 milyon azərbaycanlı var.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili dünyanın 87 ölkəsində təxminən 50 milyon insanın ünsiyyət vasitəsidir. Azərbaycan dili gözəl musiqili səsli sistemində, zəngin söz ehtiyatına və tam sabit əşmiş quruluşa malikdir.

Dilimizin ədəbi irsi çox-çox qədimdir. Azərbaycan ədəbi dili XII əsrdən formalaşmağa başlamış, bugünkü səviyyəsinə çatana kimi uzun tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Tarixilik baxımından, Azərbaycan dili türk dilləri içərisində xüsusi yer tutur. Azərbaycan dili qədimliyinə, öz mənə tutumunun genişliyinə, lüğət tərkibinin zənginliyinə görə zəngin milli dillərdən biri hesab olunur. Azərbaycan dili türk dilləri içərisində qədimliyi ilə seçilir. O, uzaq keçmişimizi qədim dil faktlarını daha çox mühafizə edərək yaşada bilmişdir.

ÖN SÖZ

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Konstitusiyamızın "Dövlət dili" maddəsində deyilir: "1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir. 2. Azərbaycan Respublikası əhalisinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsi və inkişafını təmin edir."

Azərbaycan dilindən həm respublikamızda, həm də xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar istifadə edirlər. Respublikamızın ərazisində yaşayan azsaylı xalqlar və etnik qruplar, o cümlədən ləhcə, talış, tat, qırz, ləzgi, udm, xıralıq və başqaları Azərbaycan dilindən ikinci ana dili kimi istifadə edirlər.

Azərbaycan dilinin hələ qəbimdən öz hədudlarını aşaraq bir sıra ölkələrə yayılması, ünsiyyət vasitəsi olması, onun nüfuz dairəsinin tarixi-ictimai səbəblərlə əlaqədar artması, "poeziya dili kimi geniş imkanları, nitqə yadlılığı, hikmətli ifadə vasitələri, zəngin və aydın mənə tutumu, şirinliyi, musiqiçiliyi, asanlıqla ilə bağlı idi". Bütün bunlar M.F.Axundov (dünya dillərindən daha şirini) və F.Köçərlinin ("bütün müsəlman Şərqi ən gözəl və ən çox işlənən bir dili") Azərbaycan dili barədə iftixarla dedikləri sözləri təsdiq edir.

Görkəmli ictimai xadim S.Qənizadə Azərbaycan dili haqqında yazmışdır: "Həqiqətən, bu dil öz təbiətinə görə çox e'astikidir və asanlıqla zərif üslubi formalaradüşmə bacarığına malik olmaqla öz xüsusiyyətləri ilə fəxr edə bilər. Bu xüsusiyyətlər öz mahiyyətinə görə çox maraqlıdır... Buradakı xüsusiyyətlərə bənzər hadisələrə hər hansı bir başqa dildə az təsadüf etmək olar."

XIX əsrdə Rusiya və Avropa ilə ədəbi-mədəni əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycan dilinə marağın artmasına səbəb olmuşdur. O dövrdə Azərbaycan dilini "Asiyaya başdan-başa gəzib dolanmağa" (V.Marlinski) imkan verən, "bütün Qafqaz ölkəsində və İranda işlənən" (L.Budaqov) və "Asiyada əhalinin bütün təbəqələrinin uşaqlıqdan danışdığı" (M.Lazarov) bir dil kimi qiymətləndirmişlər.

M.Y.Lermontov və A.A.Bestüjev-Marlinski Azərbaycan dilinin Qafqazda və Şərqi xalqları arasında geniş yayıldığını qeyd etməklə ona ən yüksək qiymət vermişlər.

M.V.Lermontov Azərbaycan dili haqqında 1837-ci ildə dostu S.A.Rayevskiyə

Minimal müstəqil vahidlər xüsusi mənası olan söz, minimal mənaferqləndirici vahidlər isə fonem adlanır. Bununla belə, dilin əsas kardinal ayrılması şərtlənir. Beləliklə, ilk rəvbədə, iki səviyyə biri-birinə qarşı qoyulur: fonem səviyyəsi və söz səviyyəsi.

Dil bütövlükdə sistemin iyerarxik (aşağı səviyyəli vahidlərin yuxarı səviyyəli vahidlərə tabeolma qaydası) sistemidir. Vahidlərin tiplərinə uyğun olaraq bir sahədə yerləşdirilməmişdir, amma sanki biri-birinin üzərində qurulur. Dil insan kollektivində əmələ gəlir və mövcuddur. Dilsiz insanlar biri-biri ilə ünsiyyət yarada bilməzlər.

Nitq məlum kollektivin məhsuludur. Nə fikir, nə də dil öz-özlüyündə xüsusi sələnət yaratmır. Onlar ancaq həqiqi həyatda meydana gəlir. Dil və təfəkkür ayrı-ayrılıqda yaşamır, bir-biri ilə şərtlənir. Dil bilavasitə fikir gerçəklidir.

Dil universal işarələr sistemidir. Bu, təfəkkürün məzmununu müəyyən maddi formanın köməyi ilə verməyə xidmət edir. Bu münasibət sözdə, dil işarələrində daha klassik növdə təqdim edilir. Sözü xarici maddi forması ilə əlaqədar ləkslə, onun daxili ideal tərəfi ilə fonemlə həyata keçir.

Dil nitqdə obyektiv ictimai hadisə kimi özünü göstərir, nitq isə dilin əməli fəaliyyət forması, fikrin birbaşa yerçəkliyi kimi çıxış edir.

XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin milli əsaslar üzərində yenidən təşəkkülü, milliləşməsi dövrüdür. Milli ədəbi dil XVIII əsrin ikinci yarısı XIX əsrin 70-90-cı illərində ilk formalaşma mərhələsinə qədəm qoyur. Azərbaycan dilinin milli dövrü XX əsrin əvvəllərindən başlayır. XX əsrin 30-cu illərindən ədəbi dilin fonetik-orfoqrafik, morfoloji-sintaktik, ləksik-terminoloji normaları müəyyənləşir. Milli ədəbi dil üçün vacib olan funksional-üslubi diferensiaslaşma gerçəkləşir. 1920-1940-cı illərdə fonetik-orfoqrafik, ləksik-qrammatik normalar təkmilləşir. 1920-1940-cı illəri normalaşma, 1940-cı ildən sonrakı zamanı isə sabitləşmə və zənginləşmə mərhələsi adlandırmaq olar.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbi dilinin strukturunda və funksional mənzərəsində dəyişiklik baş verir. Azərbaycan ədəbi dili milli səviyyədə özünü göstərir. Bu dövrdə türk mənşəli ləksik vahidlərin

MİLLİ AZƏBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Dil insanlar arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir. Onun vasitəsilə insanlar biri-biri ilə ünsiyyət saxlayır, öz fikirlərini, hiss-həyəcanlarını, arzu və istəklərini ifadə edirlər. Dil insanların birgə əmək fəaliyyəti prosesində tarixən əmələ gəlmişdir. Dil bütövlükdə həyat, qədim tarix, xalqın yaşayış tərzini, onun minilliklər yaddaşındadır. O hər hansı cəmiyyətin təşəkkülü, mövcudluğu və inkişafı üçün əsas şərtədir. Dil, bir sözlə, ictimai təcrübədə qazanılmış bilik və məlumat toplusudur. Dilin yaradıcısı, onu yaşadan, inkişaf etdirən, ona həyat verən xalqdır. O, etnik mədəniyyətin, etnopsixologiyanın, milli şüur və tofökkürün vacib göstəricisidir. Milli mədəniyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olan dilin ictimai vəzifəsi kommunikativlik, milli-mədəni normativlik, ekspressiv-estetik funksiyaları yerinə yetirməkdir.

Dil özlüyündə mürəkkəb quruluşludur. Dil müxtəlif vahidlərə ayrılır. Səs və məna, söz və morfem, söz birləşməsi və cümlə dilin ümumi sisteminin müxtəlifliyi kimi sistemlər sisteminin elementləri kimi dildə çıxış edir.

Dil haqqında elm müxtəlif bölmələrin vahidlərini öyrənir. Bunların hamısı birlikdə müəyyən qarşılıqlı münasibətdədir. Onların biri digərinin tərkibinə daxil olaraq, daha mürəkkəb vahidlər və ya müxtəlif səviyyəli vahidlər yaradır. Dilin müxtəlif vahidləri biri-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Məsələn, hər morfem fonemlərdən ibarətdir. Fonem və morfem dilin iki müxtəlif səviyyəsini yaradır: aşağıda fonem, yuxarıda morfem durur. Morfem, öz növbəsində, ləksəm təşkil edir. Ləksəmlərin birləşməsi sintaktik konstruksiya əmələ gətirir. Bu, iki sonrakı səviyyənin ayrılmasına imkan verir: ləksəm və sintaktik.

Ayrılmış yuxarıdakı səviyyələr birbaşa və birmənalı bir-biri ilə münasibət tapır. Mənası olan vahidlər məna fərqləndirici funksiyası olan vahidlər yaradır.

çoxalması və işlədilməsi üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan dili öz mahiyyətinə - qədimliyinə, öz mənə tutumunun genişliyinə, lüğət tərkibinin zənginliyinə görə indi dünyanın inkişaf etmiş, ən zəngin milli dillərindən biri sayılır. "Bü dilin özünəməxsus gözəlliyi və ahəngi vardır. Azərbaycan dili, hər şeydən əvvəl, xoş avaz yaradan səs-lər sisteminə, zəngin və rəngarəng söz ehtiyatına, tam sabitləşmiş qrammatik quruluşa malikdir" (A.Qurbanov).

Azərbaycan dili hələ Səfəvilər dövründə müxtəlif xalqlar (gürcülər, kürdlər, tatlar, talışlar, farslar və s.) arasında beynəlxalq bir dil kimi fəaliyyət göstərmişdir.

XVII əsrdə Azərbaycana səyahət edən fransız səyyahı Şarden Azərbaycan dilinin Qəzvinədə, Ərdəbildə, ümumiyyətlə, İranda geniş yayıldığını, şahların İsfahandakı sarayında fars dilindən çox, Azərbaycan dilindən istifadə olunduğunu göstərmişdir.

"Dil bir dövrün məsulu olmayıb, əsrlər boyu yaranır və inkişaf prosesi keçərək get-gedə formalaşır, zənginləşir. Dil yarandığı gündən xidmət etdiyi cəmiyyət üzvləri arasında, heç bir fərq qoymadan, bütün üzvlər üçün eyni dərəcədə ünsiyyət vasitəsi olur. Dil xalqın tarixi ilə üzvü şəkildə əlaqədar olur, çünki dil ancaq cəmiyyət daxilində tərəkül tapır. Dili yaradan xalqdır. Dilin taleyi onu yaradan xalqın taleyi ilə bağlı olur. Azərbaycan xalqı hələ uzaq keçmişdə öz ana dilini yaratmışdır. Xalqımızın yaratdığı həmin dilə hal-hazırda Azərbaycan dili deyilir" (A.Qurbanov).

Normalar ədəbi dilin struktur və funksional sistemini birləşdirir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili özünəməxsus daxili qaydalara və ədəbi normalara malikdir. Normativlik ədəbi dilin başlıca şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz.

Normaya - ədəbi dilin sisteminə dinamik, tarixi proses kimi baxılmalıdır. Dil normaları fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamının eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitqin formalaşmasına kömək edir. Dildə normalar sistem şəklindədir. Ədəbi dilin normaları sabit və dəyişməz qalmır. Dövr və inkişaf əlaqədar dil dəyişiklikliyə uğrayır. Ədəbi dildə dəyişiklik dilin daxili və xarici

amillərinə təsiri və dəyişməsi ilə nəticələnir. "Hər bir ədəbi dilin mahiyyəti onun sabitliyi, onun önənəsidir" (L.V.Şerba).

Ədəbi dilin normaları onun bütün səviyyələrini əhatə edir. Ədəbi dilin normaları ümumiləşdirici səciyyəlidir: 1) normalar ədəbi dilin canını, varlığını təşkil edir; 2) normalar ədəbi dilin özü kimi tarixi kateqoriyadır; 3) ədəbi dilin özü kimi normalar da kütləvi və universal xarakterlidir; 4) normalar ədəbi dilin struktur və funksional sistemini özündə birləşdirir; 5) normalar ədəbi dildə nisbi sabitliyi təmin edir; 6) normalarda obyektiv və sübyektiv şərtlər, bir növ, qovuşur; 7) normalar dərsləklərdə, məlumat kitablarında, müxtəlif lüğətlərdə öz əksini tapır; 8) qəbul edilmiş normalara o dildə danışan və yazanların hamısı əməl etməlidir.

Ümumxalq dilinin müəyyən normalarına, qayda və qanunlarına əsasən formalaşan ədəbi dil fonetik, leksik, orfoqrafik, orfoepik, sözişlətmə və qrammatik qaydaların toplusu kimi fəaliyyət göstərir.

Qrammatik və leksik normalar ana dilinin başqa dillərlə müqayisəsində yaranır. Milli dillərin yaradılmasında məişət nitqi əsasdır. Dilin leksik tərkibi cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatı, onun dəyişilməsi, inkişafı ilə daha çox bağlıdır. Leksik sistemin normalaşdırılması böyük çətinlik yaradır. Dilin leksikasında xalqın dünyagörüşü, onun maddi və mənəvi sahəsinin inkişaf səviyyəsi öz əksini tapır. Leksik normada sözün seçilib yerli-yerində işlədilməsi, yeni söz və terminlərdən istifadə edilməsi, ədəbi dilin inkişafı prosesində purizmə qarşı daim mübarizə ön planda durur.

Dil normaları sözlərin düzgün tələffüzü, yazı qaydaları, sözlərin düzgün işlədilməsi və qrammatik formaların qaydaları ədəbi dilin müəyyən dövrlərdə inkişaf fəaliyyətidir. Ədəbi dil normalaşdırılmış dil kimi hamı, hər kəs üçün məcburidir. Azərbaycan dilində düzgün danışmaq və yazmaq istəyən hər kəs ona əməl etməlidir.

Azərbaycan ədəbi dili ümumxalq və milli dilin əsasında tarixən formalaşmış, normalaşdırılmış, seçmə və əvəzetmə yolla cilalanmış və normaya salınmış, yazılı və şifahi formaları olan, hamının anladığı və işlətdiyi, dünyada tanınan milli dillərdən biridir.

Yazı ədəbi dilin yazılı formasının bir sıra normalarını, üslublar

sistemini sabitləşdirən mühüm vasitədir.

Azərbaycan milli ədəbi dili milli ümumxalq dilinin ən yüksək forması kimi millətin bütövləşməsinə, formalaşmasına, mükəmməl sosial-mədəni tələbləri ödəməyə xidmət edir. O, bütün fəaliyyət sahələrində: dövlət-ictimai müəssisələrində, mətbuat, elmi-texniki, ictimai-siyasi və bədii ədəbiyyatda, radio və televiziya, teatr və kinolarda və s. qəbul olunmuş vahid ünsiyyət dilidir, orta və ali məktəblərdə tədris olunur.

Ədəbi dil ümumxalq dilinin başqa formalarından fərqli olaraq nümunəviliyi, düzgünlüyü, anlaşılıqlığı, norma tabeliliyi, üslubi diferensiallığı, hamı üçün vahidliyi, məcbüriliyi ilə seçilir.

Ədəbi dil hər xalqın tarixində millətin yaranması dövrü ilə sıx əlaqədardır. Milli dil üslubi cəhətdən diferensiallaşmış, semantik cəhətdən inkişaf etmiş bir sistem şəklində düşmüşdür. "Bütün milli dillərin hamısı milli dil deyildir. Milli dil və ədəbi dil anlayışları biri-birinə uyğun gəldikdə eyniləşir, milli dilin ədəbi dilin qarşılıqlı əlaqəsinin mahiyyəti onların biri-birinin inkişafı üçün zəmin yaradır və müəyyən əlverişli şəraitdə eyniləşir" (A. Axundov).

Milli dil zəngin leksik fəonda malik, uzun dövr ərzində möhkəmlənmiş qrammatik quruluş və cilalanmış üslubi sistemi ilə qaydaya salınmış milli dilin tarixən qərarlaşmış, ən yüksək formada inkişaf etmiş nümunəvi formasıdır.

Türk dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin yeri

Azərbaycan dilinin tarixi qədimdir. O, bir neçə əsrin yadigarıdır. Ta qədimdən indiyə qədər Azərbaycan dilində anlaşılma, sadələşmə, təmizlənmə, semantik cəhətdən yeni milli sözlərlə zənginləşmə, demokratlaşdırılma prosesi ilə əlaqədar dəyişmə baş vermişdir. Dilin lüğət tərkibindən köhnəlmiş, tələffüzü və mənası çətin olan sözlər çıxmış, onun əvəzinə yeni sözlər daxil olmuşdur. Bu proses cəmiyyətin dəyişməsi və inkişafı ilə bağlıdır.

Azərbaycan dili məfhumunun mənasını, qədimliyini və rolunu

türk dilləri ilə müqayisədə bilmək olar. Azərbaycan dilinin dünya və türk dilləri arasında xüsusi yeri var. Bu dil, əvvəla, xüsusi və dillərarası ünsiyyət vasitəsidir, ikincisi, bu, 50 milyonluq xalqın dilidir; üçüncüsü, dünya mədəniyyətinə və incəsənətinə inteqrasiya olunmuş, BMT-nin inkişaf etmiş dillərindən biridir; dördüncüsü, bu dillə dünyanın, demək olar ki, bütün ölkələri ilə siyasi-iqtisadi, ictimai-mədəni əlaqələr yaratmaq mümkündür; beşincisi, Azərbaycan incəsənət nümunələri dünyanın əksər xalqlarının qəlbini rıqqətə gətirən, ürəyini oxşayan, gözəl ritmik musiqisi ilə şöhrət qazanmışdır.

Dillərin biri-birinə yaxınlığı (qohumluğu) və ya biri-birindən uzaqlığı (qohum olmadığı), eyni və ya müxtəlif sistemli olması morfoloji strukturuna və mənşəyinə görə müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan dili genealoji cəhətdən türk dilləri ailəsinə, morfoloji strukturuna görə iltisacı dillərə daxildir. İltisacilik qrammatik mənənin ifadə vasitəsi kimi çıxış etməsidir, bir kökün başqa bir kökə birləşdirilməsidir. Azərbaycan dilində əsas qrammatik vasitə şəkilçilərdir. Şəkilçilər sözlərin sonuna artırılır, onları fonetik və ya mənə cəhətdən dəyişdirir. Sözlər bu bütövlüyünü mühafizə edir. Onlara əlavə olunan şəkilçilər yeni sözlər düzəltməklə bərabər, həm də sözlər arasında əlaqə yaratmağa, söz birləşmələri və cümlələr əmələ gətirməyə xidmət edir. Məsələn: üzüm-çü-lük, ya-ra-dı-cı-lıq. Bakının gecələri gözəl olur.

Genealoji bölgədə dillər mənşəyinə, qohumluğuna görə qruplaşdırılır. Qohum dillər dil ailəsində birləşdirilir. Bir neçə dil qrupu dil ailəsi əmələ gətirir. Məsələn: Hind-Avropa, türk, fin-uqor, monqol, sami, İndoneziya və s. dillər ailəsi.

Genealoji təsnifə görə türk dilləri ailəsinin oğuz dilləri qrupuna müasir türk dili, müasir türkmən, qaqauz, Krım tatarlarının dili, Balkan türklərinin trüxmən dili ilə yanaşı, Azərbaycan dili də daxildir. Bu dil ailəsinə daxil olan dillərin biri-biri ilə əlaqəsi və ya qohumluğu tarixi-ictimai hadisədir.

Hər bir dil ailəsinin əsasını ulu dil təşkil edir. Ulu dil ailəsinə daxil olan dillər illər keçdikcə iqtisadi, siyasi, mədəni cəhətdən inkişaf edərək ayrı-ayrı dillər kimi formalaşaraq ulu dildən ayrılmışdır. Bu

dilləri yaşadan xalqlar müxtəlif ərazilərdə məskunlaşaraq müstəqilləşmiş və öz dövlətlərini yaratmışlar. **Bir ulu dildən ayrılma nəticəsində əmələ gələn dillərə qohum dillər deyilir.** Dillərin qohumluğu anlayışı adı altında onları səs sistemi, qrammatik quruluşu və söz köklərinin biri-birinə oxşar və ya yaxınlığı, lüğət tərkibinin, fonetik-qrammatik strukturunun yaxınlığı başa düşülür.

Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər biri-biri ilə əlaqədardır, mənşəyinə görə eynidir, hamısı eyni kökdən təşəkkül tapmışdır. Bu dillərin biri-birinə yaxınlığını onların fonetik, leksik-qrammatik quruluşlarının yaxınlığı, söz köklərinə şəkilçilərin əlavə olunması qaydaları, qrammatik formaları, sözlərin ümumiliyi və sintaktik xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirmək olar. Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik strukturlarında türk dilləri ailəsinə mənsub dillərin bir sıra ümumi əlaməti özünü göstərir. Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik strukturlarında türk, türkmən və qaqauz dillərinin xüsusiyyətlərinə oxşarlığı və yaxınlığı başqa türk dillərinə nisbətən daha çoxdur. Məhz buna görə də, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin oğuz, yaxud cənub-qərb qrupunu təşkil edir. Azərbaycan dili özbək, uyğur və tatar dilləri ilə birlikdə xüsusi inkişaf yolu keçmişdir. Bu dillərdə danışanların nitqini dinləyənlər onların eyni kökdən təşəkkül tapmasını, onların oxşar və yaxın olduğunu asanlıqla dərk edə bilirlər. Dillərin oxşarlığı və yaxınlığı müxtəlifdir. Azərbaycan dilinin uyğur-çuvaş dillərinə oxşarlığı var, çünki bu dillər də türk mənşəlidir, lakin müasir türk, müasir türkmən, qaqauz, Balkan türklərinin dillərinə yaxınlığı daha çoxdur, çünki bu dillər fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən biri-birinə daha yaxındır. Bu yaxınlıq kök, sözlərin qrammatik formaları və səs ümumiliyi ilə bağlıdır. Bu dillərdə eyni köklülük daha tez nəzərə çarpır. Bunlar arasındakı fərq ayrı-ayrı türk dillərinin yaranması, orfoepiya və orfoqrafiyasının inkişaf meyillərinin müxtəlifliyi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan ədəbi dili XII əsrdən formalaşmağa başlamış. bugünkü səviyyəyə çatana kimi uzun tarixi inkişaf prosesi keçmişdir. Tarixilik baxımından, Azərbaycan dili türk dilləri içərisində xüsusi yer tutur. Azərbaycan dili qədimliyinə görə zəngin milli dillərdən biri

hesab olunur və digər türk dillərindən seçilir. O, uzaq keçmişimizin əlamətlərini, qədim dil faktlarını daha çox mühafizə edərək, bir sıra yazılı abidə yarada bilmişdir. "Orxon-Yenisey abidələrində işlənən 52 təkhecalı felin 27-sinin kökü müasir Azərbaycan dilində işlənən fel kökləri ilə tamamilə eynidir. 16 kökün yaxınlığı isə müəyyən fonetik keçmələrin bərpası ilə müəyyən edilir" (Y.Bağırov).

Müstəqil dövlətləri olan türk xalqları suveren inkişaf yoluna qədəm qoymuşlar. Bu dövlətlərin daxili və xarici siyasəti ümumtürk birliyinə, türk xalqlarının biri-birinə yaxınlaşmasına xidmət edir. İndi türk dövlətləri arasında inkişaf daha intensiv xarakter almışdır. İdarəetmədə xalq demokratiyasına geniş yer verilir. Bir sözlə, türk dillərində demokratikləşmə prosesi gedir.

Dövrümüzədək qorunub saxlanan qədim türk yazılı abidələrinin indiki dilimizə münasibətini müəyyənləşdirmək üçün 732-ci ildə yazıldığı güman edilən Gül-tikinin şərəfinə yazılmış (kiçik abidə) abidənin lüğət tərkibini indiki Azərbaycan türk dili ilə müqayisə etmək kifayətdir. Həmin yazılı mətnə 170-dən artıq kök və düzəltmə söz vardır. Həmin sözlər kök etibarilə, demək olar ki, bütünlüklə türk mənşəlidir. Göstərilən abidədə 20-dən artıq söz fonetik quruluşuna görə indiki dilimizdə işlədilən sözlərə tam uyğun gəlir: bu, oğlan, altun, al, öl, üçün, öz, az, bil, iç, yarat, il, bir və s. 55 söz indiki dilimizdə bu və ya digər şəkildə fonetik dəyişmə hadisəsinə məruz qalmış halda qorunub saxlanmışdır: tənri, təğ, bol, olur, esid, bağ, tokuz, tınla, ilgäri, içräki, amtı, yok, esid, və s. Abidədə yüzdən artıq söz indiki dilimizdə tamamilə unudulub sıradan çıxmışdır: böd>öd - taxt, oğuz - qəbilə, bəduun - xalq, buyuruk - buyuruqçu, edgüti - yaxşıca, sülä - qoşun çəkmək, yığ - yaxşı, süciğ - şirin və s.

LEKSİKOLOGİYANIN PREDMETİ VƏ VƏZİFƏSİ

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün söz, termin və frazeologizmlərin toplusu leksika adlanır. Dilin leksikasını, bütövlükdə leksik vahidləri sistemli şəkildə xüsusi elm, leksikologiya öyrənir.

Leksikologiyanın əsas tədqiqat obyektı sözdür. O, sözün mənasını (həqiqi və məcazi) müəyyən edir, üslubi aidliyini (neytral qata), mənşəyini (türk və alınma) öyrənir, sözün uyğun sinonim və antonimini seçir.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibini sinxron (yun. cəmi zamanda) və diaxron (yun. müxtəlif vaxtlarda) planda öyrənmək olar, amma Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini sinxron planda öyrənilməsinə üstünlük verilir. Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, lüğət tərkibinin diaxron planda öyrənilməsinə əhəmiyyət verilmir. Ayrı-ayrı dil hadisələrinin tarixi və indiki vəziyyətinin ardıcılıqla inkişafı və linqvistik öyrənilməsinin predmeti deməkdir. Tarixi inkişafın müəyyən mərhələlərində dilin vəziyyəti - leksik, qrammatik, fonetik elementlər bütöv sistemi kimi araşdırılır.

Lüğət tərkibindəki vahidlərin həcmə genişliyi və müxtəlifliyi, onun açıqlığı, dinamizmi daxili təşkil olunanın xüsusi mürəkkəbliyi, vahidlərin-sözlərin spesifik şərtləndirilməsi sistemli izahının qanunauyğun şübhələri üçün məlum əsas verir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikologiyasının əsas vəzifəsinə lüğətin üslubi diferensiallaşmasının, sözlərin ayrı-ayrı tematik və leksik-semantik qruplarının daxili vahidlərinin münasibətinin araşdırılması daxildir. Bundan əlavə, leksikologiyaya bir sıra sənasioloji problemlər, məna ilə əlaqədar problem, sözlərin mənalari, onların ifadə etmə imkanları və ya digər dilçənkonar gerçəkliyin oşya və hadisələri daxildir.

Leksikologiya yunanca iki elementdən: *lexis* (leksis) və *logos* ibarətdir. Leksikologiya söz və ya söz haqqında elmdir, çox vaxt leksikologiya əvəzinə leksika işlədilir.

Söz yalnız dilçilik elminin yox, həm də məntiq, psixologiya və fəlsəfənin obyektidir. Söz dilçilikdə fonetik, leksik, etimoloji, sözyaratma, morfoloji, sintaktik və üslubi cəhətdən öyrənilir. Sözün formalaşması həm onun fonem və morfem tərkibləri, mənası, həm də işlədilməsi, mətnin üslubi şəraiti morfolojiya, sintaksis, söz yaradıcılığı və üslubiyyatla qarşılıqlı əlaqədədir. Belə ki, fonetika sözün fonem tərkibini, fonetik xüsusiyyətlərini, morfolojiya "söz barədə qrammatik təlim" (V.V.Vinoqradov) kimi onun morfoloji strukturunu, morfem və onun tiplərini, struktur-formal əlamətlərini və qrammatik formalarını, sintaksis sözün sintaktik strukturunu, sözlərin birləşmə qaydalarını, söz yaradıcılığı dilin sözyaratma imkanlarını, model və qaydalarını, üslubiyyat onların üslubi diferensiasiyasını, leksikologiya isə lüğət tərkibinin inkişafı və dəyişmə qanunauyğunluğunu tədqiq edir.

Leksikologiya morfolojiya və söz yaradıcılığına daha yaxındır, çünki bunların hər üçü dilin lüğət tərkibi, onun leksik-qrammatik təsnifi, sözün semantik və morfoloji strukturları ilə bağlıdır. Əgər morfolojiyada sözün qrammatik strukturu, morfem tərkibi, söz yaradıcılığında sözlərin yaranma yolları araşdırılırsa, leksikologiyada sözlərin dilin leksik sistemində yeri, mənşəyi, işlədilməsi, ekspressiv-üslubi səciyyəsi öyrənilir.

Dil bütövlükdə iyerarxik sistemin sistemidir, yəni aşağının yuxarıya tabeliliyini, bir sahədə yerləşməsini ancaq bu sistemə uyğun vahidlərin tipləri sanki biri-birilə üst-üstə düşür.

Dil və nitq vahidlərinin əsas tipləri (fonem, morfem, söz və cümlə) dil sisteminin 4 əsas yarusuna (fonoloji, leksik, morfoloji və sintaktik) uyğun gəlir. Bu yaruslar biri-biri ilə əlaqədədir və onlar sistem şəklində aşağıdan yuxarı istiqamətdə dil sisteminin modeli səviyyəsi çərçivəsində düzülmüşdür. Hər bir dil vahidi özündən bir pillə aşağıda duran vahidə əsaslanır, onun əsasında formalaşır, özündən yuxarıda duran vahiddən isə öz funksiyasına görə fərqlənir.

Buna əsasən, sözü 4 aspektdə tədqiq etmək olar: fonetikada fonoloji, leksikada leksik vahid, morfolojiyada morfemlər kompleksi və sintaksisdə cümlənin tərkib hissəsi kimi səs və məna, söz və morfem, söz birləşməsi və cümlə dilin ümumi sisteminin müxtəlif ünsürləridir. Onlar biri-biri ilə əlaqədardır: biri digərinin tərkibinə daxil olaraq daha mürəkkəb birlik yaradır.

Semasiologiya, etimologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya və söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrı-ayrı sahələri olsa da, tədris proqramında ənənəvi olaraq leksikologiyanın bölməsi kimi verilir.

Leksikologiya dilçiliyin qrammatikaya nisbətən çox cavan, yeni sahəsidir. Görkəmli rus dilçi-alimi L.A.Boden de Kurtenc leksikologiya və söz haqqında elmin qrammatikasının ayrıca bir budağı kimi XX əsrin yaratması olacağını qabaqcadan söyləmişdir. Onun bu fikri həqiqətə çevrilmişdir. Həqiqətən, XX əsri leksikologiyanın bir elm kimi inkişaf dövrü adlandırmaq olar. İndi artıq leksikologiya dilçiliyin bir sahəsi kimi formalaşmış və müasir dilçiliyin ön məhsuldar inkişaf dövrünə qədəm qoymuş sahələrindən biridir. O, dilçilik fənləri sistemində mühüm yer tutur.

Leksikanın sistem şəklində formalaşmasında əşya və hadisələr arasındakı münasibətin əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, gecə və gündüz sözləri biri-biri ilə antonim münasibətdədir, onlar 24 saatlıq müddətin biri-birinə əks hissəsini adlandırır.

Mütəhərriklik və dəyişmə dil sisteminin zəruri daxili keyfiyyətləridir. Leksikada dəyişmə gözə tez çarpır. Bu, əvvəla, leksik vahidlərin kəmiyyətə başqa yarusun vahidlərinin kəmiyyətindən (fonem, morfem və s.) çoxluğu ilə, ikincisi, leksikanın gerçəkliklə bilavasitə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Leksika daim ictimai həyat və ictimai tələbin dəyişməsinə reaksiya verir.

Leksikanın inkişafında dilin ictimailiyi və sistemliliyi əsas rol oynayır. Dilin bu cəhətləri biri-biri ilə sıx bağlıdır. Dilin ictimailiyi və sistemliliyi leksikologiya və semasiologiyaya qismən uyğun gəlir.

Dilçilikdə sözün bütün qrammatik formaları və mənalarının

fopulusu leksem adlanır. Leksem həm leksikologiyanın, həm də semasiologiyanın obyektidir. Bunlar leksemi müxtəlif istiqamətlərdə araşdırır. Leksikologiya və semasiologiyanın obyektı (leksika) eyni olsa da, biri-birindən predmetinə və sözü tədqiq etmə metodlarına görə fərqlənir.

Leksikologiya dilin lüğət tərkibinin, hər şeydən əvvəl, dilxarici, ictimai-tarixi amillərlə şərtlənən tərəfini öyrənir. Onun vəzifəsi dilin müasir vəziyyətini və tarixi inkişaf prosesini, lüğət tərkibini, onun tarixən dəyişməsi və zənginləşməsi amillərini, sözlərin mənbəyi və işlədilmə sahəsini, aktiv və passivliyini, istifadə olunma dairəsi və emosional-ekspressiv çalarını sistem şəklində araşdırmaqdır. Burada söz leksik-semantik planda müəyyənləşdirilir. Leksikologiyanın obyektinə sözün semantik strukturu, frazemlər və onların strukturu, növləri, lüğətlərin növləri, tərtib prinsipləri, söz yaradıcılığı da daxildir. Leksikologiyada söz leksik-semantik sistemin vahidi kimi müəyyənləşdirilir, məsələn, biz ağaclıq sözünü səciyyələndirərkən, hər şeydən əvvəl, həmin sözün əsas mənasını müəyyən etməliyik. "Ağaclıq" sözünün əsas mənası çoxlu ağac bitmiş yerdir. Morfoloji planda bu sözün nitq hissəsinə aidliyi, leksik-sematik qrupu, ağac isminə -lıq şəkilçisinin artırılması ilə düzəlməsi müəyyənləşdirilir. Ağaclıq sözü öz sintaktik səciyyəsinə ancaq cümlə daxilində tapır, məsələn, Bizim kəndin üst tərəfi ağaclıqdır. Ağaclıq dirriyi küləkdən qoruyur.

Leksikologiyanın predmeti dilin lüğət tərkibi, onun təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyətidir. Leksikologiyanın vəzifəsi sözlərin mənasını, mənşəyini, işlədilmə sahəsini, üslubi cəhətdən diferensiaslaşmasını, ayrı-ayrı tematik və leksik-sematik qruplarını, həmin qruplar daxilində onların biri-birinə münasibətini tədqiq etməkdir, yəni leksikoqrafiya leksikanı sistemləşdirir, lüğət tərkibində lüğət vahidlərinin qatlarını ayıran aşağıdakı xarici əlamətləri birləşdirir və qarşı-qarşıya qoyur: əsl-alınma, aktual-köhnəlmiş, ümumişlək-məhdud dairədə işlədilən.

"Leksikologiya" anlayışını dar və geniş mənada işlətmək olar. Dar mənada leksikologiya bu və ya digər bir dilin leksikasının

spesifikasını öyrənir, sözün və ya lüğət tərkibinin nəzəriyyəsinə, qanunauyğunluğun dəyişməsi, inkişafı və yaranmasını, müəyyən sistem daxilində tədqiq edir. Geniş mənada ləksikologiya dildə sözün bütün mənə xüsusiyyətlərini, işlənmə yerlərini öyrənir.

Dar mənada ləksikologiyanın əsas bölmələri bunlardır: 1) dilin lüğət tərkibi və lüğət fondu; 2) onun mənşə etibarilə bölgüsü; 3) aktiv və passivliyinə görə tərkibi; 4) dilin istifadə dairəsinə görə ləksikası; 5) ekspressiv-üslubi cəhətdən tərkibi.

Geniş mənada ləksikologiya dilçiliyin aşağıdakı bölmələrini əhatə edir:

1) dilin ləksikası; 2) semasiologiya; 3) etimologiya; 4) onomastika; 5) frazeologiya; 6) ləksikoqrafiya; 7) söz yaradıcılığı.

"Ləksikologiya" məfhumu hal-hazırda tədris fənni kimi geniş mənada işlənir. O, sözün semantik, etimoloji, ləksik əlamətlərini hərtərəfli təsvir etməklə, onların işlədilməsində ədəbi normaların gözlənilməsinə və müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Azərbaycan dilinin ləksik sisteminin qayda-qanunlarını dərk etməyə, Azərbaycan sözlərinin mürəkkəb və müxtəlif həyatı ilə dərinlən tanış olmağa, onun ləksik mənasının tiplərini bilməyə, sözlərin biri-biri ilə sinonimik və antonimik əlaqədə olmalarını anlamağa və s. imkan verir.

Ləksika (yun. lexis-söz) terminini çoxmənalıdır. O, dilçilikdə aşağıdakı mənalarda işlədilir: 1) dilin lüğət tərkibi; 2) hər hansı bir fəaliyyət sahəsi ilə əlaqədar istifadə edilən sözlərin toplusu; 3) hər hansı müəllifin əsərlərində işlətdiyi sözlərin toplusu, yəni müəllifin əsərlərinin və ya yazıcının dilinin lüğət tərkibi; 4) dilin lüğət tərkibinin üslubi qatlarından biri (neytral və emosional ləksika); 5) onların mənşəyi ilə əlaqədar olan sözlərin toplusu (əsl Azərbaycan ləksikası, beynəlmiləl ləksika); 6) "ləksikologiya" termininin əvəzi kimi dilin lüğət tərkibini öyrənən elm, dilçiliyin bir sahəsi.

Leksikologiyanın növləri

Dilin leksik sistemi müxtəlif cəhətdən tədqiq edildiyi və öyrənilədiyi üçün leksikologiyanın, əsasən üç növü meydana çıxır. a) müqayisəli; b) tarixi, c) təsviri.

Müqayisəli leksikologiya. Dildəki ayrı-ayrı leksik vahidlər qohum dillərin leksik vahidləri ilə müqayisə edilir. Bunun əsasında müqayisəli-tarixi metod durur. Bu, dillərin qohumluğunu, onların bir mənşədən törəməsini müəyyənəlməyə kömək edir. Qohum dillərin leksikasını biri-biri ilə müqayisə etməkdə məqsəd onların hər birinin özünəməxsus lüğət tərkibini, spesifik cəhətlərini, mənşəyini, inkişafını, həmin dillərin tarixində mövcud olan bütün faktları nəzərə almaqla aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Müqayisəli leksikologiyada yalnız qohum dillər deyil, qohum olmayan sistemli dillər, hətta bir dilin öz vahidləri də müqayisə olunur, onların ümumi qanuna uyğunluğu aşkar edilir.

Tarixi leksikologiya. Dilin bu və ya digər tarixi dövrdə lüğət tərkibinin təşəkkülünü, formalaşmasını, dəyişməsini, inkişafını araşdırır. Dilin leksik sistemində sözlərin bu və ya digər mənada ekspressiv-üslubi xüsusiyyətləri, işlədilmə sahəsinin tarixi öyrənilir.

Təsviri leksikologiya. Bunun predmeti dilin lüğət tərkibinin müasir vəziyyətidir. Bu leksikologiya dilin müasir leksik sisteminin bütün xüsusiyyətlərini təsvir edir.

Tarixi və təsviri leksikologiya biri-biri ilə sıx bağlıdır. Leksikologiyanın, tarixi və təsviri olmaqla, iki yerə bölünməsi də şerti səciyyəlidir. Çünki dilin müasir leksik sistemini, dilin tərkibininin yaranma və inkişaf tarixini dəqiq bilmədən dərk etmək olmaz. Onlar dilin leksik sistemini öyrənmək baxımından eynidir. Lakin tarixilik cəhətdən fərqlənir. Belə ki, tarixi leksikologiya sözün inkişafının bir yox, bir neçə dövrünü əhatə edir. Təsviri leksikologiya isə ancaq müəyyən bir dövrə olaqəddir.

Semasiologiya

Dilçilikdə sözlərin mənalərini və hər bir mənalərin dəyişməsinə öyrənən sahə semantika və ya semasiologiya adlanır - (yun. semasia - göstərmə, ifadə etmə + loqos - öyrənmə). Semasiologiya dilin leksik-semantik sistemini və həmin sistemin üsürü olan sözün daxili qanunauyğunluğunu, məna genişlənmə və ya daralma səbəblərini, məna qruplarını, semantik variantlarını, sözlərin birləşmə xüsusiyyətlərini öyrənir. Burada əsas məsələ sözün mənası ilə forması arasındakı əlaqə, bir sözün məna başqa sözlərlə bağlılığıdır, məna və məfhum münasibətidir.

Semasiologiya dilin leksik sistemini və bu sistemin elementini, hər şeydən əvvəl, bu sistemin daxili qanunauyğunluğunu, bu sistemi təşkil etməsini öyrənir. Bunlar arasında aydın hədd qoymaq olmur. Dilin lüğət tərkibinə iki tərəfli yanaşma imkanına baxmaq və səciyyələndirmə leksikologiyanın predmetini iki tərəfli müəyyən etməyə əsas verir.

Leksikologiyanın real obyekt müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibidir.

Semasioloji leksika bu iki aspektə qismən uyğun gəlir. Söz dar məna leksikologiyaya semasiologiyadan hüdudlandırılır. Leksikologiya dilin lüğət tərkibini, hər şeydən əvvəl, dilxarici amillərlə şərtləndirir, sosial-tarixi xarakterini öyrənir. Semasiologiya dilin leksik sistemini və sözün həmin sistemin elementi kimi, həmin sistemi təşkil edən daxili qanunauyğunluq baxımından, semasiologiyanın obyektini, leksikanın sistemliliyinin meydana gəlməsini fərqləndirir. Sözlərin leksik-semantik qruplarını, semantik dəyişmə hadisəsini, sözlərin qanunauyğun birləşməsini, bütün semantik növlərini və sözlərin formal-semantik müxtəlifliyini öyrənir. Şübhəsiz, xüsusi leksik və semantik problemin dəqiq fərqləndirilməsinin yox olması ola bilməz.

Semasiologiyanın tədqiq obyektinə sözlə əşya və məfhum arasındakı əlaqə, münasibət, sözün məna strukturu, mənanın dəyişməsi və

inkişafı, tematik, leksik-semantik söz qrupları, çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim sözlər daxildir.

Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi

Müasir dilin leksikasını başa düşmək üçün onun tarixən formalaşması haqqında məlumatı bilmək lazımdır. Çünki dilin lüğət tərkibinin müasir vəziyyətinin ön mühüm məsələlərindən biri onun tarixinin öyrənilməsidir. Dilin ictimailiyi və sistemliliyi biri-biri ilə əlaqədardır. Bununla belə, onlar dilin özündə iki aspektin olması, elmdə isə onun iki mümkün olan istiqaməti ilə şərtləndirilir: xarici sosiolingvistik və daxili semantik sistem. Leksikada bu iki meyl sözün, dərin mənasında, leksikologiya və semasiologiyada fərqləndirilməsinə uyğun gəlir. Leksikologiya dilin lüğət tərkibini, ilk növbədə, dilxarici amilləri, sosial-tarixi xarakteri ilə seçiyələndirilən tərəfini öyrənir. Onun vəzifəsinə dilin lüğət tərkibinin formalaşmasını, onda tarixən baş verən dəyişməni, leksik, əmələgəlmə baxımından, sistemləşdirilməsi, işlədilmə sahəsinə və fəallıq dərəcəsinə görə laylarının öyrənilməsi və s. məsələlər daxildir.

Leksikanın sistemliliyi gerçəkliyin adi əlaqəsini və münasibətini əks etdirir. Ona görə də onun xarici lingvistik təbiəti leksik tədqiqatın predmet ola bilməz. Əgər bu fikirlə razılaşsaq, onda, ümumiyyətlə, ya dil sisteminin leksik səviyyədə öyrənilməsinə rədd etmək olar, ya da sözlərin məzmununun, hər şeydən əvvəl, dilxarici amillərin xarakterinin təsiri ilə formalaşmasını qəbul etməliyik.

Təbii ki, leksikanın sistem münasibətinin formalaşmasında gerçəkliyin hadisələri arasındakı münasibət əsas rol oynayır. Məsələn, gecə və gündüz sözləri biri-biri ilə antonim münasibətdədir.

Leksikanın sistemliliyi, bir tərəfdən, obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin biri-biri ilə əlaqəli olması ilə, digər tərəfdən, insan təfəkkürünün sistemləşdirici fəaliyyəti ilə bağlıdır. "Sözlər və onların mənaları biri-birindən ayrılıqda mövcud olmayıb, əsas mənaya görə

uyarlıq və əkslik zəminində müxtəlif qruplarda birləşir. Sözlərin məna əlaqələri onların mənsub olduğu təsəvvür dairələri ilə şərtlənir. Ona görə də semasioloji hadisələrin tədqiqi zamanı sözlərin mənsub olduğu təsəvvür dairəsini müəyyənləşdirmək lazımdır" (M.Pokrovski). Sözlün semantik vəziyyəti onun mənsub olduğu mənalar sisteminin strukturu ilə müəyyənləşir. "Dil sistemində bir bütöv təşkil edən ünsürlərin dəyəri biri-birinin eyni zamandakı varlığında təəssürə. Həmin ünsürlərin tədqiqi zamanı bütövdən, onun təhlilindən çıxış etmək lazımdır" (F.De Söşür). Dil sistemi ilə onun ünsürləri arasında əlaqə mövcuddur. Sözlün mənası dil mənasının üzvüdür. "Dil bütövlüyü sözdən ötrü özünəməxsus mövcudluğu məkanındır. Söz ondan çıxarılıb, özünün məfhumu müəyyənliyini də ondan alır. Yalnız bütöv sahə içərisində və həmin bütövə görə sözlün mənası vardır. Sahədən kənarında sözlün, ümumiyyətlə, mənası ola bilməz" (Y.Trir).

Dilin lüğət tərkibi biri-birindən təcrid olunmuş sözlərin, sadəcə, yığılı olmayıb, bu və ya başqa cür biri-biri ilə bağlanan və biri-birinə qarşı duran sözlərin mürəkkəb sistemini təmsil edir. Sözlün mənası, hər şeydən əvvəl, onun başqa sözlərə münasibəti ilə, yəni onun leksik sistemdəki yeri ilə müəyyən olunur; sözlün leksik sistemdəki yerini isə yalnız həmin sistemin strukturu öyrənildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür.

♣ Dilin leksik sistemi adi leksik-semantik qruplar yığılı deyil, içərisində müxtəlif leksik-semantik birliklərin qarşılıqlı münasibətində olduğu nitq hissələri sistemdir.

Dilin lüğət tərkibi dəyişkənlik xüsusiyyətinə malikdir. Hər bir dildə yeni sözlər meydana gəlir, köhnə sözlər aradan çıxır. Dilin leksik sistemi sabit vəziyyətdə yox, dəyişən vəziyyətdədir. Leksik sistemdə sözlərin məzmun münasibətlərinə sözlərin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi təsir göstərir.

Dilin leksik sisteminin ünsürləri müxtəlif məna münasibətlərinə girir. Leksik-semantik sistem üçün eyni sözlün müxtəlif leksik-semantik qruplara daxil olması sosiyyavidir. "Münasibətlərin məzmunu qrammatik məna olmaya da bilər. Belə ki, onlar əsas məna

olarsa, leksik, ayrıca, konkret sözlə ifadə edilərsə, sözün semantikasında mərkəzi mənə olur. Sözün konkretliyindən qrammatik mücərrədləşmiş olmaq üçün münasibətlərin məzmunu, əşyavi mənalarında yalnız əlavə mənə olmalıdır; yalnız bu şərtlə onlar qrammatik quruluş üçün zəruri olan ümumiləşmə və mücərrədləşmə qazanır" (A.İ.Smiritski).

Ayrı-ayrı əsas sözlər sosial xarakter daşıyır. Onlar səslənməsinə və məzmununa görə tarixən cəmiyyətdə birləşən kollektivin fəaliyyətinin nəticəsidir, çünki söz dilin qrammatik sistemində daxildir, onun qrammatik qanunauyğun formalaşmasıdır. Dil vahidlərin bütöv əlaqə sistemidir, onun hər elementi başqa elementlərlə müəyyən əlaqə və münasibətdə olur və onların arasında müəyyən yer tutur. Söz də dildə sistem yaradır. Ona görə də hər dildə sözə lüğət sisteminin halqası kimi baxılmalıdır. Sözün başqa sözlərlə əlaqəsi və münasibəti müxtəlif ola bilər.

Dil xüsusi tipli sistemdir. O e.ə bir sistemdir ki, onun vasitəsilə sonsuz miqdarda müxtəlif, konkret sistemlər yaranır. Ümumiyyətlə, dildə sistem adı altında biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olan bütün ünsürlərin toplusu başa düşülür. Əlaqə və ümumiləşmənin birliyi işarə ilə tamamlanır. Bu və ya digər dilin sistemi müəyyən funksiya yerinə yetirən dil hadisələrinin toplusudur.

Sözlər, dil sisteminin ünsürləri kimi, biri-biri ilə əlaqədardır, onlar arasında daxili əlaqə mövcuddur. Söz və onun mənaları müxtəlif qruplarda birləşir və bu birləşmə oxşarlığa və ya mənaya əsaslanır.

Azərbaycan dilinin leksik sistemi dil elementlərinin qanunauyğun toplusudur. Faktik olaraq, dilin söz ehtiyatı saysız-hesabsız, tükənməzdir, mahiyyətcə, müxtəlif planlıdır. Onlar arasında müxtəlif xarakterli əlaqələr mövcuddur. Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibindəki sözlər biri-biri ilə müxtəlif əlaqəli və xarakterlidir. Lüğət tərkibi özlüyündə müəyyən sistemi təqdim edir. Bu da, ümumdil sistemindən kənara çıxmır, əksinə, onun məntiqi inkişafında fəal iştirak edir. Azərbaycan dilində söz fonetik və ya fonematik, leksik, söz yaradıcılığı, morfoloji və sintaktikdir. Belə ki,

kök əsaslandırılmış, əsas, yeni sözyaratmanın özülünə xidmət edir. o da, öz növbəsində, yeni dil vahidlərinin morfoloji yolla yaradılmasında iştirak edir. Söz kateqorial-semantik əlamətinə görə müəyyən semantik qruplar yaradır. Məsələn, söz əşya mənasına görə isimə daxil olur.

Hərəkət və vəziyyətə görə, söz fel tərkibinə, sintaktik cəhətdən, başqa sözlərlə də birləşdiyi imkan daxilində öz semantik imkanını həyata keçirir. Söz birləşməsi, cümlə və daha mürəkkəb sintaktik konstruksiyalar da sözlər kimi, bir tərəfdən, bir səviyyədə əlaqəli, aydın və iki tərəflidir. Digər tərəfdən, dixtomiyaya (ardıcıl surətdə ikiyə bölünmə) münasibət o qədər də daimi və aydın deyil. Beləliklə, söz dilin müxtəlif səviyyələri ilə əlaqədar olaraq, ümumdil sistemi ilə birləşərək möhkəmlənir, lakin o, əsas və müstəqil leksik-semantik sistem kimi daim qarşılıqlı əlaqəsini, eyni zamanda, elementlərin qanunauyğun az və ya çox müəyyən sabit münasibətini əlaqələndirir. Leksik sistem məfhumu həmin səviyyənin xarakterik əlaməti kimi iki qarşılıqlı şərtlənmiş xarakterik əlamətini daxil edir, əvvəla, leksik sistem lüğət vahidlərinin toplusu kimi, ikincisi, leksik sistem həmin vahidlərin təşkil olunmuş forma və onların qarşılıqlı əlaqəsidir. Dilin lüğət tərkibi müxtəlif lüğətlərdə ardıcıl təsvir edilmişdir. Onlarda sözün sistem xüsusiyyətləri açılmışdır, lakin çox vaxt nisbi məhdudlandırılmış bir vahidin semantik hüdudunda söz və onun mənası biri-birindən ayrı yaşamır, lakin şüurdan asılı olmayaraq müxtəlif qruplarda birləşir. Belə ki, qruplaşma üçün əsas uyğunluğa və əsas mənaya görə birbaşa əksiliyə xidmət edir. Semantik əlamətinə görə birləşən söz qrupları müxtəlif əsasdan ayrıla bilər. Sanki onun bütün mənasına uyğun gələnlərin, ilk növbədə, əsas, daha biri-birinə yaxın olanı neytrallığı əhatə edir. Əgər söhbət ancaq birmənalı sözdən gedirsə, belə mənanın məzmununu başa düşmək çətin deyildir. Çoxmənalı sözlərdə iş mürəkkəbdir, çünki bunların mənası o qədər müxtəlifdir və biri-birindən aralı uzaqlaşdırılmışdır ki, bir məfhumun məlumatına uyğun gəlmiş.

Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi ilə tanışlıq Azərbaycan sözlərinin leksik mənalılarının əsas tiplərini, onların

struktur-semantik bölgülərini dərk etməyə şərait yaradır. Deməli, leksika bu və ya digər dildə sözlərin, sadəcə, toplusu olmayıb, biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olan dil faktlarının müəyyən sistemidir.

Leksik-semantik sistem öz ifadəsini eyni və ya müxtəlif sözlərin müxtəlif mənalarında tapır. Müxtəlif mənə qruplarında birləşən sözlər biri-birinə yazılışca, tələffüzçə, mənə sahəsinə, işlədilməsinə görə uyğun gəlməlidir. Bu sözlərin leksik mənası, qrammatik formalaşması və fonetik dəyişməsi ilə bağlıdır. Deməli leksik sistem deyəndə dil ünsürlərinin biri-biri ilə sabit əlaqə münasibəti, bir-birinə daima qarşılıqlı təsiri başa düşülür. Leksik sistem, bir tərəfdən, dil ünsürlərinin formaca təşkili və qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir, digər tərəfdən, əşya, hadisə və prosesləri adlandıran dil ünsürlərinin toplusudur. Dilin səs və mənə cəhəti, söz və morfemlər, söz birləşmələri və cümlələr dilin ümumi sisteminin müxtəlif ünsürləri kimi çıxış edir.

Leksikanın daxilən sistem səciyyəli olması dildən istifadə təcrübəsində dərk edilir. O, müəyyən sistemə malik olmasa idi, biz lazım olan sözü tez tapa bilməzdik.

Dil sistemində həmişə yeniləşmə, dəyişmə gedir: dildə yeni ünsürlər yaranır, köhnə ünsürlər aradan çıxır. Dilin ayrı-ayrı sahələri vahid sistem daxilində xüsusi mikrosistem təşkil edir. Dilin müxtəlif səviyyələrinin bir-biri ilə əlaqəsi dil sistemini sistem kimi səciyyələndirməyə əsas verir. Leksikada sözlərin tematik qrupları mikrosistemdir. Eyni köklü mənaca müxtəlif qohum sözlərin qrupu, ilkin sözlə ondan törəyən sözlər, sinonim və antonimlər leksik sistemir mikrosistemləridir.

Söz leksik vahid kimi

Söz dilin əsas vahidi kimi insanlar arasında ünsiyyət yaratmağa xidmət edir. İnsanlar sözlər vasitəsilə gerçəkliyin əşya və hadisələrini adlandırır, onlar insanların emosiya və istəyini ifadə edir. Məhz buna

görə də deyildir ki, sözün dildə əsas vəzifəsi adlandırma və ya nominasiyadır. "Əşyani adlandırma aktı ictimai təcrübənin məhsuludur" (K.Marks). Bütün sözlər yox, ancaq əsas sözlər nominativ səciyyəlidir.

Söz gerçəkliyə aiddir, onu əks etdirir, öz mənasını təcrid olunmuş, həmin dilin leksik-semantik sistemindən ayrılmış şəkildə yox, onunla sıx əlaqədə, dilin semantik strukturunu yaradan bütün məna sistemi vasitəsilə ifadə edir. Həmin mənanın ictimai dərk edilməsini ümumiləşdirir və birləşdirir.

Sözü müəyyənləşdirərkən onun müxtəlif əlamətlərini nəzərə almaq lazımdır. Fonetik cəhətdən onun fonetik formalaşması (fonemlərin birləşmə və işlədilmə xüsusiyyətləri, vurğu), qrammatik cəhətdən bütövlüyü, yeni formalaşması (hər bir sözün müəyyən leksik-qrammatik kateqoriyaya - müəyyən bir nitq hissəsinə aid olması), məna cəhətdən isə müəyyən leksik mənaya malik olması ilə səciyyələnir.

Söz səslənmə ilə mənanın birliyi kimi fəaliyyət göstərsə də, sözün hər dildə öz struktur əlamətləri var. Azərbaycan sözləri üçün aşağıdakı əlamətləri göstərmək olar: a) fonetik cəhətdən formalaşma; b) semantik valentlik; c) məna; ç) bütöv formalaşma; d) müstəqillik; e) sabitlik; ə) leksik-qrammatik aidlik; f) forma və mənaca bütövlük; g) bir vurğulu olma; ğ) ahəngə tabelilik; h) anlaşılıqlıq.

Söz çoxcəhətli olduğu üçün müxtəlif aspektdə səciyyələndirilir. Sözün səciyyələndirilməsi ona hansı cəhətdən yanaşılmasından və hansı aspektdə baxılmasından asılıdır. Məsələn, söz, fonetik cəhətdən, onu vurğu ilə birləşdirən səs kompleksi kimi, morfoloji cəhətdən, müstəqil mənalı morfemlər bütöv formalaşma kimi, sintaktik cəhətdən isə, cümlə üzvü kimi müəyyən edilir. Leksikologiya üçün sözün dilin leksik sistemi baxımından müəyyənləşdirilməsi əhəmiyyətlidir. Söz, dilin leksik sisteminin vahidi kimi, əvvəla, funksiyaca, ikincisi, bilavasitə leksik cəhətdən onunla əlaqədar olan başqa yarusların vahidləri ilə qarşılıqlı şərtlənir.

Söz leksikada, hər şeydən əvvəl, nadir funksiyasına - adlandırmaya görə müəyyənləşir. O, gerçəkliyin, müxtəlif əşya və

hadisələrin adları kimi çıxış edir. Sözüün mənasında adlandırdığı əşya və hadisələrin ümumiləşmiş obrazı, informasiyası var. Burada söz fonetik və qrammatik cəhətdən bütöv formalaşması və idiomatikliyi əsasında səciyyəlidir.

Söz dildə fonetik, leksik, leksik-semantik və morfoloji bütövlük kimi məlumdur. Sözü qrammatik formalaşma əsasında da müəyyən etmək olar. Belə ki, söz ayrılma və bütövlük kimi əsas əlamətlərə malikdir. Hər bir vahidi, ilk növbədə, əsas funksiyasına görə müəyyən edilir. Sözüün funksiyası fonem (mənaferqləndirici), söz (nominativ), cümlə (kommunikativ) ilə əlaqədardır. Dilin hər mənalı vahidi iki tərəfli təqdim edilir. Sözüün forması səslə, qrammatik strukturun məzmunu leksik mənası ilə ifadə olunur:

Söz dilin ən qısa və əsas vahidi kimi, səs tərkibi ilə gerçəklyin əşya, hadisə və prosesləri haqqında məfhumu, onun xüsusiyyətini və ya onlar arasındakı münasibəti ifadə edir. Söz fonetik (səs kompleksi), leksik-semantik (məna) və qrammatik (morfoloji) strukturların təşkil elementləri kimi əlamətləri birləşdirir. Sözüün mənası onun əsas səs qabığı vasitəsilə gerçəklyin müəyyən əşya və hadisəsi ilə əlaqələndirir. Sözləri dörd qrupa bölmək olar: 1) gerçəklyin əşya (stol), hərəkət (işləmək), əlamət (yüksək, gözəl) və ya əşyaya işarə edən kəmiyyət və əlamətləri (belə, o qədər) ifadə edən sözlər; 2) əsas nitq hissələri arasındakı münasibəti müəyyənləşdirən sözlər: köməkçi çözlər - və, ilə, lap, ki və s.; 3) danışana və gerçəklye münasibətini bildirən sözlər: görünür, əlbəttə, beləliklə və s.; 4) emosionallıq bildirən sözlər: ax, vay, nida və s.

Söz nominativ vahid kimi leksem, qrammatik vahid kimi söz forması adlanır. Söz söz formasının quruluşu və məna birliyidir. Bu tərəflərin hər biri xüsusi öyrənilmənin - tərkibin adı kimi işlədilir. Adın tərkibi: fonetik söz, morfoloji söz, leksik söz. Belə ki, fonetik söz fonetikanın, morfoloji söz morfologiyanın, leksik söz isə leksikanın predmetidir. Leksik söz və ya leksem əsas sözdür. Bu sözlər predmetə işarə edir və məfhum bildirir.

Leksem çox vaxt səslənmə ilə mənanın birliyini müəyyən edən işarə kimi təyin edilir. Leksem məna əşya-məfhum məzmunludur.

Lakin bu xüsusiyyətlərə morfem və sözün formaları da malikdir. Bundan əlavə, sözün leksik mənasının xüsusiyyətləri və sözün səslənməsi olduqca fərqlidir. Sözün leksik mənası əsaslandırılmır və sözün səs tərkibi ilə müəyyən edilmir. Nite səsləri özlüyündə heç bir şey deyil. Əgər səs tərkibi mənanı müəyyən edirsə, onda nə əminim, nə də sinonim mövcudluğu mümkündür. Leksik məna əşya istiqamətinin predmetini səciyyələndirir, söz əşyaya işarə edir və onu adlandırır.

Söz leksik sistemin vahidi kimi iki cəhətdən səciyyələndirilə bilər: əvvəla, ona xas olan xüsusi funksiya, ikincisi, bilavasitə leksika ilə bağlı olan digər səviyyəli vahidlərlə qarşılıqlı şürtləndirilmiş xüsusiyyət baxımından.

Dil sistemində leksik səviyyə morfoloji və sintaktik vahidlərin səviyyələrindən yüksəkdə durur. Ümumi qanuna uyğun olaraq sözün quruluş sistemi öz formasına görə aşağı səviyyəli vahidlərlə-morfemlərlə əlaqədardır.

Morfemlər sözün qurulma vasitəsidir. Ona görə də formal baxımından o, morfem kompleksi kimi səciyyələndirilə bilər. Söz mahiyyətə morfemdən ayrılmasına, mənasının müstəqilliyinə görə fərqlənir.

Söz cümlə ilə funksional bağlıdır. Söz dilin ən vacib funksiyalarından biri kimi cümlə üzvü funksiyasındadır. Söz cümlənin qurulmasında iştirak edir və onun ümumi mənasına öz töhfəsini verir. Sözün sintaktik vahidlərdən - cümlə və söz birləşməsindən əsas struktur fərqi ayrılmasındadır və bütöv formalaşmasındadır. Bu əlamətlər sözü yaxın və sıx əlaqədar olan digər vahidlərdən - morfem və cümlələrdən hüdudlandırmağa imkan verir.

Söz xüsusi leksik səviyyəli vahid kimi, ilk növbədə, öz nadir funksiyasına (nominativ) görə müəyyən edilir. Söz gerçəkliyin müxtəlif hadisələrinin adı kimi mövcuddur. Buna əsasən, onların mənasında həmin hadisələrin ümumiləşdirilmiş obrazı, onlar haqqında informasiya durur.

Sözün qeyd edilən mühüm əlamətləri onu həm leksik səviyyəli vahid, həm də bütövlükdə dil sisteminin əsas vahidi kimi

müəyyənləşdirmək üçün vacibdir. Söz adlandırma vahidi olub, bütöv formalaşmasına və idiomatikliyinə görə səciyyələndirilir. Məhz, sözün semantikasının xüsusiyyəti, nadirliyi, onun bütövlüyü və təkraredilməzliyi müəyyən morphem kompleksi və sözün mühüm fərqləndirici xüsusiyyətini təşkil edir. Beləliklə, leksik sistemin vahidi kimi sözün əsas xüsusiyyətlərini ayırmaq olar: a) funksional əlamət: söz ayrı-ayrı əşya və hadisələrin həm özünə, həm də cümlə təşkilində ada xidmət etmək üçün; b) formal əlamət: sözün xarici tərəfini - morphem vahid vurğu ilə; c) semantik əlamət: sözün mənası bütöv və nadirdir. O ancaq müəyyən xarici formalaşmanın birliyində mövcuddur. Sözlərin leksik-semantik qrupları xüsusi dil vahidlərinin özündə təqdim edilir. Bu və ya digər dilin tarixi inkişafının məhsuludur. Söz bir leksik-semantik qrup çərçivəsində öz xüsusi mənasını ifadə edir, eyni zamanda biri-biri ilə əlaqədardır.

Sözün leksik-semantik qrupları

Leksik sistemin ən zəruri siniflərinin tipi leksik-semantik qruplardır. Sözlərin leksik mənaları eynilik və ya yaxınlıq əsasında birləşərək leksik-semantik kateqoriya yaradır. Onlar özündə bir nitq hissəsinə aid sözləri birləşdirir. Bunların ümumi qrammatik semindən olavə ən az bir ümumi sem - kateqorial - leksik sem var. Məsələn: baş, göz, əl, ayaq və s. insan bədəninin üzvləri kimi birləşə bilər, oksinə əl, bacı, fonem sözləri bir nitq hissəsinə aid olsa da, leksik mənalara görə birləşə bilmir. Əl, güc, göy və xəstələnmək sözləri leksik-semantik qruplar yaratmır, çünki bu sözlər müxtəlif nitq hissələrinə aiddir.

Belə semlər sözlərin semantikasında qrammatik semlər arasında sanki aralıq vəziyyət tutur. Onlar bütün digər leksik semləri, həm də onların özünü dəqiqləşdirməyə xidmət edir. "Stul" sözünün mənasında qrammatik sem predmet kateqorial-leksik semin köməyi ilə məbəl dəqiqləşdirir. Oturmağa xidmət edən söykənəkli stul sözü məbələ tabedir, onu dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Kateqorial-

leksik sem ümumi xarakterlidir. Buna əsasən, qrammatik semlərə yaxınlaşır, lakin o, mahiyyətə sonuncudan fərqlənir, çünki onlar öz ifadəsini xüsusi formal vasitədə tapmır. Bu xususiyyət kateqorial-leksik semi "qrammatikadan gizli" sahəyə aid etməyə əsas verir. Belə kateqorial-semantik semlər ayrı-ayrı leksik-semantik qrupların əsasında durur. Bunlara dəd ifadə edən sifətlər (acı, turş, şirin, duzlu, ətirli), mebel mənalı isimlər (stol, stul, çarpayı, divan, kreslo, kətil, şkaş və s.) nümunə ola bilər.

Leksik-semantik qruplar bir nitq hissəsinə aid sözləri birləşdirir. Onlar tematik, terminoloji və sinonim qruplara yaxınlaşır. Hər nitq hissəsinin öz leksik-semantik bölgüsü və söz qrupları var. İsimlərdə belə söz qruplarına qohumluq bildirən isimləri (ata, ana, qardaş, bacı, bala, nənə, bibi, xala, dayı, əmi və s.), rəng bildirən sifətləri (ağ, göy, sarı, qara, qırmızı və s.), fəllərdə hərəkət bildirən sözləri (getmək, uçmaq, qaçmaq və s.) aid etmək olar.

Leksik-semantik qrupların daxilində yarım qruplar ayrılabilir. Burada sözlər ancaq kateqorial semə görə yox, həm də onlar üçün ümumi olan eyni bir diferensial semə görə birləşdirilir, diferensial köməyi ilə dəqiqləşdirilir.

Leksik semlər üçün söz siniflərinin əsas tipi leksik-semantik qruplardır. Sözlər bir qrupda təkə dəlxarici amillərlə yox, həm də ümumi linqvistik səciyyəli amillərə əsasən birləşir. Bir leksik-semantik qrupda birləşən sözlərin əsas paradigmatik xususiyyəti onunla nəticələnir ki, onların mənasında vahid kateqorial-leksik sem var. Bu sem qrupun semantik əsasını təşkil edir. Hər ayrıca söz diferensial semin köməyi ilə dəqiqləşdirilir.

Bir qrupdakı sözlərin ən vacib xarakter xususiyyəti odur ki, diferensial semlər kateqorial semi dəqiqləşdirir.

Mebel ifadə edən isimlərdə müvafiq kateqorial sem aşağıdakı aspektlərdə dəqiqləşdirilə bilər: a) təyinat: çarpayı - uzanmaq üçün, şkaş - oşyaları yerləşdirmək üçün; b) forma xususiyyətinə görə: stol - ayaqları olan yastı taxta, şkaş - qapıları olan düzbucaqlı qutu; c) keyfiyyət xususiyyətinə görə: kreslo - yumşaq, banket - alçaq.

Ayrı-ayrı qrupların leksik mənasında digər semantik

komponentlər də təkrar olunmur. Bunu nadir xüsusiyyət kimi təyin etmək olar, ancaq bir sözün mənasında iştirak edir və daha empirik əlamətləri əks etdirir.

Müəyyən qruplarda birləşən sözlərin leksik-semantik əlaqəsini yox, ancaq əşya və hadisələrin özünün təsnifinə əsaslanmalıdır. Bunları tematik-leksik qruplar adlandırmaq olar.

Əgər sözlərin tematik qruplarından biri tədrisən başqası ilə əvəz olunarsa, onda belə dəyişmə mənanın dəyişməsinə, həmin sözlərin üslubi boyalarının dəyişməsinə gətirib çıxarmır. Dilin həmin mərhələsində sözlərin qrupları arasında tam semantik əlaqə olmağına şahidlik etmir. Bu baş, düz, ağır və s. sözlərdə əks olunmur. Əl - əllər, ayaq - ayaqlar və s. sözlər arasında əlaqə var. Belə ki, bir tematik qrup çərçivəsində sözlərin leksik-semantik qruplarında sıx birləşir.

Söz və məfhum

Azərbaycan dilində sözlər yaranmasına, qohumluğuna, ümumi və xüsusi olmasına, saf və hibrid olmasına görə fərqlənir.

Dildə bir sözdən məna əlaqəsini itirmədən digər sözlərin törəməsinə qohum sözlər deyilir. Məsələn, qol - qolsuz, colu, qolluq; döş - döşlü, döşlük, döşsüz; göz - gözlü, gözlük, gözsüz və s.

Dildə mövcud olan sözlərin bir qismi ümumi (insan, adam, ağac, dovşan və s.), bir qismi isə xüsusi adlıdır (Araz, Gəncə, Məhəmməd, Əli və s.).

Azərbaycan dilindəki sözlər saf və hibrid olmaqla iki yərə bölünür: Azərbaycan sözlərinin hər biri leksik vahid kimi safdır: oğlan, qız, uşaq, bacı, çardaş və s. İki müxtəlif mənşəli sözün birləşməsi əsasında formalaşan vahidlərə hibrid sözlər deyilir. Məsələn, xətakar, sadələvh, davakar və s. Bir kökdən ibarət olan sözlərə ilkin sözlər deyilir. Məsələn, göy, sarı, ağ, yer, quş və s. Mövcud sözlərdən düzəldilmiş yeni mənalı vahidlərə törəmə sözlər deyilir. Məsələn, qapı - qapıçı, qapılı, qapılıq və s.; baş - başlı, başlıq, başsız, başsızlıq və s.

Leksikanın minimal özəyi sözdür. Söz nitqdə birmənalıdır. Sözlərin zahiri forması səslərdən ibarətdir. Səs sözün fonetik qabığını əmələ gətirir və ya fonetik sözü, ikincisi, predmet sözlə adlanır, üçüncüsü, fikir bizim şüurumuzda yaranır. İlk elementlər biri-biri ilə bağlıdır. Buna görə də, bunun dilçilikdə xüsusi adı vardır: predmeti adlandırır və ya predmeti ifadə edir, söz mənalıdır. Fikir insan şüurunda predmetin xüsusiyyətini əks etdirir. Bütün bu komplekslər üç elementi biri-biri ilə əlaqələndirir. Bunlar məhz dilin sözüdür.

Söz işarədir. Müasir elmdə işarə adı altında predmetin maddi cəhəti hissi dərkətmə kimi anlaşılır. Dildə sözün quruluşu mürəkkəb kompleks münasibətdəndir. Əvvəla, fonetik söz fikrin nişanəsidir; ikincisi, fonetik söz öz mənası ilə birlikdə predmetin nişanəsi kimi çıxış edir; üçüncüsü, konkret söyləmin (fikrin) nitqdə bütün kompleksi başqa yeni predmetin nişanəsi kimi çıxış edə bilər. Beləliklə, sözdə nişanə münasibəti çoxpilləlidir. Məfhum daha ümumi predmet və hadisələrin daha mühüm əlamətlərini əks etdirir. Bu ümumiləşmə həm obyekt, həm də subyekt tərəfin yüksək formasıdır. Obyekt tərəfindən məfhum ümumiləşmənin yüksək forması sayılır. Belə ki, bir predmeti yox, eyni einsli predmetlərin əlamətlərini əks etdirir, subyekt tərəfindən isə məfhum ümumiləşmənin ən yüksək dərəcəsidir. O, ayrı-ayrı adamların yox, insanların cəmiyyətdə bütünlükdə gerçəkliyi dərkətmə prosesində meydana gəlir. Bu mənada məfhum subyektin kəmiyyətidir. Sözün mənası məfhumla daha yaxındır. Demək olar ki, sözün mənası məfhumla öz hüdudu kimi baxır. Sözün mənası insanların ictimai praktikada dərk edilən predmetin ümumi və mühüm əlamətlərini əks etdirir. Bəzi hallarda bəzi sözlərin mənası və məfhumu birləşir, lakin çox vaxt sözün mənasının məfhumla yaxınlığına əsasən, onları bütövlükdə eyniləşdirmək olmaz. Söz hətta bilavasitə məfhumu ifadə etsə də, o öz mənasına, məfhumdan əlavə, qiymətverməni də əlavə edir. Bu emosional, sosial və ya hər ikisi də ola bilər: pis - iyrenc, yaxşı - əcaib (çox gözəl).

Sözün mənə sisteminin inkişafı, sözün semantik inkişafı iki əsas istiqamətdə gedir: metaforik köçürmə və məfhumun zənginləşməsi.

Sözdə iki cəhət - forma və məna üzvi şəkildə birləşmişdir. Sözün forması morfem kompleksini təmsil edərək, müəyyən məzmun - leksik məna ifadə edir. Söz məhz leksik mənasına əsasən nominativ funksiya daşıyır. Sözün leksik mənası dilxarici və dildaxili amillərlə müəyyənləşir. Dilxarici amillər leksik məna üçün daha vacibdir. Buraya leksik mənanın əşya və onun məfhumu ilə əlaqəsi daxildir. Bu amillərin hər ikisi biri-biri ilə əlaqədar olsa da, onların sözün məzmununda əksi müxtəlifdir. Sözün əşya ilə əlaqəsinə görə sözdən müəyyən tipli konkret əşyaları adlandırmaq üçün istifadə olunur. Məfhumla əlaqəsində isə leksik mənanın ümumiliyi şərtlənir. Bununla da, söz təfəkkürün silahına çevrilir, məsələn, qapı sözü əsas mənada (hər cür formalaşmada) bir mənzilin, binanın, mehmanxananın və ya toyxananın girəcək yerinin adını daşıyır. Qapı sözünün məfhumla əlaqəsi leksik mənanı şüurda əlamətlər toplusu kimi təsəvvür etməyə imkan verir: binanın bir hissəsi, işıq və havanın keçdiyi yeri və s.

Dildaxili amillər leksik mənanın formalaşmasında iştirak edən sözlər arasında mövcuddur. Bu əlaqələr müxtəlif şəkildə yaranır: biri mətnə, digəri oxşar sözlərin assosiasiya formasında.

Dilxarici və dildaxili amillər birgə fəaliyyət göstərir, bunlar qarşılıqlı olaraq sözə təsir edir. Bu amillərin dəyişməsi lüğət tərkibinin dəyişkənliyi və mütəhərriqliyi ilə şərtlənir. Sözün məfhumla əlaqəsində biri-birinə qarşılıqlı təsiretmə səciyyəlidir. Bu iki hadisənin birliyi bu əlaqədən kənarında ola bilməz. Söz öz məzmununa görə məfhumla sıx bağlıdır. Məfhum da, öz növbəsində, söz vasitəsilə formalaşmasa, yaşaya bilməz.

Məfhum sözün leksik mənasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sözün leksik mənasında, məfhumundan əlavə, həmin dildə danışanlar üçün səciyyəvi olan mənalı ünsürlər də var. Belə ünsürlərə aşağıdakılar daxildir: 1) sözün "daxili formasını" əsaslandıran əlamətlər; 2) ekspressev-üslubi səciyyəvi çalarlar; 3) ictimai-psixi assosiasiya: şüurda ayrı-ayrı təsəvvürlər arasındakı əlaqə.

Bu qanunauyğunluq sözün leksik mənasında da özünü göstərir. Sözün leksik mənası mücərrədlik və ümumilik anlayışları ilə sıx

bağlıdır. Sözüün mənası nə qədər ümumi olsa, o, bir o qədər dolğun görünür, onun semantik komponentləri isə az olacaq, məsələn, maddə sözüünü məna komponentlərinə ayırdıqca, onda mücərrədlik zəifləyir, konkretlik artır, məzmunca genişlənir: maddə - maye, su, içki, limonad və s. Əvəzlilər ümumiləşmiş mənəlidir. Xüsusi isimlərin mənələrində ayrı-ayrı fərdi əşyalara uyğun gələn nadir əlamətlər var (dağ adları: Alp, Kəpəz, Şahdağ və s.). Sözüün mənasının birinci, əsas komponenti onun nominativ funksiya yerinə yetirmə imkanı hər dildə dəqiq və aydındır. Sözüə məfhumun adı kimi tərif verilməsi, bir tərəfdən, sadə, aydın görünür, digər tərəfdən isə, qüsurudur, primitivdir, çünki onda sözüün mənasının ancaq bir cəhəti əks olunur.

Söz müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə formalaşır, təcrübədə dilin müstəqil vahidi kimi qəbul edilmişdir. O, ayrıca və müstəqil olaraq əşyada yaşaya bilər: stol, ev, insan və s.

Sözüün məfhumla əlaqəsinin əsas cəhətləri meydana gəlir ki, onlar leksik mənənin özəyini təşkil edir. Bunlar aşağıdakılardır: 1) sözüün məzmunu məfhumun məzmununun təşkil edən əlamətlərdən asılıdır; 2) sözüün mənasının abstraktlaşma və məzmunluluq dərəcəsinin məfhumun həcm və məzmununa aidliyi; 3) sözüün semantik qeyri-müəyyənliyi məfhumun hərəkətliyinin əks olunması kimi sözüün məfhumla əlaqəsi, biri-birinə təsir xarakterli olması, iki hadisənin birliyi, mövcudluğu bu əlaqədən kənar mümkün deyil. Söz öz məzmununa görə məfhumla qırılmaz əlaqədədir. Məfhum isə söz vasitəsilə formalaşmadan yaşaya bilməz.

Müasir Azərbaycan dilindəki sözləri iki qrupa bölmək olar: məfhum ifadə edən sözlər və məfhum ifadə etməyən sözlər.

Məfhum ifadə edən sözlər əsas sözlər - əsas nitq hissələridir. Əsas sözlərin hər birinin mənası var. Sözüün mənası əşya, məfhum və linqvistik əlaqələndiriciliklə açılır. Əsas sözlərin əsas funksiyası nominativdir. Bunlar ancaq konkret əşya bildirir, lakin bununla belə, bu sözlərin bir qismi hərəkət adı da bildirir: göstərmək, eşitmək, gəlmək, getmək, oxumaq, yazmaq və s. Su, dad bilmək məfhumları ancaq insanın əşyanı dərk etmək prosesi ilə bağlıdır. Əsas sözlər məfhum arasında birbaşa əlaqə var, amına sözlə əşya arasında birbaşa

əlaqə yoxdur. Söz əşya ilə məfhum vasitəsilə əlaqədardır. Bu bir sıra amillərlə sübuta yetirilir. Belə ki, əvvəla, bir əşya müxtəlif dillərdə müxtəlif cür adlanır. Üçüncüsü, inkişaf prosesində əşya öz adını dəyişə bilər.

Məfhum ifadə etməyən sözlərə nida, modal sözlər, bağlayıcı, ədat, əsl əvəzlilər, xüsusi adlar daxildir. Məfhum bildirməyən sözlər əsas sözlər arasında münasibəti müəyyənləşdirir. Danışanın gerçəkliyə münasibətini ifadə edir, şəxsin hiss və həyəcanını bildirir.

Məfhum real gerçəklik haqqında təsəvvürlə birbaşa əlaqədardır. O, sözlərin köməyi ilə müxtəlif növ məfhumların əsası olur. Məhz bununla insan bu və ya digər əşya, hadisə, fikir və psixi vəziyyəti, ictimai münasibət sistemi və s. haqqında öz təsəvvürlərini və məfhumları formalaşdırır, lakin məfhum məntiqi, söz və onun mənası linqvistik kateqoriyadır. Məntiqi məna dil sisteminin vahidi kimi söz vasitəsilə dərk edilir.

Məfhum əşya, hadisə, keyfiyyət, vəziyyət, hərəkət haqqında, bir növ, insanların şüurunda ümumiləşmiş şəkildə əks olunur, real aləmin xüsusiyyətləri haqqında əsas təsəvvür ictimai fəaliyyət şüurunda ancaq əşyanın konkret görünən, hiss edilən cəhəti əks etdirilir. İnsan nə isə boş hiss orqanının köməyi ilə dərk edir.

İnsan təfəkkürünün inkişafı nəticəsində abstrakt təsəvvür bacarığı meydana gəlir. İnsan şüurunda ancaq mövcud real əşyaları, həm də bütün digər əşya və hərəkətə xas olan keyfiyyət və əlamətlərin hamısını yox, ancaq ümumi, əsas, daha ümumi əlamətlərini əks etdirir. Bunlar bir əşyanı digər əşyalardan və ya hadisələrdən fərqləndirməyə imkan verir.

Məfhum məntiqi kateqoriyadır, təfəkkürün əsas formasından biridir, onun reallaşması dil vasitələrinin köməyi ilə mümkündür. Məfhum ancaq sözlə reallaşır. Məfhum insan şüurunda gerçəkliyin əşya, hadisə, keyfiyyət və prosesin ümumi və əsas əlamətlərinin ümumiləşmiş şəkildə inkişafıdır. İnsan şüurunda əşyanın bütün əlamətləri yox, ancaq görünən, duyulan, gözə çarpan cəhətləri, sonra isə başqa əlamətləri əks olunur. Əşyanın əks olunan əlaməti insanın görmə, eşitmə, dad, lamisə və iyilmə orqanları ilə dərk edilir. İnsan

şüurunda ancaq mövcud olan, gözə görünən real əşya yox, həm də mücərrəd hadisə və proses əks olunur. İnsan şüurunda əşyanın əhəmiyyətli və əhəmiyyətsiz xüsusiyyət və keyfiyyətləri mücərrədləşdirilir. İnsanın diqqəti ümumi və əsas əlamətlərə yönəldilir. İnsan şüurunda, əvvəlcə, sözün leksik mənası, sonra isə o biri mənalara əks olunur. O, dilin qrammatik qanunları ilə qanunlaşdırılır. O, əşyanın maddi məzmunudur.

Hər məfhumun iki əsas səciyyəsi var: həcm və məzmun. Məfhumun həcmi hadisələrin ümumiləşdirilmiş müəyyən sinfinin, məzmununu isə həmin hadisələrin əsas əlamətlərinin toplusu təşkil edir. Məsələn, ağac formal məfhumuna bitki, uzunömürlü, gövdəsi və budaqları olan, yarpaqlarla örtülü olan əlamətlər daxildir. Məfhumun həcmi və məzmunu arasında müəyyən asılılıq mövcuddur: məfhumun həcmi nə qədər geniş olsa, onun məzmununu bir o qədər yoxsul olacaq. Məsələn, ağac məfhumunun həcmi palıda nisbətən genişdir, çünki birinci məfhum ağacların bütün növlərini əhatə edir, ikinci isə müəyyən növünü bildirir, lakin palıd məfhumunun məzmununu ağac məfhumunun məzmunundan zəngindir, çünki onda elə spesifik əlamətlər var ki, o, ağacların hamısında yoxdur.

Məfhumun predmeti real maddi aləmdir. Məfhum gerçəkliyin əşya və hadisələrinə xas əlamət və xüsusiyyətlərin şüurda inikası nəticəsində yaranır.

Sözü müəyyənləşdirərkən məfhumu, fonetik, semantik əlaməti əsas götürmək olmaz, çünki belə olanda dildə olan sözlərin hamısı əhatə olunmur. Sözə məfhumun adı, məfhumu ifadə edən səs və ya səs kompleksi, bir vurğu ilə birləşən səs kompleksi, insan nitqinin səs vahidi olub gerçəkliyin hadisələrini ayrıca şəkildə ifadə edən, qrammatik cəhətdən formalaşmış, tarixən cəmiyyətdə birləşən insan kollektivinə eyni şəkildə xidmət edən vahid kimi izahat vermək reallıqdan uzaqdır.

Söz dilin müstəqil mənalı vahidi olub, əsas funksiyası nominasiyadır. Ayrı-ayrı sözlər sosial xarakter daşıyır, öz səslənməsinə və məzmununa görə tarixən cəmiyyətdə birləşən bütün kollektivin fəaliyyətinin nəticəsidir, çünki söz dilin qrammatik

sisteminə daxildir, onun qrammatik qanununa uyğun formalaşır. Verilən təriflər şərtidir, çünki bunlar sözün bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmir. Söze şərti olaraq belə tərif vermək olar: söz leksik-semantik mənası morfoloji-qrammatik cəhətdən formalaşmış bütövlüyə malik dil vahididir.

Söz tarixən insan cəmiyyətində əmələ gələn, bu və ya digər insan kollektivi tərəfindən dərk edilən, qrammatik cəhətdən formalaşmış dil vahididir. Sözün xarici cəhəti səslə, mənası məfhumla əlaqədardır.

Məfhumun predmeti real maddi aləmdir. Məfhum gerçəkliyin əşya və hadisələrinə xas əlamət və xüsusiyyətlərin şüurda inikası nəticəsində yaranır. Deməli, məfhum maddi aləmin əşya və hadisələrinin ümumi və mühüm əlamətlərinin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasıdır.

Sözün əsas cəhəti məfhumu ifadə etməkdir. Məhz buna görə də sözün mənası onun adlandırdığı əşya, hadisə ilə şərtlənmişdir. Məsələn, bəy, xan, mülkədar, kətxuda kimi sözlər artıq müasir ədəbi dilimiz üçün köhnəlmişdir, o adlar artıq cəmiyyət üçün lüzumsuz məfhumlar olmuş, aktiv istifadədən çıxmışdır. Kosmonavt, kosmodrom, lunaxod kimi yeni sözlər dilə daxil olmuşdur. Beləliklə, dildə hər bir söz bilavasitə və ya bilvasitə idarəetmə ilə əlaqədardır.

Sözün məfhumu ifadə etmə irəkanı hər dilin əsas sözlərinin milli xüsusiyyətidir. Bütün dillərdə məfhumun ifadəsi eyni olmur. Eyni məfhum müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə adlanır. Eyni məfhum adındakı belə fərqlər müxtəlif dillərdə məfhumun eyni olmayan əlamətlərinin seçilməsi və sözün daxili formasının fərqliliyi ilə şərtlənir. Dillərdə adların əlamətləri fərqlidir. Məfhumu ifadə etmə funksiyası sözün leksik mənasının vahid amilidir. Daxili formanın müəyyənləşdirilməsi sözün milli xüsusiyyətlərini aşkar edən vahid üsuldur. Belə ki, həm nominativ funksiya, həm də məfhum beynəlmiləldir. Müxtəlif dillərdə sözün mənaları biri-biri ilə tutuşdurulsa, onların nominativ funksiyası və eyni bir əşyanın adlandırılması eyni ola bilər, amma onların daxili formaları və semantik həcmliyi uyğun gəlməyəcək, çünki hər dildə sözün tarixi inkişaf prosesi fərdi, təkrarolunmaz mənalarnı təmsil edən zahiri

fərqlər yaranır, məsələn. Azərbaycan və rus dillərindəki baş və qolova sözlərini tutuşduraq.

Azərbaycan sözü baş rus sözü "qolova"nın ekvivalentidir. Bu sözlər Azərbaycan və rus dillərində dörd mənada biri-birinə uyğun gəlir: Baş: 1. bədən üzvü; 2. başlanğıc hissə; 3. başçı, rəhbər; 4. baş soğan. Qolova: 1. ÷āñdū ðācā; 2. îā÷āëüîāy ÷āñdū; 3. ÷āēîāāē, ñdî yûēē âî āēîāā yôî āî āāēā; 4. āî ē îāā ñûðā, saxara. Hər iki dildə bu sözlərin uyğun gələn mənələrindən başqa, əlavə mənaları da vardır. Lakin həmin mənələr biri-birindən fərqlənir. Qalan mənaları lüğət əsasında müqayisə etsək, baş sözünün qolova sözündən mənaca geniş olduğunu görə bilərik.

Sözü müəyyənləşdirərkən müxtəlif planda səciyyələndirmək olar. Sözü fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən baxmaq olar. Fonetik cəhət sözü vurğu ilə birləşdirən səs kompleksi, leksik cəhət sözün ifadə etdiyi mənə, morfoloji cəhət sözü müstəqil mənaya malik olan morfemlərin bütöv formalaşan kompleksi, sintaktik cəhət sözə nisbətən müstəqil mənaya malik cümlə üzvü kimi müəyyən edilməlidir.

Sözü, əvvəla, ancaq ona xas olan xüsusiyyəti səciyyələndirmək olar. İkincisi, bilavasitə leksik mənə ilə əlaqədar olan digər səviyyəli vahidlərlə qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtləndirilmiş xüsusiyyət baxımından səciyyələndirilə bilər. Leksik səviyyə dil sistemində morfoloji və sintaktik vahidlər səviyyəsindən yuxarıda durur. Ümumi qaydalara uyğun olaraq sözün qurulma sistemi aşağı səviyyəli digər vahidlərlə əlaqədardır. Morfemlər sözlərin qurulma vasitəsidir. Formal cəhətdən, morfem kompleksi kimi səciyyələndirə bilər, buna görə də söz morfemdən ayrılmasına və mənasının müstəqil olmasına görə əsaslı fərqlənir. Söz sintaktik vahidlə - cümlə ilə funksional bağlıdır. Sözün ən vacib funksiyası cümlə üzvü funksiyasıdır. Söz cümlənin quruluşunda iştirak edir və onun ümumi mənasına öz töhfəsini verir. Sözün cümlədən, söz birləşmələrindən əsas struktur fərqi bütöv formalaşma və ayrılmaqdır. Bu iki əlamət əsasdır. Söz xüsusi səviyyəli vahid kimi, ilk əvvəl, öz nadir funksiyası - nominasiya vasitəsi olması ilə müəyyən edilir. Söz, ilk növbədə, gerçəkliyin müxtəlif hadisələri

kimi mövcuddur. O, mənası sayəsində həmin hadisələrin onlar haqqında informasiyasını ümumiləşdirilmiş şəkildə saxlayır.

Yeni məfhumun yaranması, formalaşması və ya yeni əşyanın dərk edilməsi dil materialı əsasında həyata keçir. Söz, adətən, həyatda əmələ gələn yeni əşya və hadisələrlə əlaqədar olaraq onların adı kimi meydana çıxır. Söz həmişə ümumiliyə meyl edir. Məfhum reallaşdığı zaman sözün məzmununa çevrilir. Artıq hər cür söz (nitq) ümumiləşdirilir, hisslər reallıq göstərir; fikir və söz ümumini. "Hər söz öz mənasına görə ümumi ilə konkretin dialektik birliyi kimi çıxış edir. Konkret ona görə konkretir ki, o, saysız-hesabsız müəyyənətmələrin birləşməsidir, müxtəlif birliyi" (K.Marks).

Söz ilə məfhum arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu əlaqə tarixən cəmiyyətdə insanların birgə fəaliyyəti nəticəsində həyat təcrübəsi şəraitində və ictimai əmək prosesində yaranmışdır. Demək, məfhumların və sözlərin yaranması insanların ictimai həyat təcrübəsi ilə əlaqədar olmuşdur. "...Nə fikir, nə dil öz-özlüyündə xüsusi bir aləm təşkil etmir, onlar ancaq real həyatın təzahürləridir" (K.Marks).

Məfhumla söz biri-biri ilə dialektik vəhdətdə olsa da, biri-birindən fərqli olan əlamətlərə malikdir.

1.Məfhum əşya və hadisələrin şüurumuzda əks olunmuş əlamətlərinin insan təfəkküründə ümumiləşmiş inikasıdır. Söz isə məfhumu ifadə edən, onun əmələ gəlməsini başa çatdıran bir silahdır.

2.Məfhum əşya və hadisələrlə bilavasitə, söz ilə bilavasitə əlaqədardır. Sözün səs tərkibi ilə əşya arasında üzvü əlaqə olmadığını polisemiya sübut edir.

3.Məfhum təfəkkür, söz isə dil amilidir. Məfhum məntiqi kateqoriyadır, söz onun mənasını tamamlayan linqvistikadır.

4.Məfhum ümumbəşəri xarakter daşıyarsa, söz milli xarakterlidir. Müxtəlif xalqlar bir məfhum haqqında eyni şəkildə düşüncələr də, onu müxtəlif səs kompleksi ilə ifadə edirlər.

5.Sözü məfhumdan fərqləndirən cəhətlərdən biri də onun müstəqil və qeyri-müstəqil (tam mənalı, natamam mənalı) olmasıdır.

Sözün mənası

Söz müəyyən mənanın daşıyıcısıdır. Məna sözdə müəyyən maddi işarə ilə möhkəmləndirildiyi üçün yaşayır. Sözdə səslənmə və məna birlik təşki edir. Sözün müəyyən mənaya malik olması o deməkdir ki, söz müəyyən məna sisteminə, müxtəlif məna tiplərinə, başqa sözlərlə əlaqəyə girmək imkanına, sözyaratna yuvasına, üslubi xüsusiyyətlərə malik olmasıdır.

İşarə məfhumu mənadan törəmədir. Birinci ikinci vasitəsilə müəyyən edilir. İşarə şərti mənada əşyadır. Məna məfhumu işarəyə nisbətən daha genişdir. Mənasız işarə yoxdur və ya əksinə.

1) dildə leksik vahidlərin məna münasibətinin üç növü müəyyən edilir: tam eynilik (diblet), tam fərqlənmə (omonim), yaxınlıq və fərqlilik. Üçüncü növ daha geniş yayılmışdır. Leksik əlaqələrin müxtəlif tipləri üçün şərait yaradır, o cümlədən sinonim və antonim.

2) paradigmatik münasibət, xüsusi leksik əlaqələrin hər biri digər növü kimi həm müxtəlif morfem ləksemlər, həm də bir ümumi morfemi olan söz kimi çıxış edə bilər.

Leksik vahidlərin formal kök eyniliyi daxil edilmiş semantik münasibətlə əlaqədar, sonuncunu - morfemlə ifadə edilən 3) şərtlənmiş münasibətin əsasında nominasiya prinsipi durur; 4) nominasiya prinsipləri ümumiləşdirilmiş-əsaslandırılmış mənanın əsasını təşkil edir.

Məna şüurda obyektiv aləmə məxsus əşyaların, hadisələrin, keyfiyyətlərin, münasibətlərin əksi olub, həyata keçdiyi müəyyən səs tərkibi ilə daimi və qırılmaz əlaqə yaranması nəticəsində dil faktına çevrilir. Obyektiv aləmin bu cür əksi daxili bir məzmun şəklində sözün strukturuna daxil olur. Həmin dil vahidinin səs tərkibi maddi cild şəklində özünü göstərir. O, müəyyən dil vahidinə (sözə) məxsus cəlb bir əlamətdir ki, danışan şəxs ondan bütün hallarda istifadə edə bilər və bu vahidin tələffüzü bütün hallarda dinləyicilərə ümumi təsir buraxa bilər. Dil vahidlərinin vəzifələrinin məcmusu, həmin vahidlər vasitəsilə ifadə olunan, onların məzmununu təşkil edən hər şeydir.

Sözün mənasını həmin dilin sistemi ilə şərtlənmiş səs forması ilə möhkəmləndirilmiş, həmin dil kollektivi üçün ümumi olan fikir məzmunu kimi müəyyənləşdirmək olar.

Sözün bilvasitə əşyaya, hadisəyə, keyfiyyətə yönəlmiş mənası nominativdir. "Məna cəmiyyətin bütün üzvləri tərəfindən mənimsənilmiş ictimai təcrübə formasıdır" (A.A.Leontyev).

Sözün mənası adı altında real gerçəkliyin əşya və hadisələrinin ümumi və fərqləndirici əlamətlərini əks etdirən məfhumun məzmununu, leksik-semantik variantlarının mərcusu başa düşülür. Sözün məzmununa məfhumdan başqa, onun üslubi və emosional xüsusiyyətləri də daxildir. Sözdə məntiqi məzmun, törəmə məna və emosional cəhətlər vardır. Ekspressiv-emosional ünsürlər sözə aid olsa da, onarı mənaya aid etmək olmaz, çünki bu bütün sözlərdə yoxdur.

Məna insanın xarici aləmlə qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində şüurda yaranır və formalaşır. Birgə həyat və fəaliyyət prosesində adamların beynində eyni və ya oxşar məfhumlar yaranır. İnsan dərketmə fəaliyyətində xarici aləm faktları şüur faktına çevrilərək mənanır. əmələ gəlməsinə səbəb olur. Məna şüur faktı olsa da, müəyyən səs kompleksi ilə ifadə olunur. Məhz buna görədir ki, məna həm şüur, həm də dil faktı olub, onlarla sıx əlaqədadır. Şüur amili kimi məna məfhumla bağlıdır. Məfhumlar sabit və mütləq deyil, onlar da dəyişmədə, inkişafdadır. Məna məfhumun tərkibində ümumi və sabitdir, çünki məna məfhumun ümumi və sabit cəhətini əks etdirir. Buna görə də bir dildə danışanların hamısı sözün mənasını dərk edir.

Baş, daş, qaş, taxta məfhumları baş, daş, qaş, taxta sözlərinin mənasını təşkil edir, lakin hərəkət, güc, iş, sürət sözlərinin mənası hərəkət, güc, iş, sürət kimi terminoloji məfhumlardan fərqlənir. Hərəkət, güc, iş, sürət sözlərinin mənası Azərbaycan dilində danışan hər kəsə aydındır, lakin hərəkət, güc, iş, sürət kimi elmi məfhumlar heç də hamıya aydın olmur, habelə müxtəlif ixtisas sahibləri üçün (fizik, bioloq və b.) müxtəlif məzmunu (mənaya) malik olur. Dildə mənalər biri-biri ilə əlaqədar olub bir sistem yaradır.

Sözün mənasında şüurda əks olunmuş əşya və hadisələri

səciyyəvləndirən, onları eyniləşdirməyə və ayırmağa imkan verən bir sıra əlamətlər cəmlənir. Sözün mənasını dil əə dildənkənar məzmun dan ayırmaq olmaz. Məna və məzmun dialektik vəhdət təşkil edir. Söz mənaya əsasən başqa sözlərlə əlaqələni r. Hər bir əsas söz müəyyən məna ifadə edir. Məna sözsüz, söz də mənasız yaşaya bilməz. Bunlar biri-biri ilə üzvi surətdə bağlanır. Məna sözdə obyektiv şəkildə mövcuddur, lakin onun şüürümüzda inikası subyektivdir. Məna, hər şeydən əvvəl, məfhumun məzmunu ilə müəyyənləşdirilir, məna məzrnunu tamamlayır. Məfhumun məzmunu ümumi və əsas əlamətlərdən ibarətdir. Həmin əlamətlər məfhumun strukturu daxilində biri-biri ilə əlaqədardır. Məfhumun mənalı əlamətlərinə uyğun olaraq sözün mənasından semantik əlamətlər ayrılır, məsələn, ağac məfhumu aşağıdakı əlamətlərə malikdir: bitkidir, çoxillikdir, gövdə və budağı, yarpaqları var.

Söz, bir tərəfdən, əşyalar haqqında ümumi məfhumları, digər tərəfdən isə, mühüm xüsusiyyətləri və ya digər məfhumda ifadə edilən tək-tək əşyaları göstərir. Ağac sözü həm ümumiyyətlə, ağacı, həm də "ağac" məfhumlarını ifadə edir. Əşyalara xas olan ayrı-ayrı konkret əlamətlər atılır, mühüm olan əlamətlər isə saxllanılır. Məfhumlar əşya və hadisələri geniş surətdə ümumiləşdirir. Məfhumlar nə qədər ümumi olsa da, ancaq ümumi kimi başa düşülmür. Onlar həm ümumiləri, həm də fərdiləri əks etdirir.

Əşyavi-məntiqi məna adı altında sözün əşya və hadisənin müəyyən bir əlaməti əsasında ümumiləşmiş məfhum ifadə etməsi başa düşülür. Həmin əlamət tarixi inkişaf prosesində bütünlüklə məfhumun nümayəndəsi kimi çıxış edir. Burada da hər xalqın tarixi inkişafı, həyat tərzi, ictimai təcrübəsi və s. öz əksini tapır.

Məna məntiqi-əşyavi məzmunu, dil sistemində bir niq hissəsinə aidliyinə, uyğun sözün leksik-qrammatik mənasına, komponentlərinə birinin təsnif xüsusiyyətinə, bir leksik-semantik variantın müxtəlif şəkildə işlədilməsinə, diferensiallaşmasına da əsaslanır. Deməli, sözün mənası, yalnız ifadə etdiyi məfhumun əşya və hadisələrindən deyil, onun aid olduğu qrammatik kateqoriyalardan, niq hissələrindən də asılıdır.

Məna şüurda obyektiv aləmə məxsus əşyaların, hadisələrin, keyfiyyətlərin, münasibətlərin əksi olub, həyata keçdiyi müəyyən səs tərkibi ilə daimi və qırılmaz əlaqə yaranması nəticəsində dil faktına çevrilir.

Məna iki əsas cəhət - məzmun və ifadə cəhəti vardır. Məzmun mənanın əsasıdır, çünki məzmun əşya və hadisələr haqqında ifadə olunan fikirlə bağlıdır. Məna məzmunca müəyyən real əşya, hadisə və əlamətə uyğun gəlir. İfadə planında söz paradigmatik-sintaxmatik əsasa görə müəyyən formal vasitələrlə, konkret leksik əlamətlərlə, ənənəvi dil şərtləri ilə, müəyyən üslubi bəyalarla səciyyələnir.

Söz üçün daxili məna birliyi və quruluşu əsasdır. Sözüün daxili məna birliyi mənalar arasındakı daxili əlaqələrlə müəyyən edilir. Məna birliyi ayrı-ayrı mətnlərin qarşılıqlı təsirini təsdiq edir, xüsusi diferensial əlamətləri neytrallaşdırır. Səs kompleksinin eyniliyi sözüün məna birliyini təmin edir. Məsələn, *torpaq*, *ev* və s. sözlərin mənası həmin sözlərə xas olan ümumi məna məzmununun hər hansı variantı ilə birləşir. Həmin sözlərin ayrı-ayrı mənalarının məzmununa eyni məna elementləri daxil olur. "...Sözüün daxili bütövlüyü onun nəinki fonetik və qrammatik tərkibini, hətta onun məna sisteminin məna birliyini də təmin edir. Bu bütövlük dilin ümumi qanunauyğun məna sistemi ilə müəyyən edilir" (V.V.Vinoqradov).

Dildə əsas sözlərin leksik və qrammatik mənaları dəyişir. Sözlərin bir qismi öz leksik və qrammatik mənalarını itirirsə, bir qismi isə genişləndirir.

Sözüün mənası üç amil əsasında müəyyənləşir: nominativ funksiya, intellektual məzmun və struktur məna (relyasion xüsusiyyət). Sözüün məzmununda əsas iki əlamət var: mütləq və nisbi. Mütləq əlamət onu maddi varlıqla bağlayır. Məna əlamətlərini mücərrədləşmə dərəcəsinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1) ayrı-ayrı fərdlərə işarə edən əlamət - *kişi* və *qadın*; 2) ümumiləşmiş şəkildə fərdləri birləşdirən əlamət - *kişi*, *qadın*, *cavan*. Bu, fərdləri bir ümumi kateqorial mənada (şəxs) birləşdirir; 3) daha ümumiləşdirilmiş mücərrəd əlamət - *kişi*, *qadın*, *cavan* və s. Bunların hamısı canlıdır.

Sözüün məna həcmi təşkil edən ünsürlər sabitliyinə,

müstəqilliyinə və işlənmə sahəsinə görə biri-birindən fərqlənir. Sözün mənə strukturunu təşkil edən ünsürlər müxtəlifdir; bəziləri hamı tərəfindən qəbul olunmuş sabit, digəri fərdi və ya kollektiv tərəfindən təsdiq olunmuş sabit mənəni təmsil edir. Sözün mənə strukturunu təşkil edən mənalar işlədilmə dərəcəsinə görə müxtəlif ola bilər; bəziləri həmin dildə danışan bütün kollektivin malıdır, digəri isə dar sahədə konkret işlədilmə üçün istifadə olunur" (V.V.Vinoqradov).

Sözdə dəyişmə, əsasən, mənə ilə əlaqədardır. Sözün fonetik tərkibi dəyişməz qalır, mənası təzələnir, yenidən yarana bilər. Fonetik tərkibi də modifikasiya (formasını dəyişmə) yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir, mənəyə təsir edir, yeni mənə yaradır. Struktur sözün ünsürləri ilə əlaqədardır.

Sözlərin mənə dəyişməsində bir qanunauyğunluq var. Sözün mənasını, formasını, dəyişməsini, tarixən inkişaf etməsini başqa sözlərlə əlaqəli şəkildə götürdükdə öyrənmək olar. "Biz sözü başqa, onunla sinonim olan və ən başlıcası cəmiyyətdə bir anlayış sahəsinə aid olan sözlərlə əlaqədar şəkildə öyrənsək, müəyyən bir sözün mənə tarixi ancaq o zaman bizə aydın ola bilər" (M.M.Panrovski).

Sözün mənə dəyişməsi həmin dilin quruluşunun spesifik xüsusiyyətlərindən, daxili qanunlarının inkişafından asılıdır.

Sözün mənə dəyişməsi tarixidir, tədricən dəyişir. Sözlərin mənə dəyişməsinin və inkişafının bir sıra səbəbləri vardır. 1) əşya və hadisələrin dəyişməsi; 2) cəmiyyətin dəyişməsi; 3) tabu, evfemizm hadisələri; 4) bir əşyanın adının digər əşyaya köçürülməsi (metafora, metonimiya, funksional); 5) həcmə daralması və məzmunun genişlənməsi; 6) dini və ictimai qaydaların, adətlərin dəyişməsi; 7) dialektizmlərin aradan çıxması; 8) sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi və s.

Mənə dəyişməsi xarici və daxili amillərlə bağlıdır: 1) yeni məfhumların yaranmasını tələb edən ictimai həyatın dəyişməsi; 2) əşyaların adını saxlamaqla özünün dəyişməsi; 3) sözün xüsusi yer və şəraitdə ayrı-ayrı adamlar qrupu tərəfindən (professional terminlər) işlədilməsi. 4) məlumatın məqsədindən asılılığı və s.

Söz mənə üç yolla dəyişir: 1) əvvəlki məzmun qalır, lakin

əşya və hadisələrə aidlik genişlənir; 2) məzmun məfhumlar yeni ümumiləşmiş əlamət və xüsusiyyətlər qəbul etdiyi zaman da dəyişir; 3) forma qalır, lakin bir sıra mənalarını itirir, əsas məzmunu saxlayır.

Söz fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, yeni-yeni sözlərin yaranması üçün canlı bazanı xatırladır. Başca sözlərlə münasibətdə olur. Yeni mənaların, yeni söz yuvalarının yaranmasına xidmət edir. Tarixən sözün mənə kəmiyyəti dəyişir. Söz başqa sözlərlə birləşərək müxtəlif mənə əlaqələri yaradır. Bu zaman mənə genişlənir və ya daralır. Mənə genişləndikmə mənə dəyişmə prosesidir. Məhfumun həcmi genişləncə, oxşar əşyaların ümumiləşməsinə təsir göstərir. Daralma isə işlədilmənin ixtisarıdır. Sözün işlədilmə dairəsinin genişlənməsi və ya məhdudlaşması nəticəsində mənə genişlənmə və ya darala bilər. Mənanın daralması və ya genişlənməsi qarşılıqlıdır. Biri digərini tamamlayır. Biri digəri üçün əsas olur.

Müxtəlif tarixi dövrdə söz geniş və ya dar əşya, hadisə qrupunu ifadə edir. Söz öz köhnə mənasını itirdiyi zaman məzmunu və həcmi daralır.

Sözün mənə həcmının genişlənməsi yeni törəmə mənaların yaranması və sinonimlik əlaqənin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu zaman sözün məntiqi-əşyavi məzmunu və tətbiqolunma sahəsi genişlənir.

Sözün mənə dəyişməsi nəticəsində mənə genişlənmənlər sözlərə istismar, imtahan, böyük, yoldaş və s. leksik vahidləri göstərmək olar. Bunlarda ilk əsas mənə qalmaqla, yeni mənələr meydana gəlmişdir (cədvələ bax, səh. 45).

Sözün mənə dəyişməsi nəticəsində semantik məzmun öz əvvəlki sahəsini genişləndirir. Bu zaman sözün ilk əsas mənası ya qalır, ya da zəifləyir.

Sözün mənə daralmasının bir neçə səbəbi vardır: 1) sözün ikinci nominativ-törəmə mənasının inkişafı və ya fəallaşması; 2) çöxmənalı sözlərin mənələrindən birinin təkmənalı sinonim sözlərlə sıxışdırılması; 3) sözün əsas mənə sistemindən inkişaf edən nominativ törəmə mənanın ikinci və ya məcazi mənəyə keçməsi.

Nö	Söz	İlkin məna	Törəmə məna
1.	istismar	başqalarının əmək məhsulunu mənimsəmək - kapitalist istismar üsulu	faydalanma, işlətmə, neft quyularının istismarı, istismara başlamaq.
2.	imtahan	hər hansı bir fənn üzrə keçirilən yoxlama, imtahan komissiyası	sınaq - Məni imtahana çəkir
3.	böyük	kəmiyyətə, ölçüləri iri-böyük daş.	çox güclü-böyük daşqın, sayca çox, böyük Nizami, başçı-qoşun böyüyü
4.	yoldaş	dest, rəfiq - məktəb yoldaşı	vətəndaş - bir yoldaş sizi soruşurdu. arvad - həyat yoldaşı

Məntiqə görə mənaca dəyişmənin üç növünü göstərmək olar: 1) genişlənmə; 2) daralma; 3) köçürmə.

Mənanın genişlənməsi ad funksiyasının genişlənməsi, daralması isə ad funksiyasının daralması ilə bağlıdır. Köçürmə daha çox fərddir. Bunun əsas üç tipi vardır: 1) adın xarici və daxili əlamətlərinin oxşarlığı - metafora; 2) vəzifə oxşarlığı; 3) qarışıq olması - metonimiya.

Bir əşyaya məxsus adın vəzifə oxşarlığına görə başqa əşyaya keçirilməsi funksional köçmədir. Məsələn: *İndiki dəmir pəro quş lələyinə oxşadığı halda nə üçün dəmir parçası pəro adlanır?* Burada ifadə edilən birinci funksiya ikinciyə köçürülmüşdür.

Mənaca daralmış sözlərə aş, sancaq, tütün və s. sözləri göstərmək olar: aş - əvvəllər bütün yeməklərin adı, indi isə xörəklərdən birinin adı (plov), sancaq - əvvəllər, həm ərazi bölgüsü, həm də bənd edən əşya, indi ancaq ikinci mənada, tütün - əvvəllər tütün və tüstü mənalarında, indi ancaq birinci mənada işlədilir.

Sözlər qanunauyğun dəyişir. Sözüün mənacə dəyişməsinin əsas səbəbi işlədilməsidir. Sözüün yeni mənası bəzən sözyaratmaya və leksik mənaya tam uyğun gəlir. Ünsiyyət prosesində müxtəlif şəraitdə işlədilir. Şeylər dəyişdikcə sözüün semantik strukturu və onun ayrı-ayrı mənalari zənginləşməyə doğru inkişaf edir. Nəticədə iki biri-birinə əks semantik proses əmələ gəlir: mənanın genişlənməsi və daralması. Məna, əsasən, aşağıda göstərilən əlamətlərə görə dəyişir: 1) assosiasiyaya - oxşarlığa və qarşılığa görə; 2) funksiyaya görə dəyişmə; 3) ideologiyanın dəyişməsinə görə; 4) iqtisadi münasibətlərə görə.

Sözüün məna növləri

Sözlər cümlə daxilində leksik vahid kimi müxtəlif mənalarda işlədilir, müəyyən qrammatik formalar qəbul edir və sintaktik funksiya daşıyır. Hər bir əsas sözüün leksik və qrammatik mənalari var, həqiqi və məcazi, törəmə və törəmə olmayan, əsas və qeyri-əsas və s. mənalarda işlədilir.

Leksik məna. Dil sisteminin müxtəlif hissələri biri-biri ilə qarşılıqlı şərtlənir və biri-birinə təsir göstərir. Leksik məna məfhum ifadə etməklə bərabər, emosional-ekspressiv məna və üslubi çalar da bildirir.

Söz xüsusiləşmiş, fərdiləmiş mənanı ifadə etdiyi kimi, ümumiləmiş və mücərrədləmiş mənanı da ifadə edə bilir.

Söz leksik mənasına görə konkret, xüsusi və fərdidir, çünki sözlər şeyləri, hadisələri, işi, hərəkəti və bunlarla əlaqədar olaraq, insan şüurunda yaranan məfhumları adlandırmaq üçün yaradılmış vahidlərdir. Sözüün xüsusi vəzifəsi adlandırmaqdır. Məhz buna görə söz məfhumların adıdır. Geniş mənada sözüün xüsusi vəzifəsi adlandırılmaqdır.

Sözüün leksik mənası sözüün konkretləşmiş, fərdiləmiş maddi-əşyavi mənasıdır.

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin hamısı ifadə etdiyi aid

məna ilə fərqlənir. Sözlərin fərqləndirici, fərdiləşdirilmiş konkret mənası sözün leksik mənası adlanır.

Mənanın sözün adlandırdığı əşyaya, onun məfhumuna münasibətini müxtəlif şəkildə dərk etdirir. Sözün əsas vəzifəsi əşyanı, hadisəni adlandırmaqdır. Ona görə də leksik mənanı müəyyənləşdirərkən ancaq dil amilləri (birləşmə və sözün başqa sözlərə münasibəti) ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Birləşmə mənanın vacib göstəricisidir. Birləşmə məna göstəricisi olsa da, mənanın özü deyildir. O, sözün mənası nəticəsində yaranır. Məna sözün daxili cəhəti kimi onun strukturuna daxildir, sözün səslənməsi isə, onun maddi qabığı kimi çıxış edir. Bu yalnız mənanı ifadə etmək üçün deyil, həm də mənanı çatdırma vasitəsidir.

Söz işarə vahididir. Onda forma və məna üzvü şəkildə birləşir. Sözün forması özündə morfem kompleksini təqdim edir, məzmun isə sözün leksik mənasını ifadə edir. Leksik məna sözə əsas nominativ funksiyasını yerinə yetirməyə imkan verir.

Sözün leksik mənası bir sıra dilxarici və dildaxili amillərlə müəyyən edilir. Dilxarici amillər dəna vacibdir. Buraya, əvvəla, sözün leksik mənası real gerçəkliyin hadisələri; ikincisi, sözün leksik mənasının məfhumla əlaqəsi daxildir. Bu, gerçəkliyin hadisələrini əks etdirir. Hər iki amil biri-biri ilə sıx bağlıdır, lakin onların məzmununun şüurda əksi müxtəlifdir. "Pəncərə" sözü vahid, sonsuz kəmiyyətdə real əşyaların ümumiləşmiş adıdır.

Dilxarici və dildaxili amillər birgə fəaliyyət göstərir, bunlar qarşılıqlı olaraq sözə təsir edir. Bu amillərin dəyişməsi lüğət tərkibinin dəyişkənliyi və müteəhərriqliyi ilə şərtlənir. Sözün məfhumla əlaqəsi biri-birinə qarşılıqlı təsiretmə səciyyəlidir. Bu iki hadisənin birliyi bu əlaqədən kənar da ola bilməz. Söz öz məzmununa görə məfhumla sıx bağlıdır. Məfhum da, öz növbəsində, söz vasitəsilə formalaşmasa, yaşaya bilməz.

Sözün denotatı (lat. ifadə etmək) ancaq bizim bilavasitə dərk etdiyimiz üçün obyektlər (ev, yol, kitab tipli əşyalar) həm kəmiyyət tipli (qırmızı, bərk, dar), həm hərəkət tipli (qalmaq, daldırmaq, atmaq və s.) həm də "ideal predmet" adlanan mücərrəd məfhumlar (məqsəd,

əmək, ümumi, qiymətli, qali və s.) ola bilər.

Sözün ümumiləşdirilmə mənası digər vacib hərəkət amillərin nəticəsidir: dilin təfəkkürlə əlaqəsi. Dil bütövlükdə alət, insan şüurunun məzmununun formalaşma, saxlanması və ötürülməsi vasitəsilə xidmət etməkdir. Söz təfəkkürün məfhum və təsəvvür kimi ən vacib formalarının ifadə vasitəsidir.

Dildaxili amillər sözlər arasında mövcüd əlaqədir. Bu həm də leksik mənanın formalaşmasında iştirak edir. Bu əlaqələrdən biri mətndə, sözün mənası sintaktik əhatədən asılı olaraq, digəri isə bu və ya digər oxşarlığa malik hər cür sözlərin assosiasiyasında meydana gəlir.

Adətən, sözün mənası müəyyən etmə şəkildə verilir. Məfhumun əlamətləri onun mənasını təşkil edir. Məsələn, stəkan sözündə aşağıdakı əlamətlər sadalana bilər: 1) qab, 2) şüşə, 3) silindr formada, 4) qulpsuz, 5) içməyə xidmət edən.

Sözün leksik mənasının formalaşma prosesində dilxarici amillər aparıcı rol oynayır. Bütövlükdə, dilxarici və dildaxili amillər birgə hərəkətdədir.

Sözün leksik mənasının formalaşmasında digər amillər də iştirak edir. Bunlar dil üçün cüzi əhəmiyyətlidir: 1) əsaslandırılmamış əlamətlər sözün daxili forması; 2) ekspressiv səciyyəli çalarlılıq; 3) bu və ya digər sözlə əlaqədar olan ictimai-psixoloji assosiasiya.

Sözün leksik mənasının formalaşması prosesində aparıcı rol, şübhəsiz, dilxarici amillə məxsusdur. Lakin leksik sistemin vahidi kimi söz dilin öz daxili ilə birlikdə hərəkətdədir, qarşılıqlı təsir edir. Hər bir sözə onların tətbiqini fərqləndirir. Məhz həmin amillərdən biri sözün məfhumla əlaqəsi üçün mümkündür. Məhz məfhum sözün leksik mənasının əsasında durur, onun xeyli xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Məfhumun sözün leksik mənasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Sözün leksik mənasında, məfhumdan əlavə, həmin dildə danışanlar üçün səciyyəvi olan mənalı ünsürlər də var. Belə ünsürlərə aşağıdakılar daxildir: 1) sözün "daxili formasını" əsaslandıran əlamətlər; 2) ekspressiv-üslubi səciyyəli çalarlar; 3) ictimai-psixi

assosiasiya.

Bu qanunauyğunluq sözün leksik mənasında da özünü göstərir. Sözün leksik mənası mücərrədlik və ümumilik anlayışları ilə sıx bağlıdır. Sözün mənası nə qədər ümumi olsa, o, bir o qədər dolğun görünər, onun semantik komponentləri isə az olacaq, məsələn, maddə sözünü məna komponentlərinə ayırdıqca, onda mücərrədlik zəifləyir, konkretlik artır, məzmunca genişləyir: maddə-maye, su, içki, limonad və s. Əvəzlilər ümumiləşmiş mənalıdır. Xüsusi isimlərin mənalarda ayrı-ayrı fərdi əşyalara uyğun gələn nadir əlamətlər var (dağ adları: Alp, Kəpəz, Şahdağ və s.). Sözün mənasının birinci, əsas komponenti onun nominativ funksiya yerinə yetirmə imkanı hər dildə dəqiq və aydındır. Sözü məfhumun adı kimi tərif verilməsi, bir tərəfdən, sadə, aydın görünür, digər tərəfdən isə, qüsurudur, primitivdir, çünki onda sözün mənasının ancaq bir cəhəti əks olunur.

Söz müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə formalaşır, təcrübədə dilin müstəqil vahidi kimi qəbul edilmişdir. O, ayrıca və müstəqil olaraq əşyada yaşaya bilər: stol, ev, insan və s.

Sözün leksik mənası təkcə onun bilavasitə və ya bilavasitə əks olunan konkret əşya ilə əlaqələndirilməsi sözün mənasında (onun semantik strukturunda) ümumi əşya ilə məntiqi əlaqəsi həmin leksik paradigmadə başqa sözlərlə leksik mənalara ilə leksik münasibəti əks olunur və ya leksik birləşmənin hüdudunda və leksik-qrammatik aidliyi xarakteri sözü xas olan emosional-ekspressiv xüsusiyyəti əks olunur. Sözün mənası xarici məfhumdur. O, dəyişməz qalmır, onun mühüm əlamətləri əks olunur. Leksik mənanın inkişafının hər mərhələsi üçün səciyyəvidir, bilavasitə dilxarici gerçəkliklə əlaqədardır.

Bu amillərdən birinin məfhumla əlaqəsi söz üçün daha vacibdir. Məhz, məfhum sözün leksik mənasının əsasında durur. Məfhum təfəkkürün əsas formalarından biridir, onun köməyi ilə real gerçəklik ümumiləşmiş şəkildə əks olunur.

Sözün leksik mənası, hər şeydən əvvəl, məfhumun məzmunu ilə müəyyən edilir. Məfhumun məzmunu mürəkkəb strukturludur. O, ümumiləşmiş əlamətlərdən ibarətdir, müəyyən şəkildə həmin

struktur daxilində biri-biri ilə əlaqədardır. Belə ki, ağac formal məfhumun belə əlamətlərini özünə daxil edir: 1) bitki; 2) çoxillik; 3) gövdə və budağı olan; 4) yarpaqları olan.

Beləliklə, sözün məfhumla əlaqəsində əsas cəhətlər medana gəlir ki, onlar leksik mənanın-məfhum sözün əsasını təşkil edir: 1) sözün məzmunu məfhumun məzmununu təşkil edən əlamətlərdən asılıdır; 2) sözün mənasını ekstraktlıq və məzmunluluq dərəcəsi məfhumun həcmi və məzmunu ilə əlaqədardır; 3) məfhumun hərəkətliyini əks etdirən sözün semantik qeyri-müəyyənliyi.

Söz öz məzmununa görə məfhumla qırılmaz şəkildə bağlıdır, məfhumu isə sözlərin köməyi ilə formalaşmadan yaşaya bilməz. Sözün leksik mənasının formalaşmasında məfhum böyük rol oynayır. Lakin bunu məna ilə eyniləşdirmək olmaz. Məfhum və söz müxtəlif sistemlərin elementləridir: təfəkkür sistemi və dil sistemi.

Sözün leksik mənasının formalaşmasında digər amillər də iştirak edir. Bunlar dil üçün cüzi əhəmiyyətlidir: 1) əsaslandırılmaz əlamətlər sözün daxili forması; 2) ekspressiv səciyyəli çalarlıqlar; 3) bu və ya digər sözlə əlaqədar olan ictimai-psixoloji assosiasiya.

Sözün leksik mənasının formalaşması prosesində aparıcı rol, şübhəsiz, dilxarici amilə məxsusdur. Lakin leksik sistemin vahidi kimi söz dilin öz daxilində birlikdə hərəkətdədir, qarşılıqlı təsir edir. Hər bir sözə onların tətbiqini fərqləndirir. Məhz, həmin amillərdən biri sözün məfhumla əlaqəsi üçün mühümdür. Məhz, məfhum sözün leksik mənasının əsasında durur, onun xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

Sözün leksik mənası sözlə əşya arasında fikri əlaqədir. Sözün leksik mənası onun bu və ya digər məfhumu ifadə etməsidir. Leksik məna məfhumun bilavasitə ifadəçisidir. Konkret məna sözün leksik mənası adlanır. Leksik məna sözü konkret nitq axınında deyil, hər cür konkretliyin xaricində götürüldükdə ifadə etdiyi mənadır. Leksik məna sözün ilkin və başlıca mənasıdır. Buna görə də hər bir sözün leksik mənası əsas və həlledicidir. Sözün leksik mənası sözün özünə nisbətən bir cür, əşyaya nisbətən isə başqa cür təzahür edir. Leksik məna ümumi və fərqləndirici semantik əlamətlə formalaşır. Leksik məna predmeti adlandırır və ona işarə edir.

Leksik məna yalnız ifadə etdiyi məfhumla yox, həm də sözün aid olduğu hissəsi ilə, işlədildiyi mətnlə, ekspressiv və üslubi çalarla müəyyən edilir. Leksik məna dildənkənar ekstralingvistik amillər real gerçəkliyin əşyaları və onların məfhumlarıdır. Bunlar biri-biri ilə bağlıdır. Dil amilləri sözlər arasındakı əlaqədir. Dil amilləri sözün leksik mənasının formalaşmasında iştirak edir. Belə əlaqə, bir tərəfdən, mətnlə, digər tərəfdən, sözlərin müxtəlif assosiasiyası ilə bağlıdır.

Mənanın müəyyənləşdirilməsi, bir tərəfdən, sözün məna variantlarını təmin edir, onun leksik və qrammatik mənaları arasında aydın hədd qoyur, digər tərəfdən, çoxmənalı sözlərin leksik məzmunu ilə qrammatik formalarının sıx qarşılıqlı təsirini göstərir.

Sözün leksik mənasını müəyyənləşdirərkən aşağıdakı amilləri nəzərə almaq lazımdır: 1) sözün ictimai dərk edilməsini və məndə işlədilməsini; 2) sözün müəyyən nitq hissəsinə aid olmasını; 3) müəyyən məna qrupuna aidliliyini; 4) başqa sözlərlə konkret leksik əlaqəsini; 5) onun sinoniminə semantik münasibətini; 6) sözün məna əlaqəsinin əsas tiplərinin modellərini; 7) müəyyən əşya qrupuna aidolma qabiliyyətini; 8) funksional amillərini; 9) sözdə fərqləndirici əlamətlərin olmasını.

Sözün leksik mənası adı altında, adətən, həmin dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşan əşyavilik məzmununu başa düşülür. Sözün leksik mənasının, əsasən, üç komponenti vardır:

1. Leksik mənanın birinci xüsusiyyəti onun nominativliyidir. Leksik mənanın bu cəhəti məfhumu adlandırmaqdır, çoxmənalılıq bir sözün köməyi ilə biri-biri ilə əlaqəli müxtəlif məfhumları adlandırır. Məzmununda ifadə olunan məfhumların bütün əlamətləri birləşən məna əsas olur. Belə ki, "baş" sözü bədənin bir üzvü mənasında əsas, o biri mənalarda törəmədir. Sözdə bir əsas, bir neçə törəmə məna olur.

2. Bir sözün leksik mənasının ikinci xüsusiyyəti mikrosistemdə, söz birləşməsində başqa sözlərin mənadarı ilə şərtlənməsidir, məsələn, Azərbaycan dilində "əl" və "ayaq" sözlərinin mənaları rus dilindəki əl və ayaq məfhumlarını ifadə edən "рука" və "нога"

sözlərinin mənaları kəmi genişdir, amma bu sözlər alman və ingilis dillərində mənaca məhduddur, çünki həmin dillərdə "əl" və "ayaq" sözlərinin hər birinə iki söz uyğun gəlir. İngilis dilində əl - a arm, a hand, alman dilində das arm, das hand, ingilis dilində ayaq - o food, a leg, alman dilində das bein, der fuv.

3. Sözlün leksik mənasının üçüncü xüsusiyyəti emosionallıqdır. Danışan sözlə əşyaya öz münasibətini bildirir.

Leksik mənada 2 cəhət - məntiqi-əşyavilik və leksik-semantik variantlılıq var. Məntiqi-əşyavilik özünü həm dildə, həm də nitqdə, leksik-semantik variantlılıq isə öz ifadəsini ancaq dildə tapır. Lügəvi mənada dilin leksik sistemində sinonim və antonim sözlərin konkret mənada əlaqələri ilə müəyyənləşir. "Sözlərin fərqləndirici, fərdiləşdirilmiş konkret mənasına sözlün lügəvi mənası deyilir" (Ə.Dəmirçizadə).

Leksik mənada əşya və hadisələrə yönəldilir və hamı tərəfindən başa düşülənə əks etdirir. Əşyavi-məntiqi mənada insanın gerçəkliyi dərk etmə xüsusiyyəti ilə sıx bağlıdır. Leksik mənada sözlün mənada quruluşunun özülü hesab olunur. Bu mənada sözlün başqa mənalarının əsasıdır. Sözlün leksik mənası dilin müxtəlif sistemlərində (leksik, morfoloji, üslubi, sözyaratma və s.) iştirak edir, hər şeydən əvvəl, leksik mənada əşyanın adını daşıyır. Əşya haqqındakı təsəvvürü təmsil edir, sözlə əşya arasındakı əlaqəni ifadə edir. Demək, leksik mənada dərk etmə ilə kommunikativliyin birləşməsindən əmələ gəlir.

Qrammatik mənada. Sözlər, qrammatik cəhətdən, müxtəlif şəkillərə düşərək müxtəlif qruplar halında ümumiləşir. Bununla belə, həmin qruplara daxil olan sözlər biri-birindən qrammatik cəhətdən fərqlənir. Məsələn, dinləyir, danışır, yazır, pozur, oturur, durur və s. Bu fəllər biri-birindən leksik mənalarına görə fərqlənən, müxtəlif məfhumları yada salan xüsusi fərdləşmiş mənada sözlər kimi dərk olunur. Lakin bunlar qrammatik cəhətdən bir-birindən seçilmir. Onlar ümumiləşmiş bir mənada ilə, abstrakt məfhumla bağlıdır. Bu sözlərin hamısı bir qrammatik zamanı - indiki zamanı bildirir. Qrammatik mənada dil sistemində qrammatik vasitələrin fəaliyyət göstərməsi

nəticəsində yaranır və formal vasitələrlə ifadə olunur. "Sözde hər cür konkretlikdən təcrid edilmiş halda ifadə olunan ümumiləşmiş mənaya sözün qrammatik mənası deyilir" (Ə.Dəmirçizadə).

Qrammatik məna bir qrup sözlərə xas olan ümumiləşmiş mənadır. Məsələn, pəncərə, şüşə, qapı, döşəmə sözlərinin hamısı üçün ümumi məna əşyavilikdir. Bunların hamısı isimdir. Bu sözlər qrammatik mənalarının eyni olmasına görə bir qrupda birləşir. Qrammatik mənanın ümumiliyi sözün ləksik mənasını müşayət etməsindədir. Hər bir əsas sözde ləksik və qrammatik mənalar birlik təşkil edir.

Qrammatik məna sözün formal elementlərinin ifadə etdiyi mənadır. Qrammatik məna təkə bir sözlə əlaqədar olmayıb bir sıra sözlərlə, biri-biri ilə bağlı olan söz qrupu ilə əlaqədardır.

Bu məna sözlər arasındakı müxtəlif münasibətləri aşkarə çıxarır, məsələn, "tovuz" sözü ləksik mənasına görə quş növünü bildirir, qrammatik mənasına görə isə quşlar qrupuna aiddir. Qrammatik məna söz, söz birləşməsində və cümlədə konkret forma alır. Sözün hər cür konkretlikdən ayrılmış şəkildə ifadə olunan ümumiləşmiş mənası qrammatik məna adlanır.

Sözlər öz lüğəvi mənalarını saxlamaqla müxtəlif şəkillərə düşür, məsələn, daş, ev, daşın üstü, daşı atmaq və s. Burada "daş" sözü müxtəlif formalarda işlənsə də, öz lüğəvi mənasını mühafizə edir. Sözlər qrammatik cəhətdən müxtəlif qruplarda birləşərək ümumiləşir. Onların qrammatik mənaları konkret yox, ümumiləşmiş mənada işlədilir.

Qrammatik məna nitqdə sözlər arasındakı ümumi əlaqələri müəyyənləşdirməyə, eyni tipli sözləri bütöv bir qrupa aid etməyə, ləksik mənanı tamamlamağa, bir kateqoriya daxilində bir qrammatik mənanı digər qrammatik məna ilə qarşılaşdırmağa xidmət edir.

Qrammatik mənanın üç növü var: 1) əşya və hadisələr arasında obyektiv əlaqələri bildirir; əşya və əlamətlərə münasibət (isim, adlıq hal, tək və cəm) qrammatik vasitələrlə ifadə olunur; 2) gerçəkliyə aid deyilmiş fikirlərin obyektiv məzmun əlaqəsi; 3) deyilənlərə danışanın münasibəti.

Qrammatik məna danışanın hər cür subyektiv münasibətini

yaratmır. Yalnız informasiya üçün zəruri, kommunikativlik üçün aktual olan münasibətləri bildirir: müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik. Bu mənalar, əvvəla, nitq hissələri ilə hədudlanır, ikincisi, morfoloji, sintaktik vasitələrlə ifadə olunur. Sözlərin sırası, xüsusi sintaktik konstruksiyalar, həm də bəzi modal sözlər və ədatlar qrammatik mənanın yaranmasında xüsusi rol oynayır. İfadə vasitələri içərisində informasiya xüsusi yer tutur.

Qrammatik nöqtəyi-nəzərdən sözün mənası iki cəhətdən məhdudlaşa bilər: morfoloji və sintaktik.

Morfoloji cəhətdən qrammatik məna sözdəyişmə formalarının kəmiyyətinə, sintaktik cəhətdən isə sintaktik əlaqə üsuluna, cümlə üzvlərinin vəzifəsinə görə məhdudlaşır.

Leksik və qrammatik mənaların biri-birinə münasibəti

Leksika ilə qrammatika arasında daimi bir əlaqə və münasibət vardır. Leksik hadisələri ancaq qrammatik cəhətdən izah etməklə öyrənmək və müəyyənləşdirmək olar. Qrammatika leksik hadisələri təşkil edir, ona lazım olan formanı verir. Leksika bizim şüurumuzda əks olunmuş əşya və hadisələrin məfhumlarını mücərrədləşmə yolu ilə ümumiləşdirir, onları bu və ya digər kateqoriyaya aid edir. Qrammatika isə bu kateqoriyalı müxtəlif nitq hissələri şəklində qruplaşdırır. Əsas sözlər həm leksik mənaya malikdir, həm də bu və ya digər leksik-qrammatik kateqoriyaya - nitq hissəsinə aid olur. Deməli, sözün mənasını bilmək, təkcə lüğət ehtiyatını genişləndirmək və zənginləşdirmək üçün yox, həm də morfoloji və sintaktik məfhumları mənimsəmək və dərk etmək üçün lazımdır. Çünki hər bir qrammatik kateqoriya leksik və qrammatik cəhətlərin birliyi ilə bağlıdır. Bu, o deməkdir ki, leksik material öyrənildikcə dilin qrammatik quruluşu da yada düşür.

Elə bir leksik məna yoxdur ki, o, qrammatik cəhətdən formalaşmasın və təsnif olunmasın. "Sözün leksik mənasının

müəyyənləşdirilməsi özlüyündə elə onun qrammatik səciyyəsinə işarədir. Sözlün qrammatik forması və mənası onun leksik mənası ilə gah toqquşur, gah da qaynayıb-qarışır" (V.V.Vinoqradov). Leksik məna qrammatik mənaya əsaslanır, çünki qrammatik məna onu tamamlayır, bilavasitə konkretləşdirir, dəqiqləşdirir.

Sözlün mahiyyəti yalnız qrammatikanın ixtiyarına keçdikdən sonra açıla bilər. Söz səs tərkibi ilə həm əşyavi məna birliyini, həm də qrammatik əlamətləri aşkar edir.

Nitq vahidi kimi söz forma (səs tərkibi) ilə məzmunun (mənanın) vəhdətidir. Formaca məfhumların adı, məzmunca isə məfhumların özü ilə bağlıdır. Səs kompleksinin daxili tərəfi danışan və dinləyənin şüurunda əks olunmuş varlığın bir hissəsini, zahiri tərəfi ilə həmin varlığın adını ifadə edir.

Deməli, söz səs kompleksi ilə həm əşya və hadisələri adlandırır, məna kəsb edir, onlar haqqında məlumat verir, həm də bunların əlaqə və münasibətlərini bildirir. Mətn daxilində başqa sözlərlə əlaqəyə girib mənasını konkretləşdirir. Sözlər arasında əlaqə və münasibəti ifadə edən qrammatik formadır. Qrammatik forma isə qrammatik məna əmələ gətirir.

Sözlün leksik və qrammatik mənaları əşya və hadisələr, onların biri-birinə olan münasibətləri ifadə edildikdə özünü göstərir. Sözlün əşya və hadisələrin özü ilə bağlı olan mənası leksik, bunların münasibətindən əmələ gələn mənası isə qrammatikdir. Bu mənalar arasında sədd qoymaq mümkün olmur, çünki onlarda qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Əşya adlandırılan vaxtdan qrammatik mənaya malik olur. Qrammatik məna üzvü surətdə leksik məna ilə birləşir. Leksik mənanı qrammatik, qrammatik mənanı isə leksik mənasız düşünmək olmur. Müstəqim hər bir söz eyni vaxtda həm leksik, həm də qrammatik məna daşıyır. Məsələn, kitab, dəftər və s. Bu sözlər eyni vaxtda həm əşyaya, həm də müəyyən bir qrammatik kateqoriyaya (ismə) aiddir.

Hər bir söz nitqdə öz leksik mənasına müvafiq qrammatik məna kəsb edir. Formasız leksik mənalı söz yoxdur. Leksik məna həm bir, həm də bir neçə qrammatik məna ilə fərmalaşa bilər. Məsələn, stol,

stul və s. Bu sözlərin bir leksik mənası, bir neçə qrammatik mənası (isim, mənə, quruluşca növləri, halı və s.) var.

Sözün leksik və qrammatik mənaları biri-biri ilə qarşılıqlı sürətdə əlaqədardır. Cümlə daxilində iştirak edən sözlər bir-biri ilə əlaqəyə girir və nəticədə sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasında sıx əlaqə yaranır. Leksik mənə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərlə dəqiqləşir. Sözün formalaşmasında qrammatik mənənin əhəmiyyəti böyükdür. "Qrammatik mənə, əvvəla, nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir. İkinci, qrammatik mənə sözlərin biri-biri ilə əlaqəsini göstərir. Üçüncüsü isə, qrammatik mənə danışanın haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə öz münasibətini də bildirir" (M.Hüseynzadə).

Leksik mənə dəyişdikdə qrammatik mənə də dəyişir. Həm ayrı-ayrı qrammatik formaların, həm də yeni sözlərin yaranmasına təsir göstərir. Qrammatik mənə dəyişəndə isə leksik mənə dəyişmir. Məsələn, "taxta" sözü qrammatik cəhətdən müxtəlif şəkillərə düşsə də, yenə də öz səs tərkibinə görə əşya ilə əlaqəsini itirmir. Sözün qrammatik cəhətdən müxtəlif şəkillərə düşməsi onun leksik mənalarını deyil, müxtəlif formalarını əmələ gətirir.

Sözün mənasını geniş və ya dar qrammatik mənada müəyyənləşdirmək olar. Bu mənalar müvafiq formal qrammatik əlamətlərlə ifadə olunur. Məsələn, şüşə sözünün bir leksik mənası, bir neçə qrammatik mənası var. Dar qrammatik mənada "şüşə" əşyanın adını bildirən bir kateqoriyadır (isimdir). Geniş mənada o, əşyanın adını, onun mənə və quruluşca növünü və s. bildirir. Leksik mənə və qrammatik formaların bütövlüyü sözün iki əsas xüsusiyyəti ilə (ayrılıq və eynilik) şərtlənir. Məhz söz öz leksik mənasına və qrammatik cəhətdən bütövlüyünə görə hazır görünür.

Sözün leksik və qrammatik mənaları arasında qarşılıqlı əlaqə olsa da, bunlar biri-birindən fərqlənir. Bu mənaları fərqləndirən əlamətləri sözün məzmununda deyil, ifadə formalarında axtarmaq lazımdır:

1. Leksik mənə sözün fərdi mənasıdır. Qrammatik mənə leksik mənəni müşayiət edərək, söz qruplarının eyniləşdirilməsini, biri-birinə qarşı qoyulmasını və ya sintaktik konstruksiyalarını formal

ölamətlərlə ifadə edir.

2.Leksik mənə sözün ilkin, başlanğıc mənəsidir, qrammatik mənə sonra yaradır.

3.Sözün leksik mənəsini hamı başa düşür.

4.Sözün leksik mənəsi xarici aləmin əşya və hadisələrinin dərk edilməsi prosesində əmələ gəlir. Buna görə də leksik mənə əşya və hadisələrin özü ilə məfhumun vasitəsilə əlaqədarlıdır. Qrammatik mənə isə bunların münasibətini əks etdirir.

5.Qrammatik mənə sözün leksik mənəsini əksətdirmə üsuludur. Məsələn, kitab və dəftər. Bu sözlər leksik mənələrində görə müxtəlifdir, çünki müxtəlif əşyaları ifadə edir, qrammatik mənələrində görə isə cənidir, hər ikisi bir kateqoriyaya - ismə aiddir.

6.Qrammatik və leksik mənələr biri-birindən mücərrədləşmənin dərəcəsinə görə fərqlənir. Qrammatik mənədəki mücərrədləşmə mücərrədləşmənin yüksək formasıdır. Leksik mənə həm tək-tək, həm də bir qrup əşyanın adı olan sözü, qrammatik mənə isə sözün bütöv bir formasını, kateqoriyasını əhatə edir. Leksik mənə xarici aləmin konkret əşya və hadisələrinin məfhumlarının mücərrədləşməsi nəticəsində, qrammatik mənə isə mücərrədləşmənin ikinci pilləsində meydana gəlir. Leksik mənə maddi aləmin əşya və hadisələrinə xas olan ölamətlərin şüurda ümumiləşmiş əksidir. Bu mənə nominativ vəzifə, əqli məzmun və mücərrədləşmə əsasında qurulur. Hər bir şey və hadisənin ayrıca bir adı yəxdur. Məsələn, cv sözü həm konkret bir əşyanın, həm də ümumiyyətlə, həmin ölamətlərlə səciyyənlənən əşyaların-cvlərin adıdır. Deməli, sözün leksik mənəsi konkret, qrammatik mənəsi abstraktdır.

7.Leksik mənə tək-tək sözlərə, qrammatik mənə isə bütöv bir nitq hissəsinə aid olan sözlərə xasdır.

8.Sözün qrammatik mənələrini müəyyən etmək mürəkündür, onları bilmək vacibdir. Anma onun leksik mənələrini (əsas mənədən başqa) başa düşmək və onu tələb etmək də olmur, çünki leksik mənələr müxtəlif şəkildə işlədilir.

9.Leksik mənə ancaq müstəqil sözlərə aiddir, yalnız müstəqil sözlər (əsas nitq hissələri) leksik mənəyə malikdir. Qrammatik mənə

həm müstəqil, həm də köməkçi sözlərdə vardır.

10. Söz dil vahidi kimi bir neçə leksik mənaya malik olsa da, nitqdə, mətndə konkret mənada işlədilir. Qrammatik cəhətdən isə bir neçə qrammatik mənalı kimi ifadə olunur.

11. Leksik məna əsas, qrammatik məna isə əlavə informasiyadır.

12. Leksik məna sözün əsası, kökü ilə, qrammatik məna isə qrammatik vasitələrlə əlaqədardır.

13. Leksik mənada sözü adlandıran əlamətlər, qrammatik mənada isə ancaq müəyyən göstəricilər var.

14. Qrammatik məna sözün müəyyən sinfə aidliyini şərtləndirir. Onun ümumi kateqorial mənasını müəyyən edir, həm də onun başqa sözlərlə birləşmə imkanını, dəyişməsinə, onun sözlərə, söz birləşmələrinə və cümlələrə münasibətini ifadə edir. Leksik məna həmin dilin qrammatik qanunları əsasında formalaşır. "Əşya - maddi məzmunludur və həmin dilin lüğətinin ümumi semantik sisteminin elementləridir. O, ictimai dil praktikasında möhkəmləndirilir. Sözün semantik strukturunun əsasıdır. Bir qayda olaraq denotativ adlanır" (V.V. Vinqradov).

Sözün leksik mənasının tipləri

Sözün leksik mənası ümumdil sisteminin elementləridir. Leksik mənanın aşağıdakı tipləri vardır:

1) Əşya, məfhum, hadisə və əlamətin gerçəkliklə əlaqədar olmasının xarakterinə görə həqiqi və məcazi mənalar. Həqiqi mənalı söz birbaşa əşyaya işarə edir. Sözün köçürmə mənası həqiqi mənası ilə müqayisəli assosiasiyası ilə şərtlənir.

2) Semantik əsaslandırma dərəcəsinə görə sözün törəmə və törəmə olmayan mənaları əmələ gəlir.

3) İfadə etdiyi funksiyanın xarakterinə görə normativ, ekspressiv, sinonim mənalar.

4) Nominasiyanın üslubuna, gerçəkliyin əşyası ilə əlaqəsinin xarakterinə görə əsas və qeyri-əsas mənalar.

5) Leksik birləşmənin imkanına və ya sözlər arasında sintaqmatik münasibətə görə sözün müstəqil və ya qeyri-müstəqil mənaları.

6) Leksik və qeyri-müstəqil mənalar arasında sözləri iki qrupa bölmək olar: frazeologizm və sintaktik şərtləndirilmiş mənalar.

Sözün obyektiv gerçəkliyi dərk etmə prosesində əşya ilə əlaqəsinə əsasən leksik mənanı iki tipə ayırmaq olar: əsas nominativ mənə və törəmə mənə. Əsas leksik mənə dilin həmin dövrdə inkişafı üçün sərbəst və sabitdir. Sözün mənası gerçəkliyin müəyyən hadisələrini əlaqələndirir. Sözün mənası müəyyən dil sistemi vasitəsilə reallaşır. Törəmə nominativ mənə özündə semantik mərkəzi, bütün törəmə mənaların semantik özəyi adlanan əsas mənə əsasında inkişaf edir. Əsas semantik mənə ilk və həqiqidir. Belə mənaya malik olan söz bilavasitə bu və ya digər əşya, hadisə və keyfiyyəti adlandıraraq ona işarə edir. O, məndən asılı olur. Bütövlükdə daha çox leksik sistemlə şərtlənir. Törəmə-nominativ mənə mövcud əsas mənə (köhnə, həqiqi) bir əşya adının digər əşya adına köçürülməsi nəticəsində omələ gələn yeni törəmə mənaları birləşdirir. Ona görə də törəmə-nominativ mənə köçürmə də adlanır.

Sözlər cümlə daxilində leksik vahid kimi müxtəlif mənalarda işlədilir, müəyyən qrammatik formalar qəbul edir və sintaktik funksiya daşıyır. Hər bir əsas sözün leksik və qrammatik mənaları var, həqiqi və məcazi, törəmə və törəmə olmayan, əsas və qeyri-əsas və s. mənalarda işlədilir.

Sözün bir sıra ilk mənaları məcazi mənə kəsb edir, ayrı-ayrı sözlərin mənaları sıxışdırılır. Bu mənaları ancaq lügətçilik ənənəsinə əsasən müəyyən etmək olar. Məcəzi mənanın sözdə möhkəmləndirilməsi nəticəsində onun əsas mənası sıxışdırılır və unudulur.

Sözün həqiqi və məcazi mənaları

Sözün həqiqi və məcazi mənalarını müəyyənləşdirən meyar çox vaxt nisbi olur. Həqiqi mənada işlədilən söz konkret olaraq əşyanı, hadisəni, prosesləri və s. adlandırır. Həqiqi mənə elə bil əşyaya bilavasitə yönəldilmişdir. Həqiqi mənəli sözlər üslubi cəhətdən neytral və ekspressiv olur. Əsas mənə əsasında yeni mənalar inkişaf edir. Məcəzi mənə yeni, əlavə mənədir. Əsas mənənin işlənmə sahəsinin dəyişməsi nəticəsində söz yeni vəzifə daşmalı olur. Həqiqi mənə yeni mənaların yaranması üçün əsas sayılır. Çünki konkret mənələrdə söz iki vəzifə - ad və məntiqi - yerinə yetirir. Məcəzi mənə-söz şüurumuzda başqa fikrin əşyasının xüsusi işarəsi kimi çıxış edəndə yaranır. Həmin fikrin əşyasına oxşarlığına görə bağlanır. Həqiqi mənə məfhumla bilavasitə, məcazi mənə isə bilavasitə əlaqəlidir.

Dilə işlədilən sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Əşya və ya hadisəni həqiqi məfhum kimi dərk və təsəvvür etdirən mənə həqiqi (kitab, qələm və s.), əşya və hadisəni həqiqi məfhum kimi təmsil etməyən mənə məcazidir ("Daş qəlblilər insanları neylərdən, ilahi").

Həqiqi mənə sözdə əsas, məcazi mənə isə qeyri-əsasdır. Sözün əsas mənəsi ilə onun məcazi mənada işlənməsi arasında müəyyən əlaqə mövcuddur. Həmin əlaqə əsasında söz öz həqiqi mənəsinə əsasən məcazi mənada işlədilir və yeni mənə çaları yadır. Sözün məcazi mənə kəsb etməsi müxtəlif şəkildə olur. Sözlər, əsasən, *metafora*, *metonimiya*, *sinekdoxa* yolu ilə məcazi mənələrdə işlədilir.

Həqiqi mənə əşyanı bilavasitə əks etdirir, müstəqim tərzdə əşyaya yönəlmiş olur. Burada sözün əlavə, məcazi mənaları yada düşmür. Məsələn, *kitab*, *çörək*, *ev*, *ot*, *buğda* və s.

Zaman keçdikcə sözün əsas tərkibi dəyişməz qalır, amma onun həqiqi mənəsi dəyişə bilər. Məsələn, "gümrah" sözünü götürək. "Gümrah" sözü fars dilində həqiqi mənada "azğın, yolunu azan,

dindən dönən” deməkdir. İndi bu söz Azərbaycan dilində sağlam mənasında işlədilir. Məsələn, Bağçada uşaqlar şən və gümrah böyüyürlər. Göründüyü kimi, bu söz (gümrah) indi öz əvvəlki səs tərkibini saxlamış, amma əvvəlki həqiqi mənasından uzaqlaşmışdır.

Öz tarixi inkişafı prosesində sözün həqiqi mənası bir sıra əlavə həqiqi mənalara da kösb edə bilər. Sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası, adətən, bir olur, törəmə əşyavi-həqiqi mənalara isə bir və ya bir neçə ola bilər. Tarixi inkişaf prosesində sözün əsas əşyavi-həqiqi mənası unudulursa, törəmə mənalardan biri onun yerini tuta bilər. Əslində sözün çoxmənalılığında sözün əsas və törəmə həqiqi mənalara birlikdə sözün məna qrupunu təşkil edir. İstər əsas, istərsə də törəmə həqiqi mənalara daim nitq prosesində müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq dəyişmələrə məruz qalır. Sözün mənasında ən mühüm dəyişiklik onun məcazi mənadə işlədilməsi ilə əlaqədar olur. Sözün həqiqi mənası bilavasitə predmetə yönəlir, bilavasitə onunla əlaqədar olur. Sözün məcazi mənası isə predmetlə bağlı olur. Başqa cür desək, məcazi məna yalnız həqiqi məna vasitəsilə və onun sayəsində predmetlə əlaqələnir. Sözün məcazi mənasının işlənməsi və onun başa düşülməsi üçün həqiqi məna əsas olmalıdır. Sözü eşidən hər kəs əvvəl onun həqiqi mənasını, sonra məcazi mənasını dərk edir. Məcəzi mənanı dərk etmək üçün müəyyən vaxt lazım gəlir. Məsələn, *tülkü* sözü müəyyən bir heyvanın adıdır. Bu sözün məcazi mənadə işlənməsi (hiyləgərlik) yalnız həqiqi məna əsasında mümkün ola bilər.

Həqiqi məna daha müəyyən, daha sabit olur. O, əşyanın ictimai mənadə başa düşülməsini əks etdirir, mətndən asılı olur. Məcəzi məna isə fərdi və subyektiv ola bilər, daha mücərrəddir, davamlı olur, mətndən asılıdır.

Beləliklə, sözün əsas və törəmə mənalara, habelə ümumxalq səciyyəli məcazi mənası o sözün məna strukturunu təşkil edir. Sözün məna strukturuna həm də sözün sərbəst və bağlı əşyavi-həqiqi mənalara daxildir. Məsələn, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *qanlı* sözü: 1. *Qana batmış, qana bulanmış...* 2. *Qanla dolu, qanla qarışıq, içində qan olan...* 3. *Çoxlu qurbanlara, çoxlu*

adam qırılmasına, çoxlu qan axıdılmasına səbəb olan... 4. Öz vəhşilikləri ilə, adam öldürməklə özünü ləkələmiş, vəhşi, yırtıcı... 5. Qanlı. 6. Çox bisməmiş... 7. Məc. (dan) Qeyratçəkən, öz xalqının və vətənin təassübünü, qeyratını çəkən... və s. mənalarda işlədilmişdir. Qana batmaq *qanlı* sözünün ilk həqiqi mənasıdır. Qalanları həqiqi mənadan törəmə mənalaradır. *Qana batmaq, bulanmaq mənasından vəhşi, yırtıcı* və s. kimi qeyd olunan mənalar əmələ gəlir. *Qanlı* sözü *qanlı bazar günü* tərkibində bağlı mənədadır. Qalan bütün mənalar sözün sərbəst əşyavi-həqiqi mənası hesab oluna bilər. *Qanlı bazar günü* ifadəsində isə “qanlı”nın mənası sərbəst deyildir. Sözün sərbəst əşyavi-həqiqi mənası həmin sözün başqa sözlərlə birləşməsindən asılı olmur. Bağlı əşyavi-məntiqi mənə isə sözü'n başqa sözlərlə birləşməsindən asılı olur.

Leksik sistemdə sözlərin paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri

Sözün mənasını dəqiqləşdirmək üçün leksik və sintaktik imkanlardan istifadə olunur. Hər bir söz öz semantik əlamətlərinə görə başqa sözlərlə birləşir. Birləşmə daxilində, sintaqm daxilində bir üzv kirli çıxış edir. Bu qarşılıqlı əlaqə sözün paradigmatik və sintaqmatik planlarda işlədiyini göstərir. Paradigmatik və sintaqmatik cəhətlər sözün mənacə bütövlüyünü, struktura bütöv formalaşmasını nümayiş etdirir. Paradigmada (sözdəyişmə formalarının sistemi) sözlərin forma sisteminə dəyişməsi, semantik mahiyyəti, müvafiq sözlərə mənacə münasibət modelləri, sintaqmada isə sözlərin konkret formaları açılır.

Paradigmatik münasibət leksik sistemin müstəqil vahidləri kimi - əsas və nominativ funksiyası - sözlərin öz aralarında olur. Bəli münasibət əsasən sözarası paradigma yaradır.

Paradigma yunanca nümunə deməkdir. Bu termin iki mənada işlədilir: 1) flektiv dəyişmə sistemi olub bu və ya digər nitq hissəsində formadüzəltmə, 2) eyni bir sözün sözdəyişmə formalarının toplusu.

Dil vahidlərinin paradigmatik münasibətlərinin əsasında dil sisteminin bir səviyyəli vahidlərinin oxşarlığı durur.

Paradigmatik münasibətin mahiyyətinə vahidlərin bir komponentə görə oxşarlığı, digərinə görə isə qarşı-qarşıya qoyulması təşkil edir. Sözlün formal komponentləri ən zəruri xüsusiyyətləri kirai qəbul edilir. İlk qrammatikadan başlayaraq indiyə qədər sözlərin formal (morfem) strukturu morfologiya və söz yaradıcılığında öyrənilir.

Sözlərin paradigmatik əlaqələri müxtəlif sözlərin mənasında eyni bir komponentin iştirakına əsaslanır.

Hər sözün sem strukturu iyerarxik (aşağıdakı vahidlərin yuxarıdakı vahidlərə tabe olması) prinsiplə düzülmüşdür. Onun komponentləri - semlər bərabər hüquqlu deyildir. Ondən nə isə ən ümumi sem ayrılır, daha az ümumi olan bütün semlər ona tabedir. Ən ümumi sem qrammatik xarakterli semdir: fəllərdə hərəkət, sifətlərdə əlamət, isimlərdə isə əşya semidir.

Hər sözün sem strukturu iyerarxik prinsip üzrə qurulur, onun komponentləri - semlər bərabər hüquqlu deyildir. Ondən nə isə ən ümumi semlər ayrılır. Ona bütün digər az ümumi olan semlər tabedir. Ən ümumi semlər qrammatik xarakterli semlərdir. Məsələn, isimdə əşya semi, sifətdə əlamət semi, fəldə hərəkət semidir.

Paradigmatik münasibətin mahiyyətini bir komponentə görə, vahidlərin oxşarlığı, digərlərinin onların qarşı qoyulması təşkil edir.

Bütövlükdə sözlərin leksik mənasının məzmunu onların komponentlərinin tərkibinin hərəkətliliyi ilə səciyyələnilir. Bu hərəkətlilikdən uzaqlaşaraq sözün mənasını semlərin kombinasiyası şəklində təqdim etmək olar. Məsələn, "bal" sem strukturunu iyerarxik şəkildə təqdim etmək olar. Burada az ümumilərin daha çox ümumilərdən asılılığını görmək olar: 1) əşya (qrammatik sem), 2) maddi (leksik-qrammatik sem), 3) duru şəklində olan (kateqorialleksik sem), 4) qatı, 5) şirin, 6) hazırlanmış, 7) arılarla, 8) çiçəklərin şirəsinə, 9) bitki, 10) balvermə.

Sözün leksik mənasının məzmunu tam müəyyən edilmədən məhrumdur. Biz bilməliyik ki, sözün leksik mənasının məzmunu semlərin yığılımı şəklində müxtəlif cür müəyyən edilə bilər.

Zahiri cəhəti morfem kompleksindən ibarət olan söz-leksəm sözün morfem strukturunu yaradır. Sözün mənasında təqdim olunan sem kompleksidə sem strukturu adlanır.

Leksem və sem biri-birini ifadə etmə münasibətində əlaqədardır. Leksem semi, sem isə leksemi ifadə edir. Bu əlaqə dilin ən mühüm işarə vahidi kimi sözün mahiyyətini təşkil edir.

Leksem bütövlükdə semi ifadə edir. Lakin sözün morfem və sem strukturu arasında tam uyğunluq yoxdur.

Söz sinifləri leksik paradigmanın meydana gəlməsinin maksimal formasıdır. Siniflər çox və ya az geniş sözlərin birləşməsi şəklində mövcuddur. Həmin sinifdə sözlərin birləşməsi üçün hansı komponentdən, formal və ya semantik, asılı olaraq söz sinfi "müəyyən dil göstərici" olan kimi səciyyələndirilir. Söz siniflərinə nitq hissələrini, leksik-semantik söz qruplarını, sinonim cərgələri aid etmək olar.

Müntəzəm formal oxşarlığı olan söz sinifləri (sözyaratma və qrammatik paradigmalarda) önəvi morfologiyanın xüsusi predmetidir. Leksikologiyada, hər şeydən əvvəl, paradigmaların, semantik cəhətdən, söz siniflərinin oxşarlığı götürülür. Sözün semantikasını dilxarici və dildaxili amillərlə müəyyən edilir.

Ən geniş söz sinifləri nitq hissələridir. Onlar özündə minimal oxşarlığı olan sözləri birləşdirir. Bu sözlərin mənalığında ancaq kateqorial-qrammatik xarakterli bir ümumilik var. Məsələn, isimlərdə "əşyalıq", sifətlərdə "əşya əlaməti", fəllərdə "hərəkət" semləri minlərlə Azərbaycan mənşəli sözlərdə təkrarlanır. Bunlar qrammatik siniflərin maksimal genişliyini müəyyən edir. Nitq hissələrinin daxilində leksik-qrammatik xarakterli söz sinifləri mövcuddur. Əlamət və keyfiyyət sifətləri, xüsusi və ümumi isimlər, təsirli və təsirsiz fəllər sözlərin bölgüsündə, birləşmənin əsasında ancaq kateqorial-qrammatik semlər deyil, həm də onların leksik-qrammatik semlərini dəqiqləşdirir.

Leksik sistem baxımından ən vacib söz siniflərinin tipləri leksik-semantik qruplardır. Onlar özündə bir nitq hissəsinə aid sözləri birləşdirir. Bunlarda ümumi qrammatik semdən başqa, yenə də minimum bir ümumi sem, kateqorial-leksik sem var. Belə semlər

sözlərin semantikasında sanki qrammatik semlər arasında aralıq vəziyyət tutur. Onlar bütün digər leksik semləri dəqiqləşdirir. Eyni zamanda onların özünü də dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Bir qrup leksik-semantik sözün əsas paradigmatik xüsusiyyəti odur ki, onların mənalarında bir kateqorial-leksik sem var. Bu sem həm qrupun semantik əsasını təşkil edir, həm də ayrı-ayrı sözlərdə diferensial semin köməyi ilə dəqiqləşdirilir.

Mebel ifadə edən isim müvafiq kateqorial-sem aşağıdakı aspektdə dəqiqləşdirilə bilər: a) təyinetmə: uzanmaq üçün çarpayı oşyaları yerləşdirmək üçün şkaflar, b) forma xüsusiyyəti: stol ayaqları olan, yuxarısı düz, şkaflar qapıları olan düzbucaqlı qutu, c) keyfiyyət xüsusiyyəti: kreslo - yumşaq, banket aşağı və s.

Leksikada sintaqmatik münasibət, qayda üzrə, sözlərin birləşməsi əsasında əmələ gələrək konkret fikir ifadə olunur. Bunlar müəyyən çərçivədə sözlərin kontekst tərəfdaşları ilə əlaqələr gerçəkliyin real hadisələri ilə əlaqədar müəyyən edilir. Cümlədə ifadə olunan fikrin məzmununu təşkil edir. Məsələn, böyük sifət, şəhər, ev, it, cəsarət, hərəkət isimləri ilə birləşir: böyük şəhər, böyük ev, böyük adam, böyük it, böyük cəsarət, böyük hərəkət, böyük qəhrəmanlıq, böyük qab birləşmələrini əmələ gətirir. Bunlar müxtəlif hadisələri kəmiyyətə müəyyən edir və s. At bildirən isim kəhər, qara, kürən sifətləri ilə birləşə bilər.

Sintaqmatik münasibətin sahəsi dilxarici amillərin təsiri ilə tükənir. Onda bir sıra xalis linqvistik xarakterli bütöv aspektlər vardır.

Sözlərin sintaqmatik münasibəti cümlə çərçivəsində əlaqədardır. O, ümumi fikrin ifadəsində iştirak edən tərkib elementləri kimi çıxış edir. Bu söz sintaqmadır.

Söz-sintaqmlar, adətən, aktual mənada adlanır və bir neçə əsasla adlandırmanın sistem mənasına qarşı qoyulur.

Söz-sintaqmlar aktual mənada həm də kombinator xarakterlidir, komponentlərdən-semlərdən ibarət olur. Bu səviyyədə nitq aktına münasibətdə eyni tipli səciyyə alır.

Söz-sintaqmların təhlilində semantik komponentlərin fəallaş-

masını (fəal və ya qeyri-fəal) nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, "dəniz" sözü izahlı lüğətdə belə verilir: Yer kürəsinin acı-duzlu su ilə örtülü olan və az-çox quru ilə əhatə olunmuş böyük sahəsi, okeanın bir hissəsi; dəniz.

Bu izahatda böyük, sulu və məkan aktual, acı və ya duzlu və quru ilə əhatə olunma isə qeyri-aktual səmlərdir.

Paradiqmada sözün bütün məna strukturu, sintaktik mənalının məcmusu, müvafiq məna sahəsində yeri, məna əlaqələri, emosional çalarları, qrammatik formaları, fonetik variantları, sintaktik funksiyası, potensial birləşməsi və s., sintaqmda isə sözün həmin xüsusiyyətlərindən biri müəyyənləşdirilir. Sözün forma sistemində dəyişməsi paradiqma yaradır. Paradiqmada sözlər məna əlamətlərinə görə cərgələnir, sözün bütün formaları və qrammatik mənalı birləşir. Leksik birləşməni kəmiyyətə səciyyələyə bilər. Bu bir halda çox genişdir, yeni saysız-hesabsızdır, digər halda isə mətdə digər sözlə tərəfdar ola bilər.

Sözlərin bir qismi eyni zamanda bir neçə leksik-semantik paradiqmanın üzvü ola bilər. Sözlərin leksik-semantik paradiqmalarını dərəcələrə ayırmaq olar. Omonim, sinonim və antonim sözlər biri-birində dərəcələrinə görə fərqlənir. Sinonimlər eyniliyə və ya fərqləndirməyə (gözəl - göyçək - qəşəng), antonimlər isə bir məfhumə xas olan ayrı-ayrı keyfiyyətləri biri-birinə qarşı qoyulmaya əsasən (şirin - acı) qarşılaşdırılır. Omonim cərgələr üçün xarakterik cəhətlər aşağıdakılardır: 1) söz formalarının eyniliyi; 2) eyni və müxtəlif kateqoriyalara aidliyi; 3) müxtəlif leksik mənalılığı; 4) müxtəlif paradiqmaya aidliyi.

Sözlər məna və forma eyniliyinə əsasən birləşir. Leksik paradiqmatikanın yaranması üçün söz qrupları maksimal formadır. Söz qruplarının tipləri biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Hər bir söz qrupu müəyyən bir komponentə görə səciyyələnir. Komponentin formal və ya semantik cəhətdən ümumi olması əsas şərtidir. Bu baxımdan, söz qruplarının üç tipini göstərmək olar: formal, semantik və forma-semantik. Formal qrupda sözlər affiksial morfemlərin ümumi semantik əlamətinə görə yox, onların oxşarlığına əsasən

birdəşir. Məsələn, *yazmaq - yazılmaq, yazışmaq* və s.

Formal-semantik qrupda sözlərin forma və mənaca toplusu nəzərdə tutulur. Belə qruplara birköklü sözləri aid etmək olar: başbaşlı, başlıq, başsız, başsızlıq, başçı, başçılıq.

Dildə sözlərin xalis semantik qruplarına az təsadüf olunur. Buna müəyyən dərəcədə sinonimlər uyğun gəlir: *odlanmaq - alovlanmaq - yanmaq - şölələnmək*.

Semantik qruplar daxilən bir neçə yarımqruplara ayrıla bilər. Bu, qruplardakı sözlərin səciyyəsiindən və kəmiyyətindən asılıdır. Buna əsasən söz müxtəlif sözlərlə birdəşir. Ayrı-ayrı leksik-semantik qrupların çərçivəsində minimal yarım paradigmlər - sinonim cərgələr yaradır. Leksikada sözlərin sintaqmatik münasibəti məntdə konkret fikir söyləniləndə meydana gəlir. Məsələn, "böyük" sifəti müxtəlif qrup isimlərlə birdəşir: *böyük adam, böyük şəhər, böyük qəhrəmanlıq, böyük hərəkət, böyük qab* və s.

Sintaqmatik münasibətdə sözlərin əlaqəsinin formalaşmasında bir neçə amil iştirak edir. Bu amillər üçdür: a) leksik, b) morfoloji, c) sintaktik.

Leksik amil semantik əlamətlərlə əlaqədardır. Məsələn, *adətən, kəsmək* feli *bıçaq, xəncər, qılınc, qayçı* isimləri ilə işlənir; hava almaq (nəfəs) hava, iyi, buğ, içmək (su, süd, kvas, limonad), tutmaq (balıq, durna balığı, naqqə). Morfoloji amil sözün qrammatik münasibətində başqa sözlərə aid etməklə meydana çıxır. Fəlllərin isimləri idarə etməsi morfoloji amilin rolunu təsdiq edir.

Sintaktik amil cümlənin strukturunda sözün mənəsindən asılı olaraq hansı sözün funksiyasını yerinə yerməsi ilə bağlıdır. Belə funksiya nəticə etibarilə semantik təbiətlidir, onun semantikasi sözün leksik mənəsinə təsir edir. Çoxmənalı söz özlüyündə cəlbil bir ləksemə aid mənə əmələ gəlir. Bu strukturda və bir neçə variantlar sözün semantik paradigmasını yaradır və müxtəlif tipli mətnlərdə həyata keçir.

Sözün hər bir mənəsi ümumi semin başqa mənələri ilə əlaqədardır. Çoxmənalı sözün mənəsi və ya semantik variantları sözdaxili semantik paradigma yaradır, çünki onar, bir tərəfdən, biri-

biri ilə əlaqədardır, digər tərəfdən, biri-birindən fərqlənir.

Çoxmənalı sözlərin semantik paradigmaları lüğətdə müxtəlif şəkildə və müxtəlif kəmiyyətdə təsvir olunur. Bu onunla izah oluna bilər ki, lüğətlərdə sözün müstəqil mənasının məzmunu müxtəlif şəkildə formalaşdırılır. Belə uyğunsuzluq qismən leksikoqrafik amillə şərtlənir, lüğətin tiplərinin fərqli olmasının, lakin lüğətlərdə çoxmənalı sözlərin izahındakı müxtəlifliyin əsas səbəbi onun ayrı-ayrı mənalarının "parçalanması" ilə bağlıdır. Həmin mənalar biri-biri ilə qarşılıqlı keçmə yolu ilə əlaqədardır, onların arasındakı hədd qarışıq və dağınıqdır.

Çoxmənalı sözləri iki şəkildə təhlil etmək olar: ayrı-ayrı mənalarının tipoloji səciyyəsi və bütövlükdə semantik paradigmada səciyyələnməsi. Ayrı-ayrı mənaların tipoloji səciyyəsinə əsasən, çoxmənalı sözün ayrı-ayrı mənaları aşağıdakı kimi səciyyələndirilir: əsas və qeyri-əsas, sərbəst və sabit, həqiqi və məcazi, neytral və üslubi mənaları. Çoxmənalı sözün daxili paradigmasının strukturunu iki mərhələdə səciyyələndirmək olar: 1) paradigmanın kəmiyyətə səciyyələnməsi; 2) əsas mənə ilə bilavasitə əlaqədar mənalarının səciyyəsi. Məsələn, *baş* sözü lüğətdə belə verilir: *əsas mənası - 1. İnsan bədəninin kəllə və sifətdən ibarət olan yuxarı hissəsi. İri baş. O biri mənaları. 2. məs. Zəhin, şüur. 3. Bir şeyin ən yuxarı hissəsi, təpəsi, zirvəsi, üstü. Dağın başı. 4. Bir şeyin qalın, çıxıq, yumru ucu. Mixin başı. 5. Kənar, qıraq, yan. Bulaq başı. 6. Bir şeyin başladığı yer, başlanğıc. Çayın başı. 7. Uzunluğu olan bir şeyin son nöqtəsi, ucu, qurtaracağı, kənarı, son hissəsi. Xalçanın başı. 8. Bir şeyin ön tərəfi, qabaq tərəfi, qarşıda olan kənarı, yaxud əsas hissəsi. Gəminin başı. 9. Yuxarı tərəf, hörmətli yer. Məclisin başı. 10. Heyvanları saymaq üçün hesab vahidi. Beş baş inək. 11. Ailə üzvü, nəfər, adarı mənasında. Beş baş ailə. 12. Sif. Vəzifəyə böyük olan. Baş mühəndis. 13. Sif. Başqalarına nisbətən daha mühüm, ən əsas, ən böyük, başlıca. Baş məsələ. 14. Sif. (dan.) Əla, ən yüksək, ən yaxşı, ən seçmə. Baş mal. 15. Əsas, kök, səbəb, səbəbkar. Bütün işlərin başı odur.*

Sözün məna strukturu

Struktur sistemin ünsürləri arasındakı münasibətlərin toplusu və ya bütövün tərkibcə və daxilən təşkil olunmasıdır. Sözün mənası müxtəlif əlamətlərdən ibarətdir. Həmin əlamətlər sözün semantik strukturunu formalaşdırır. Sözün semantik strukturu adı altında sözü təşkil edən komponentlər və onların təşkili anlaşıla bilər.

Əsas sözlərin çoxu birmənalı deyil, onların uzusda möhkəmləndirilmiş bir neçə mənası var. Niteqde sözlər biri-birinə nə qədər yaxın olarsa, onlar bir o qədər polisemiyanın genişlənməsinə əsas verər. Çoxmənalı dillərin konstitutiv (əsas) təbiətindən irəli gələn xüsusiyyətdir.

Çoxmənalı sözün özü bir neçə mənalıdır. Sözlərin bütün mənaları biri-biri ilə bu və ya digər şəkildə bağlıdır, olduqca mürəkkəb semantik birlik yaradır. Bu birlik sözün semantik strukturu adlanır. Çoxmənalı sözün daxilində semantik əlaqənin olması, leksikanın sistemliyi bir sözün səviyyəsində aydın şəkildə meydana çıxır. Dildə sözün daxili semantik əlaqələrinin xarakteri müxtəlifdir. Çoxmənalılıq leksikanın milli orijinallığının parlaq əlamətlərindən biridir. Məfhum sözün mənasının ən mühüm əlamətidir, lakin o həmişə yeganə deyil, çünki sözün mənasına qiymətverici-ekspressiv elementar, qrammatik əlamətlər və kontekstual-üslubi assosiasiyaya daxil edilə bilər.

Çoxmənalı sözlərin mənalarnı fərqləndirmənin əsasında məfhumu fərqləndirməni və ya cəniləşdirməni, şüurda aləmi əks etdirən mahiyyəti idarə edən mexanizm durur. Çoxmənalı sözlərin mənalarnı hüdudlandıranda, onların məzmununu müəyyənləşdirəndə və onları məzmunca müqayisə edəndə mənalarnın biri-biri ilə semantik derivasiyaya, yeni sözlərin şəkilçilərin köməyi ilə yaranması münasibətdə əlaqədar olduğunu görürük. Belə ki, bir məna digərindən semantik söz düzəltmənin müəyyən modelləri ilə törəyir və bütün bunların hamısı birlikdə öz əlaqələri ilə sözün semantik strukturunu yaradır. Sinonimlərdən fərqli olaraq, bir çoxmənalı sözün müxtəlif əlaqəli mənalarnı vahid strukturla bağlıdır və öz məzmununda olan

ümumi hissəni saxlayır.

Sözün semantik strukturu qarşılıqlı əlaqədar olan iki aspektdə əmələ gəlir: bu, bir tərəfdən, semantik derivasiyaya (lat. ayırma - şəkilçilərinin köməyi ilə yeni sözlərin yaranması) münasibətində olan sözlərin uzual mənalarının toplusudur. Uzun, sözün hamıya məlum olan, lüğətlərdə qeydə alınan mənasıdır, uzun (lat. adət, qayda, tətbiqolunma) isə dilin ümumişlək vahid və vasitələrinin cəmidir, digər tərəfdən, dildə vahid münasibətlərin sistemi kimi yanaşıldıqda sözün semantik strukturu əsas mənə ilə semantik dəyişməsinin potensial imkanı haqqında təsəvvürlə bağlıdır.

Sözün semantik strukturunu əlamətlərin ifadə olunma və ifadə etmə üsulu əsasında açmaq olar. Əlamətlərin bu iki cəhəti biri-biri ilə əlaqədardır. Bunlar sözün semantik strukturunu təşkil edir. Həmin əlamətlər formal qrammatik və ya leksik vasitələrlə ifadə oluna və ya olunmaya da bilər. Semantik cəhətdən yaxın sözləri biri-biri ilə qarşılaşdırmaq yolu ilə sözün semantik strukturunu formal qrammatik və ya leksik yolla səciyyələndirmək olar. Məsələn, anlamaq - öyrənmək.

Tapşırıq, vəzifə, məqsəd, məsələ sözləri mənəyə biri-birinə yaxındır. Bunlarda məqsəd mənası aydın ifadə olunmuşdur. Tapşırıq sözü mənəyə daha çox vəzifə sözünə yaxındır. Lakin həmin mənənin ifadə olunması fərqlidir. Tapşırığın semantik strukturu vəzifə sözünə nisbətən sadədir, birmənalıdır. *Vəzifə* sözü *məqsəd* sözünə daha uyğundur. Lakin *vəzifə* sözü ilə ifadə olunan məqsəd mənası əhatədən çox asılıdır.

Bir ləkəmin bir və ya bir neçə mənası ola bilər. Daha dəqiq desək, çoxmənalı olur. Deməli, ləkəmin uzunmüddətli istifadə nəticəsində özünə bir sıra mənələr seçir. Belə ki, ləkəmin müxtəlif tiplərinin semantikasi çoxkomponentli olur. Sözün müxtəlif semantik strukturları meydana gəlir. Sözün semantik strukturu müxtəlif növlü semantik komponentlərdən yaranır. (mənalı, leksik-semantik variantlar). Hər mənənin, öz növbəsində, bir neçə semantik əlaməti (semi) var.

Sözün mənə strukturunu, mənələrinin hər birinin dil formalarını, müxtəlif mənə əlaqələrini (əşyavi, terminoloji, etimoloji, leksik-qrammatik qrupları, sözyaratma əlaqəsi, məfhumluq, semantik-sintaktik,

fonetik-semantik qrupları) aydınlaşdırmaç yolu ilə müəyyənləşdirmək olar.

Sözün məna strukturunu həmişə təyin etmək olmur, çünki konkret bir əşyanın bu və ya digər əlamətlərinin nə dərəcədə mücərrədləşməsinə və ümumiləşməsinə izah etmək olmur. Əşyanın ümumiləşmiş məzmununun dilin leksik (ayrıca bir söz), qrammatik (söz qrupu) və ya leksik-semantik, leksik-qrammatik kateqoriyalarında (semantik və kateqorial söz qruplarında) necə qalmasını bilmək əsas şərtidir.

Sözün məna həcmi təşkil edən ünsürlər sabitliyinə, müstəqilliyinə və işlənmə sahəsinə görə biri-birindən fərqlənir. "Sözün məna strukturunu təşkil edən ünsürlər müxtəlifdir: bəziləri hamı tərəfindən qəbul olunmuş sabit, digəri fərdi və ya kollektiv tərəfindən təsdiq olunmuş sabit mənanı təmsil edir. Sözün məna strukturunu təşkil edən mənalər işlədilmə dərəcəsinə görə müxtəlif ola bilər: bəziləri həmin dildə danışan bütün kollektivin malıdır, digəri isə dar sahədə konkret işlədilmə üçün istifadə olunur" (V.V.Vinoqradov).

Sözdə dəyişmə, əsasən, məna ilə əlaqədardır. Sözün fonetik tərkibi dəyişməz qalır, mənası təzələnilir, yenidən yarana bilir. Sözün fonetik tərkibi modifikasiya formasını dəyişmə yolu ilə yeni struktur əmələ gətirir, mənaya təsir edir, yeni məna yaradır. *Struktur* sözün ünsürləri ilə əlaqədardır.

Sözün məna strukturunu onun ifadə etdiyi əşya və ya məfhumla bağlıdır. Məsələn, fellər məna həcmində, hüduduna, çevikliyinə, genişliyinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Lakin onların məna strukturunu açmaq bir qədər çətinədir, çünki fellərin məntiqi-əşyavi məzmunu daha mücərrəddir, onu konkretləşdirmək olmur, məsələn, "ayaqlamaq" feli dilimizdə tapdalamaq, gözmək, saymaq, sıxmaq mənalarda (izahlı lüğətə əsasən) işlədilir.

İsmlərin məna strukturunun məntiqi-əşyavi mənasını təyin etmək asandır, çünki onlar mənacə daha konkretir. Məsələn, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "ayaq" ismi müxtəlif məntiqi-əşyavi məzmunu malik (bədənin bir üzvü və qədəh mənalarda) müstəqil sözlər-omonimlər kimi izah olunur.

Sözün semantik strukturunu sabit, dəyişməz qalmır. Onun dəyişməsi

əsasən üç planda olur: a) sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi; b) sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi; c) leksik-semantik sistemdə sözlərin mənə əlaqələrinin dəyişməsi.

Eyni bir əşya və ya hadisə müxtəlif struktur ilə ifadə oluna bilər. Məsələn, *dəmir qapı, dəmirdən qapı, qızıl saat, qızıldan saat, incəsənət, incə sənət* və s.

Bunların strukturunda biri-birinə yaxınlıq olsa da, onlar mənalarına görə fərqlənir. Söz öz daxili formasına görə üç struktur elementdən ibarətdir: a) fonoloji, b) morfoloji, c) semantik. Bu cəhətdən *göy* və *bəhs* sözlərini təhlil edək. *Göy* sözü fonoloji cəhətdən üç, *bəhs* sözü isə dörd fonemdən ibarətdir, morfoloji cəhətdən hər ikisinin forması sifra bərabərdir, mənalarına görə müxtəlifdir. *Göy* sözünün mənaları: *səma, tərəvəz, rəng, yetişməmiş* və s., *bəhs* sözünün mənaları: *müzakirə etmə, mübahisə, fəsil*.

Sözün mənə strukturunda sözün leksik mənasını təşkil edən ayrı-ayrı elementlər ayrılı bilər. Çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənə elementləri - leksik-semantik variantları bir mənə strukturunda birləşir, məsələn, *aramaq, əldə etməyə çalışmaq, yoxlamaq, gözləmək, fikir vermək* mənaları "aramaq" mənəsi əsasında bir mənə strukturunu yaradır.

ÇOXMƏNALI SÖZLƏR

Sözləri səs komplekslərinə, ifadə etdikləri məfhumlara, əşyalara görə cyniləşdirmək və ya fərqləndirmək olar. Fikir mübadiləsi prosesində söz hər dəfə yenidən yaranır. O, danışanın təfəkküründə hazır vahid kimi yenidən təkrar olunur. Bir sözlə, həm bir, həm də bir neçə oxşar və ya oxşar olmayan əşyaları adlandırmaq mümkündür. Başqa sözlə desək, eyni səs kompleksi ilə həm eyni, həm də müxtəlif məfhumları ifadə etmək olar. Lakin eyni səs tərkibinə həmişə müxtəlif mənə ifadə edən sözlər kimi baxmaq olmaz. Məsələn, *ana* sözü *ana vətən*, *ana torpaq*, *ana yurd*, *ana məhəbbəti*, *qəhrəman ana*, *çoxuşaqlı ana* və s. mənələrdə işlədilir. Bu misralarda *ana* sözü müxtəlif mənələrdə işlədilsə də, ayrı-ayrı söz kimi yox, müxtəlif mənələr bildirməyən bir söz kimi dərk edilir. *Ana* sözünün ifadə etdiyi anlayışlar biri-birinə ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinə görə uyğun gəlir. Lakin bu uyğunluq, oxşarlıq həmin sözü müxtəlif sözlər kimi başa düşmək üçün əsas vermir. Ona görə də "ana" sözüne müxtəlif mənəli ayrı-ayrı sözlər kimi yox, müxtəlif çalarlı bir söz kimi yanaşılmalıdır.

Çoxmənalı sözlərin mənələri arasında müəyyən semantik əlaqə var. Bu o deməkdir ki, onun mənələrinin hamısı bir sözlə bağlıdır. Bu əlaqə mənədə ümumi semantik elementləri aşkarlayır.

Çoxmənalılıq sözlərin tarixən yaranan müxtəlif mənələrinin ilk mənəsi əsasında məcazlaşma yolu ilə qruplaşması və ümumiləşməsinin nəticəsidir. Çoxmənalı sözlərin ayrı-ayrı mənələri ana dilində danışan hər bir şəxsin şüurunda bir ümumi vahidin ayrı-ayrı elementləri kimi yaşayır.

Hər bir dildə söz digər sözlədən öz çoxmənalı olmasına və işlədilmə dərəcəsinə görə seçilir. İlk baxışda, *ağ*, *ad*, *aş*, *baş*, *bir*, *yer*, *su* və s. sözlər çox sadə görünür, formalarında heç bir mürəkkəbliyə yoxdur. Lakin onların hər biri ayrı-ayrılıqda bir neçə

mənaya malikdir. Bu sözlərin mənalarını lüğətlə əlaqələndirsək, onların biri-biri ilə əlaqədar olduğunu müəyyən etmək olur.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "V" hərfi ilə izah olunmuş 628 sözlü nəzərdən keçirsək, həmin sözlərin 70 faizinin çoxmənalı, 30 faizinin isə təkmənalı olduğunu görürük. Təkmənalı olanlar törəmə sözlər, terminlər, motivləşmiş sözlərdir. Sadə, motivləşməyən sözlərin, demək olar ki, hamısı çoxmənalıdır. "Vaxt" ismi ilə "vəhşi" sifətinin lüğət əsasınca mənalarına nəzər yetirək: "vaxt" isminin 10, "vəhşi" sifətinin 6 mənası verilmişdir. Bu sözlər diaxron olaraq iki mənada "müddət", "zaman" (vaxt) və ibtidai (vəhşi) mənalarda işlədilir. İndi onlar sinxron planda bir neçə mənaya malikdir. *Vaxt* sözünün mənaları: *müddət, zaman; saatların, günlərin, illərin ardıcıl surətdə biri-birini əvəz etməsi; hadisənin başvermə anı; dövr, zamanə, çağ; mövsüm; fürsət; boş saat; möhlət; nida mənada. Vəhşi sözünün mənaları: ibtidai; çöldə sərbəst yaşayan; yabani; adamdan qaçan; adamayovuşmaz; tənha; azğın, qudurmuş, qaba, tərbiyasız.*

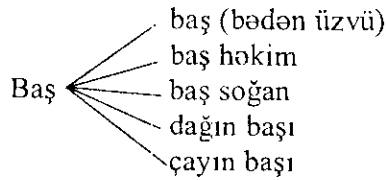
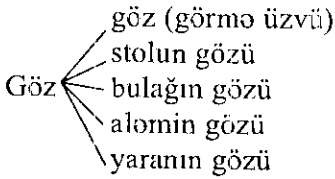
Vaxt və *vəhşi* sözlərinin qeyd olunmuş mənaları - diaxron və sinxron mənaları hal-hazırda dilimizdə birgə fəaliyyət göstərir.

Sözün təkmənalılığı və çoxmənalılığı. Sözlərin biri-birindən mənaya və mənanın müxtəlif çalarına görə seçilməsi həmin sözlərin mənalarının əşya və hadisəyə uyğunluq dərəcəsiindən asılıdır. Sözlərin bir qismi əşya və ya hadisəni tam əks etdirir, bir qismi isə tam əks etdirmir. Tam əks etdirənlər bir neçə mənada, tam əks etdirməyənlər ancaq bir mənada işlədilir. Buna görə sözlər iki qrupa bölünür: təkmənalı və çoxmənalı sözlər.

Ancaq bir mənada işlədilən sözlərə təkmənalı (monosemantik) sözlər deyilir. Təkmənalı sözlər üçün xüsusi terminlər (fonetika, leksikologiya, semasiologiya, qrammatika, frazeologiya və s.) daha xarakterikdir, lakin bununla belə, həm termin, həm də ümumişlək sözlər kimi işlədilən terminlər, ümumiyyətlə, ümumişlək sözlər də təkmənalı ola bilər. Məsələn, tranvay, trolleybus, avtobus, kombayn, traktor, təyyarə, karandaş, dəftər, stol, stul, şkaflar, parket və s.

Bir neçə mənada işlənən sözlər çoxmənalı polisemantik sözlər

adlanır. Məsələn, göz, baş, al, ver, və s.

Sözün çoxmənalılığı sözün leksik mənasının semantik çalarları üzrə ayrılması deməkdir. Bu, nitqdə, ifadə, sözlərin əlaqələrində özünü göstərir. Məsələn, *göz* sözü tam leksik mənada bu məfhumun ifadəçisidir. Törəmə mənalarda (bulağın gözü, stolun gözü) *göz* sözü semantik çalarla çıxış edir.

Ümumiyyətlə, sözlər nitqdə təkmənalı, dildə isə çoxmənalı olur. Başqa cür desək, söz nitq vahidi kimi təkmənalı, dil vahidi kimi isə çoxmənalıdır. Nitqdə söz əlavə çalarlıqlarından uzaqlaşır, ancaq bir əsas mənada başa düşülür. Həmin söz əsas mənada ifadə etdiyi əşyaya bir neçə əlamətinə görə deyil, bir əlamətinə əsasən möhkəmləndirilir və dərk edilir. O, nitqdə özünün yalnız bir variantını biruzə verir. Əlbəttə, sözün nitqdə təkmənalı olması onun kontekstual mənasının genişliyinə və mürəkkəbliyinə mane olmur. Əksinə, onu dəqiqləşdirmək və fərqləndirmək üçün şərait yaradır. Sözün fikir mübadiləsində, nitq prosesində təkmənalı olmağa meyl etməsi onun ilk yaranmasını xatırladır. Sözlər əvvəlcə təkmənalı olmuşdur.

Sözün çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir. Söz müəyyən müddət təkmənalı kimi işlədilir. Sonra öz mənasını genişləndirərək çoxmənalılıq kəsb edir. Əşya və hadisələr təfəkkürdə bir deyil, bir neçə əlamətinə görə möhkəmləndirilir. Buna görə də təfəkkürdə əşya və hadisə haqqında yaranan məzmunların hər biri özünə ayrıca forma tələb edir, lakin onların hər biri ayrıca forma tapa bilmir. Ona görə də həmin məzmunlar bir forma ilə - köhnə forma ilə ifadə olunur. Bu zaman söz məzmunca genişlənməyə başlayır. Çoxmənalılıq üçün yol açılır. Sözlər işlədildikcə, başqa sözlərlə əlaqəyə girdikcə, öz təkmənalılığından uzaqlaşır, çoxmənalılığa gəlir.

Çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsi

Nominativ funksiyanın dəyişməsi, sözün kommunikativ münasibətdə və başqa sözlərlə əlaqədar olaraq işlədilməsi üçün zəmin yaradır. Çoxmənalılıq üçün əsas mənbə məfhumun genişliyidir.

Çoxmənalı sözlərin məna quruluşu mənaların sadəcə məcmusu deyil, çox mürəkkəb məna birliyidir. Polisemantik sözlərin məna quruluşu daxili və xarici amillərlə bağlıdır.

Daxili və xarici amillər dildə sözün çoxmənalı olmasına şərait yaradır, mənanın dəyişməsinə səbəb olur. Mənanın dəyişməsini yalnız xarici amillərin təsiri kimi izah etmək düzgün olmaz. Çoxmənalılıq dildə həm məntiqi, həm də dil amilləri ilə əlaqədar yaranır. Çünki sözün leksik mənası adlandırdığı əşyanın bütün əlamətlərini deyil, yalnız həmin dildə danışan xalqın nəzərini cəlb edən əlamətlərini əks etdirir.

Yeni sözlər mövcud sözlərdən yaranır. Hər hansı bir söz yeni məfhum ifadə etdiyi zaman öz əvvəlki mənasını da saxlayır. Əvvəlki forma yeni məfhumu ifadə etməli olur. Əvvəlki sözün forması yeni məfhumu ifadə edən formaya çevrilir. Yeni məfhumla əvvəlki söz arasında tarixən şərtlənmiş qanunauyğun daxili əlaqə əmələ gəlir. Demək, bir söz forması həm əvvəlki birinci, həm də ikinci - yeni mənaya xidmət edir.

Sözlərin müəyyən qismi xarici formasına görə bir olsa da, məzmun və daxili formalarına görə biri-birindən fərqlənir. Söz üçün məzmun və daxili forma əsasdır. "Daxili forma sözün ən yaxın etimoloji mənasıdır. Daxili forma onun əmələ gəlməsinə, indiki mənasının əvvəlki mənası ilə ardıcıl bağlılığına şahidlik edir" (A.A.Potebnya). Bir sözün müxtəlif mənalar ifadə etməsinə baxmayaraq, o öz əvvəlki - ilkin mənalarından tamamilə uzaqlaşa bilmir, onu saxlayır. Bir sözlə, həm oxşar, həm də oxşar olmayan əşyalar adlandırılır. Xalq öz yaşayış tərzinə, şəraitinə, əyləncə və fantaziyasına uyğun olaraq oxşar əşyaları bir sözlə adlandırır. Oxşar əşyalar bir sözlə adlandırıldığı zaman onların həm oxşar əlamətlərinə,

həm də fərqli müxtəlif cəhətlərinə fikir verilir. Oxşar əşyalarda uyğun əlamətləri tapmaq lazımdır. Birinci əşyaya oxşarlığı müəyyən edilən əşya da həmin sözlə adlanır.

Çoxmənalı sözlər "yalnız əşya və ya əşyaların adı deyil, həm də mənənin, bəzən isə bütöv mənə sisteminin ifadə olunmasıdır" (A.A.Potebnya). Bunun üçün sözün əsas nominativ-törəmə mənaları lazımdır. Bu mənalar biri-biri ilə sıx bağlıdır. Sözün nominativ mənəsi digər mənələrin özülü və onların tətbiq olunmasının, ictimai dərk edilməsinin dayığıdır. Çoxmənalılıq da məhz nominativ mənə əsasında yaranır.

Çoxmənalılığın mahiyyəti ondadır ki, o yalnız bir əşya və ya hadisənin adı deyil, həm də biri-birinə yaxın olan əşya və hadisələrin adıdır. Bir söz bir və ya bir neçə əşyaya xidmət edir. O, bir fonetik tərkibdə, bir əsas və bir neçə məcazi mənənin mərkəzləşməsidir. Çoxmənalı sözün mənaları qarşılıqlı əlaqə və əsaslandırma yolu ilə xarakterizə olunur. Demək, onun mənaları ümumi semantik əlaqə (metafora, metonomiya, sinekdoxa) əsasında mənəyə birləşir. Onların mənə quruluşu mənələrin, sadəcə, birliyi deyil, çox müəkkəb mənə sistemidir.

Çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənaları biri-biri ilə ardıcılıqla bağlıdır. Onlar əsas mənəyə görə qruplaşır. Sözün mənəsində əşyanın bir və ya bir neçə əlaməti ola bilər. Sözün mənəsində əşyanın bir elementi varsa, demək, yeni mənələr həmin əsasında inkişaf edəcəkdir. Yox, əgər əsas mənədə əşyanın bir neçə əlaməti əks olunarsa, onda yeni mənələr həmin əlamətlərin hər birinin əsasında yaranacaqdır.

Bir fonetik komplekslə ifadə olunan söz çox vaxt müəkkəb sistem yaradır. Çoxmənalı sözün ilk mənəsi o dildə danışanlara aydındır. O, dilin qayda-qanunlarına əsasən dəyişir və mənəsini genişləndirir.

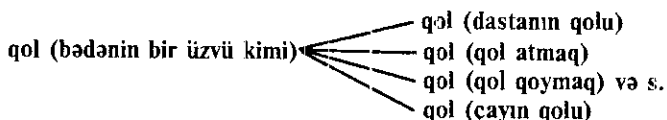
Çoxmənalı sözlərin mənaları biri-birindən ayrılmış şəkildə deyil, biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqələr qanunauyğun şəkildə şərtlənir. Çoxmənalı sözlərdə bir əsas, bir neçə törəmə, məcazi mənə olur. Törəmə və məcazi mənələr əsas mənə ətrafında qruplaşaraq bir mənə qrupu yaradır. Törəmə və məcazi mənələr əsas mənədən əmələ

gələrek onun (əsas mənanın) məna çalarlıqlarını təşkil edir. Əsas mənanın leksik-semantik variantlarını yaradır. Törəmə mənalar başqa sözlərlə sintaktik əlaqə nəticəsində meydana çıxır. Bu məna həm həqiqi, həm də məcazi ola bilər. Söz həqiqi mənasında konkret əşyanı, hadisəni, prosesi və s. adlandırır.

Çoxmənalı sözlərdə əsas məna məfhumla bilavasitə, o biri mənalar isə bilvasitə əlaqədardır. Əgər ona təsir edən dil forması, hətta onu əhatə edən formalar olmasa idi, çoxmənalı sözlər hər konkret nitqdə işlədilməzdi.

Sözün məna yükü artdıqca, o öz ifadəlilik imkanını artırır. Dil sözdə grammatik əlamətlərin yaranmasına təsir göstərir və onun başqa sözlərlə əlaqəsini genişləndirir.

Çoxmənalı sözlərin hər bir mənası başqa mənalarla əlaqədardır. Onların hər biri hər hansı əsas ümumi əlaməti ifadə edərək invariant məna yaradır. Çoxmənalı sözün əsas mənası ilə əlavə mənaları arasında tabelik, əlavə mənaların özləri arasında isə tabeliksizlik əlaqəsi hiss olunur. Məsələn, "qol" sözünün bir əsas, bir neçə törəmə məna vardır:

Çoxmənalı sözlərin inkişafı və yaranma yolları. Sözün çoxmənalılığı dilin inkişaf etdiyini göstərən amillərdən biridir. Onda xalqın müşahidəçilik qabiliyyəti, ağılı və fantaziyası, əşya və hadisələri müqayisə etmə, qarşılaşdırma bacarığı, onlar arasında ümumi, oxşar cəhətləri arayıb tapması əks olunur.

Sözün çoxmənalılıq imkanı dilin ayrılmaz cəhəti kimi özünü göstərir və dilin inkişafında əsas məna qanunu kimi qəbul edilir. Sözün bu spesifik xüsusiyyəti dil vasitələrinin qənaətlə işlədilmə effektini zəruri edir. İnsan təfəkkürünün yaratdığı bu məfhum xüsusi, ayrıca səs kompleksi tələb etsə, dilin lüğət tərkibi o qədər genişlənərdi ki, onu dərk etməyə həmin dildə danışan kollektivin

gücü çatmazdı. Bu da, ünsiyyət zamanı dözülməz pozğunluq, anlaşılmazlıq əmələ gətirərdi.

Mövcud olan məfhumlar dil vahidlərinin tədricən məna dəyişməsi nəticəsində ifadə olunur, adlandırılır.

Sözün çoxmənalılıq imkanı dilin ayrılma cəhəti kimi sözün müxtəlif mətnidə müxtəlif mənalılığını, digər tərəfdən isə, sözün müxtəlif leksik mənalarnı biri-biri ilə, əsas mərkəzlə əlavə mənalarnı əlaqələndirmək deməkdir.

Polisemiya yalnız dil vasitələrindən deyil, həm də əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığı, əhatə olunmuş gerçəkliyin əksi nəticəsində əmələ gələn oxşarlığın eyniliyindən də asılıdır.

Sözün çoxmənalılığı birdən-birə deyil, tədricən, tarixi inkişafba bağlı olaraq yaranır. Sözün ilk, əsas mənası nitqdə işlədilmə prosesində meydana gəlir, sonra dil amili olur, leksik sistemə daxil olur. Şüurlu şəkildə gerçəkliyin bir hadisəsinin adını başqasının adına köçürməklə onların əlamətlərinin ümumiliyi əsasında, söz məcazi məna qazanır. Eyni sözdə və ifadədə ilkin məna əsasında əmələ gələn və mənacə biri-biri ilə əlaqədar olan sözlər çoxmənalılıq yaradır. Bu mənalarnı əşyavi-məntiqi, emosional məna və adlandırma mənası adı ilə qruplaşdırmaq olar. Çoxmənalılıq məna genişlənməsi, məna daralması, məna köçürülməsi, cvfemizm, jarqonizm, xalq etimologiyası və s. yollarla yaranır. Dil hadisələri də çoxmənalılığın yaranmasına təsir göstərir. Çoxmənalılıq yalnız dil vasitələrindən deyil, həm də əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığı, əhatə olunmuş gerçəkliyin əksi nəticəsində əmələ gələn oxşarlığın eyniliyindən də asılıdır. Dildə çoxmənalılığın formalaşması və inkişafı, əsasən, iki amillə müəyyən edilir: a) məntiqi, b) dil.

Məntiqi amil sözü məfhumla əlaqələndirir. İş məfhumun olması ilə tamamlanır. Əsas məsələ məfhumun bu və ya digər bir dildə hansı vasitələrlə verilməsindədir. Məntiqi amil məfhumda ümumi əlamətlərin olmasıdır. Məfhum çoxmənalı sözlərin mənbəyi və əsasıdır. Sözün leksik mənası təfəkkürlə bağlıdır. Buna görə də onun əsasını məfhumun məzmunu təşkil edir. Söz məfhum əsasında formalaşan əlamətlərin cəmidir. Deməli, söz üçün dil amili də

lazımdır. Dil amili, birincisi, sözün nitqdə işlənmə şəraiti, yeni mənanın yaranması və inkişafıdır, ikincisi, sözün təsir qüvvəsidir. Birləşmə və oxşarlıq nitq hissələrində müxtəlif olur. İsimlərdə məntiq amili daha üstünlük təşkil edir.

Obyektiv ələmdəki müxtəlif əşya və hadisələr biri-biri ilə oxşar və ya eyni bir əlamətinə görə əlaqədar olur. Bu əlamətlər müxtəlif əşya və hadisə, əlamət və hərəkətləri bir ümumi adla adlandırmağa imkan verir. Çoxmənalılıq, məhz, bu yolla yaranır. Eyni səs kompleksi ilə müxtəlif əşya və hadisələr ifadə olunur. Hər yeni yaranan məfhum yeni sözün əmələ gəlməsinə səbəb olmur. Çoxmənalı sözlərin yaranması, formalaşması və inkişafı dil vasitələrinin qənaət olunmasından daha çox, əşya və hadisələrin obyektiv oxşarlığından asılıdır.

Sözün çoxmənalı olması sözün ümumişlek və lazımlıma dərəcəsindən, müxtəlif sözlərlə əlaqəyə girmək imkanından, bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olmasından, sözün quruluşundan, dildə olan ehtiyatın məhdudluğu və təcrübənin sonsuz konkretliyi arasında olan ziddiyyətlərdən, məcazlaşmadan asılıdır. Çoxmənalı sözlər dildə mövcud olan sözlərin mənasının dəyişdirilməsi, genişləndirilməsi, bir sıra əlavə mənalar kəsb etməsi ilə, bir sözün öz əvvəlki mənasını saxlamaqla, yeni mənalar qazanaraq həm köhnə, həm də yeni məfhumları ifadə etməsi, xalqın əmək fəaliyyəti, adət-ənənələri, bədii zövqü, əşya və hadisələrin oxşar cəhətlərinin ümumiləşdirilməsi, məntiqi amillərə əsasən oxşar əlamətlər əsasında məfhumların yaxınlaşdırılması, sözün əsas mənasının məcazlaşması və s. yollarla əmələ gəlir.

Dilimizdə çoxmənalı sözlərin yaranması daha çox məcazlaşma ilə bağlıdır. Bir sözün əsas mənasından törəyən mənalar, əsasən, məcazlaşma yolu ilə yaranır. Məhz, məcazlaşma çoxmənalı sözlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi özünü göstərir.

Məcazlaşma oxşar əlamətlərin ümumiliyinə görə gerçəkliyin biri-biri ilə əlaqədar olan əşyalardan birinin adının digər oxşar əşyanın adına köçürülməsidir. Deməli, məcazi mənə əşyalar arasındakı oxşarlığa, əlaqəyə, biri-birinə yaxınlığına və funksiya

ümumiliyinə əsasən meydana gəlir. Çoxmənalılıq dildə yeni yaranan məfhumu ifadə etmək zərurətindən doğur. Dil ənənəsindən kənar yeni söz yaratmaq qeyri-mümkündür.

Semantik dəyişmə sözün daxilində baş verir. Sözlərin daxilində əmələ gələn semantik dəyişmə dilin bütün leksik sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır. Oxşar və ya onların arasında sabit əlaqənin olmasına görə bir əşyanın adının digər əşyanın adına köçürülməsi nəticəsində yeni mənalar yaranır. Adın oxşarlığa əsasən köçürülməsi o deməkdir ki xarici əlamətlərin yerləşməsinə, əşyanın formasına, yerinəyeterilmə funksiyasına görə əşyalar arasında oxşarlıq var. Sözün, hər şeydən əvvəl, yeni mənalarının inkişafı, bir əşyanın adının digər əşyanın adına köçürülməsi onlar arasında oxşarlıq və ya sabitlik əlaqəsinin olması ilə şərtləndirilir. Bu yolla mənanın inkişafı bütövlükdə sözün semantik yeniləşməsi, əşyanın əlamətlərinin genişlənməsi və ya daralması ilə, sözün semantik həcmünün dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Məcəzlaşma iki yerə bölünür: a) leksik, b) üslubi. Leksik məcəzlaşma sözlə-leksika ilə, üslubi məcəzlaşma ifadələrlə-üslubiyyətlə bağlıdır. Burada ancaq sözün leksik məcəzlaşmasından danışılır.

Sözün məcazi mənada işlənməsi bizi əhatə edən varlığın hər hansı yeni əşya və ya hadisəsini adlandırmaq cəhdindən irəli gəlir. Bir sözün adlandırdığı əşyaların biri-birinə uyğun gələn ümumi xüsusiyyətləri olmalıdır. Söz real varlığın əşya və hadisələri haqqında olan anlayışları obrazlı şəkildə ifadə etdiyi zaman məcəzlaşır. Söz məcazi mənada əşya, hadisə və hərəkəti adlandırmaqla bərabər, onları təsvir etmək iqtidarına da malikdir.

Məcəzlaşma forma, rəng, daxili keyfiyyət oxşarlığı, zaman və məkan, ifadə olunan funksiyaya, əhatə olunma sahəsinə və s. əsasən ola bilər.

Bir məfhumun adı digər oxşar məfhumun adına köçürüləndə birinci əşyanın hər hansı münasibət və əlamətinin ikinci bir əşyaya uyğunluğu nəzərə alınır. Əmələ gələn yeni mənə bir əşyanın adının digər bir əşyaya köçürülməsinə, əsas mənənin genişlənməsinə və ya

daralmasına əsaslanır. Sözlərin bir mənadan başqa mənaya keçərək müxtəlif mənə çalarlığı və məcazi mənə yaratma xüsusiyyətləri müxtəlifdir.

Məcazlaşma obyektiv gerçəklikdəki anlayışları obrazlı bir şəkildə ifadə etmək, obrazlılıq, təsirlilik və ifadənin bədiiliyini artırmaq məqsədi ilə yaranır. Bir əşyanın adının digər əşyaya köçürülməsi sözün (birinci əşyanın adı) ayrı-ayrı mənalarının ümumiləşdirilməsi yolu ilə gedir.

Məcazi mənənin oxşarlığa, funksiya və əşyaların əlamətə biri-birinə yaxınlığına görə üç növü var: a) *metafora*, b) *metonimiya*, c) *sinekdoxa*.

Metafora (yun. köçürmə) bir əşyaya xas olan əlamət və ya keyfiyyətin başqa bir oxşar əşyaya köçürülməsidir. Metaforada oxşar əşyalar bir sözlə ifadə olunduğu zaman söz məcazlaşır. Burada əşya dəyişir, amma məfhum bütövlükdə dəyişməz qalır. "Metaforalaşmanın özünə xas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məcazi mənə obrazlıdır, xarakterizəedici funksiya rolunu oynayır. Metafora adlandırır, amma əsasən xarakterizə edir" (A.İ.Yefimov).

Metaforanın quruluşca iki növü var: a) sadə, b) mürəkkəb. Sadə metaforalar iki və ya daha artıq əşyanın formaca oxşarlığıdır. Mürəkkəb metaforalarda köçürmə insana xas olan cansız aləmin təbiətində həyata keçir: isti palto - isti qəbul və s.

Metaforik mənə həm qiymətləndirmə vasitəsinə xidmət edir, həm də nominativ funksiya yerinə yetirir. Yeni məfhum məlum köhnə sözlə adlandırılır və müəyyən edilir. Bəzən canlı varlığın keyfiyyəti, hərəkəti, xüsusiyyəti cansız təbiətin əşyalarında möhkəmləndirilərək adın metaforik köçürülməsi müşahidə olunur: qızıl biləzik - qızıl adam, isti otaq - isti baxış və s. Çox zaman köçürmə əksinə olur. Belə ki, canlı varlığın bu və ya digər əlaməti, hərəkəti cansız əşyanı adlandırmaq üçün əsas olur.

Metafora çoxmənalılıqda geniş yayılmış, məhsuldar və müxtəlifdir. Oxşarlıq müxtəlifdir. Oxşarlığa görə yaranan məcazi mənə əşyalar arasındakı zahiri bənzəyişə əsaslanır. Elə bil onlarda gizli bir ümumi əlamət mövcuddur. Oxşar əşyalar biri-biri ilə eyni

vəziyyətdə, münasibətdə olanda belə əşyalardan birinin adı o birinin adı kimi çıxış edir. Məsələn, qazayağı, dövəquşu, dövədabanı və s.

Mənanın metaforik məcazlaşma yolu ilə yaranması əşyaların forma, rəngi, vəziyyət, hərəkət, hiss üzvləri və s. əlamətlərinin oxşarlığına əsaslanır:

a) forma oxşarlığına görə: burun (insan) - burun (qayıq) - burun (coğrafi), göz (insan) - göz (şkaf) - göz (bulaq); qanad (quş) - qanad (təyyarədə); quyruq (heyvan) - quyruq (kometa, ulduz); alma (meyvə) - alma (göz alması); qol (palto) - qol (çay) və s;

b) rəng oxşarlığına görə: isti (palto) - isti (xörək); qara (palto) - qara (su) - qara (gün) - qara (fikir) - qara (yalan); qızıl (bilərzik) - qızıl (sikkə) - qızıl (payız) - qızıl (sümbül) - qızıl (vaxt) - qızıl (söz); - qızıl (saat) - qızıl (xətt); göy (rəng) - göy (çəmən) - göy (daş) və s;

c) vəzifə oxşarlığına görə: quyruq (heykəl) - quyruq (təyyarə): və s;

ç) hərəkət oxşarlığına görə: çəkmək (dartmaq) - çəkmək (tərəzi) - çəkmək (fikir); sürmək (maşın) - sürmək (ömür); döümək (adamı) - döymək (qapı) - döymək (dəmir); açmaq (kitabı) - açmaq (məsələni) - açmaq (gözünü) və s;

d) hiss üzvlərinə, dərk etməyə görə: şirin (meyvə) - şirin (söz); acı (şabalıd) - acı (söz); dadlı (xörək) - dadlı (söhbət); bərk (daş), bərk (adam); soyuq (hava) - soyuq (adam) və s.

Metafora əşyaların oxşar xarakterlərini fərqləndirməkdən daha çox, vacib olanların dildə yayılma dərəcəsini və nitqdə üslubi rolunu fərqləndirir:

a) Ad metaforası başqasının yerində sözün köçürülmə mənasının aydın bədiiliyi kimi dərk edilir. Onları quru metafora adlandırmaq olar. Bu əşya, hadisə, hərəkət və əlamətlərin birbaşa adıdır: gəminin burnu, söz kökü, tufəng lüləsi, tikiş maşınının iynəsi - iynəyarpaqlı ağacın iynəsi və s;

b) Bədi ümumdil metaforası. Belə metaforanın köçürməsini obrazın xarakterini daşıyanlar aydın hiss edirlər. Bu və ya digər əşya və hadisə əlamətlərinin birbaşa, rəsmi adı deyil, ancaq köçürülmə adıdır: saçları ağ, soyuqdan bütün artırma ağ idi, qızıl rəng - qızıl sırğa.

c) Fərdi üslubi metafora. Bu da obrazlı metafora adlanır, lakin ümumxalq dilinin amilinə qarşı, qoymaq olmaz, ancaq hər bir yazıçı, şair nitqinin xüsusiyyətinə aiddir. Bu sözlər bu və ya digər müəllif adının yeni mənada işlədilməsidir. Belə metaforaların ifadəliliyi ikinci qrup metaforalara nisbətən üstündür: insanın dili - alovun dili.

Metafora sadə (gəminin burnu, stolun ayağı), geniş və leksik (saatın əqrəbi, kağız vərəqi) və s. olur.

Metonimiya (yun. təzə adqoyma). Əlaqə əsasında bir əşyanın adının digər əşyaya köçürülməsinə metonimiya deyilir. Bu, əşya və hadisələrin əlamətlərinin qarışıq birləşməsi nəticəsində yaranır. Metonimiya adın məcazlaşmasına xidmət edir.

Metonimiya çoxmənalılığın əsas növü - metafora kimi oxşarlığa yox, qovuşuqluğa görə fərqlənir. Metonimiya iki əşya, hadisənin bir adı olur. Bu ad qovuşuq olmalıdır. Qovuşuqluq sözü həm qonşu, həm də bir qədər geniş başa düşülməlidir. Bunlar biri-biri ilə sıx bağlıdır. Metonimiya əşyaların qovuşuqluğu genişliyə əsaslanır: auditoriya ali məktəblərdə bina (otaq) və dinləyici qrupu, insanlar mənasında işlədilir. Deməli, bu söz iki mənədədir: a) otaq, b) dinləyici qrupu. İkinci mənə materialın və həm n materialdan hazırlanmış əşyanın hərəkəti, hərəkətin nəticəsi, bütöv və hissə, bütövün hissələri, xüsusi və ümumi adlar və s. ilə əlaqəlidir. Bir sözlə, bu, adlandırmadan əmələ gəlir.

Metaforada eyni səs tərkibi ilə adlanan iki əşya və ya hadisə biri-birinə müəyyən cəhətdən oxşadırsa, metonimiyada eyni sözlə adlanan iki əşya və ya hadisə əlamətlərinə görə qarışıq olmalıdır. Qarışıq terminini bir qədər geniş mənədə dərk etmək lazımdır. Burada biri-biri ilə əlaqədar olan əşyalar nəzərdə tutulur. Metonimiyada həm əşya, həm də məfhum bütövlüklə dəyişir, məsələn, sinif sözü həm otaq, həm də şagird dəstəsini ifadə edir.

Metonimiyada əşya və hadisələrin zaman, məkan, material cəhətdən oxşarlığı nəzərə alınır. Əşya dəyişdiyi kimi, onun anlayışı da dəyişir. Məsələn, *büro* sözü fransız dilində ilk dəfə yundan hazırlanmış parça, indi isə müəssisə və təşkilatın bir şöbəsi (məşin bürosu, layihə bürosu və s.) mənasında işlədilir.

Dilimizdə metonimiya aşağıdakı yollarla alınır:

a) məkan etibarilə: məsələn, məhkəmə (idarə adı) - məhkəmə (həmin idarənin yerləşdiyi bina); auditoriya (otaq) - auditoriya (qulaq asanlar); taxta stol, dietik stol və s.;

b) proses etibarilə: məsələn: dönüş (dönmək) - dönüş (işdə); dolanmaq (fırlanmaq) - dolanmaq (şəhəri) - dolanmaq (yaşamaq) və s.;

c) nəticə etibarilə: məsələn: süzmə (süzmək prosesi) - süzmə (süzülmüş qatıq); qovurma (qovurmaq prosesi) - qovurma (qovurulmuş ət); tikiş (tikmək prosesi) - tikiş (tikmə qaydası) - tikiş (maşını) və s.

Metonimiyanın metaforadan fərqi sözün semantik strukturunda metonimik dəyişiklik daha müntəzəm və məhsuldardır.

Material və həmin materialdan hazırlanmış əşyanı bildirir: 1) qurğuşun şüşənin xüsusi növü, 2) həm şüşədən hazırlanmış qab məmulat: çini qab.

Proses və prosesin nəticəsi: əritmə silsiləsi metalın bir istehsalında əritmə - insanın əriməsi.

Xüsusi ad konkret məfhumun, əşyanın istifadə edilməsi nəticəsində meydana gəlir. Belə halda, o xüsusi adlar leksik-qrammatik xüsusiyyətini itirir və ümumi ad alır: 1) Rentgen (ad) - rentgen (şüanı keçirən)-şüanı ölçən vahid; Om (ad) - om (qanun); Amper (ad) - amper (qanun), Volt (ad) - volt (ölçü), qədəh (billur) - qədəh (piyalə - ismək üçün qədəh); çuqun (metal) - çuqun (küpə); bulub - (hava kütləsi) - bulud - (boşqab).

Metamonik köçürmə aşağıdakı kimi özünü göstərir:

1) hərəkətin nəticəsi - baxışların uyğunluğu - mətnin uyğun gəlməsi; sağlamlığı möhkəmləndirmək - xətti möhkəmləndirmək; şəhəri bəzəmək, - yolkanı bəzəmək; hekayənin yazılması - məktub yazısı, yara amili - ağır yara;

2) hərəkətin yeri: səhnəyə çıxmaq - zaldan çıxmaq; xəstəxana binası - yaşayış binası;

3) materialdan hazırlanmış məmulat: gümüş çıxarmaq - gümüş qaşığı, qab-qacaq; qoyun yunu - yun kostüm;

4) saxlandığı yer (onlar): çaydana su tökmək - çaydanı qaynatma;

5) yaşayış məntəqəsi: sakinlər: kəndi gördülər. - Bütün kənd ot biçməyə çıxmışdır. Qar uçuqunu - qış qarını.

Balıq tutmaq - balıq xörəyi

Sinekdoxa (yun. təsadüfi hadisə, nəzərdə tutma) arasında kəmiyyət münasibəti əlamətinə görə bir hadisənin mənasının digərinə köçürülməsidir: bütövün adının hissəsinin adının, eləcə də, xüsusiyyətinin əvəzinə ümuminin işlədilməsidir.

Sinekdoxada bir söz həm bütövün adı, həm də bütövün hissəsi kimi işlədilir: əl, üz, ağız, baş sözləri əsas mənada bədən üzvlərinin adıdır: əlini sıxmaq, yannmış, qaralmış üz, gözəl ağız, baş ağrısı. Bu sözlərin hər biri sinekdaxa kimi çıxış edə bilər. Belə ki, insan bütövün adı kimi, əl, üz, ağız, baş sözləri isə bütövün hissələrinin adı kimi işlədilir.

Sinekdoxa hadisəsində kəmiyyət əlaqəsi əsasında məna köçürülməsidir. Bunun müxtəlif növləri var: 1) tam əvəzinə hissə işlədilir: çolaq - qıçı çolaq, şil - əli şil, lal - diti lal, kar - qulağı kar; 2) ümumi anlayışı bildirən söz konkret əşya adı yerində işlənir. Eyni bir söz bütövü və bütövün bir hissəsini bildirir. Məsələn, ağac - alma ağacı, palıd ağacı, gül - nərgiz gülü, bənövşə gülü, yasəmən gülü, qurd - həşərat növü, ipək qurdu, ağac qurdu, maşın - mexanizm, tikiş maşını, ət maşını və s.

Çoxmənalı sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi

Əsas nitq hissələrini çoxmənalılığın kəmiyyətinə görə iki qrupa ayırmaq olar. 1) çoxmənalılığı çox olan nitq hissələri; 2) çoxmənalılığı az olan nitq hissələri.

Çoxmənalılığı çox olan nitq hissələrinə isim, sifət, fel, çoxmənalılığı az olan nitq hissələrinə isə say, əvəzlik və zərf daxildir.

İsmlərin çoxmənalılığı. İsimlərdə çoxmənalılıq daha çox ümumi isimlərlə əlaqədardır. Xüsusi isimlərdə də çoxmənalılıq var. Lakin onların çoxmənalılığı azdır. Çünki xüsusi isimlər ayrı-ayrı

şəxsləri, əşyaları, hadisələri eynicinsli olan başqa şəxslərdən, əşyalardan və hadisələrdən fərqləndirən fərdi, konkret adlarıdır. Ümumi isimlərin çoxmənalı olmasının səbəbi budur ki, onlar həmçinin əşyaların, hadisələrin və mücərrəd anlayışların ümumi adını ifadə edir. Bunlarda ümumiləşmə güclüdür. Ümumi isimlər konkret və məcazi mənalarda işlədilərək oxşar əşyaların ümumiləşmiş adı kimi çıxış edir. Bunlar öz əşyavilik mənalarını saxlamaqla bərabər, əlamət və keyfiyyət məzmunu da əldə edə bilər. Məhz, buna görə də onların sintaktik funksiyası da dəyişir. Bütün bu amillər ümumi isimlərin çoxmənalılığına daha çox meyli etməsinə əsas verir. Məsələn, *ağac*, *ağız*, *ad*, *adam*, *ayaq*, *aləm*, *alət*, *alim*, *ara*, *aş*, *baş*, *bala*, *barmaq*, *boğaz*, *burun*, *qabaq*, *qabıq*, *qabırğa*, *dil*, *əl*, *göz*, *ar*, *aman*, *abır*, *azar*, *aralıq*, *aclıq*, *aylıq*, *varlıq*, *baxış*, *qayda* və s. kimi mücərrəd isimlər də çoxmənalıdır.

Ağac və *qayda* isimlərinin mənalarını nəzərdən keçirək: Ağac ismi aşağıdakı mənalarda işlədilir: 1) hudaqları və bərk gövdəsi olan çoxillik bitki (armud ağacı); 2) ağacdən hazırlanmış tir, dirək, taxta, şalban; 3) ələ götürülən əsa (əfsus qocaldım, ağacım düşdü əlimdən. Sabir); 4) təxminən 6-7 kilometrə bərabər uzunluq ölçüsü (bir ağac yol getmək) və s.

Qayda isminin aşağıdakı mənaları var: 1) nizam, səliqə (qayda yaratmaq); 2) bir şeyin yerinə yetirilməsi üçün müəyyən üsullar göstərən qərar (seçki qaydaları); 3) üsul, yol, tərz (bundan sonra yeni qayda ilə işləməli); 4) *adət*, *dəb* (xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır. M.P.Vaqif).

Sifətlərin çoxmənalılığı. Sifətlər ləksik mənalarına görə konkret keyfiyyət və əlamət anlayışları ilə yanaşı, ümumiləşmiş keyfiyyət və ya əlamət də ifadə edir.

Sifətlərin rəngləri, məkan və həcm əlamətlərinin, dad və ləmişə üzvlərimizdə dərk edilə bilən əlamət və keyfiyyətləri, insan və heyvanların xarici, cismani xüsusiyyət və keyfiyyətlərini bildirən növləri çoxmənalılığa daha çox meyli edir. Məsələn, *qırmızı*, *qara*, *ağ*, *göy*, *tünd*, *böyük*, *dərin*, *uzaq*, *dar*, *gen*, *uzun*, *gödək*, *alçaq*, *kiçik*, *hündür*, *yüksək*, *şirin*, *isti*, *turş*, *soyuq*, *sərt*, *acı*, *nazik*, *yoğun*, *ağır*, *möhkəm*, *yumşaq*, *yüngül*, *zərif*, *sıx*, *yalın*, *çılpaq*, *qoca*, *kar*, *kor*, *kök*, *arıq*, *quru*, *çopur*, *gözəl*, *çirkin*, *qalın* və s.

Ağır, alçaq, qara və *quru* sifətlərinin mənalarına fikir verək:

1. *Ağır* sözü aşağıdakı mənalarda işlədilir: 1) *böyük çəkisi, vəznə olan (ağır yük)*; 2) *güclü, şiddətli (ağır zərbə)*; 3) *çox çətin (ağır məsələ)*; 4) *bərk, dərin (ağır yuxu)*; 5) *dözülməz (ağır itki)*; 6) *sərt, çox ciddi (ağır cəza)*; 7) *ağırliq təsiri bağışlayan (ağır buludlar)*; 8) *səlislikdən məhrum (ağır ifadə)*; 9) *xoşagəlməz, pis (ağır xasiyyəət)*; 10) *toxunan, qəlbi incidən (ağır söz)*; 11) *kök, yağun (ağır bədən)* və s.

2. *Alçaq* sözü aşağıdakı mənalarda işlədilir: 1) *hündürlüyü, ucalığı az olan (alçaq dağ)*; 2) *bəstəboy, gödək (o boyca alçaq adamdır)*; 3) *yavaş, asta, aşağı (alçaq tonla danış)*; 4) *pis, xarab, keyfiyyətsiz (alçaq mal)*; 5) *rəzil, şərəfsiz (alçaq adam)* və s.

3. *Qara* sözü dilimizdə aşağıdakı mənalarda işlədilir:

1) *rəng (qara karandaş)*; 2) *tünd, daha tutqun (kömürçünün qara əlləri)*; 3) *ağır, qorxulu (ürəyimə qara fikirlər gəlir)*; 4) *mənfilik, mənhusluq (qara dərd, qara gün)*; 5) *adi, avam (qara camaat)*; 6) *ağır işdə işləyən (qara fəhlə idi)* və s.

4. *Quru* sifəti aşağıdakı mənalarda işlədilir: 1) *yaş olmayan (quru paltar)*; 2) *nəm olmayan (quru torpaq)*; 3) *sərtləşmiş köhnə, boyat (quru lavaş)*; 4) *susuz (quru çay)*; 5) *bitkisiz, çıpaq (quru çöl)*; 6) *rütubətsiz, nəmişsiz (quru hava)*; 7) *arıq, cılız (quru qollar)*; 8) *döşənməmiş (quru yer)*; 9) *yavan (quru yemək)*; 10) *maye ifrazatı olmayan (quru öskürək)*; 11) *boş, nəticəsiz (quru söz)*; 12) *maraqsız, darıxdırıcı (onun üslubu çox qurudur)*; 13) *soyuq, sərt (quru cavab)*; 14) *açıq, əsassız (quru böhtan)* və s.

Fellərin çoxmənalılığı. Fellərin çoxmənalılığı onların hərəkətlə əlaqədar olması, müxtəlif əşyaların bir sıra biri-birinə oxşar hərəkətə malik olması, nominativ mənasının dəyişməsi və kommunikativ münasibətdə işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, *çəkmək* feli ilk mənasına görə hər hansı bir əşyanı tutub dartmaq mənasında işlədilir. İşlədilmə ilə əlaqədar olaraq onda yeni kommunikativ mənalar əmələ gəlmiş və bununla da öz nominativ funksiyasını dəyişərək çoxmənalılıq əldə etmişdir. Məsələn, *ağarmaq, bilmək, qurmaq, oynamaq, sürüşmək, keçmək, etmək, dönmək, düşmək, dolanmaq, yetişmək, üzmək, çatmaq, qalxmaq, çıxmaq, addımlamaq, sürünmək, iməkləmək, sıçramaq, açmaq, dırmanmaq, durulmaq,*

bulanmaq və s.

Ağarmaq, *bilmək* və *qurmaq* çoxmənalı fellərinin mənalарına diqqət yetirək:

1. *Ağarmaq* feli aşağıdakı mənalarda işlədilir:

1) *ağ olmaq*, *ağ rəng olmaq* (kətan yuyulduqca ağarır); 2) *qarla örtülmək* (qardan yer ağarmışdı); 3) *görünmək* (dağların başı ağarırdı); 4) *yuyulub təmizlənmək*, *parıldamaq* (çəngəl-bıçaqlar sürtüldükdən sonra ağardı); 5) *saç və saqqala dən düşmək* (baş ağarmaq); 6) *solmaq-bozarmaq* (gündən paltarım ağardı); 7) *açılmağa başlamaq* (Şərq üföqləri ağarmağa başladı) və s.

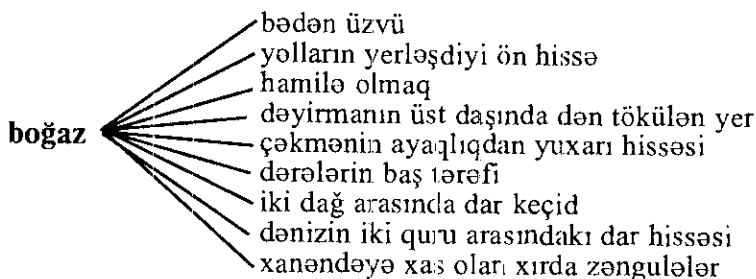
2. *Bilmək* feli aşağıdakı mənalarda işlədilir:

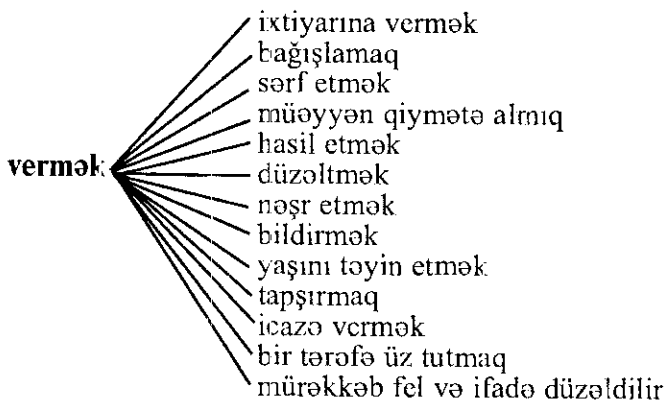
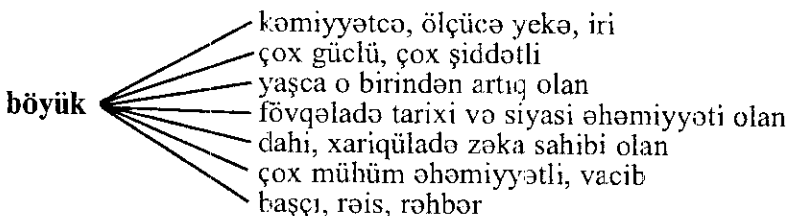
1) xəbərdar olmaq (mən bunu çoxdan bildim); 2) öyrənmək (onun adını indicə bildim); 3) dərk etmək (mən o saat bildim ki, iş nə yerdədir); 4) əlindən gəlmək (öz işini yaxşı bilən); 5) müəyyən etmək (həkim xəstəyə baxan kimi bildi ki, onun dərdi nədir); 6) riayət etmək (vəzifəni yaxşı bil); 7) xatırlamaq (indii bildim ki, o, kimlərdəndir); 8) zənn etmək (mən elə bildim ki, siz getmişsiniz); 9) hesab etmək, saymaq (bu işdə kimi müqəssir bilirsən) və s.

3. *Qurmaq* feli dilimizdə aşağıdakı mənalarda işlədilir:

1) yaratmaq (yeni məişət qurmaq); 2) tikmək (sədd qurmaq); 3) düzəltmək (məclis qurmaq); 4) əsaslandırmaq (işləri yeni üsul ilə qurmaq); 5) xoyalında yaratmaq (cürbəcür fərziyyələr qurmaq); 6) işə salmaq (saatı qurmaq) və s.

Çoxmənalı sözlərin ən azı üç mənası olur, ümumən isə çoxmənalılıq daha çox mənanı əhatə edir:

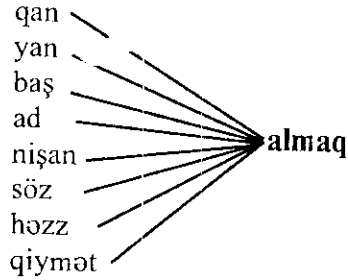
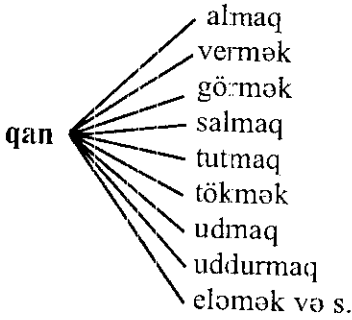

Çoxmənalı sözlər müxtəlif mənalı sözlərə qoşularaq sabit ifadələr əmələ gətirir. Bu sözlər sabit ifadələrin ya birinci, ya da ikinci tərəfi kimi işlədilir. Məsələn:

Çoxmənalı sözlərin əhəmiyyəti və işlədilməsi. Çoxmənalı sözlər dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində, yeni leksik vahidlərin (*göz - gözlü, gözlük, gözlüklü, gözsüz, gözsüzlük; açmaq - açar, açıq açıqlıq və s.*) və frazeologizmlərin (*göz açmaq, göz bağlamaq, göz qoymaq, göz yummaq, baş açmaq, baş vermək, baş aparmaq, baş vurmaq, baş bağlamaq və s.*) yaranmasında mühüm rol oynayır.

Çoxmənalı sözlərdən bədii əsərlərdə, xüsusən şerhdə obrazlı ifadələr yaratmaq üçün istifadə olunur. Məsələn;

- *Eu söz köhnəlib? Bəzən çörək də kəsirlər, sonra bir-birlərinin çörəyini də kəsirlər (S.Vəliyev).*

Omonimlər

Omonimlik leksikanın bölməsi kimi iki mənada işlədilir: 1) omonimləri öyrənən sahə; 2) hər bir dilin omonimlərinin toplusu.

Omonimiya mənaca fərqlənən iki və ya bir neçə dil vahidinin sözlənməyə uyğunluğu deməkdir.

Omonimlər (yun. eyni adlı) leksik mənaları müxtəlif, qrammatik mənaları həm eyni, həm də müxtəlif olan eyni fonetik tərkibli, tələffüz və yazılışca fərqlənməyən sözlərdir. Məsələn, yaz (isim) - yaz (fel); qaz (isim) - qaz (fel); don (isim) - don (fel); qız (isim) - qız (fel) və s. sözlərin formaları eyni olsa da, müxtəlif leksik vahidlər kimi qəbul edilir, çünki bu sözlərin mənaları tamam müxtəlifdir.

Forma və məzmun münasibətinə, yazılışına və tələffüzünə, nitq hissələrinə aidliyinə, əmələgəlmə üsuluna və s. görə omonimlərin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. **Mənaca müxtəliflik.** Omonim cərgənin üzvləri mənalarına görə biri-birindən tamamilə fərqlənir. Onların ifadə etdikləri əşya və hadisələr arasında yaxınlıq olmur.

2. **Formaca eynilik.** Omonim cərgənin üzvləri öz səs komplekslərinə görə biri-birinin tam eyni olur.

3. **Tələffüzçə eynilik.** Omonim cərgənin üzvləri tələffüzçə biri-birindən fərqlənmir.

4. **Qrafik cəhətdən eynilik.** Omonim cərgənin üzvləri qrafik cəhətdən (yazılışca) eyni olur.

5. **Eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aidlik.** Omonimlərin bir qismi (leksik omonimlər) bir nitq hissəsinə, bir qismi isə müxtəlif nitq hissələrinə (leksik-qrammatik omonimlər) aid olur. Məsələn: *sifət* sözü həm nitq hissəsinin adı, həm də *üz* mənasında (yəni hər iki mənada) isimdir. *Üz* sözü isə bir mənada (bədənin bir üzvü) isim, digər mənada (üzmək) feldir.

6. **Eyni və müxtəlif sintaktik funksiyalılıq.** Bir nitq hissəsinə aid olan omonimlərin sintaktik vəzifələri də eyni olur. Məsələn, bağ (isim, meyvəlik) - bağ (isim, ip) sözləri cümlədə eyni funksiyalı olur. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan omonimcə, funksiyaca müxtəlifdir.

7. **Eyni və müxtəlif mənşəlik.** Omonimlərin bir qismi müxtəlif mənşəli sözlərin təsadüfi səs uyğunluğuna əsaslanır, digər qismi isə çoxmənalı sözlərdən əmələ gəlir. Məsələn, ay (peyk) - (30 günlük vaxt), eləcə də, gün (günəş) - gün (səhərdən axşama qədər olan vaxt) sözlərinin mənşəyi eynidir. Biz (alot) - biz (I şəxsin cəmi), saç (tük) - saç (yaymaq) sözlərinin mənşəyi isə müxtəlifdir.

8. **Omonim cərgələrin komponentləri.** Həm köklərinə, həm də leksik və qrammatik əlamətlərinə görə də eyni olmalıdır. Məsələn:

Çəkildi sinəmə bu **dağlar** mənim.

Yazda seyrəngahım bu **dağlar** mənim.

(A.Ələsgər)

Burada bilinməyir dünyanın **yaşı**,

Axır almaz kimi, göz **yaşı** kimi.

(S.Vurğun)

Yerlərə baxıram - bağçalı-**bağlı**,

Göylərə baxıram - qapısı **bağlı**.

(S.Vurğun)

Dağlar-dağlar, yaşı-yaşı sözləri həm köklərinə, həm də qrammatik əlamətlərinə görə tam uyğun gəlir. Demək, bu sözlər köklərinə və şəkilçilərinə görə omonimdir. Bunların hamısı isimdir.

Birincilər (dağlar-dağlar) kəmiyyət şəkilçisi "lar", ikincilər (yaşı-yaşı) üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmişdir. Bağlı-bağlı sözlərinin kökü (bağ-bağ) biri-biri ilə omonimdir. Onların hər ikisi -li sözdüzəldici şəkilçisi ilə bağ-bağ sözlərindən əmələ gəlmişdir.

Omonimlərin inkişafı və yaranma yolları

Dildə omonimlərin inkişafı və artımı bir sıra amillərlə bağlıdır. Omonimlərin əmələgəlmə yolları dillərdə ümumi və xüsusi ola bilər. Ümumi cəhət dillərin hamısına xasdır. Xüsusi cəhət isə ayrı-ayrı dillərin daxili qanunları ilə bağlıdır.

Omonimlər dildə müxtəlif amillərlə əlaqədar əmələ gəlir: əvvəla, dilxarici, sosiolinqviistik xarakterli amillərin təsiri ilə yaranan omonimlər. Belə omonimlər məhz alınma sözlərin təsadüfi uyğunluğu nəticəsində əmələ gəlir: kran (pol.) - suyu bağlamaq üçün qıfıl; kran (al.) - qaldırıcı mexanizm, ikincisi, dil amili ilə əlaqədardır.

Belə omonimlər leksik yox, fonetiki, üçüncüsü, leksik çoxmənalılıq hadisəsi ilə əlaqədar olanlar. Bu omonimlər leksik çoxmənalı sözlərin ayrılması nəticəsində meydana gələn, dördüncüsü, sözdüzəldici şəkilçilərlə düzənlənər.

Omonimlər formaca eyni, lakin mənaca mütləq müxtəlif sözlərə müxalifdir.

Omonimlər, əsasən, dilin daxili imkanları hesabına yaranır, lakin başqa dillərdən sözləmə ilə əlaqədar olaraq dildə omonimləşmə prosesi gedə bilər.

Əmələgəlmə yollarına görə omonimləri dörd qrupa ayırmaq olar: 1) leksik yolla əmələ gələn omonimlər; 2) fonetik dəyişmə ilə əmələ gələn omonimlər; 3) morfoloji yolla əmələ gələn omonimlər; 4) sintaktik yolla əmələ gələn omonimlər.

I. Leksik yolla əmələ gələn omonimlər. Bu omonimlərin tarixi qədimdir. Bu omonimlərin yaranmasında heç bir qrammatik və sözyaratma vasitəsi, sintaktik əlaqə iştirak etmir. Bu yol öz formasına görə sadədir, lakin belə omonimlərin tarixən nə zaman və necə əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək, lüğət tərkibində nə vaxt dəyişdiyini demək çətindir. İndi bu sözləri bir hazır şəkildə görürük, işlədirik. Bu yolla omonimlər aşağıdakı hallarda meydana gəlir: 1) çoxmənalılıqdan törəmə; 2) təsadüfi səs uyğunluğu; 3) alınma sözlər; 4) nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi: substantivləşmə, atributivləşmə, adverbiallaşma, əsas sözlərin qeyri-əsas sözlər mövqeyinə keçməsi və s.

Çoxmənalı sözlərdən törəyənlər. Polisemantik sözdən birdən-birə yeni söz əmələ gəlmir. Bu, tədricən baş verir. Yeni yaranan sözlər həmin sözün əsas mənasından əlavə mənalarının tamam ayrılması nəticəsində olur.

Çoxmənalı sözün ayrılan mənası ilk (əsas) məna ilə aralıq, qovuşuq əlaqəni kəsir, yeni məna əlaqəsi əsasında möhkəmlənir. Söz mənacə dəyişməklə bərabər, başqa leksik cərgəyə daxil olaraq əvvəlki əlaqəsini itirir. Çoxmənalı sözdən əmələ gələn omonim söz öz leksik və qrammatik mənalarına görə törəndiyi sözdən fərqlənir, diferensiallaşır. Bunun üçün uzun inkişaf prosesi lazım gəlir. Çoxmənalı sözlərin əsas və törəmə mənaları arasındakı əlaqə o qədər zəifləyir ki, onu hiss etmək olmur, əlaqə pozulur, mənacə motivləşmə gedir. Bu, omonimlərin yaranması ilə nəticələnir. Omonim söz əsas sözlə məna əlaqəsini itirərək, öz növbəsində, törəmə mənaların yığılması yolu ilə öz məna həcmi zənginləşdirir.

Çoxmənalı söz mənalarından birinin arxaikləşməsi, aralıq mənanın itirilməsi, düşməsi, dəyişməsi və s. səbəblərlə əlaqədar olaraq parçalanır. Sözün "məna yükünün" artması ilə çoxmənalı sözdən, eyni səslənən iki və daha artıq söz meydana gəlir. Eyni qrammatik kateqoriyaya aid leksik-qrammatik söz qrupu alınır.

Məna quruluşuna keyfiyyət dəyişməsi də təsir edir. Bu vasitə ilə müxtəlif nitq hissələrinə aid leksik-qrammatik omonimlər əmələ gəlir.

Alınma sözlər hesabına yaranan omonimlər. Omonimlərin xüsusi tipi sosiolinqvistik xarakterli amillərin hərəkəti ilə əlaqədar meydana gəlir. Alınma sözlərin təsadüfi uyğunluğu nəticəsində omonimlər əmələ gəlir. Alınma sözlər dilin bu və ya digər inkişaf mərhələlərində dilin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Bunlar uyğunlaşma və mənimlənmə prosesində əsl Azərbaycan sözlərinə, formaca, uyğun gələrək omonimləşir. Dilimizdə işlənən omonimlərin müəyyən hissəsi alınma sözlərin payına düşür. Başqa dillərdən keçən sözlər vasitəsilə əmələ gələn omonimlər müxtəlifdir. Alınma sözlər omonim cərgənin üzvü kimi iki şəkildə iştirak edir: 1) heç bir dəyişiklik edilmədən əslində olduğu kimi omonimləşənlər; 2) fonetik və ya morfoloji dəyişiklik edilməklə omonimləşənlər.

Alınma sözlər əsasında müəyyənləşən omonim cərgələrin üzvlərinin hamısı alınma və ya biri alınma, o biri isə milli söz olur. Alınma sözlərdə düzələn omonim cərgələrə xalis, biri alınma, digəri əsl milli söz olan omonim cərgələrə qarışıq demək olar. Bu cəhətdən, Azərbaycan dilindəki omonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

ərəb mənşəli: bəhs (mübahisə) - bəhs (əsərin bir hissəsi) bina (cv); bina (özül) - bina (əvvəl) və s.;

frans mənşəli: bənd (buğum) - bənd (şər bölgüsü) - bənd (sədd) - bənd (vurğun) - bənd (maddə); bəhrə (vergi) - bəhrə (məhsul); bazar (bazar - istirahət günü) - bazar (al-ver yeri); zər (qızıl) - zər (nərdə daş) və s.;

mənşəcə başqa dillərə aid olub beynəlmillət səciyyəli: aksiya (fr. qiymətli kağız) - aksiya (fr. siyasi iş, çıxış); aparat (lat. alət) - aparat (lat. idarə işçilərinin məcmusu); boks (ing. idman növü) - boks (ing. kabelləri bölən hissə) və s.;

müxtəlif mənşəli qarışıq tiplər: bal (azərb. şirin maddə) - bal (fr. rəqs gecəsi) - bal (fr. dərəcə); bar (fars. məhsul) - bar (ing. qəlyanaltı) - bar (azərb. kif); divan (rus. taxt) - divan (fars. zülmetmə) - divan (fars. külliyyat); həlim (ər. sakit, yumşaq)-həlim (azərb. düyü həlimi) və s.

Təsadüfi səs uyğunluğu ilə əmələ gələn omonimlər

Omonimlərin bir qismi təsadüfi səs uyğunluğu nəticəsində yaranır. Belə omonimlərin mənşəyi müxtəlifdir. Dilimizdə bu yolla əmələ gələn omonimlər müxtəlif səbəblərlə bağlı olaraq, formaca təsadüfən eyniləşir. Bu prosesdə yalnız semantik deyil, fonetik, morfoloji amillər də müəyyən rol oynayır.

Səs uyğunluğuna görə müxtəlif leksik sistemli dillərin sözləri omonim cərgə düzəldir. Lakin formaca uyğun gələn, müxtəlif dillərə məxsus hər sözü omonim kimi qəbul etmək olmur. İstər alınma sözlər, istərsə də alınma sözlə milli sözlər o zaman bu və ya digər dildə omonim kimi işlənə bilər ki, onlar biri-birinə səs uyğunluğundan başqa, həm mənacə müxtəlif, həm də bir dilin lüğət tərkibinə daxil olsun. Bu omonimləri üç qrupa ayırmaq olar:

1) milli sözlərin təsadüfi səs uyğunluğu: az (qeyri-müəyyən say) - az (yoldan çıxarmaq); at (heyvan) - at (tullamaq); bağır (qara ciyər) - bağır (qışırmaq); saç (tel) - saç (yayılmaq); yay (fösil adı) - yay (yaymaq) və s.;

2) alınma sözlərin təsadüfi səs uyğunluğu: bəm (ərəb. ən aşağı sim) - bəm (ərəb. üst); bürc (ər. qüllə) - bürc (ər. ulduzlar qrupu); azad (fars. ağac növü) - azad (fars. sərbəst); val (plastinka) - val (pus. silindr) və s.;

3) alınma sözlərlə milli sözlərin uyğunluğu: al (azərb. qırmızı) - al (ər. mövhumi surət); alt (azərb. bir şeyin aşağı hissəsi) - alt (it. alçaq səslı) və s.

Nitq hissələrinin biri-birinə keçməsi ilə yaranan omonimlər.

Dildə omonimlərin bir qismi nitq hissələrinin biri-birinə keçməsi hesabına əmələ gəlir. Bir söz öz formasını saxlamaqla, ya iki əsas nitq hissəsi, ya da biri əsas, digəri köməkçi nitq hissəsi kimi çıxış edir.

İsmın adverbiallaşması, sifətin substantivləşməsi, feli sifətlərin adyektivləşməsi, əsas sözlərin köməkçi sözlərə keçməsi nəticəsində leksik-qrammatik omonimlər yaranır. Müxtəlif kateqoriyalı sözlər formaca diferensiallaşmasa da, mənacə diferensiallaşaraq

omonimləşir.

Sifətlərin substantivləşməsi nəticəsində əlamət və keyfiyyət məzmunlu sözdə əşyalıq məzmunu yaranır, yəni həmin sözlər əlamət və keyfiyyət anlayışı ilə bərabər, əşyalıq məzmununu da qazanaraq omonim cərgə əmələ gətirir. İsmın keyfiyyət mənası əldə etməsi metaforik əşyalıq əlaqəsinin yer dəyişməsi yolu ilə yaranır. Məsələn, kök (isim) - kök (sifət), yaş (isim) - yaş (sifət), göy (isim) - göy (sifət).

Söz bir nitq hissəsindən digərinə keçəndə öz fonetik formasını olduğu kimi saxlayır, leksik və qrammatik mənalərini ya qoruyur, ya da itirir. Öz əvvəlki leksik və qrammatik mənalərini mühafizə edən söz başqa nitq hissəsinə keçəndə yəni leksik və qrammatik mənalər, sintaktik funksiya kəsb edir. Bəzisi isə əvvəlki leksik və qrammatik mənalərini tamamilə itirir və daxil olduğu nitq hissəsinin xüsusiyyətlərinə uyğun leksik və qrammatik mənalara, sintaktik funksiyaya yiyələnir.

Söz bir nitq hissəsindən digərinə ya müəyyən qrammatik əlamətlərin vasitəsilə, ya da heç bir qrammatik göstərici olmadan keçir. Formal göstəricisi olmayan sözün hansı nitq hissəsinə aid olmasını leksik və qrammatik mənalərinə, sintaktik funksiyasına görə müəyyənləşdirmək olur.

Həmin söz fonetik cəhətdən bir, semantik cəhətdən isə ikili xarakterli olur. Sözün mənacə genişlənməsi, sonra da ayrılması nəticəsində müxtəlif nitq hissələrinin daxilində fəaliyyət göstərərək leksik-qrammatik omonimlərin meydana gəlməsində əsas rol oynayır. Fonetik tərkiblərinə görə eyni olub, leksik və qrammatik mənalərinə, sintaktik funksiyalarına görə fərqlənən müxtəlif kateqoriyalı sözlərin omonimləşməsini misallarla göstərmək olar:

İsim - sifət:

Ağbağır (isim) - quş adı Ağbağır (sifət) - qorxaq

İsim - fel:

Qat (isim) - lay Qat (fel) - qatmaq

İsim - zərf:

Başayaq (isim) - kəlləpaça Başayaq (zərf) - tərsinə
Qabaq (isim) - bitki, qabaq Qabaq (zərf) - irəli

İsim - qoşma:

Qarşı (isim) - qabaq Qarşı (qoşma) - tərəf mənasında
Tərəf (isim) - yan Tərəf (qoşma) - istiqamət mənasında

İsim - ədat:

Axır (isim) - son Axır (ədat) - nəhayət

İsim - modal söz:

Təəssüf (isim) - heyf Təəssüf (mod.söz) - emosional
münasibət bildirən

İsim - nida:

Aman (isim) - imkan Aman (nida) - həyəcan mənasında
Vay (isim) - müsbət Vay (nida) - qorxu mənasında

Sifət - isim:

Ağbircək (sifət) - saçı ağarmış Ağbircək (isim) - ailə başçısı
Ağsaqqal (sifət) - saqqalı ağarmış Ağsaqqal (isim) - başçı

Sifət - zərf:

Düz (sifət) - doğru Düz (zərf) - bir istiqamətdə getmə
Ayrı (sifət) - başqa Ayrı (zərf) - tək

Sifət - qoşma:

Qeyri (sifət) - özgə Qeyri (qoşma) - seçmə mənasında
Başqa (sifət) - qeyri Başqa (qoşma) - əlavə mənasında
Doğru (sifət) - həqiqi Doğru (qoşma) - istiqamət
Sarı (sifət) - rəng adı Sarı (qoşma) - tərəf mənasında

II. Fonetik dəyişmə yolu ilə yaranan omonimlər. Dilimizdə mövcud olan omonimlərin bir qismi fonetik dəyişmə prosesi ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır. Bunlar, əsasən, söz kökündən səs düşümü, səs artımı və ya səslərin yerdəyişməsi hadisəsi nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bu yolla müasir dilimizdə, demək olar ki, omonim yaranmır.

Fonetik dəyişmə ilə yaranmış omonimlər dilimizin tarixi ilə bağlıdır. Fonetik dəyişmə yolu ilə omonim sözlərin yaranmasında aşağıdakı qaydalar müşahidə olunur:

1. Söz kökündəki səslərdən birinin düşməsi ilə omonim sözlərin törəməsi. Səs düşümü nəticəsində sözün dəyişməsi özünü iki şəkildə göstərir:

a) forma dəyişir, məzmun dəyişmir: söz kökündəki q, k samitlərinin düşməsi ilə sözün forması dəyişdiyi halda, leksik-qrammatik mənası dəyişməz qalır.

Dilimizdə işlədilən *sarı* sözü Orxon-Yenisey abidələrində *sarıq* şəklində olmuşdur. *Sarıq* sözü abidələrdə rəng, sifət mənalarında işlədilmişdir. Həmin sözün dəyişmiş şəkli olan *sarı* sözü də dilimizin lüğət tərkibində həmin mənalarda işlədilir. Dəyişmə nəticəsində həmin söz "sarı" (maq) feli, "sarı" qoşması ilə omonim cərgə yaratmışdır.

b) forma dəyişdiyi kimi, məzmun da dəyişir: söz kökündəki q, k samitləri düşməklə sözün tərkibi və mənası dəyişir; söz əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşır, yeni mənalı söz kimi dərk edilir; Məsələn, *alaq<ala*, *arıq<arı*, *acıq<acı*, *azıq<azı*, *əsk:k<əski*, *yarıq<yarı*, *yuvaq<yuva*, *çatıq<çatı* və s.

ala (cisim, dəri xəstəliyi) - *ala* (sifət, açıq-mavi rəng)

arı (isim, bal hasil edən cücü) - *arı* (sifət, təmiz, pak)

acı (sifət, qəlbə toxunan) - *acı* (fel, ürəyi yanmaq)

azı (isim, əsas diş) - *azı* (ədat, ən cüzi)

əski (isim, cındır) - *əski* (sifət, köhnə)

2. Söz kökünə müəyyən bir səsin artırılması ilə omonim sözlərin törəməsi:

a) "q" samitinin artması ilə "bala"dan *balaq*, "qaba"dan *qabaq* sözü

əmələ gəlmişdir: bala<balaq, qaba<qabaq. İndi balaq və qabaq sözləri omonim sözlər kimi işlədilir:

balaq (tumanın, şalvarın, dizliyin ayağa düşən tərəfi) - balaq (camış balası, körpə kəlcə); qabaq (balqabaq, kudu) - qabaq (əvvəl, irəli);

b) ağuş, qucaq mənasında işlənən "qoyun" sözünə u saitinin artırılması ilə o söz "qoyun" şəklinə düşmüş və dilimizdə "qoyun" sözü ilə omonim yuva düzəlmişdir.

3. Söz kökündəki səslərin dəyişməsi ilə omonim sözlərin əmələ gəlməsi. Söz ortasında və sonunda i saitinin ı saitinə, t samitinin d samitinə keçməsi ilə omonim cərgələr yaranır. Məsələn, vurulmuş, birinə məhəbbətlə bənd olmuş adam mənasında işlənən aşıq sözü aşıq şəklinə düşmüş və dilimizdə diz qapaqlarından çıxan oynaq sümüyü bildiren "aşiq" sözü ilə, şərait hakimi mənasında işlənən qazi sözü qazi şəklinə düşmüş və kəskin bir alətlə bir şeyin səthindəki şeyi qoparmaq, qaşıyıb çıxarmaq mənasında işlənən "qazi" sözü ilə, yumşaqbədənli, uzunsov, ayaqsız, sürünərək hərəkət edən kiçik heyvan mənasında "qurt" sözü "qurd" şəklinə düşmüş və canavar mənasını bildiren "qurd" sözü ilə omonim cərgə düzəlmişdir.

4. Söz kökündə səslərin dəyişməsi, düşməsi və artması nəticəsində omonim sözlərin əmələ gəlməsi. "Güzgü" mənasıyla işlənən "ayinə" sözündən i saitinin düşməsi, ə saitinin a saitinə keçməsi ilə o söz "ayna" şəklini almış və dilimizdə omonim cərgənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Zeka və şüur mənasında işlənən "əql" sözü ə saitinin a ilə əvəzlənməsi, ı saitinin əlavəsi nəticəsində "ağıl" şəklinə düşmüş və dilimizdə mə. saxlanılan yer mənasını ifadə edən "ağıl" sözü ilə omonim cərgə əmələ gətirmişdir.

III. Morfoloji yolla əmələ gələn omonimlər. Sözdüzəldici şəkilçilərlə əmələ gələn omonimlər Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Sözdüzəldici omonimlər dil amili kimi müəyyən edilir, lakin yenə də xüsusi leksik vahid hesab edilmir. Bu omonimlər həmişə törəmə sözlərlə təqdim edilir. Eyni morfəmdən həm omonim, həm də çoxmənalı sözlər törəyir. Sözdüzəldici omonimlərin 4 hadisəsini ayırmaq olar: 1) törəmə sözlərdən əmələ gələn omonimlər omonim əsasdan yaranır: qazlıq-qazlıq; 2) omonimlər müxtəlif

sözlərdən əmələ gəlir, lakin istehsal edən əsasa oxşayır, onlarda fərq müəyyən morfoloji qanunauyğunluq nəticəsində neytrallaşdırılır; 3) omonimlər bir sözdən yarana bilər, lakin mənaca müxtəlifdir: vergi-vergi; 4) omonim törəmə sözlərdən sözdüzəldici şəkilçilərin özü çoxmənalılıqla şərtləndirir: baş-lıq - başlıq - başlıq - başlıq. Dilimizin lüğət tərkibinin artmasında, zənginləşməsində, omonim cərgələrin yaranmasında morfoloji prosesin əhəmiyyəti daha böyükdür. İsim, sifət, fəl köklərindən sözdüzəldici şəkilçilərlə omonim cərgə düzəlir.

Morfoloji yolla əmələ gələn omonimləri iki qrupa bölmək olar: 1) kökləri omonim olan sözlərdən düzələnlər; 2) kökləri omonim olmayan sözlərdən düzələnlər.

Kökləri omonim olanlar. Bu omonimlərin komponentləri həm köklərinə, həm də şəkilçilərinə görə biri-biri ilə omonim münasibətdə olur. Məsələn:

ağa → ağalıq (hökmrənlik) - ağa → ağalıq (ağalara məxsus yer);

ağ → ağartı (məhsul) - ağ → ağartı (görünən ağ şey);

ayna → aynalı (tüfəng) - ayna → aynalı (güzgüsü olan);

bağ → bağlıq (meyvə ağacları olan yer) - bağ → bağlıq (ip, sap).

Kökləri omonim olmayanlar. Bu omonimlər ancaq şəkilçilərlə vasitəsilə biri-birinə formaca tam uyğunlaşır. Sözlər şəkilçilərin köməyi ilə omonim cərgə əmələ gətirir: vergi (dövlət rüsumu) - vergi (istedad), vurğu (zərbə) - vurğu (tonla ifadə).

IV. Sintaktik yolla əmələ gələn omonimlər. Sintaktik yolla da omonimlər yaranır:

aypara (bir-iki günlük ay) - aypara (qadın bəzəyi);

alacəhrə (quş adı) - alacəhrə (ağac);

quşqonmaz (bitki) - quşqonmaz (uca);

danabaş (qurd) - danabaş (küt, sarsaq).

Sintaktik yolla mürəkkəb ixtisaslardan da omonimlər əmələ gəlir. Bu yolla əmələ gələn omonimlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

ATİ (Azərbaycan Tibb İnstitutu) - ATİ (Avropa Tədiyyə İttifaqı);

BKŞ (Baş Konstruktor Şöbəsi) - BKŞ (Beynəlxalq Kəndi Şurası);

MİK (Mərkəzi İdman Klubu) - MİK (Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi)

Omonimlərin təsnifi

Omonimləri, əsasən, sinxron şəkildə təsnif etmək lazım gəlir, lakin burada diaxronikliyi də yaddan çıxarmaq olmaz. Diaxronik planda omonimlərdə genetik əlaqənin olub-olmaması, sinxronik planda isə sözlərin dəyişməsi nəticəsində fonetik tərkibcə və tələffüzçə uyğunluğu nəzərə alınır.

Omonimləri təsnif edərkən sözlərin səslənmə və yazılış eyniliyi, mənə müxtəlifliyi və nitq hissələrinə aidliyi əsas götürülməlidir. Dilimizdə işlədilən omonimləri dil vahidlərinin omonim xarakterinə, omonim vahidləri tamlıq dərəcəsinə, mənşəyinə, mənşələrinə, morfoloji quruluşuna, mənalarına görə bölmək olar:

1. Dil vahidlərinin omonimlik xarakterinə görə. Bu prinsipə görə omonimlərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

a) omonim morfemlər: -ma -ma (-mə -mə), -in -in, -dan -dan;

b) omonim sözlər: -kök -kök -kök, -bağ -bağ;

c) şəkilçi və sözün omoniniliyi: sən (sən) -sən (şək.), aş(söz) daş (söz), -daş (şək.);

ç) omonim birləşmələr: ayağa qalxmaq (üsyən etmək) - ayağa qalxmaq (xəstəlikdən sağalmaq) - ayağa qalxmaq (düzəlmək, müstəqil olmaq).

2. Qrammatik formaların uyğunluğuna görə. Bu bölgüyə əsasən omonimləri iki yerə ayırmaq olar: tam və natamam.

Tam omonimlər eyni nitq hissəsinə aid olub bütün formalarında biri-biri ilə tam eynilik təşkil edən omonimlərdir. Məsələn: baxça-baxça, dağ-dağ, top-top, ton-ton və s.

Natamam omonimlər müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, köklərinə görə tam uyğun olub, sonra qəbul etdikləri forma əlamətlərə görə fərqlənir.

Məsələn: köç (isim) - köç (fel), aş (isim) - aş (fel), at (isim) - at (fel) və s.

Köç, aş, at sözləri isim kimi xəbərlik kateqoriyasının şəkilçisini (köçdür, aşdır, atdır), fel kimi zaman şəkilçisi (köçdü, aşdı, atdı) qəbul edir.

3. Mənşəyinə görə. Omonimlər mənşəyinə görə iki yerə bölünür:

1) bir kökdən əmələ gələnlər; 2) müxtəlif köklərdən əmələ gələnlər.

Bir kökdən əmələ gələn omonimlərə etimoloji-semantik omonim, müxtəlif köklərdən əmələ gələn omonimlərə tarixi omonim deyilir.

Etimoloji omonimlər müxtəlif mənşəli olub, tarixən fonetik dəyişmə nəticəsində təsadüfən tələffüzə eyniləşən, qrafik cəhətdən eyni olan omonimlərdir. Məsələn: biz (isim) - biz (əvəz), çay (bitki) - çay (axar su), ton (musiqi sədasi) - ton (ağırliq ölçüsü), tər (maye) - tər (təzə) və s.

Semantik omonimlər bir sözün bir və ya iki mənasının əsas məna ilə hər cür əlaqəsini kəsərək maksimal məna ayrılığına malik olması nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: mürəkkəb (rəng) - mürəkkəb (çətin), mal (əşya) - mal (heyvan), gün (günəş) - gün (müddət), bel (bədən üzvü) - bel (ağət) və s.

4. Əmələ gəlməsinə görə. Omonimləri əmələ gəlmələrinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1) dilin daxili imkanları hesabına əmələ gələnlər, məsələn; üz (isim) - üz (fel), tut (isim) - tut (fel), yad (isim) - yad (sifət) və s.;

2) başqa dillərdən alınma sözlər hesabına yarananlar: tam (dad) - tam (bütöv), top (silah) - top (kos), rast (musiqi havası) - rast (qarşılaşma), parça (material) - parça (hissə) və s.

5. Quruluşa görə. Omonimlərin quruluşa üç növü var: sadə, düzəltmə, mürəkkəb.

Sadə omonimlər. Bu omonimlər həm fonetik amillər, həm də bir sözün mənacə obyektiv şəkildə inkişaf etməsi nəticəsində yaranır. Bunlar dilimizin öz sözlərindən və başqa dillərdən alınmış sözlərdən ibarətdir. Məsələn: səfər (yola çıxmaq) - səfər (dəfə), sona (erkək ördək) - sona (gözəl), rəf (yer) - rəf (yox etmək), ocaq (od qalanmış yer) - ocaq (nəsil), saç (tel) - saç (yaymaq), göy (rəng) - göy (səma) və s.

Düzəltmə omonimlər. Bu omonimlər etimoloji cəhətdən əlaqədar olan və olmayan sözlərdən şəkildə vasitəsilə əmələ gəlir. Düzəltmə omonimləri müəyyənləşdirmək nisbətən asandır. Çünki

onlar diqqətli tarixi-leksik axtarışlar tələb etmir. Bunlar sözyaratma və formayaratma prosesinin nəticəsidir. Məsələn, yaylıq (meyvə) - yaylıq (cəsmal), aynalı (tüfəng növü) - aynalı (aynası olan), donluq (maaş) - donluq (parça), vergi (gəlir üçün dövlətə ödənilən müəyyən məbləğ) - vergi (istedad) və s.

Mürəkkəb omonimlər. Mürəkkəb omonimlər sadə və düzəltmə omonimlərə nisbətən azdır. Bunların çoxu termin kimi işlədilir; məsələn, quşqonmaz (bitki) - quşqonmaz (uca), bağıraqara (quş) - bağıraqara (kədərli), alacəhrə (quş) - alacəhrə (ağac), ağzıbir (həbsxana) - ağzıbir (sözü bir) və s.

Omonimlərin mənalarna görə təsnifi

Omonimlərin mənacə dörd növünü qeyd etmək olar: 1) leksik omonimlər; 2) leksik-qrammatik omonimlər; 3) qrammatik omonimlər; 4) qarışıq omonimlər.

Leksik omonimlər. Leksik omonimləri müəyyən edərəkən sözlərin nominativ mənası və sintaktik cəhəti nəzərə alınır. Aşağıda sadalanan tələblərə cavab verə bilən omonimləri leksik omonim adlandırmaq olar:

1. Omonim cərgənin üzvləri fonetik tərkibcə eyni olmalıdır.
2. Qrafik və tələffüzçə tam eyniyyət təşkil etməlidir.
3. Bir nitq hissəsinə aid olmalıdır.
4. Leksik mənalarna görə müxtəlif olmalıdır.

Məsələn, bazar (alver yeri) - bazar (istirahət günü), qaz (quş) - qaz (fiziki maddə) - qaz (parça) və s.

Bazar-bazar, qaz-qaz-qaz omonim cərgələrin üzvlərinin fonetik tərkibləri eynidir, eyni şəkildə tələffüz olunur, hamısı da bir nitq hissəsinə-ismə aiddir, yazılışlarına görə də fərqlənmir. Onları biri-birindən ayıran cəhət onların mənalardır.

Leksik omonimlər biri-biri ilə olaqədar olmayan müxtəlif mənşəli sözlərin tarixi inkişaf nəticəsində səs formalarının təsadüfən biri-birinə uyğun gəlməsi və çoxmənalı sözlərin mənalardan birinin əsas

mənadan uzaqlaşması ilə əmələ gələn omonimlərdir.

Leksik omonimlər sözlərin xalis formal müxalifətidir, mahiyyətə işarə siteminin qanunauyğunluğuna əksdir. Onlarda heç bir funksional qiymətləndirmə yoxdur.

Leksik-qrammatik omonimlər. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olub, biri-birindən leksik və qrammatik mənalarına görə fərqlənən omonimlər leksik-qrammatik omonimlər adlanır.

Leksik-qrammatik omonimlərin komponentləri müxtəlif nitq hissələrinə aid olsa da, onlar səslənmələrinə və yazılışına görə eyni olur. Bunlarda ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərdi, ancaq o nitq hissəsinə xas olan əlamətlər də vardır. Cərgənin üzvləri aid olduqları nitq hissələrinin formal əlamətlərini qəbul edir. Həmin formal cəhətlər onların mənasına təsir göstərmir. Onların omonimliyində maneə olmur, işlənmə sahələrinin müxtəlifliyinə işarə edir. Demək, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərin leksik-qrammatik omonim kimi işlənməsi onların qəbul etdikləri formal əlamətlərə əsasən yox, forma eyniliyinə, köklərinin mənacə müxtəlifliyinə görədir. Məsələn, üz (isim) - üz (fel), gül (isim) - gül (fel), yaz (isim) - yaz (fel) və s.

Leksik-qrammatik omonimlərin əsas əlamətləri bunlardır:

1. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olması.
2. Leksik və qrammatik omonimlərin mənalarının fərqli olması.
3. Səslənmələrinə və yazılışlarına görə eynilik.
4. Sintaktik funksiyalarının müxtəlif olması.

Leksik-qrammatik omonimlər sözün mənacə inkişafı, substantivləşmə, abyektivləşmə, qrammatik formaların leksikləşdirilməsi və s. yollarla əmələ gəlir.

Qrammatik omonimlər. Kökləri omonim olan və ya olmayan sözlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla əmələ gələn, omonimlər qrammatik omonimlər adlanır. Qrammatik omonimləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Həm kökləri, həm də düzəltmə formaları omonim olanlar. Məsələn, aylıq (maaş) - aylıq (bir aya aid iş); aynalı (tüfəng) - aynalı (güzgüsü olan); aşıqlıq (aşıq sənəti) - aşıqlıq (oynaq sümüyünün yeri) və s. kimi sözlər həm köklərinə, həm də şəkilçi qəbul etdikdən sonra

da omonim cərgə əmələ gətirmişdir.

2. Köklərinə görə deyil, düzəltmə formalarına görə omonim olanlar. Məsələn, almalıq (atların gözlərinin üstündəki çuxur yer) - almalıq (alma bağı); analıq

(ögey ana) - analıq (ana üzərinə düşən vəzifə); bağlama (bağlanmış şey) - bağlama (deyişmə); başlıq (sərlövhe) - başlıq (başa geyilən) və s. bu kimi sözləri omonimləşdirən şəkilçilərdir.

Qarışıq omonimlər. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olan leksik-qrammatik omonimlərin qarışığından əmələ gələn, ən azı üç üzvlü omonim cərgəni qarışıq omonimlər adlandırmaq olar.

Leksik omonimlərin üzvləri bir nitq hissəsi, leksik-qrammatik omonimlər iki, qarışıq omonimlər isə ən azı üç nitq hissəsi ilə əlaqədardır. Məsələn, ac I (isim) - kasıb, ac II (sifət) - yeməyə ehtiyacı olan, ac III (fel) - yemək istəmək; qabaq I (isim) - balqabaq, qabaq II (zərf) - irəli, qabaq III (zərf) - əvvəl, qabaq IV (qoşma) - vaxt mənasında; al I (isim) - hiylə, al II (sifət) - qırımızı, al III (fel) - götürmək; qat I (isim) - lay, qat II (fel) - bükmək, qarışdırmaq, qat III (ədat) - dəfə.

A.Qurbanov omonimik hadisələri omonim tipləri adı altında verərək yazır ki, sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunlarına əsasən fonetik, morfoloji və leksik cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin, təxminən, aşağıdakı tipləri vardır: fonetik, omonimlər, yəni omofon, morfoloji omonimlər, yəni omoformlar və leksik omonimlər. O, omonimin növləri ilə omonimik hadisələr arasında fərq görmür. Omororm və omofonlar nə morfoloji, nə də fonetik omonimdir. Bunlar başqa-başqa semantik hadisədir. Nədənsə omoqrafdan danışılır. Ona görə də omoqrafları omofonun tərkibində izah edir (şaxta - ayaz, saxta - mədən). Omoform başlığı altında alma (ism) - alma (felin keç. forması) sözlərin həm omorfm (isim və fel), həm də omoqraf (vurğuya görə) hesab edir.

Omonimik hadisələr

Omonimiya anlayışı yalnız sırf sözlərlə məhdudlaşmır. O, formaca, tələffüzçə və yazılışca eyni, uyğun və fərqli sözləri əhatə edir.

Azərbaycan dilində omonimlərə oxşar belə sözlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Ancaq tələffüzçə uyğun gələn sözlər (omofon).
2. Ancaq yazılışına görə oxşar sözlər (omograf).
3. Fonetik və qrafik cəhətdən oxşar sözlər (omoforn).
4. Səslənmələrinə görə oxşar, yazılışca fərqli olan sözlər (paronimlər).
5. Yazılış və tələffüzçə eyni, mənaca əks olan sözlər (enantio-semiya).

Omoform yunanca eyni formalı deməkdir. Omofornlar leksik sistemə qanunauyğun şəkildə fonoloji səviyyənin təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Müxtəlif nitq hissələrinə aid olar, müəyyən qrammatik formanın təsiri ilə eyniləşən, yazılış və səslənmələrinə görə oxşayan, lakin qrammatik və leksik mənaları müxtəlif olan sözlərə omoforn deyilir. Omonimlərə daha yaxın olan hadisə omofornudur. Lakin onlar bir sıra xüsusiyyətlərinə görə omonimlərdən fərqlənir:

1. Omonimlər oxşar ad, omofornlar isə oxşar forma deməkdir. Demək, omofornlarda sözləri biri-birinə yaxınlaşdıran onların formalarıdır. Məsələn:

Sözlərimə xilas çıxsam,
Onda mənə *qına*, bülbül.
Sözlərimi deyib
Bağa çəkdi başını *qına*. (R.Rza)

İnsanlar buy erə seyrə *gələcək*.
Bu günə söz verib bizim *gələcək*. (S.Vurğun)

Buradakı qına-qına, gələcək-gələcək sözləri yazılışlarına və səslənmələrinə görə omonimlərə oxşasa da, onlardan seçilir. Omoformları omonimlərə yaxınlaşdıran, qarşılaşdıran söz kökləri deyil, qrammatik əlamətlərdir.

Qrammatik formaya əsasən, bir sözün başqa sözlə şəkilcə eyniləşməsi qrammatik tələbdən irəli gəlir. Belə olmasa idi, müxtəlif mənalı sözlər formaca biri-birinə uyğun gəlməzdi. Sözlərdən biri və ya hər ikisi qrammatik əlamət qəbul etdikdən sonra fonetik tərkibcə eyniləşib müxtəlif mənalara ifadə edən sözlərə - omoformlara çevrilir. Məsələn:

- 1) Bu adı ömrün boyu *daşı* sen.
- 2) Ekskavator *daşı*, kəssəyi dərəyə töküdü.
- 3) Qış bürümüş hər yanı,
Pambıq kimi *qarıyla*.
- 4) Oturmuş bir komada

Bir gəlin bir *qarıyla*. (R.Rza)

Bu misralardakı *daşı-daşı*, *qarıyla-qarıyla* sözləri omoformlardır. Bu sözlər köklərinə görə biri-birindən fərqlənir. Bunlar arasında omonimik münasibət yoxdur. Lakin "daş" ismi təsirlik hal şəkilçisi qəbul edərək (*daşı*) (maq) feli ilə formaca eyniləşmişdir. *Daşı-daşı* omoform sözlərdən biri (*daş* ismi) qrammatik əlamət qəbul etmişdir. *Qarıyla-qarıyla* omoform sözlərinin isə hər ikisi qrammatik əlamətlərinə görə biri-birinə uyğunlaşmışdır. Birinci söz üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini (ı) və ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş formasını, ikinci söz isə yalnız sonuncu (ilə qoşmasının şəkilçiləşmiş "la" formasını) qəbul etmişdir. Bu omoform sözlərin birincisinin kökü "qar" ikincisinin kökü isə "qarı"dır.

2. Omoform cərgənin biri leksik, o biri qrammatik olur.

Məsələn:

- 1) And içirik sənə, ana-qadına
Ömrümüzü *elə* qurban verərik. (R.Rza)
- 2) *Elə* vurun yer titrəsin
Zərbənizdən yarpaq kimi. (R.Rza)
- 3) Bir o qalmış vursun tavana *xaltı*. (M.Müşviq)

4) Çoban dedi: anasızın,

Qızın yeddi *xalı* var,

Həpsi gözəl, müşkü var. (M.Müşviq)

Misralardakı "elə" (zəri) və "xalı" (isim) sözləri leksik "elə" (yönlük hal-isim) və "xalı" (isim, mənsub. şək.) sözləri isə qrammatikdir. "El" sözü yönlük hal, "xalı" sözü mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməsə idi, "elə" və "xalı" sözləri ilə omoform olmazdı.

3. Omoformların hər birinin kökü, həm də qrammatik əlamətləri müxtəlif olur.

Məsələn:

Bəzən üzərində "ağlır" buludlar;

Qalxar torpağının altından *otlar*.

Toplaşıb qoynuna sürülər *otlar*.

Otlar, axşamadək doyar, a dağlar. (S.Rüstəm)

Can evinə sığışmayan *arzular*

Bir dünyada neçə dünya *arzular*. (S.Vurğun)

Verilmiş nümunələrdəki - otlar-otlar, arzular-arzular sözləri omoformdur. Bunların kökləri (ot-otlar, arzu-arzular) və qrammatik əlamətləri müxtəlifdir. Ot, arzu isimlərinin II və V misralarda qəbul etdikləri şəkilçilər kəmiyyət, III və VI misralardakı otla və arzula fəllərinin şəkilçiləri "r"dir. (qeyri-müəyyən gələcək zamanın əlaməti).

4. Hər iki komponenti qrammatik vasitələrlə düzəlir:

Bizimkilər yıxdı, *qurdu*,

Qovdu buradan üç *qurdu*. (M.Müşviq)

5. Omoformlar səslənmələrinə görə də biri-birindən fərqlənir, tam eyniyyəti təşkil etmir. Məsələn:

1) Doğular günəşin qürub çağında,

Sürünüb üfüqdən tutar *gəcələr*.

Başını dağların çiyinə qoyar

Özü dərələrdə yatar *gəcələr*. (S.Vurğun)

2) Kainatın qurğusu canlı bir *əsər*
Hava dalğalanıb küləklər *əsər*. (S.Vurğun)

3) Andım olan bir günəşin yaşı *yetmişdi*
İnsan oğlu muradına indi *ye'tmişdi*. (S.Vurğun)

6. Omofonlar Azərbaycan dilində ancaq müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Bunlar əsasən, isim və fellərdə özünü göstərir. Məsələn:

Bildir (zərf) - keçmiş.

Bildir də nə zəhmətlə bu iclasa yığmışdıq. (Sabir)

Bildir (felin əmr forması; II şəxsin təki).

Bildir ona min dürlü qəbahətləri hər an. (Sabir)

Gül (isim) - çiçək.

Bir gül açılmaq ilə də fəslə-bəhar olurmu ya? (Sabir)

Gül (felin əmr forması; II şəxsin təki).

Gül, gül ki, cəvanəsən, Əyyaş: -cəhanəsən. (Sabir)

Güldür (isim) - gül isim, -dür - xəbərlilik kateqoriyasının əlaməti.

Əyyami-bəharü güldür, oğlum! (Sabir)

Güldür (felin əmr forması; II şəxsin təki).

Qoyma məni gəmdə, güldür, oğlum. (Sabir)

Omofonlar. Omofonlar (yun. eyni səs) müxtəlif morfoloji tərkibli olub, səslənmə cəhətdən biri-birinə uyğun gələn, lakin müxtəlif şəkildə yazılan, müxtəlif mənalı sözlərdir.

Omofonlarda yalnız söz kökləri deyil, formaları da nəzərdə tutulur. Bunların, adətən, birinci komponenti bir, ikinci komponenti iki sözdən və ya bir söz və qrammatik formadan ibarət olur. Məsələn: taz (qab-qacaq) - tas (dimi anlayışda, tasabaxan), sənəd - sənət, qapını açdı - qapını açdı.

El köç eylər **bu dağa**,
Qüşlər qonmaz **budağa**.
Elə ki, mən dözüürəm
Heç kəs dözməz **bu dağa**. ("Bayatılar")

Eşqin şərbətini dadmışdı **o da**,
Tutulmuş varlığı yanar bir **oda**. (S.Vurğun)

Omofonlar cinas kimi işlənir, məsələn:

İncəsən, **incidən sən**,
Sədəfdən, **incidən sən**.
Kəsorəm, dilim, səni,
Bilsəm yar **incidənsən**. ("Bayatılar")

Bir dəryadır dünya görmüş ataların **kamalı**
İnsan oğlu yarandığı vətəmindən **kamalı**. (S.Vurğun)

Omofonlar omonim sözlərin və ya müxtəlif morfoloji tərkibli sözlərin müxtəlif şəkildə deyilib yazılmasından yararır:

Aynəbənd bir saray olur bir **ayda**
Ona həsəd çəkir ulduz **da, ay da**. (S.Vurğun)

Omofonlar nitqdə assimilyasiya hadisəsi nəticəsində də yararır.
Məsələn:

Uşağın yerini sal **yatsın**,
Nazimə deyənən ki dərslərini **yazsın**.

Yatsın və yazsın sözlərinin hər ikisi danışqda assimilyasiyaya əsasən "yassın" şəklində tələffüz edilir və beləliklə, müxtəlif mənalı və köklü sözlərin eyni formada tələffüz olunması nəticəsində omofon omələ gəlir.

Omoqraflar. Omoqraflar (yun. *eyni yazıtım*) qrafik omonim kimi şərh edilir. Bunlar fonetik tərkibcə və qrafik cəhətdən omonimlərdən fərqlənir. Omoqraflar yazılışca tam eyni olsa da, tələffüz və mənaca müxtəlifdir.

Omoqrafları biri-biri ilə qarşılaşdıranda, ilk baxışda, adama elə gəlir ki, onlar hər yazılışca, həm də fonetik cəhətdən bir-birinin eynidir. Əslində isə, bunlar müxtəlif vurğulu sözlər olub, tələffüzçə fərqlənir. Məsələn, alma'-a'lma, çalma'-ça'lma, vurma'-vu'rma, gəli'n-gə'lin, al'n-a'ln, əki'n-ə'kin, atla's-a'tlas, şaxta'-şa'xta və s. Bu sözlərin birinci komponentlərində vurğu ikinci hecanın, ikinci komponentində isə birinci hecanın üzərinə düşür.

Omoqraflar semantik məzmunlarına, kommunikativ funksiyalarına görə də müxtəlif olur, məsələn:

O, **vurma'** əməliyyatını yaxşı bilir. Əlini **vu'rma**.

Üç aydır toy olub **gəli'n** gələli.

Gə'lin! Gə'lin! Muğan sizə çoxdan tanışdır. (S.Vurğun)

Paronimlər (yun. adın yanında). Eyni kökdən eyni və ya yaxın, mənaca müxtəlif sözlər əmələ gəlir. Danışan bəzən nitqdə formaca yaxın, mənaca müxtəlif sözləri işlədərkən onların fərqinə varmır, bunun nəticəsində onları tələffüzçə cənilləşdirib bir söz kimi ifadə edir.

Paronim sözləri biri-birindən ayırmaq üçün həmin sözlərin hər birinin mənasını yaxşı dərk etmək, fərqləndirmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Səslənmə cəhətdən, paronim sözlər omonim, omofon və omofonlara oxşasa da, onlardan fərqlənir. Belə ki, omonimlər forma, yazılış və tələffüzçə eyni, mənaca müxtəlif, omofonlar tərkib, yazılış və mənaca müxtəlif, tələffüzçə uyğun olan müxtəlif köklü; paronimlər isə tələffüzçə bir-birinə yaxın, forma və yazılışca fərqli, eyni köklü, müxtəlif mənalı sözlərdir.

Məna və quruluşuna, səslənmələrinə görə biri-birinə yaxın olan eyni köklü sözlərin cənilləşdirilməsi nəticəsində paronomiya hadisəsi yaranır. Məsələn, əziz-əziz, həkim-hakim, sürət-sürət, əsr-əsir,

mətn-mətin, əmr-əmir, kompleks-komplekt və s.

Paronim sözlər arasında struktur cəhətdən aldadıcı bir oxşarlıq vardır. Bu aldadıcı oxşarlıq və yaxınlıq paronim sözlərin hər ikisinin eyni bir nitq hissəsinə aidliyi, eyni vurğulu olmaları, tələffüzçə və leksik mənaca biri-birinə yaxınlıqları ilə əlaqədardır. Məsələn, aparat-preparat, induksiya-deduksiya, eksponat-eksponant, diplomat-diplomant və s. Burada verilən paronim sözlərin hamısı isimdir. Vurğuları eyni, tələffüzçə biri-birinə yaxındır. Lakin paronimləri bu cəhətlərə görə eyniləşdirmək olmaz, çünki bunlar eyniköklü olsalar da, mənə və yazılışca fərqlənir. Demək, paronim sözləri bir-birindən mənə və qrammatik formalarına əsasən ayırmaq olur.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, paronimlərə belə tərif vermək olar: komponentləri eyni bir nitq hissəsinə aid olan, fonetik tərkib, tələffüz və yazılışca biri-birinə yaxın, eyni vurğulu, eyniköklü, müxtəlif mənəli sözlərə paronim deyilir. Məsələn, kəsr-kəsir, rəhm-rəhim, nəzir-nəzir, əsl-əsil və s.

Müasir Azərbaycan dilində paronimlərin iki növü mövcüddür: a) leksik paronim, b) poetik paronim.

Leksik paronimlər mətridən asılı olmayaraq paronimə aid cəhətləri özündə əks etdirir: hərf-hərif, zad-zat, nəfs-nəfis, iblis-ilbiz, mətn-mətin, yaba-yava, bala-bəla, adət-ədat, yiyə-yeyə, his-hiss və s.

Poetik paronimlər poeziya dili üçün xarakterikdir. Buna mətni paronimlər də deyilir. Bədii ədəb yyatda kalambur yaratmaq üçün istifadə olunur (A.Qurbanov).

Paronimlərin semantik, fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri vardır. Paronim təşkil edən sözlərin mənaları biri-birindən fərqlənir; ədəbi (yaradıcılıq növü) - əbədi (daimi, həmişəlik), ətalət (fizikanın qanunlarından biri) - ədalət (həqiqətə, doğruluğa qiymət vermək). Bu sözlər müxtəlif anlayışları ifadə edən vahidlərdir: həsr-həsir yeyə-yiyə, sürfə-sürfə, limon-liman, kürd-kurt, sənət-sənəd və s.

Paronimlər biri-birindən fonetik cəhətdən fərqlənir:

a) sözün əvvəlində: şəkil-səkil, ahəng-əhəng, giriş-kiriş;

b) sözün ortasında: həsr-həsir, bilavasitə - bilvasitə, hüzn-hüsn, əsg-i-əski, müsahibə-müsəbiqə, fasilə-fəsilə, tədqiqat- təhqiqat,

hərəkət-hərakət, həyat-həyət, zərif -zərif, sürət-sürət, məhsul-məsul və s.;

c) sözün sonunda: ehtiras-ehizaz, əsəb-əbəs, təcrid-tədric, serviz-servis, sac-saç və s.

Dilimizdə işlədilən paronim sözlərin hər iki komponenti əsasən, alınma sözlərdən ibarətdir. Nitq hissəsinə görə, daha çox, isimlə, sifətlə bağlıdır.

Paronomiya ilə əlaqədar olan hadisələrdən biri də paronomasiyadır. Paronomasiya yaxın adlı deməkdir. Səslənmələrinə görə biri-birinə uyğun gələn müxtəlif köklü sözlərin bir-biri ilə qarışdırılması nəticəsində paronomasiya hadisəsi yaranır, məsələn, asma-astma, ekskavator-eskaloator. Paronomasiya cyni və müxtəlif köklü iki sözün ünsürlərindən birinin tələffüzə dəyişməsidir: məxrəcə bir-birinə yaxın olan səslərin biri-birini əvəz etməsidir. Bu da, assosiativ əlaqə və ya sintaqmatik cərgədə biri-birinə qonşu olan sözlərin qarşılıqlı əlaqəsi ya yeni sözün yaranmasına, ya da formal dəyişməsinə səbəb olur.

Paronimlərlə paronomasiyalar müəyyən cəhətdən uyğun olsalar da, onlar arasında müəyyən fərqlər də var:

1.Paronimlərdə cyni köklü, paronomasiyalarda isə müxtəlif köklü sözlər qarşılaşdırılır.

2.Paronimlərdə fonetik və etimoloji, paronomasiyalarda ancaq fonetik cəhətdən yaxınlıq var.

3.Paronimlər oxşarlıq, paronomasiyalar kentaminasiya (dolaşıqlıq) əsasında yaranır.

4.Paronimlər qanunauyğun, paronomasiyalar isə təsadüfi hadisədir.

Enantiosemiya (yun. qarşı, əks işarə). Dilin lüğət tərkibində daimi inkişaf, dəyişmə, artım və zənginləşmə mövcuddur. Bu proses ya başqa dillərdən hazır leksik vahidlər almaqla, ya da dilin öz sözyaratma imkanı, sözlərin mənaca dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Dilimizin leksikasındakı sözlərin əsas qismi öz ilk həqiqi mənasını saxlamaqla bərabər, yeni mənalar kəsb edir, mənə həcmi genişləndirərək çoxmənablaşır. Sözün ilk mənası ilə ondan törəyən

sonrakı mənaları arasında iki cür münasibət yaranır: a) omonim, b) antonim.

Mənaca yeniləşən sözlərin bir qisminin ilk mənası ilə o biri mənaları arasında əkslik olmur. Onlar (omonimlər) müsbət səciyyəli, müxtəlif mənalı sözlərdir. Bir qisminin ilk mənası ilə törəmə mənası arasında əkslik olur. Bir sözün eyni səs kompleksi ilə biri-birinə əks olan mənalar ifadə etməsi hadisəsi dilçilikdə *enantiosemiya* adlanır.

Enantiosemiya sözün antonimik məna ifadə etmə imkanındır. Eyni fonetik tərkibli sözün biri-birinə əks olan mənalar ifadə etməsidir. Məsələn, yaman sözü pis (o, yaman pis adamdır; yaman naxışdır) və yaxşı; "gülünək" sözü fərah və istehza, "keçinmək" sözü yaşamaq və ölmək; "əkmək" sözü belləmək və rədd etmək; "alçaq" sözü rəzil və balacaboy; "yox" sözü var və deyil mənalarında işlədilir.

Bəzən bu hadisə təsadüfi kimi görünür. Əslində isə, dilin daxili inkişaf qanununa uyğun olan bir hadisədir. Tarixi amillərə əsaslanır.

Eyni səs tərkibi ilə sözlərin müxtəlif əks mənalar ifadə etməsi dilin ən qədim dövrləri ilə bağlıdır, dilə tarixən irs qalmışdır. Bu hadisə ilkin və törəmə sözlərin dilin ən qədim zamanlarında ümumi köklü və qeyri-müəyyən mənalı olmasına şahidlik edir.

Dilçilik ədəbiyyatında enantiosemiya hadisəsi ayrıca bir dil hadisəsi kimi yox, antonim kimi izah olunur. Əslində isə, bunlar ayrı-ayrı hadisələrdir. Antonimlər müxtəlif fonetik tərkiblə əks məna, enantiosemiya isə eyni fonetik tərkiblə əks mənalar bildirir. Bu tip sözlər eyni səs kompleksi olmasına görə omonimlərə yaxınlaşır. Buna görə də enantiosemiyanı antonim kimi yox, omonim hadisələrdən biri kimi müəyyənləşdirmək daha doğru olar.

Omonim və omonim hadisələrin bədii əsərlərdə işlədilməsi. Şərdə, xüsusən bayatı və təcnislərdə omonim, omofon, omofon və omograflardan cinas qafiyələr yaratmaq üçün istifadə edilir:

1) Omonimlərlə yaranan cinastar:

Bəllidir Şirinin çal-çarpaz **dağı**,

Fərhad məhəbbətilə uçurdu **dağı**. (S.Vurğun)

2) Nələr tutduğunu bir düşün də **qan!**

Əllərində qabar, gözlərində **qan!** (S.Vurğun)

Omoformlarla yaranan cinaslar:
İnsanlar bu yeri seyrə **gələcək**,
Bu günə söz verib bizim **gələcək**. (S.Vurğun)
Omonlarla yaranan cinaslar:
Eşqin şərbətini dadmışdı **o da**,
Tutulmuş varlığı yanar bir **oda**. (S.Vurğun)
Omoqraflarla yaranan cinaslar:
Tabaqda yarım **alma**,
Qalıbdır yarım **alma**.
Alırsan canımı al,
Əlimdən yarım **alma**. (Bayatı)

Aşiq Ələsgərin "Narın üz" təcnisində omonim, omoform, omofon və omoqraflarla yaranan cinasların hamısı vardır.

Çoxmənalı sözlər və omonimlər

Forma və mənaca söz qruplarının əsas hissəsini çoxmənalı sözlər və omonimlər təşkil edir. Onlar biri-biri ilə forma eyniliyinə, qarşılıqlı əlaqəyə əsasən bağlıdır.

Söz mənaca inkişaf edir, yeni mənalar kəsb edir, həcmi genişlənir, yeni sözlərin yaranması üçün əsas olur. Sözüün yaranan yeni mənaları ilk mənasından ya qismən, ya da tamamilə ayrılır.

Çoxmənalı söz inkişaf edərək dəyişməyə uğrayır. Çoxmənalı sözüün inkişafı noticəsində çoxmənalılıqda parçalanma prosesi baş verir. Çoxmənalı sözüün bütün mənaları biri-biri ilə bu və ya digər semantik komponentin ümumi işlədilməsi əsasında əlaqələnilir. Çoxmənalı sözüün mənaca ayrılması tam dəqiq və aydın ola bilməz, çünki bütün göstərilən amillər bir vaxtda işləyə bilər. Sözdüzəldici omonimləri törədən əsasla - istehsal edən və formalar çoxmənalılıqla üzvi surətdə bağlıdır. Omonimləri çoxmənalı sözlərdən, ilk növbədə, fərqləndirmək lüğətçi üçün daltı vacibdir, çünki məsələ praktik həllini lüğətlərdə tapır. Dilin daşıyıcıları omonim və çoxmənalı sözləri fərqləndirməkdə çətinlik qarşısında qalırlar, çünki söz mətnə

əsasən birmənalı başa düşülür. Məhz mötndə çoxmənalılıq və omonimlik aradan qaldırılır.

Dildə keçid, aralıq hadisə mövcuddur: onların mövcudluğu omonimii çoxmənalılıqdan ayırmaq üçün bir sıra hallarda mürəkkəbləşir, lakin özlüyündə bu hadisələri fərqləndirmək üçün həm nəzəri, həm də lüğətçilik praktikasında vacibdir.

Sözün mənaları arasında müəyyən dövrdə, şəraitdə sədd qoymaq olar, lakin bu hüdudu mütləq hesab etmək olmaz. Sözlə həmişə inkişaf edən vahid kimi baxılmalıdır. Söz mənaca inkişaf edərkən öz təkmənalılığından uzaqlaşaraq çoxmənalılığa və omonimliyə doğru gedir.

Omonimlərin bir qismi çoxmənalı sözlərdən törəyir, bir cismi işə, əslində müxtəlif olub, tarixi inkişaf prosesində səslənmələrinə və fonetik tərkiblərinə görə biri-birinə uyğun gələn müxtəlif mənşəli sözlərdən düzəlir.

İndi həm müxtəlif mənşəli, həm də eyni sözdən əmələ gələn omonimlər biri-biri ilə mənaca əlaqədar olmayan müxtəlif sözlər kimi dərk edilir. Lakin tarixi omonimlərlə (müxtəlif mənşəli) semantik omonimləri (eyni mənşəli) cənilləşdirmək olmaz. Tarixən müxtəlif sözlərdən fonetik və orfoqrafik dəyişmə nəticəsində yaranan omonimlərdə, məsələn, inci (sədəf) - inci (narazı olmaq), it (heyvan) - it (yox olmaq), yan (böyür) - yan (alovlanmaq) və s., fonetik tərkibcə uyğunluq şərtidir. onların səs kompleksləri eyni olsa da, heç kəs onların arasında mənə əlaqəsinin olduğunu dərk etmir, onu axtarmağa ehtiyac da yoxdur.

Dilimizin lüğət tərkibində olan eyni formalı sözlərin bir qisminin çoxmənalı söz və omonim kimi işlədilməsi göstərir ki, onların arasında qarşılıqlı əlaqə var, onlar biri-birinə keçə bilər; məsələn, çay, qol, gün, üz və s. "Çay" sözü "axar su" və "quru çay" (bitki) mənalarında omonim, "quru çay" və "içilən çay" mənalarında isə çoxmənalıdır.

"Qol" sözü bədənin bir izvü və imza mənasında omonim, ağacın budağı, çayın qolu, əsərin qolu, köynəyin qolu və s. mənalarında çoxmənalıdır.

"Üz" sözü sifət, üzmək mənalarda omonim, yerin üzü, südün üzü, göyün üzü, döşək üzü və s. mənalarda çoxmənalıdır.

Omonim, xüsusən semantik omonimləri çoxmənalı sözlərdən ayırmaq, həmin sözlərin çoxmənalı və ya omonim olmasını müəyyənləşdirmək çətindir, çünki dildə sözlərin mənacə dəyişməsi tədricən olur və dilin həmin dövrdə inkişaf mərhələsində polisemiyanın parçalandığı, bu ya digər sözün mənasının əsasdan tamamilə ayrılmış olduğunu bilmək olmur. Onlar arasındakı hədd o qədər şərti və dağınıq görünür ki, onları birtərəfli təhlil etməklə ayırmaq mümkün deyil.

Çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasındakı əsas yaxınlıq və oxşarlıq onların hər ikisinin formacə bir, mənacə müxtəlif olmasıdır. Məsələn, çoxmənalı "baş" sözü heç bir formal dəyişikliyə uğramadan baş sovet, baş həkim, baş soğan, dağın başı və s. birləşmələrdə müxtəlif mənalarda işləndiyi kimi, yay - yay - yay sözləri də eyni fonetik tərkibdə müxtəlif mənalara ifadə edir.

Çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasında oxşar cəhətlər aşağıdakılardır:

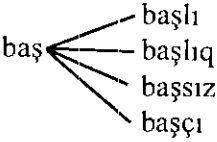
1. Hər ikisi forma cəhətinə əsasən qruplaşan semasioloji vahidlərdir.

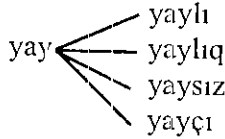
2. Həm omonim, həm də çoxmənalı sözlər eyni səs kompleksi ilə ifadə olunur, məsələn, "ağ", "qabaq" həm omonim, həm də çoxmənalı sözlərdir.

3. Hər ikisi qrafik və tələffüzəcə fərqlənmişdir. Məsələn, "tut", "al" sözləri həm omonim, həm də çoxmənalı kimi işləndikdə yazılışca və tələffüzəcə biri-birindən seçilmir.

4. Omonimlərin (bir qismi) və çoxmənalı sözlərin yaratdığı cərgələrin üzvləri bir nitq hissəsinə aid olur. Məsələn, "vurmaq" çoxmənalı sözün bütün mənaları eyni bir nitq hissəsinə - fəle aid olduğu kimi, sifət, bağ tipli omonimlərin mənaları da eyni bir nitq hissəsinə - ismə aid olur: sifət (üz) - sifət (nitq hissəsi), bağ (meyvəlik) - bağ (ip) və s.

5. Eyni qayda üzrə hər ikisindən yeni sözlər yarana bilər. Məsələn, "baş" və "yay" sözləri. "Baş" sözü çoxmənalı, "yay" sözü isə omonimdir.

baş

yay

və s.

Bu oxşarlıq onları eyniləşdirməyə əsas vermir, çünki onların arasındakı fərqlər daha əsas olub, onları müxtəlif söz qrupları kimi izah etməyə imkan verir.

Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən aşağıdakı fərqli cəhətləri vardır:

1. İfadə etdikləri əşya və hadisələrə görə. Omonimlərin ifadə etdikləri əşya və hadisələr müxtəlif, biri-birindən çox fərqli olur. Omonim sözlərin ifadə etdikləri əşya və hadisələr arasında bir yaxınlıq, oxşarlıq yoxdur. Məsələn, çiçək (gül) - çiçək (xəstəlik); biz (əvəzlik) - biz (alət); gül (çiçək) - gül (gülmək) və s. Çoxmənalı sözlərin ifadə etdikləri əşyaların arasında isə yaxınlıq, oxşarlıq vardır. Məsələn, çoxmənalı "yer" sözü aşağıdakı mənalarda işlədilir: yer kürəsi, bir əşyanın yerləşdiyi yer, torpağın üstü, yatacaq, nişanə və s.

2. Mənalarına görə. Omonim cərgətin üzvlərinin mənaları müxtəlifdir. Onların aralarında mənə yaxınlığı olmur, biri-biri ilə əlaqəsi olmayan mənalar ifadə edir. Məsələn, "sal", "saç" sözlərinin dilimizdə yaratdığı omonim cərgə üzvlərinin mənaları arasında heç bir əlaqə yoxdur. Çoxmənalı sözlər də müxtəlif mənalar ifadə edir, lakin onların mənaları arasında yaxınlıq, əlaqə hiss olunur. Məsələn, barmaq, çəkmək, tutmaq.

Sözün mənaları arasında assosiativ əlaqəni, aralıq cəhətləri hiss etmək mümkün olduqda, həmin söz çoxmənalı, bu, mümkün olmayanda isə, omonim olur. Çoxmənalı sözün leksik-semantik variantı əlaqədar mənaları itirdiyi zaman həmin sözün müvafiq vahidi omonimə çevrilir. Mənə əlaqəsi sözün mənaca ayrılması, əlaqənin qurulması, itməsi ilə müəyyən edilir. Bu sözlərin hüdudu dəyişkən olduğundan çoxmənalı sözlərdən törəyən omonim sözlər mənə

olaqəsinin izlərini müəyyən müddətdə özündə saxlayır.

Çoxmənalı sözlərdə formaca eynilik və mənaca müxtəliflik deyəndə, əslində, biz eyni sözün müxtəlif mənə çalarını nəzərdə tuturuq. Burada sözün əsas mənəsi üzərində onunla bağlı olan əlavə mənələr meydana çıxır və bu mənələr, bir növ, əsas mənəyə tabe olur. Omonim sözlərdə isə müxtəlif sözlərin forma eyniliyindən söhbət gedir. Burada sözlər müxtəlif olduğu kimi, onların mənələri də tamamilə müxtəlif olur. Demək olar ki, bu mənələrin və sözlərin ifadə etdikləri məfhumlar arasında əlaqə olmur.

Çoxmənalı sözlərlə omonimlər arasında əsas fərqdən başqa, ikinci dərəcəli fərqləri də qeyd etmək olar:

3. Leksik-qrammatik fərqi görə. Çoxmənalı sözlərin bütün üzvləri eyni bir nitq hissəsinə, omonim cərgələrin üzvləri isə həm bir, həm də müxtəlif nitq hissəsinə aid olur.

4. Mətnə görə. Çoxmənalı sözlərin əlavə mənələrini mətnsiz, situasiyasız, nitqsiz konkretləşdirmək olmur. Əlavə mənələr əsas mənəyə töreyir, məhz buna görə də yeni mənələr - töremə mənələr ancaq özündən əvvəl və ya sonra gələn sözlərin mənələri ilə bağlıdır. Çoxmənalı sözlərdə əsas mənə müstəqil, o biri mənələr isə ondan asılıdır. Omonim sözlərin mənələri biri-birindən asılı olmadığına görə mətnsiz də məlum olur. Məhz sözün mənələrini dəqiqləşdirən bir vasitə kimi çıxış edir.

5. Milli xarakterinə görə. Çoxmənalı sözlərin bütün üzvləri eyni bir dilə, omonim cərgələrin üzvləri isə mənşəcə həm bir, həm də müxtəlif dillərə məxsus ola bilər.

6. Cinas yaradıb-yaratmamalarına görə. Çoxmənalı sözlərin mənələri arasında qarşılıqlı əlaqə olduğu üçün cinas yarada bilmir. Omonimlərlə cinaslar arasında bir uyğunluq var. Hər ikisi eyni fonetik tərkibli, mənəyə müxtəlif sözlərlə bağlıdır. Məhz buna görə də omonimlər cinas əmələ gətirir. Çoxmənalı sözlər isə obrazlılıq yaradır.

Sinonimlər

Sinonimika üç mənada işlədilir: 1) leksikologiyanın sinonimləri öyrənən bölməsi, 2) hər hansı bir dilin sinonimlərinin toplusu, 3) əsas mənada uyğun gələn morfem, söz sintaktik konstruksiya və frazeologizmlər.

Sinonimlər (yun. eyni adlı) gerçəkliyin eyni əşya, hadisə, əlamət və ya hərəkəti ilə bağlı olan, lakin onu müxtəlif formalarda adlandıran semasioloji hadisədir. Sinonimlər müxtəlif münasibətlərdə eyni bir əşyanın adı olub, səs tərkiblərinə görə fərqlənən və bütövlükdə öz oxşarlığını saxlayan sözlərdir. Məna ümumiliyi və üslub çalarlığı sinonimlərin əsas xüsusiyyətləridir.

Sözlər arasında sinonimik münasibətin yaranması onların leksik mənaları ilə bağlıdır. Sözlərin leksik mənası dəyişdikcə onların arasındakı sinonimik münasibət də dəyişir.

Sinonimlər müxtəlif deyil, bir məfhumla əlaqədar olur, onun müxtəlif çalarlarını ifadə edir. Buna görə də sinonimlər çoxcəhətlidir və onların məna fərqlərini araşdırmaq çətindir.

Sözlərin sinonimliyini müəyyənlədikdə onlar arasındakı assosiativ əlaqəyə də fikir vermək lazımdır. Assosiativ əlaqə nəticəsində sözlər arasında sinonimik münasibət yaranır. Bu əlaqə əsasında təfəkkürdə əşya və ya hadisələrin yeni cəhətləri, əlamətləri əmələ gəlir. Həmin əşya və ya hadisə başqa əşya və ya hadisəyə müəyyən əlamətlərinə görə oxşayaraq, ikinci dəfə adlana bilər. Məsələn, yol və cıdır kimi sözlər arasında müxtəlif assosiativ əlaqələr olmuşdur. Sonralar bu sözlər arasında assosiativ əlaqənin bir cəhətinə görə sinonimik əlaqə meydana gəlmişdir.

Sinonimlərə belə tərif vermək olar: Bir ümumi məna ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif şəkildə adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənacə yaxın sözlərə sinonim deyilir.

Sinonimlərə ancaq sinxronik məfhum kimi baxmaq olmaz. Onlar həm diaxronik, həm də sinxronik planda meydana çıxır. Vaxtilə öküz-göl-çay, unuş-sürüş-döyüş, tün-yicə-gecə, ayaq-qədəm, aydır-deyir,

nəsnə-şey, sayru-xəstə, uş-yuxu, tanıq-şahid, sag-əsəm və s. sinonim kimi işlənmişdir. İndi bu tipli sinonim cərgələr arxaıkləşmişdir. İndi sinonimlər özünü daha çox sinxronik hadisə kimi göstərir. Bu da, sözlərin mətnədə və ya nitqdə başqa sözlərlə potensial birləşməsindən irəli gəlir.

Sözlərin bir qismi ya nominativ, ya məcazi, bir qismi isə həm nominativ, həm də məcazi mənada sinonimik münasibətdə olur. Məsələn, ürəkli - qorxmaz, boş - mənasız sinonimlərindən ürəkli və boş sözləri qorxmaz və mənasız sözləri ilə məcazi mənada sinonimləşmişdir. Uca - hündür sözləri nominativ, vətənsiz - yurdsuz; fağır - kasıb isə həm nominativ, həm də məcazi mənada sinonim olur.

Sinonimlərin müəyyənləşdirilməsi. Sinonim sözlərin izahında və müəyyənləşdirilməsində onlara məxsus bir sıra xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazım gəlir: 1) mənə yaxınlığı və ya mənə ümumiliyi; 2) cərgə düzəltmə; 3) qarşılıqlı əvəzətmə; 4) müxtəlif quruluşluluq; 5) eyni nitq hissəsinə aidlik; 6) eyni funksiyalıqlıq; 7) sözün çoxmənalılığı.

1. Mənə yaxınlığı və ya mənə ümumiliyi. Sinonimləri xarakterizə edən amillərdən biri də ümumiləşdirici əsas mənadır. Mənə ümumiliyi adı altında sinonimlərin bir məfhum ifadə etmələri nəzərdə tutulur. Mənəyə yaxın, formaca müxtəlif sözlər bir məfhumu bildirmələrinə görə birləşir. Sinonimlərdə ümumi olan əşya deyil, məfhumdur. Məsələn, yersiz - yurdsuz -məskənsiz sözləri bir ümumi mənə - məfhum ifadə etdikləri üçün sinonim münasibətdədir. Bunlar biri-birindən işlənmə yerinə və üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Sinonimlərdə mənə yaxınlığı bir məfhumla bağlıdır. Burada sinonim sözlərin bütün mənaları deyil, onların leksik-semantik variantlarının cümliliyi nəzərə alınır. Məsələn, var-dövlət-sərvət. Bu sinonim cərgədə olan sözlərin hər birinin ancaq biri-birinə uyğun gələn leksik-semantik variantları ifadə olunur. Həmin sözlərin eyni leksik-semantik variantlarını nəzərə almadan, onlarda mənəyə yaxınlığın dərəcəsini müəyyən etmək əsassız olardı.

2. Sinonim cərgə. Sinonim münasibətdə olan söz qrupları

sinonim cərgə adlanır. Sinonim qruplar müxtəlif quruluşlu sözləri ləksik-semantik variantlarına görə birləşdirir. Onun üzvləri mənə ümumiliyinə əsasən daxili mənə qrupu yaradaraq biri-biri ilə əlaqədar olur, başqa sözlərə münasibəti bildirir, birləşir. Məsələn, yaş - nəm - sulu - höyüş sözləri bir sinonim cərgədə birləşərək bir məfhumu müxtəlif fonetik tərkiblərlə ifadə edir. Bu sözlər biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub, cərgədə müəyyən yer tutur. Yaş - nəm - sulu - höyüş sinonim sözlərin ifadə etdiyi mənada ümumiləşdirici bir məfhum var. Bu, cərgə üzvləri üçün eyni olan "su" məfhumudur. Onlar suyun müxtəlif kəmiyyətini bildirir.

Sinonim cərgə sözlərin sinonimliyini müəyyən edən əsas amil kimi özünü göstərir. Cərgəni əmələ gətirən sözlər gerçəkliyin bir əşya və hadisəsinin müxtəlif cəhətlərini, müxtəlif baxımdan, ifadə edən bir ümumi mənaya əsasən birləşir.

Sinonim cərgənin yaranma prosesi tarixidir. Ona dilin ümumi sistemində dəyişməz mikrosistem, təcrid olunmuş və ancaq öz xüsusi qanunları ilə yaşayan söz qrupu kimi yanaşmaq olmaz. Sinonim cərgə dilin qanunauyğun inkişafı ilə əlaqədar olaraq dəyişir, inkişaf edir, köhnəlir, yenisi əmələ gəlir.

Sinonim cərgənin üzvləri, əsasən, gerçəkliyin əşya və ya hadisəsinə müxtəlif şəkildə adlandıran, onun müxtəlif cəhətlərini ifadə edən, mənaca biri-birinə yaxın, müxtəlif köklü, yeni formalı sözlərdir. Lakin bəzən müxtəlif qrammatik formalı eyni köklü və mənalarına görə biri-biri ilə sinonim olmayan sözlər də sinonim cərgənin düzəlməsində iştirak edir.

İlk baxışda, sinonim cərgələrin üzvlərinin ifadə etdikləri mənalarda bir eynilik hiss olunur. Lakin bu eynilik cərgə üzvlərinin mənaca biri-biri ilə tam eyniliyi deyil, onların bir ləksik-semantik variantlarına görə cərgənin bütövlükdə ifadə etdiyi mənənin eyniliyidir. Şübhəsiz, bu da, onların bir məfhumla bağlılığı ilə əlaqədardır.

Sinonim cərgənin bütün üzvləri eyni formada olmalıdır. Məsələn, cərgə üzvləri isimlərdən ibarətdirsə, onların hamısı ismin eyni halında işlədilməlidir, təklik bildirməlidir; aləm - cahan - yer üzü - ərz -

dünya; dərman - dəva - əlac; müharibə - dəva - vuruş və s.

Bir sinonim cərgədəki sözlər mənə ümumiliyinə, bir məfhum ifadə etməsinə və eyni qrammatik formalı olmasına görə birləşsələr də, biri-birindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə seçilir: 1) mənaca tam eyni olmamalarına; 2) üslubi çalarlarına; 3) müasirliyinə; 4) işlədilmə sahəsinə; 5) başqa sözlərlə birləşməsinə görə və s.

Bu və ya digər sözün sinonim cərgənin üzvü olub-olmaması müqayisə yolu ilə müəyyənləşdirilir. Tutuşdurulan söz əsas sözün mənası ilə bir ümumilik yaradırsa, onu cərgənin üzvü hesab etmək olar. Cərgənin hüdudu praktik üsulla da - qarşılıqlı əvəzetmə ilə də bəlli olur. Əvəzolunmada da ümumi mənə ifadə etmək və bir məfhumla bağlılıq gözənlənməlidir.

Cərgənin hüdudunu mənaca yaxın sözlər arasındakı mənə fərqiyyə görə də müəyyən etmək mümkündür. Mənə yaxınlığı deyərəkən, bir qrupa aid sözlərin bir məfhum ifadə etməsi nəzərdə tutulur. Deməli, mənə sinonim cərgələrin hüdudunu göstərən əsas meyardır.

Sinonim cərgələrin müəyyənləşdirilməsində sözün çoxmənalılığı və omonimliyi böyük rol oynayır. Çoxmənalı sözün bütün mənalını təsvir edilib, onun haqqında tanı və dəqiq məlumat əldə etdikdən sonra sinonim cərgənin üzvlərini dəqiqləşdirmək, seçmək olar. Sinonim cərgənin bir üzvü - bir mənası əsas götürülməlidir.

Omonim cərgələrin hər bir üzvü başqa sözlərlə birləşərək müxtəlif sinonim cərgələr yaradır. Məsələn, alçaq, əski və göy omonim sözlər başqa sözlərlə aşağıdakı sinonim cərgələri əmələ gətirir: alçaq - qısa - gödək, əski - cındır, alçaq - rəzil - əclaf, əski - köhnə, göy - səma və s.

Sinonim cərgənin üzvlərini müəyyənləşdirərəkən sinonim sözlərin müasir ədəbi dilə münasibətini nəzərə almaq lazımdır. Müasir ədəbi dil sinonim cərgənin komponentlərini seçib birləşdirmək üçün əsas ölçüdür. Əks təqdirdə, cərgə köhnəlmiş, arxaik və məhəlli sözlərlə yüklənər, ifadə olunan mənə çətin anlaşılır. Lakin bu, köhnəlmiş və məhəlli sözlərin sinonim cərgə üzvləri olmasını tamamilə inkar etmir. Köhnəlmiş və ya məhəlli sözlər cərgənin ümumi işlək sözünün üslubi variantı kimi cərgəyə daxil olur. Onlar müasir ədəbi dildə ayrıca

işlənilə bilər.

Sinonim cərgənin üzvlərini müəyyən edərkən həm onların biri-biri ilə sinonimik əlaqəsinə, həm də başqa sözlərlə birləşməsinə fikir verilməlidir. Cərgənin quruluşu leksik və qrammatik cəhətdən fərqli olur. Cərgələr arasında iki cür əlaqə mövcuddur: a) daxili, b) xarici. Daxili əlaqə bir cərgə üzvləri, xarici əlaqə isə cərgələr arasında olur. Bu əlaqələr vasitəsilə cərgə üzvləri və cərgələr arasında rənasibət aydınlaşdırılır.

Mənaca biri-biri ilə əlaqədar olan jurnal - məcmuə, dilçilik - linqvistik və s. kimi müxtəlif formalı sözlərin, eləcə də, eyni köklü müxtəlif sinonim şəkilçili bisavad - savadsız, nainsaf - insafsız kimi sözləri sinonim cərgə adlandırmaq olmaz.

Sinonim cərgə ayrıca götürülmüş bir söz əsasında qurulmaz. Cərgə üçün ən azı iki söz lazımdır.

Sinonim cərgələr tərkibcə müxtəlif olur: a) ikiüzlü sinonim cərgələr: acı - zəhər, dad - tam, kifir - çirkin, kəkil - saç və s.; b) üçüzlü sinonim cərgələr: arxa - dal - geri, nazlı - qəmzəli - işvəli, gözəl - göyçək - yaraşlıq və s.; c) dördüzlü sinonim cərgələr: gic - dəli - axmaq - ağılsız, yaş - nəm- sulu - höyüş, xəstə - naxoş - azarlı - kefsiz və s.; ç) çoxüzlü sinonim cərgələr: igid - qoçaq - cəsur - qəhrəman - qorxma - şücaətli.

Sinonim cərgə, üzvlərinin işlənməsinə görə də fərqlənir. Bu cəhətdən, sinonim cərgələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Bütün üzvləri ədəbi dildən olanlar: yeni - təzə; var - dövlət - ömlək; bərk - möhkəm; qəm - kədər - qüssə və s.

2. Biri və ya ikisi ədəbi dildən, digəri dialektdən olanlar; kiçik-balaca-dıqqılı və s.

3. Biri müasir ədəbi dildən, digəri arxaik olanlar: böyük - ulu; aşıq - ozan və s.

Sinonim cərgələrdə əsas məsələlərdən biri əsas (dominant) sözün ayrılmasıdır. Cərgənin elə üzvünü əsas söz kimi ayırmaq olar ki, o, sinonim cərgənin məna əsasını daha dəqiq əks etdirsin. Hər cərgədə bir əsas söz olur. Məsələn, zəif-cansız-gücsüz. Bu sinonim cərgə üçün "zəif" sözü əsasdır. Cansız-gücsüz sözləri də "zəif" sözünün ifadə

etdiyi mənanı daşıyır.

Əsas söz cərgədəki başqa sözlərə nisbətən ümumi mənanı daha aydın ifadə edən olmalıdır. Həmin söz cərgəyə neytrallıq göstərməlidir, lakin əlavə emosional-ekspressiv çalarlıqdan tam məhrum olmamalıdır.

Cərgədə üslubi fərqi olmayan bir deyil, iki söz olur. Onların hər ikisi üslubi cəhətdən neytral, mənacə isə müxtəlif çalarlıdır. Dominant söz cərgənin ümumi mənasını heç bir əlavə çalarlıq olmadan da bildirməlidir.

Sinonim cərgənin üzvləri dominantə əsasən sıralanır. Cərgənin əvvəlində dominant, sonra isə o biri üzvlər getməlidir. Bir cərgədə öz həqiqi, məcazi mənalarda olan sözlər və dialektizm, arxaik və jarqon olanda cərgə belə düzəlməlidir: həqiqi mənalı söz, sonra məcazi mənalı, daha sonra dialektizm, arxaik və ya jarqon sözlər. Məsələn, hamilə - ikicanlı - boğaz, yayınmaq - əkilmək - cırmaq - dızırmaq və s.

Sinonim cərgədə əsas söz bəzən çox aydın şəkildə ayrılır. Məsələn, tutmaq - yapışmaq - saxlamaq, həyatdan köçmək - məhv olmaq - həlak olmaq - dünyasını dəyişmək və s. Bəzən isə sinonim cərgədə əsas sözü müəyyənləşdirmək çətin olur. Məsələn, əmr - hökm - sərəncam - göstəriş. Burada "əmr" sözü ilə yanaşı "hökm" sözü də əsas sözlüyə namizəddir, "hökm" əmrə nisbətən daha neytraldır.

Deməli, cərgənin məna əsasını o biri üzvlərə nisbətən daha aydın ifadə edən, üslubi cəhətdən tipik normativ, neytral, emosional-ekspressiv xüsusiyyətlərdən azad olan (cərgəyə görə) və daha çox işlənən söz dominant ola bilər.

3. Sinonim sözlərdə əvəzlənmə. Danışan hər bir şəxs öz nitqində təkrardan qaçmaq, incə məna çalarlığını ifadə etmək, üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədilə mənacə eyni və ya yaxın sözlərdən istifadə edir, onları biri-birinin əvəzi kimi işlədir. Məndə, situasiyada və nitqdə müəyyən məqsədlə əlaqədar sözlərin qarşılıqlı əvəzlənməsini ancaq sinonimlərlə bağlamaq olmaz, çünki bir tematik qrupa aid olub biri-biri ilə növ, cins münasibətində olan məfhumların

adları olan eyni mənalı sözlər (dubletlər) də biri-birini əvəz edə bilər. Eyni mənalı sözlərdə qarşılıqlı əvəzə yalnız təkrardan qaçmaq xatirinə edilir. Burada tam əvəzlənmə olur. Mənaca biri-birinə yaxın sözlərdə isə təkrardan qaçmaqdan başqa, məna çalarlığı yaratmaq üçün belə bir əməliyyat aparılır. Buna görə də "qarşılıqlı əvəzə" məfhumunu tam və natamam mənalarda işlətmək olur. Tam qarşılıqlı əvəzlənməyə dubletləri, natamamlara isə sinonimləri aid etmək olur.

Tam əvəzlənmədə mətn daxilindəki eyni mənalı sözləri əlavə çalarlıq yaratmadan biri-birinin əvəzində işlətmək mümkündür. Məsələn: Universitet ən böyük elm ocağıdır. Darülfünun öz məzunları ilə fəxr edir. Bu cümlələrdəki universitet və darülfünun sözləri dubletdir, eyni mənalıdır. Universitet və darülfünun sözlərini biri-biri ilə əvəz etməklə həmin cümlələrdə ifadə olunan fikirlərdə heç bir dəyişiklik əmələ gəlmir.

Natamam əvəzlənmə ifadə olunan fikrin qüvvətli, təsirli olması ilə oxucuda ekspressiv-emosional hiss oyatmaq, sözləri əlavə məna çalarlarını üzə çıxarmaqla bağlıdır. Bu, sinonimlərin təbiətinə uyğundur. Burada əvəzlənmə müəyyən məqsədlə əlaqədar olur.

"Qarşılıqlı əvəzə" amili sözlərin sinonimliyini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu meyara sinonimiyada hələdici əsas yox, köməkçi, sinonimlərin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən vasitələrdən biri kimi baxılır. Sinonim əvəzlənmələrdə onların məna yaxınlığı, konstruksiyaları, eyni sahədə işlədilmə imkanı və leksik birləşmə xarakteri əsas götürülür.

Qarşılıqlı əvəzə sinonimlər arasındakı fərqli cəhətləri açmasa da, onların mənalılarında fərqli cəhətlərin olması işarə edir, bu əlamət sinonim sözlərin məna həcmələrinin fərqliliyini və ya qismən uyğunluğunu aşkara çıxarır. Sinonimlərdə qarşılıqlı əvəzə eyni bir məfhumla bağlı olan, leksik-semantik variantlarına görə uyğun gələn, mənaca yaxın sözlərin məndə biri-birini əvəz etməsi kimi dərk olunur. Sinonimlər biri-biri ilə bütün mənalılarına görə yox, ayrı-ayrı leksik-semantik variantlarının eyni olmasına görə uyğun gəlir.

Sinonim cərgənin bir üzvü digər üzvü ilə bütövlükdə deyil, hər ikisi üçün ümumi hesab olunan məna əsasında (leksik-semantik

variant) qarşılaşdırılır. Məsələn, qanacaq - mərifət, gödək - alçaq, məhəbbət - sevgi, göy - səma, kifir - çirkin, güc - taqət - qüvvət.

Hər bir sinonim cərgə müəyyən bir ümumiliklə bağlıdır. Onun üzvləri müxtəlif fonetik tərkibli olsa da, bir məfhum ifadə edir. Bu ümumilik onun üzvləri arasında eyniyyət yaratır. Cərgə üzvlərinin hər birinin özünə məxsus xarakterik cəhətləri, məna fərqləri, müəyyən məna çalarlığı, leksik-semantik variantları vardır. Məhz buna görə də son-axır, gözəl-qəşəng, əmək-zəhmət, təmiz-saf, dad-ləzzət, bağır-ürək və s. sinonim cərgələrin bir üzvünü konkret bir mətndə, cümlədə digər üzv ilə əvəz etmək ifadə olunan fikrin təbiiyini poza bilər: ya sünilik, ya da sönüklük əmələ gətirər, məsələn, ürək döyünür əvəzinə bağır döyünür, gözəl vətən əvəzinə qəşəng vətən və s. demək olmaz.

Deməli, sinonimlər əsl mənada mətndə biri-birini tanı əvəz edə bilmir, çünki sinonim cərgənin üzvləri, biri-birindən məna çalarına, işlənmə yerinə və nitqdə istifadə olunma məqamına görə fərqlənir. Qarşılıqlı əvəzetmə, bir tərəfdən, sinonim münasibətdə olan sözlərin mənacə əvəz olunması, digər tərəfdən, mətndəki leksik birləşmə xarakterinə görə eyni və ya uyğunlaşan sinonim sözlərin birinin digərini əvəzində işlənmə imkanındır.

4. Müxtəlif quruluşluq. Sinonimlər müxtəlif köklü, müxtəlif quruluşlu sözlərdir. Dilçilik ədəbiyyatında çörəkli - çörək satan, maarifpərvər - maarifçi, ipəkəçan - ipəkəyirən, biçənək - biçənək, ağcamaya - ağmaya, əsəbilənmək - əsəbiləşmək, uzuncaq - uzuncaqlı və s. kimi misallarda müəyyən qrammatik vasitələrlə eyni kökdən düzələn sözlər sinonim hesab edilir. Əvvəla, bu cərgələr eyni kökdən əmələ gəlir, ikincisi, bunların qrammatik vasitələri müxtəlif olmaqla bərabər, bunların bir qisminin ikinci komponentləri ayrı-ayrı nitq hissələrinə aiddir. Bu nümunələrin heç biri sinonimə uyğun gəlmir. Eyni köklü sözlər sinonim olmur. Doğrudan da, -lan və -laş şəkilçiləri vasitəsilə (rahatlanmaq-rahatlaşmaq) eyni köklü sözlər alınır, lakin həmin sözlər öz eyniliyini saxlayır. Üslubi fərqlər əmələ gəlir. Üslubi fərq onların sinonimliyini sübut etmir. Üslubi fərq onları müxtəlif sözlər kimi fərqləndirə idi, onda bir sözün bütün variantları müxtəlif

sözlərə çevrilərdi. Bu sözlər müvəqqəti, xronoloji və ya diaxronik variant kimi səslənir. Sözüün variantı isə onun zahiri növ dəyişməsidir. Söz fonetik, ya qrammatik cəhətdən dəyişsə də, mənası dəyişmir. Yeni söz öz morfoloji quruluşuna görə həmin sözdən fərqlənir, amma mənacə fərq olmur.

Eyni köklü sözlər mənacə biri-birinə yaxın ola bilər, lakin onların mənalərində, işlənmələrində, sintaktik funksiyalarında fərqli cəhətlər vardır. Kirə-kirayə, baxış-baxım sözləri sinonim deyildir, çünki bu sözlərin hər biri konkret bir əşya ilə bağlıdır, müxtəlif birləşmələr yarada bilər. Semantik cəhətdən fərqlənmir, yalnız funksiyalarına görə fərqlənir.

5. Eyni nitq hissəsinə aidlik. Sinonimlərə xas olan xüsusiyyətlərdən biri də sinonim cərgələrin üzvlərinin eyni bir nitq hissəsinə aid olmasıdır. Məsələn, çiyin-çiyinə - yanaşı; tutmaq - yapışmaq; tərəvəz - göyərti-göy; ağır-dinc və s. Bu cərgələrin üzvləri eyni nitq hissəsinə aid olub, eyni qrammatik mənalara malikdir. Eyni kökdən müxtəlif şəkilçilərlə düzəlmiş sözləri (donuq-donmuş, sınıq-sınmış, dalaşqan-dolaşan, sıxıcı-sıxan) sinonim kimi vermək olmaz, çünki, əvvəla, bu cərgələrin üzvləri eyni nitq hissəsinə aid deyildir. Donuq, sınıq, dalaşqan, sıxıcı düzəltmə sifət, donmuş, sınmış, dalaşan, sıxan sözləri isə feli sifətdir, həm də onlar eyni funksiyalı deyildir. Qrammatik mənaları müxtəlifdir.

Əsas nitq hissələrindən, ən çox isim, sifət, fel və zərflərdə sinonimlərə təsadüf etmək olur:

1) isim: xoşbəxtlik - səadət, xəstəlik - azar - ağrı, metod - üsul, meh - yel, külfət - ailə, künc - bucaq və s.;

2) sifət: gözəl-qəşəng-göyçək, böyük-iri-ulu, bərk-möhkəm, kəsərli-ötkün, xəff-yüngül, şirin-dadlı və s.;

3) fel: öyrəşmək-alışmaq, bağlamaq-qıfıllamaq, hərlənmək-fırlanmaq-dolanmaq və s.;

4) zərf: təzəcə-yenicə, cəbrən-zorla və s.

6. Eyni funksiyalıq. Sinonimlərdə eyni funksiyalıq nominativ funksiya ümumiliyi ilə əlaqədardır. sinonim cərgənin üzvləri eyni nominativ funksiya daşımalıdır. Əgər sinonim cərgənin əsas üzvü

əşyanın əlamətini bildirib, təyin vəzifəsində çıxış edərsə, o biri üzvləri də həmin vəzifədə işlənməlidir. məsələn, nazlı-ışvəli (qız) sözləri əşya ilə bağlıdır, sintaktik vəzifələrinə görə cümlədə təyin ola bilər. deməli, sinonimlərdə məna deyil, nominativ funksiya eyni olur. eyni funksiyalı, mənacə yaxın sözlər bir sinonim cərgədə bir şeyi müxtəlif şəkildə ifadə edir.

7. Sözlün çoxmənalılığı. Çoxmənalı sözlər sinonim cərgələrin yaranmasında və müəyyənləşməsində müəyyən rol oynayır. Sözlün çoxmənalılığını nəzərə almadan iki sözlün sinonimliyini qəbul etmək çətindir. Çoxmənalı sözlər bir sinonim cərgədə özünün bütün mənalı ilə deyil, bir leksik-semantik variantı ilə çıxış edir. Məsələn, çəkmək-dartmaq, almaq-götürmək. Bu sinonim cərgələrdəki çəkmək və almaq sözləri çoxmənalıdır. Burada çəkmək və almaq sözləri dartmaq və götürmək sözlərinə bir mənasına (bir leksik-semantik variantına) görə sinonim olmuşdur. Deməli, çoxmənalı sözlün bir mənası sinonim cərgədə əsas olur, digər sinonim cərgələrdə isə başqa sözlər üçün məna çalarlığı və üslubi fərqlər yarada bilər. Çoxmənalı sözlərin bir cərgədə eyni qrammatik əlamətlərə və eyni qrammatik mənaya malik olan iki mənası ola bilməz. Çoxmənalı söz həmin cərgədə ancaq bir mənasını göstərir, çünki cərgənin başqa üzvləri də təkmənalı kimi işlədilir.

Sinonimlərdə eynilik və yaxınlıq

Sözlər arasındakı əlaqələr xüsusi və ümumi olmaqla iki yərə ayrılır. Ümumi əlaqə bütün sözlər arasında mövcuddur. Məsələn, qrammatik əlaqə əsasında sözlər nitq hissələrində, ümumi kateqoriyalarda birləşir. Xüsusi əlaqə ümumi əlaqənin qol-budağıdır. Bu, bütün sözlər arasında olmur. Geniş yayılmış, müntəzəm sistem yaradan söz qruplarını əhatə edir. Sinonimlik əlaqə xüsusi əlaqələrdən biridir.

Yaxınlıq anlayışı məfhumların qarşılaşdırılması, qohum əşyaların real yaxınlığı, cins-növ münasibəti və s. mənada işlədilir. Sinonimlər

də məhz yaxınlıq əsasında yaranır.

Sözlərin sinonim kimi işlədilməsinə əvvəl "məna cəniliyi imkan verir" kimi də, baxmaq doğru deyil, çünki sinonimlər, mənacə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən sözlər deyildir. Onları formacə müxtəlif, mənacə eyni sözlər kimi də müəyyənləşdirmək olmaz, çünki burada sinonimlər üçün xarakterik olan əsas cəhət unudulur. Onlar bir məfhumun müxtəlif çalarlarını ifadə edir. Sinonimlərin müxtəlif emosional boyaları, funksional-üslubi xüsusiyyətləri məndə işlədilmə və formal-qrammatik cəhətlərə malik olması onları eyni mənalı sözlər kimi izah etməyə imkan vermir.

Sinonimlərdə eynilik sözlərin nominativ funksiyaları və üslubi çarlığı ilə bağlıdır. Bir paradigmatik struktura daxil olan sözlərlə nominativ münasibətdə olan sözlər arasında cənilik yaranır. Paradigmalar sözlərin məna eyniliyi və yaxınlığı, nitqdə işlədilməsi, əvəz olunma xarakteri, eyni sözün təkrarına yol verilməməsi, üslubi xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sinonim qruplar məzmunlarına, ekspressivliyinə, üslubi və s. əlamətlərinə görə ümumiləşərək cəniləşdirilə bilər.

Sinonim sözlər bir cərgədə birləşdirilərkən onların bütün məna-məzmunları yox, bir əlaməti əsas götürülür. Deməli, sinonim münasibətdə olan sözlər bir əlamətinə görə iştirak edir.

Bəs sinonimlərdə yaxınlıq və eynilik nədir? Sinonimlərdə yaxınlıq sinonim münasibətdə olan sözlərin bir ümumi məna - bir məfhum ifadə etməsi ilə bağlıdır. Bir məfhum ifadə etmələrinə görə sözlər biri-birinə yaxınlaşır. Onları biri-birinə yaxınlaşdıran bütün məzmunları deyil, ayrı-ayrı əlamətləridir. Həmin əlamət leksik-semantik variantlar adlanır. Sinonim münasibətdə olan sözlər leksik-semantik variantlarına görə biri-birinə yaxınlaşır. Eynilik bu münasibətə görə əmələ gəlir. Uyğun gələn leksik-semantik variantlar arasında mənacə fərq olmur, tamamilə eynilik hökm sürür.

Sinonim qruplar dil vahidlərinin leksik və qrammatik mənalının cəniləşdirilməsi yolu ilə ayrılır. Sinonimlər yalnız leksik-semantik variantlarına görə yox, həm də ekspressiv və üslubi cəhətdən də cəniləşdirilir. Onlar eynilik anlayışına əsasən birləşərək qapalı leksik-

semantik qruplar yaradır.

Sinonimlərdə mənaca yaxınlıq deyərkən ayrı-ayrı sözlərin mənalarına görə tam eyniliyini nəzərdə tutmaq olmaz. Çünki biri-biri ilə sinonim münasibətdə olan sözlər tam eyni mənə ifadə etsə idi, onda həmin sözləri eyni mətn daxilində işlətmək mümkün olardı. Halbuki bu həmişə mümkün olmur. Məsələn, varlı - dövlətli - zəngin sözləri biri-biri ilə sinonim münasibətdə olsa da, biri-birindən mənə və üslubi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Sinonimlərdə yaxınlıq bir məfhumla əlaqədardır. Müxtəlif quruluşlu sözlər bir məfhumu ifadə etmələrinə görə yaxın olur. Məsələn, dünya - aləm - cahan sinonim sözləri bir məfhumu müxtəlif səs tərkibləri ilə adlandırır.

Sinonimlərdə eynilik deyərək bir məfhumu ifadə edən müxtəlif quruluşlu sözlərin mənaca tam eyniliyi deyil, onların mənələrindəki bir əlamətin eyniliyidir. Məsələn, hündür - uzun (hündür adam - uzun adam).

Bu sinonim cərgələrin üzvləri biri-biri ilə bir əlamətlərinə görə uyğunlaşmışdır. Bunların bu əlamətlərindən başqa, əlavə əlamətləri də vardır. Hündür - uzun və iri - böyük sözlərinin bütün mənalarına bir cərgədə toxunmaq mümkün deyildir. Bu sözlər başqa məfhumlarla əlaqədar olduqda biri-birinin eyni kimi işləyə bilmir. Məsələn, hündür ev demək olar, amma uzun ev demək olmaz, çünki uzun sözü burada hündür sözünün müqabili ola bilmir.

Potensial birləşmələrdə mənaca biri-birinə yaxın olan sözlər leksik-semantik söz qrupları yaradır. Leksik-semantik söz qrupları konseptual sahə (qarşılıqlı əlaqədə olan məfhumlar) əmələ gətirir. Bir konseptual sahədə mənaca yaxın olan sözlərin hamısı sinonim olmur, çünki orada həm bir, həm də müxtəlif məfhumları ifadə edən mənaca yaxın sözlər olur. Bir konseptual sahədə bir məfhumu neytral ifadə edən, mənaca yaxın leksik-semantik söz qrupları sinonimi ola bilər. Ancaq belə sözlər eyni nominativ funksiyalı olub, bir məfhumu müxtəlif işarələrlə bir sinonim cərgədə göstərə bilər. Məsələn, arzu - istək - dilək, namus - qeyrət - ar və s.

Sinonim olan sözlərdən birinin bir leksik-semantik variantı digər sözün bir leksik-semantik variantına uyğun gəlir. Buna görə onlar biri-

birinə yaxın, nominativ funksiyalarına əsasən: eyni olur və mətndə biri-birini əvəz edə bilər. Məsələn, ağır - kasıb, dəli - ağılsız və s. Bu sözlər biri-biri ilə sinonim olsa da, biri-birindən ancaq uyğun gəlməyən leksik-sinonim variantlarına görə fərqlənir.

Sinonimlərin əmələgəlmə yolları. Azərbaycan dilində sinonimlər, əsasən, aşağıdakı yollarla yaranır:

1. Çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin həmin mənanı ifadə edən başqa bir sözə uyğun gəlməsi yolu ilə. Məsələn, başlıq - sərlövhə, baş - nəfər - döndə və s.

2. Omonimlərdə mənanın birinin həmin mənanı ifadə edən digər bir sözə uyğun gəlməsi yolu ilə. Məsələn, qol - imza, kök - əsas, dal - arxa və s.

3. Yeni söz düzəltmək yolu ilə. Məsələn, gen - enli, qoca - yaşlı, varlı - dövlətli, aylıq - donluq və s.

4. Mürəkkəb formalar yolu ilə. Məsələn, danışmaq - nöclətmək, başdan-başa - başdan-ayağa və s.

5. Frazologizm yolu ilə. Məsələn, dəridən çıxmaq - tər tökmək, başını yemək - axırına çıxmaq, zəhlə tökmək - baş-beyin aparmaq və s.

6. Başqa dillərdən sözlər almaq yolu ilə. Alınma sözlər dilimizdə sinonim kimi iki şəkildə işlədilir: a) sinonim cərgənin bir üzvü kimi, məsələn, dəli (azərb.) - axmaq (ərəbcə), azarlı (azərb.) - naxoş (farsca), ürək (azərb.) - qəlb (ərəbcə) - könül (fars); b) sinonim cərgənin hər iki üzvü kimi, məsələn, qəm (ərəbcə) - dörd (farsca), dost-aşna (hər ikisi farsca), ağır-kasıb (hər ikisi ərəbcə), son-axır (hər ikisi ərəbcə) və s.

7. Evfemizmlə olaqədar əmələ gələn sinonimlər. Evfemizm sinonimlərin törəmə mənbəyi deyil, onların əmələgəlmə yollarından biridir. Evfemizmlər də, başqa vasitələr kimi, sinonimlərin artmasına kömək edir, müəyyən bir fikri müxtəlif tərzdə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn, ölmək - keçinmək; dünyadan köçmək-canını tapşırmaq - yuxuya getmək; boğaz - ağırayaq; kəm - savad - piyada və s.

8. Kakofemizm yolu ilə sinonimlərin əmələ gəlməsi.

Kakofemizmlər evfemizmin əksidir. Evfemizmlər bu və ya digər məzmunun yumşaldılması, xoşagələm şəkli salınmasıdırsa, kakofemizm mətndə bu və ya digər mənəni vulqar, kobud ifadə etməkdir, məsələn, qoca - kaftar, vəhşi - yırtıcı, qanmaz - öküz və s.

9. Emosional-ekspressivlik yolu ilə sinonimlərin əmələ gəlməsi. Emosional-ekspressiv sözlər başqa sözlərlə mənə ümumiliyinə və emosional-ekspressiv təsir yaratmasına görə işlənərək sinonimlərin artmasına səbəb olur. Məsələn, yemək - tıxmaq, gülmək - şaqqıldamaq, getmək - itilmək, rədd etmək - ökmək və s.

Sinonimlərin təsnifi

Sinonimləri mənşəyinə, quruluşlarına, mənalarına, dil vahidlərinə, tam və natamam, mütləq və nisbi olmasına görə təsnif etmək olar.

Sinonimlər **mənşəyinə görə** iki qrupa ayrılır:

1. Əsl Azərbaycan sözlərində əmələ gələn sinonimlər. Məsələn, bağlı-qıfıllı-örtülü, döymək-toxunmaq, qalanmaq-yandıрмаq, gözəl-göycək, qavrayış-mənimləmə və s.

2. Alınma sözlər əsasında əmələ gələn sinonimlər. Məsələn, ölçü-miqyas, yeni-təzə, işvə-naz, nasaz-kefsiz, müharibə-dava və s.

Sinonimlərin **quruluşca** üç növü var: 1) sadə, 2) düzəltmə, 3) mürəkkəb.

1. Sadə sinonimlər: dal-axa, son-axır, qalın-sıx, qabaq-irəli və s.

2. Düzəltmə sinonimlər: nazlı-işvəli, dövlətli-varlı, qəmli-dərdli, azarlı-kefsiz və s.

3. Mürəkkəb sinonimlər: başına dolanmaq - başına dönmək, gözünün yaşını axıtmaq - gözlərinə dəm vermək, rəhmətə getmək - ömrü başa vurmaq və s.

S.Cəfərov "Müasir Azərbaycan dili" (II hissə) dərslində mürəkkəb sinonimlərə belə misallar vermişdir: qorxmaq - ürəyi getmək, getmək - sürüşquluya dəm vermək, anlamaq - başa salmaq, dinləmək - qulaq asmaq, razılaşmaq - ümumi rəyə gəlmək, dalbadal -

arası kəsilmədən və s. danlamaq - abırını otəyinə bükmək (T.Mehdiyeva), arvad olmaq - qocalmaq - yaşa dolmaq (T.Əfəndiyeva). Göstərilən misalların heç birisi mürəkkəb sinonimə uyğun gəlmir, çünki bu cərgənin bir üzvü sadə, digəri frazeologizmdir.

Dil vahidlərinə görə sinonimlərin aşağıdakı növləri var: 1) sinonim morfemlər, 2) sinonim sözlər, 3) sinonim birləşmələr, 4) sinonim cümlələr.

Sinonim morfemlər... -anda, -dıqda, -daqca və s., sinonim sözlər: üz-sifət-camal, güc-qüvvət-taqət və s., sinonim birləşmələr: ağılı başından çıxmaq-huşu başından getmək, başa mindirmək- başa çıxarmaq, rəngdən-rəngə girmək-rəng alıb rəng vermək və s.

Morfem sinonimlər. Fonetik tərkibcə müxtəlif olan qrammatik formalar mənə ümumiliyinə və funksiyalarına görə biri-birinə uyğun gələ bilər.

Qrammatik formaların biri-birinin sinonimii kimi çıxış etməsi üçün dil sistemində real zəmin yaranmalıdır ki, sistem formalar arasındakı mənə uyğunluğu tənzim ənsin.

Şəkilçilərin sinonimliyi ancaq mətn və nitq şəraitində olur. Azərbaycan dilində -çı (-çi, -çu, -çü); -saz; -baz; -kar; -ist; -sız (-siz, -suz, -süz); -bi, zamanlıq (-anda, -dıqda, -arkən, -ınca, -ar, -dıqda) və törzlik (-ib, -araq, -madan) anlayışlarını bildirən feli bağlama, felin zaman (-acaq, -ar, -dı, -mış, -ıb), şəkil və zaman (-maqda, -ır) şəkilçiləri sinonim morfemlərə nümunə ola bilər.

Mənə növlərinə görə sinonimlərin üç növü var: 1) leksik, 2) qrammatik, 3) üslubi.

Leksik sinonimlər. Sinonimlərin əsas qismi leksik xarakterlidir. Leksik sinonimlər mənəca diferensial əlamətlidir, əşya və hadisələrin adı, xüsusiyyəti ilə bağlıdır. Leksik sinonimlər bir nitq hissəsinə aid müxtəlif formalı sözlərdir. Onun əsas vəzifəsi fikrin dəqiq və ifadəli olmasına xidmət etməkdir. Bəzən leksik sinonimləri üslubi sinonimlərdən fərqləndirmək olmur. Çünki leksik sinonimlər də biri-birindən emosional-ekspressiv çalınma görə ayrılır.

Bir nitq hissəsinə aid olan, müxtəlif formalı, müxtəlif köklü,

mənaca biri-birinə yaxın sözlərə leksik sinonim deyilir. Məsələn, dinc-sakit-fağır, duru-təmiz-saf, qalın-sıx, tel-saç və s.

Qrammatik sinonimlər. Bu sinonimlər müxtəlif qrammatik formalıdır. Bunların qrammatik mənası eynidir. Mənaca eyni, quruluşca və qrammatik formaca müxtəlif olan sinonimlər qrammatik sinonim adlanır. Məsələn, xidmət-qulluq, müftə-pülsüz, kök-yağlı, səxavətli-əliaçıq, giclik-səfehlik-dəlilik-ağılsızlıq, zəhmli-qorxulu-dəhşətli v s.

Üslubi sinonimlər. Mənaca uyğun gələn, lakin nitqin müxtəlif üslublarına aid olan, işlənmə dərəcəsinə və ekspressiv boyasına görə fərqlənən sinonimlər üslubi sinonimlər adlanır. Üslubi sinonimlər kontekst, situativ və kontekstual sinonimlər adı ilə izah olunur. Kontekstual mənə ancaq mətn daxilində yaranır. Kontekstual mənalı söz lüğəvi mənasına görə sinonim olmayan sözlərlə birlikdə bir sinonim cərgə əmələ gətirir. Hər sinonimin arxasında mənə və üslubi rəngarənglik, incə və spesifik boyalar gizlənilir.

Üslubi sinonimlər mənalarına görə deyil, müəyyən üslubla bağlı olmasına görə seçilir. Onlar lüğəvi mənalarına əsasən sinonimləşir. Mətdəki mənalarına görə sinonimlik münasibətdə olur. Kontekstual sinonimlər mətnə əsasən mənə yaxınlaşan sözlərdir: bürkü-sıxıcı (qaranlıq), tərs-inadkar (qoca) və s. Üslubi sinonimlərin əsas hissəsi əsas, müstəqim nominativ mənadan məfhumdur. Belə sinonimlər öz əsas mənasını bilavasitə deyil, semantik-əsas və ya əsas sözlər vasitəsilə ifadə edir. Məsələn, yarmaq-dəlmək, ucsuz-bucaqsız-geniş, duymaq-anlamaq, daşqın-coşqun, boş-mənasız, dincəlmək-sakitləşmək, bəla-cofa, nicat-səadət və s.

1) İlləri təshih edib, **boş** və **mənasız** keçən,

Günləri, saatları poza bilsəm. (R.Rza)

2) Gözləyirsən, deyim: **dincəlsin**. Yox, "**sakit olsun**" (R.Rza)

3) Bu **bəlalər**, bu **cəfalar** ki, sən çəkirsən, hamısı Əlimərdanın ucundandır (S.S.Axundov) və s.

Mütləq və nisbi sinonimlər. Sinonimlər mənə və emosional üslubi xüsusiyyətlərinə görə biri-birindən fərqlənən müxtəlif formalı

sözlərdir. Sinonimləri mənaca və işlənməsinə görə tam uyğun gələn sözlər kimi izah etmək onları eyni mənalı sözlərlə, dubletlərlə eyniləşdirmək deməkdir. Eynimənalılıq anlayışı sinonimlərin təbiətinə yaddır. Sinonimlərin bir qismi bir məfhumu birbaşa leksik mənasına görə mətnli və ya mətnsiz ifadə edirsə, digər qismi isə bir məfhumla dolayı, işlənmə məqamlarına, müəyyən mətnə osasən əlaqədar olur. Bu cəhətdən sinonimlər iki yerə bölünür: a) mütləq sinonimlər, b) nisbi sinonimlər.

Sinonimlərdəki mütləqlik və nisbilik anlayışını məntiqi mütləqlik və nisbilik kimi başa düşmək olmaz. Dildə sinonimlərin mütləqliyini və nisbilyini sözlərin mənaca həmişə və ya müvəqqəti biri-birinə yaxınlığı kimi baxmaq lazımdır. Əgər müəyyən mətndə biri-biri ilə mənaca əlaqədar olmayan sözlər nisbi sinonim münasibətdə olursa, onda leksik mənalarna görə mətnsiz mütləq sinonimlər vardır. Deməli nisbi-mətni sinonimin qarşılığı mənada mütləq-tam sinonim mövcüddür. Bir məfhumu mətnli-mətnsiz öz leksik mənasına görə ifadə edən və bir leksik-semantik variantına əsasən biri-birinə uyğun gələn, mənaca eyni olmayan sinonimlər mütləq adlanır, məsələn, ağır-azar, iri-böyük, varlı-dövlətli, uşaq-körpə və s. Biri-biri ilə leksik mənalarna görə yox, üslubi məqamlarına, mənaca biri-biri ilə əlaqədar olmayan, ancaq mətnə görə sinonim olan sözlərə nisbi sinonim deyilir, məsələn, cild-rəng (O, gündə bir cild, rəngə girərək: Gah bir qoyun oldu, gah bir canavar. S.Vurğun).

Mənaca eyni olmayan, ancaq yaxın sözlər ideoqrafik sinonim və ya kvazisinonim adlanır. Semantik müxalifət eynilik yaratmır, çünki belə sözlərin mənalarnada həmişə onlardan biri xüsusi komponentli olur. Ideoqrafik sinonimlər mənə çalarlığına görə fərqlənir: isti-qaynar-coşqun, uca-hündür-yekə (ucaboy) sifətləri, "böyük" sözüne oxşardır və vertikal ölçüyə görə fərqlənir. Belə ki, "ucaboy" sözündə insan və böyümə semləri var. Onlar xüsusi semantik müxalifət yaradır.

Sinonimlər bədii ifadə vasitəsi kimi. Nitqdə və bədii əsərlərdə sözün mənasını daha dəqiq anlaşılmasını təmin etmək üçün sinonimlərdən geniş istifadə edilir. Sinonimlər mətnə müxtəlif

üslubi çalarlıqla işlədilir:

1) sinonimlər əsasında ərnələ gələn qoşa sözlər semantik cəhətdən məfhumları elmi və bədii üslublarda dəqiqləşdirmə, ümumiləşdirmə və qüvvətləndirmə məqsədi ilə işlədilir: gözəl-göyçək, dost-aşna, odlu-alovlu, səs-küy, uçurub-dağıtmaq və s.;

2) sinonimlərin bədii əsərlərdə bir misrada və ya qoşa misrada, cümlədə sadalanması mənəni qüvvətləndirir: Napolyon da bir balaca; Lap kiçik, noxud boyda; Küllə vurub ona (R.Rza); Sübhədən axşama kimi Səməd ağaca sərlikli çıxırdı, bağırdı və ağzına gələnə də qardaşına deyərdi (Y.V.Cəmənzəminli). Sinonimlər obrazların nitqinin ifadəliliyini artırır, ifadənin emosional gücünü çoxaldır, obrazların fikrini yüksək hiss-həyəcanla ifadə etməyə imkan verir: Söz bir olar, iki yox, Müqim! Yoxsa Alagözünü lap bəbəklərinin içindən çıxaracaqsan, bildin, qandın, anladınmı? (S.Rəhimov); Bəla budur, sözün düzü; Bir gəlinesən gözəl, göyçək; Dünyanın dərdini, qəmini hər an; Mənə bir baxışda unutturursan (S.Vurğun);

3) sinonimlərin poetik nitqdə yanaşı işlədilməsi ahəngdarlığı gücləndirir, şerə musiqili ton və axarlıq verir: Biz ayrı düşsək də aşnadan, yarıdan; Gərək çəkinməyək bərandan, qardan! (S.Vurğun);

4) bədii əsərlərdə deyilənlərə müəyyən üslubi-ekspressiv çalarlıq vermək, fikrin dəqiq və aydın ifadə olunması, təkrardan qaçmaq üçün sinonimlərdən istifadə edilir: - Zövqüm, səfam, seyrim, bağım, çəmənim; Süsənim, sünbülünə, ləlim, səmənim; - Gözəlim, göyçəyim, cəvanım mənəm; İşin tamam şivə, naz-ü-qəmzədir (Vaqif);

5) sinonimlərin bədii əsərlərdə ardıcıl işlədilməsi əsərin satirik tonunu gücləndirmək, yumor yaratmaq, komik vəziyyətləri incə boyalarla vermək məqsədi daşıyır: Qalın, gecələyin, evimiz vardır; Sizə darlıq olar daxmanız dardır (S.Vurğun); Bizim qızlar nə mələkdir, nə hüridir, nə də pəri (S.Vurğun); Dinmə, danışma, yat balam! Sən deyən olmayıb hələ (M.Ə.Sabir).

Variant, dublet

Dilçilikdə sinonim, variant və dubletlər eyni köklü və ya müxtəlif köklü sözlər kimi izah olunur. Sinonim, variant və dubletlər məsələsində mübahisə doğuran və müxtəlif mülahizələrin yaranmasının əsas səbəbi eyni köklü sözlərdir.

Başqa dillərdən eyni məfumu ifadə etmək üçün alınmış sözlərin bir qismi həmin dildə heç bir mənə və üslubi çalarlığa malik olmadan işlədilərək dildə dubletlərin meydana gəlməsinə şərait yaradır, digər qismində isə yeniləşmə gedir. Yeni məfhumları adlandırmaq olur.

Eyni mənalı sözlərin dildə dövr sürməsi leksik vahidlərin bütün aspektlərinin (semantik, fonetik və qrammatik) biri-biri ilə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Onlardan birinin dəyişməsi o biri aspektlərin də dəyişməsinə səbəb olur. Omənimlərdə mənə dəyişir, amma forma qalır. Eyni mənalı sözlərin də forması qalır, mənalarında fərqli cəhətlər əmələ gəlir.

O eyni mənalı sözlər uzun müddət fəaliyyət göstərir ki, mənə və üslubi cəhətdən diferensiallaşır. Mənə və üslubi rəngarəngliyə malik olan sözlərin ömrü uzun olur. Daha doğrusu, bu əlamətlər onun yaşamasına zəmindir.

Mənaca eyni, fonetik tərkibcə və mənşəyinə görə müxtəlif olan sözlər dublet və variantların əsas bazasıdır. Eyni mənalı sözlər o zaman dublet və ya variant kimi işlədilir ki, onlardan biri əsl sözlə mənaca eyniləşir, işlənmə sahəsi daralır, getdikcə işlədilmədən düşür.

Dildə eyni mənalı sözləri lüzumsuz və təsadüfi hadisə kimi yox, qanunauyğun şəkildə işlədilmə, əsas qismini zərurət nəticəsində dilə gəlmiş sözlər kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Eyni mənalı sözlərin dildə mövcudluğu əsasən üç amillə əlaqədardır:

1. Bir məfuma biri-biri ilə əlaqəsi olmayan ixtiraçıların eyni zamanda müxtəlif adlar verilməsi ilə əmələ gəlir.

2. Mətnin təsiri ilə bir neçə leksik vahid yaranır.

3. Alınma və ya dialekt sözlərin ədəbi dildə olan sözlə paralel

işlədilməsi nəticəsində alınır.

Eyni mənalı sözlərin özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardır: a) onlar, əsasən, terminlə əlaqədar olduğu üçün nominativ xarakterlidir; b) onlar məna və üslubi çalarlığa malik deyildir; bir üslubda işlədilir; c) onların fəaliyyəti dilin sinxronik vəziyyəti ilə bağlıdır.

Bu xüsusiyyətləri sinonimlərə aid etmək olmaz, çünki onlar məna və emosional-üslubi xüsusiyyətlərinə görə biri-birindən fərqlənir. Əgər sinonimlərdə məna incəliyi və üslubi xüsusiyyətləri əsas əlamət kimi qəbul ediriksə, onda mütləq eyni mənalı kimi işlənən "mütləq sinonimlər" yoxdur. Bu mənada "mütləq sinonim" terminini "düblət" termini ilə əvəz etmək olar.

Eyni mənalı eyni köklü sözlər ayrı-ayrı müstəqil sözlər kimi yox, bir sözün **variantları** kimi özünü göstərir. Ona görə də onlar sinonimlərdən ayrılır. Variantlar eyni köklü sözlərdən müxtəlif qrammatik vasitələrlə yaranır. Lakin eyni köklərdən müxtəlif qrammatik vasitələrlə düzələn sözlərin hamısı variant olmur. Demək, variantla eyni köklü sözləri eyniləşdirmək olmaz.

Sinonimləri variantlardan fərqləndirərkən aşağıda göstərilən xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır:

1. Sinonimlər müxtəlif köklü, variantlar isə eyni köklü sözlərdir.

2. Sinonimlərdə məna yaxınlığı sözlərin ifadə etdikləri ümumi mənaya, variantlarda isə sözlərə əlavə edilən qrammatik vasitələrə görədir.

3. Sözlər sinonimik münasibətdə olarkən məna həcmələrinə görə yox, bir leksik-semantik variantlarına əsaslanır. Variantlar isə bütüb məna həcmələrinə görə qarşılaşdırılır.

Variantlar təsadüfi deyil, dilin qanunauyğun inkişaf ilə əlaqədar meydana gəlir, yeni mənalara, növ və formaların yaradılmasında və inkişafında xüsusi rolu olur. Variantlar, əsasən, eyni köklü sözlərə paralel şəkildə işlənən şəkilçilər artırıldıqda əmələ gəlir. Məsələn, zarafatçı-zarafatçıl, dırmanmaq-dırmaşmaq, qumluq-qumlaq, cavanlaşmaq-cavanlanmaq, ödəmə-ödəniş, əvvəl-əvvəlcə, toxunma-toxuma, görkəm-görünüş, bədbəxtlik-bədbəxtçilik və s. Onlara

mənaca heç bir fərqli əlaməti və üslubi çalarlığı olmayan sözlər kimi baxmaq olmaz. Onlarda da müxtəlif ekspressiv və üslubi boyalar vardır.

Variantlılıq probleminə ən başlıca məsələ söz eyniliyi ilə əlaqədardır. Eynilik məfhumunu, riyaziyyatda işləndiyi kimi, hərfi mənada dilə tətbiq etmək olmaz. Bu termin riyaziyyatda hər bir ədədə daxil olan elementin, həqiqətən, bərabərliyi mənasında işlədilir, yəni a=v. Dildə isə eynilik mütləq deyil, nisbi mənada başa düşülür. Dildə eynilik anlayışını yaradan elementlər arasında tam eynilik olsa idi, onlar biri-birindən fərqlənməsə idi, eynilik anlayışının dil üçün heç bir əhəmiyyəti olmazdı.

Leksik-semantik əsas mənə sistemi, eyni köklü sözlərin mənə ümumiliyi, variantların semantik əlamətlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir. Eyniliyin bazası söz eyniliyini yaradan əlamətlərin məcmusudur. Bu əlamətlər leksik-semantik, sözdüzəltmə, qrammatik və eyni köklü vahidlərin fonetik xüsusiyyətlərindən ibarətdir.

Eynilik anlayışı eyni köklü, hərn də müxtəlif köklü sözlərlə ifadə olunur. Demək, müxtəlif köklü sözlər kimi, eyni köklü sözlər də semantik xüsusiyyətlərinə görə hərcins olmur.

Variantlar eyni köklü sözlərin leksik-semantik eyniliyi münasibətinə əsaslanır. Paralel qrammatik vasitələrlə eyni köklü sözlər variantlaşır. Variantlaşan söz ədəbi dil normalarına əsasən müəyyən mənə və üslubi çalarlığa malik olur. Lakin eyni köklü sözlərin hamısını variant adlandırmaq olmur. Variantlar eyni köklü sözlərdən əmələ gəlsə də, onları eyniləşdirmək olmaz.

Eyni köklü sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) mənaca fərqli olan eyni köklü sözlər; 2) mənaca eyni olan eyni köklü sözlər.

Mənaca fərqli olan eyni köklü sözlər bir sözün varinatları kimi yox, ayrı-ayrı sözlər kimi qəbul edilir. Onlar müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərlə əmələ gəlir.

Eyni köklü sözlər o zaman müstəqil sözə çevrilir ki, sözün varinatları arasında leksik-semantik eynilik pozulur. Eyniliyin pozulması mənənin dəyişməsinə və ya variantlardan birinin semantik diferensiallaşmasına səbəb olur. Qrammatik vasitələrə (növlər və forma

şəkilçilərinə) əsasən eyni köklü sözlər mənaca eyniləşir. Belə eyni köklü sözlər variantlara yaxınlaşır. Paralel işlədilən sözlər biri-birinin variantı kimi çıxış edir. Eyni köklü sözlər mənalarına, işlədilməsinə və sintaktik funksiyalarına görə variantlardan ayrılır.

Sözün variantlarını müəyyən edərək aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır: 1) mənə sisteminin uyğun gəlməsi; 2) semantik diferensiallaşmanın tam olması; 3) qrammatik göstəricilərin eyniliyi və müxtəlifliyi; 4) ifadə planlarının müxtəlifliyi.

Variantların hamısını üslubi fərqi olan və mənaca uyğun gələn sözlər hesab etmək olmaz. Variantların bir qismi mənə fərqinə və üslubi çalarlığa malikdir. Bir qisminin isə üslub fərqi yoxdur, mənaları biri-birinə tam uyğun gəlir. Məhz buna görə də variantları iki yerə ayırmaq olar: 1) müstəqil sözlərə meyl edən variantlar; 2) dubletliliyə doğru gedən variantlar.

Variantlar iki yerə bölünür: a) fonetik variant, b) qrammatik variant. Sözün fonetik variantları: saat-saət, sanbal-sambal, sarban-sarvan, sayə-saya, əba-aba, səhəng-sənək, armud-armud, sabun-sabın, xəliq-xalıq, nəqd-nağd, bəxt-baxt, vərəq-varaq, təqsir-təqsir, xəmir-xamır və s. Sözün qrammatik variantları: doğum-doğuş, baxım-baxış, hönkürmə-hönkürtü, zaravətçi-zarafətçi, kimyaçı-kimyagər, dilli-dilavər, dırınmaq-dırınmaq və s.

Dubletlə variant arasında ifadə etdikləri mənaların eyniliyi nöqtəyi-nəzərində uyğunluq olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. Variantlar eyni köklü sözlərdən, dubletlər isə, əsasən müxtəlif köklü sözlərdən törəyir.

Dublet dildə terminlərlə əlaqədar yaranır. Bir elmi obyektə və elmi məfhumu adlandırmaq üçün müxtəlif dillərdən terminlər alınır. Müəyyən müddət onların hər ikisi paralel şəkildə işlədilir.

Dublet (fran. ikiqat) Bu, dil vahidlərinin inkişaf müxtəlifliyidir, qarşılaşdırma, leksik tərkibin aktiv və passivliyi - dilin daxili xüsusiyyətləri və sözlərin işlənmə imkanı ilə bağlı olan bir hadisədir. Dubletlər ədəbi dildə müxtəlif zamanlarda müxtəlif dillərdən bir məfhum adlandırmaq üçün alınmış iki eyni mənəli terminin fəaliyyət göstərməsi nəticəsində meydana gəlir, məsələn, gözlük-çəşmə-

eynək, mühazirə-leksiya, darülfünun-universitet, həkim-doktor, imla-orfoqrafiya, dilçi-linqvist, təyyarə-aeroplan, jurnal-məcmuə və s.

Forma və mənşəcə, əsasən, müxtəlif, mətnə görə neytral, mənaca biri-birinin tam eyni kimi işlənən, müxtəlif şəraitdə mənə fərqi yaratmadan biri-birini əvəz edən, işlənmə şəraiti məhdud olan, tam emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərə malik olmayan sözlərə dublet deyilir.

Dubletlərin bir qismi dar, bir qismi isə geniş dairədə işlənir. O dubletlər dildə uzun müddət yaşayır, işlənmə dairəsini genişləndirir və başqa bir məfhumun adına çevrilə bilər ki, o, həmin məfhumun məzmununu daha dəqiq və bütün incəliyi ilə ifadə edir.

Dildə dubletlərin olması təsadüfilik yox, dilin qanunauyğun inkişafı ilə bağlıdır. Dildə sözlərlə yanaşı, qrammatik şəkilçilər, söz birləşmələri və cümlələr də dublet olur.

Eyni köklü sözlərin dubletliliyi var, amma belə dubletlər sayca çox azdır. Onlar, əsasən, variant yaradır. Dublet üçün eyni mənalı müxtəlif köklü sözlər - terminlər səciyyəvidir. Dubletlər eyni anlayışı, eyni məfhumu adlandıraraq mənaca fərqləndirməyə də, onlarda, cüzi olsa da, emosional və ekspressiv çalarlıq vardır. Leksik cütlüklər mənaca eyni olsa da, işlədilmələrinə və yaranmalarına görə müxtəlifdir.

Dubletlər də sinonimlər kimi təkrardan qaçmaq və səlislilik yaratmaq üçün dildə istifadə edilir. Ona həmişə olmasa da, müəyyən müddət ehtiyac duyulur. Dubletlər artıq sözlər kimi dildən çıxmır, dilin lüğət tərkibində qalır, passiv fonda keçir.

Dubletlər, üslubu cəhətdən, sinonimlərə oxşasa da, onlardan fərqlənir: 1) sinonimlər mənaca yaxın, dubletlər mənaca eyni sözlərdir; 2) sinonimlərdə tam emosional və ekspressivlik var, lakin dubletlərdə tam emosional və ekspressivlik yoxdur; 3) bir sinonim digər sinonimə bütöv mənə həcminə görə yox, bir leksik-semantik variantına görə qarşı qeyulur, dubletlərdə isə bütöv mənə həcminə görə uyğun gəlir; 4) sinonimlər mətnə biri-birini qarşılıqlı əvəz edir, dubletlər adi əvəzlənmədir; 5) sinonimlər, əsasən, eyni mənşəli, dubletlər müxtəlif mənşəlidir.

Antonimlər

Antonimlər, əsasən, kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan məzmunlu məfhumların əks cəhətlərini ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibli sözlərdir. Bir məfhumun əks cəhətlərini göstərən, formaca müxtəlif, mənaca biri-birinə əks olan sözlərlə ifadə olunan semasioloji hadisəyə antonim deyilir.

Dilçilikdə antonimlərə belə izahat verilir: "əks, zidd, qarşı mənə və məfhumları ifadə edən sözlərə antonim sözlər və ya sadəcə antonimlər deyilir. Antonim (yun. əks, qarşı mənə) biri-birinə zidd mənaları ifadə edən iki sözün birlikdə adıdır və antonimlikdə məhz belə sözlərin qarşılıqda olması ilə müəyyən edilir" (Ə.Dəmirçizadə). Mənaca biri-birinə zidd sözlər; əks mənalı sözlər: yaxşı-pis, yuxarı-aşağı, almaq-vermək, az-çox və s. Sözlər arasında antonim əlaqələr nominativ səciyyə daşımır, bəlkə sırf semasioloji əlaqələr olub məfhumlar qarşılaşdırılmasına əsaslanır (M.Adilov). Məsələn, qəşəng-çirkin, igid-qorxaq, düz-əyri, yanmaq-sönmək, giriş-çixış, aşağı-yuxarı, durmaq-oturmaq, nüfuz-zülmət və s.

Antonimlər müxtəlif cəhətli məfhumları ifadə edir. Məfhumlar biri-birindən həcmliyinə əsasən fərqlənir. Ziddiyyətli məfhumlarda iki cəhət var: əks və zidd cəhətlər. Məfhumların zidd cəhətləri məzmunca biri-birini inkar edir. Bunlarda keçid, aralıq pillə olmur, onların əks cəhətləri isə məzmunca biri digərini inkar etmir, keçid, aralıq, pillə olur. Məsələn, isti-soyuqda ilıq, şirin-acıda dadlılıq, ağ-qarada bozluq ortalıqlı sözlərdir. Əşyaların daxili ziddiyyətinin ancaq əks cəhətləri dildə işlədilən antonim termini ilə ifadə oluna bilər. Çünki onların məzmunu antonimlərə uyğun gəlir. Başqa sözlə, antonim sözlərin adlandırdığı əşya və hadisələrin əks cəhətləri arasında mahiyyətə bir yaxınlıq vardır. Yaxınlıq müxtəlif kateqoriyalara aid olan əşya və hadisələrin müxtəlif əks cəhətləri ilə deyil, bir kateqoriyaya aid olan əşya və hadisələrin müxtəlif əks cəhətləri ilə əlaqədardır.

Mənanın özü də ziddiyyətlidir. Mənə həm zidd, həm də əks

cəhətləri əks etdirir. Ziddiyyətli əks mənalı məfhumlar obyektiv gerçəkliyin bir sahəsinə aid olur. Dildə işlədilən antonimik söz qrupları belə məfhumlarla bağlıdır.

Felin inkarlıq kateqoriyasının əlaməti olan - ma, mə şəkilçisinin əlavəsi ilə eyniköklü sözlərin birinin təsdiq, digərinin inkar formasında işlənən sözlər antonim kimi təqdim edilir. Məsələn, gəlgəlmə, get-getmə, bilmək-bilməmək və s. "Belə sözlərdə məna nə qədər biri-birinə zidd olmuş olsa da, əsas məfhumu öz varlığını mühafizə edir. Burada şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn ziddiyyət bir növ qrammatik bir mahiyyət daşıyır" (S.Cəfərov).

Antonim sözlərdə, inkarlıq şəkilçilərini əlavə etməklə ifadə olunan sadəcə qarşılaşdırma yox, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman, məkan və s. məzmunlu müxtəlif köklü sözlərin qarşı-qarşıya qoyulması ilə əks məna ifadə etməsi başa düşülür. Deməli, antonim termini əks mənalı müxtəlif köklü sözlər üçün xarakterikdir.

Təsdiq və inkar formalarda işlənən eyni köklü sözlər arasında da ziddiyyət var. Lakin həmin sözlər biri-biri ilə antonim olmur. Çünki inkar şəkilçili eyni köklü sözle ifadə olunan əks məna həmin sözün öz leksik mənası ilə deyil, ona əlavə edilən şəkilçi ilə bağlıdır. Şəkilçi sözün daxili mənasını nə dəyişir, nə də onda əks cəhətləri aşkara çıxara bilir. Müxtəlif köklülər mənanın müxtəlif əks tərəfli olduğunu meydana çıxarır. İnkər şəkilçiləri əlavə olunduğu sözdə məzmunca inkarlıq bildirir.

Antonim sözlərlə antonimlik funksiyalı sözlər arasında ifadə olunan fikrin məzmununda təzadlıq yaratmaq cəhətdən oxşarlıq olsa da, onlar biri-birindən fərqlənir:

1. Antonimə nisbətən antonimlik anlayışı genişdir. Əgər "antonim" məfhumu ancaq sözlərin mənası ilə əlaqədardırsa, antonimlik və antonim olmayan sözlər, ifadələr, məcazi mənalılar, təzadlı situasiyalar və kontrastlı fikirlərlə, mətnlərlə ifadə olunur. Antonimlər eyni bir əşya və hadisə, antonimlik həm eyni, həm də müxtəlif əşya, hadisə və hərəkətlər arasında olur.

2. "Antonim" məfhumu kəmiyyət və keyfiyyət, zaman və məkan əlamətli sözlərlə daha çox əlaqədardır. "Antonimlik" anlayışı isə söz

və söz birləşmələrinin diferensial əlamətlərinin məcmusudur. Burada qarşılaşdırılan tərəfin mənacə oxşar və fərqli cəhətləri nəzərdə tutulur.

3. Antonim sözlər, antonimlikdən fərqli olaraq, keyfiyyət, əlamət, hərəkət, münasibət və s. cəhətlərin meydana gəlmə hüdudunu müəyyən etməklə yanaşı, əks əlamətlərin əlaqəsini də göstərir.

4. Antonimlərdə qarşıqoyulma, əkslik nisbi, antonimlikdə mütləqdir.

5. Antonimlər əks, antonimlik isə həm əks, həm də zidd cəhətlə əlaqədardır.

Antonimlərin müəyyənəşdirilməsi. Söz yarananda onun antonimi də meydana çıxır. Belə olmasa idi, insan ətraf mühiti dərk edərkən yaxşını pisdən, böyüyü kiçikdən ayıra bilməzdi. Dilin qədim və ən qədim dövrlərini əks etdirən atalar sözü və zərbi-məsəllərin əksəriyyəti təzadlıdır.

"Sözün dialektikası" təfəkkürün gerçək varlıqla, insanların həyat təcrübəsi ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Dilin dialektikası ictimai inkişafın dialektikası ilə, dil hadisəsinin təzadlı dialektikası ictimai münasibətlərin inkişafı ilə bağlıdır. Antonim sözlər üçün mənanın ümumi və mühüm əlamətlərinin leksik-semantik paraçiqmaya uyğunluğu əsas götürülür. Deməli, məna əlaqəsinin ümumi və əsas cəhətlərinə görə qarşılaşdırılan sözlər antonim kimi qəbul edilə bilər.

Sözlər arasındakı antonimlik münasibət maddi varlığın inikas olunmuş əşya və hadisə məfhumlarının qarşılaşdırma yolu ilə dərk edilməsi nəticəsində yaranır. Anlayışlar arasında bir ziddiyyət vardır. "İdrak təfəkkürün obyektə, daim, sonsuz yaxınlaşmasıdır. İnsanın fikrində təbiətin inikasını "ölgün", "abstrakt", "hərəkətsiz", "ziddiyyətsiz" bir şey kimi başa düşmək deyil, hərəkətin ziddiyyətlərlə əmələ gəlməsi və həll olunmasının ədəbi prosesi kimi başa düşmək lazımdır" (V.İ.Lenin).

Anlayışlar kimi, dil də öz mahiyyətinə görə ziddiyyətli hadisədir. Dil eyni və müxəlif, ayrı və ümumi, xüsusi və universal cəhətlərə malikdir. Dildəki ziddiyyətlər sözlərin məzmunu ilə bağlıdır. Forma ilə məzmun arasındakı dialektik ziddiyyət onların birliyinə mane

olmur, əksinə, onların mövcudluğunu sübut edir. Sözdəki fərdi və ümumi cəhətlərin dialektik əksliyi dil təməlinin inkişafına təkan verir. Hadisələrin əks cəhətlərini açmaq, birisinin əks keyfiyyətinin digərinə keçməsinə göstərmək üçün antonim sözlərdən istifadə olunur.

Dildə antonimlərin yararlanması, inkişafı və formalaşması onların aid olduqları maddi aləmdəki əşya, hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Bu ziddiyyətlər əks mənəli sözlərə ifadə olunur. Məhz buna görə də onlar antonimlərin meydana gəlməsində əsas amil kimi çıxış edir. Burada insanların ictimai həyat təcrübəsi də rol oynayır. İnsanlar həyatlarında maddi aləmdəki əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətlərini dərk edir, onları fərqləndirirlər.

Antonimlərin semasioloji bir hadisə kimi müəyyənləşməsi bir sıra şərtlərlə bağlıdır:

1. Antonimlik üçün birinci şərt hər hansı bir məfhumun müxtəlif əks cəhətlərini ifadə etməsidir. Bir kateqoriyaya məxsus əşya və hadisələrin müxtəlif əks cəhətlərini bildirən sözlər antonim qruplarının üzvləri ola bilər (ağ-qara, acı-şirin, dağ-dərə və s.).

2. Antonim sözlər üçün ikinci şərt hər hansı bir məfhumun əks cəhətlərinin qarşılaşdırılmasıdır. Əşya və hadisələrin əks cəhətlərini ifadə edən əks mənəli sözlər qarşı-qarşıya qoyulduğu zaman antonimlər meydana çıxır.

Dildə müxtəlif mənalar ifadə edən, məfhumların məkan və zaman müxtəlifliyini bildirən, keyfiyyət və əlamətləri inkar edən sözlər, hətta mənaca birinə yaxın olan sinonimlər də (ümumiyyətlə, nitqdə hər hansı iki söz) qarşı-qarşıya qoyula bilər, lakin hər cür qarşılaşdırılan sözlər antonimlik yaratmır, bir məfhumun əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə ifadə edən müxtəlif formalı və mənəli sözlər antonimlik əmələ gətirir.

Antonim sözlərin qarşılaşdırılması onların hər birinin bir mənə vahidi kimi mövcudluğunu zəruri edir. Müntəzəm şəkildə biri-birinə qarşı qoyulan antonim (mətnədən kənar və mətn daxilində: şirin-acı, başlanğıc-son, yuxarı-aşağı, sevinc-qəm, böyük-kiçik, hündür-alçaq, nazik-yoğun, yaxşı-pis, ağ-qara və s.) sözləri biz qarşılaşdırırıq. Bu

antonimlər mətndən kənar da şüurumuzda öz əksliyini büruzə verir. Azərbaycan dilində danışan hər bir adam asanlıqla şirin, başlangıç, yuxarı, sevinc, böyük, hündür, nazik, ağ sözlərinə acı, son, aşağı, qəm, kiçik, alçaq, qara sözlərini antonim kimi işlədə bilər. Antonim sözlərin birinci komponenti ikinciyə, eləcə də, ikinci komponenti də birinciyə görə mövcuddur. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti, onu əhatə edən aləmə qarşı münasibəti ilə əlaqədardır. Onlar ayrı-ayrılıqda yaşayıb məna ifadə edə bilməz. Dildə o söz çox yaşayır ki, onun başqa sözlərlə əlaqəsi genişdir.

Biri-biri ilə qarşılaşdırılan sözlərdə əşya və hadisələrin əks əlamətləri, meyilləri və qarşılıqlı münasibətləri olınalır. Həmin əlamət və münasibətlər onların varlığını müəyyən etməli, biri-biri ilə şərtləndirməlidir. Sözlər xarici əlamətlərinə görə yox, mənalılarına görə qarşılaşdırılmalıdır.

Deməli, antonim sözlər bir kateqoriyaya aid əşya və hadisələrə xas olan əks cəhətlərin qarşılaşdırılması yolu ilə onun keyfiyyət və əlamətlərini bildirən sözlərdən ibarətdir. Məs.:

şirin
acı

>

alma

yaxşı
pis

>

adam

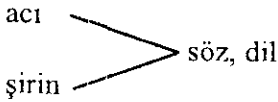
3. Antonim sözlər üçün üçüncü şərt, əsasən, onların bir leksik birləşmə sahəsini əhatə etməsidir. Antonimlər, əsasən, eyni söz sahəsi ilə birləşir. Məsələn nazik və qalın antonimləri sərbəst olaraq kitab, şüşə, parça, divar, sözləri ilə eyni cür əlaqəyə girir. Məs.:

qalın
nazik

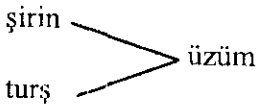
>

kitab, şüşə, parça, divar

Bəzən isə eyni sözlərlə əlaqəyə girə bilmir. Məsələn, acı və şirin antonimləri söz, dil, üzüm sözləri ilə eyni əlaqədə ola bilmir. Söz və dil acı və şirin ola bilər:

Amma üzüm şirin ola bilər, acı ola bilməz. Bunu acı sözünün sinonimii olan turş ilə işlətmək olar. Məsələn:

Antonim sözlərin bəzən eyni söz sahəsi ilə əlaqəyə girə bilməməsi hadisəsi, onların əlaqə və münasibəti ilə, sözün nominativ və məcazi mənaları, sinonimliyi və çoxmənalılığı ilə bağlıdır.

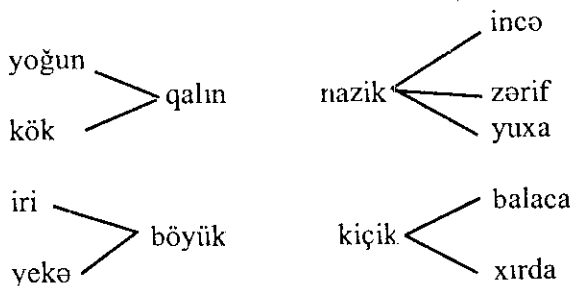
4. Antonimlər üçün dördüncü şərt, sözlərin müxtəlif köklü olmasıdır.

5. Antonimlər üçün beşinci şərt, antonim sözlərin hər ikisinin eyni bir nitq hissəsinə aid olmasıdır. Əgər antonim sözlərdən biri isimdirsə, digəri də isim olmalıdır. Məsələn, dağ-düz, giriş-cıxış, nurlümlət və s.

6. Antonimlər üçün altıncı şərt sözlərin hər birinin ayrılıqda bir neçə sinonimi və omoniminin olmasıdır.

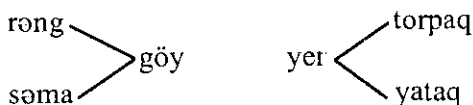
Bir sinonim cərgənin bir üzvü digər sinonim cərgənin bir üzvü ilə antonim olur. Məsələn, kiçik-balaca, doğru-duz, sakit-səbirli, xeyir-yaxşılıq, böyük-iri, yalan-hiyələ, əsəbi-hirsli, şər-böhtan və s. Burada xeyir-şər, kiçik-böyük, balaca-iri, doğru-yalan, əsəbi-hirsli sözləri biri-biri ilə antonim münasibətdədir.

Elə antonim qrupu var ki, onun komponentinin birincisinin bir, ikincisinin isə iki antonimi olur. Məsələn, acı-şirin; acı sözünün antonimi şirin sözüdür. Şirin sözünün antonimii isə həm acı, həm də turş sözləridir. Eləcə də, hər antonim qrupunun sinonim və omonimə malik olması zəruri deyildir. Məsələn, qalın və nazik antonim sözlərdən hər birinin bir neçə sinonimii var:

Yoğun və kök sözləri qalın sözlünün, incə, zərif və yuxa sözləri nazik sözlünün, iri, yekə sözləri böyük sözlünün, balaca, xırda sözləri isə kiçik sözlünün sinonimləridir. Deməli, bir sinonim cərgənin hər bir üzvü, başqa bir sinonim cərgənin hər bir üzvü ilə antonim münasibətdə olur.

Göy və yer antonim sözlərin hər birinin ayrılıqda bir neçə omonim mənası var:

7. Antonim sözlər üçün yeddinci şərt eyni tipli mətəndə onların, əsasən, qoşa işlədilməsidir. Bu şəkildə onlara şerdə və daha çox şerin bir mürasimində və ya iki qoşa mürasimə təsadüf edirik:

- 1) Könlümdən ayrılmaz bu **dağ**, bu **dərə** (S.Vurğun)
- 2) Nə **toy**, nə **yas** olar dünyada mənsiz (S.Vurğun)
- 3) Gəl düşünək insanın **sevincini**, **yasını** (S.Rüstəm)
- 4) **Yazır**, **pozur**... eriyir önündəki şam kimi (B.Vahabzadə)
- 5) Qızıl don geyinir bu **dağ**, bu **aran** (S.Vurğun)

8. Antonim sözlər üçün səkkizinci şərt onların təzad, antiza, oksümoron yaratmasıdır. Bədii dildə lakoniklik, yığcamlıq, konkretlik və s. xüsusiyyətlər yaratmaq, hadisələrin daxili aləmini açmaq üçün antonimlərdən geniş istifadə olunur.

Xalq aforizmləri əsasında yaranan bədii ifadələrdə antonimlərin işlədilməsinin əksliklərin inikasında böyük rolu vardır:

Biz **ölüb** getsək də, **yaşasın** Vətən (Z.Xəlil)

Antonim sözlər bədii ədəbiyyatda, xüsusən şerddə **təzad** yaratmaq üçün geniş işlədilir. Xalq aforizmlərindəki qüvvətli və təsirli mənalar, kontrastlı lövhələr yalnız antonim sözlərlə deyil, antonim funksiyalı antonimik əlaqədə olan söz və ifadələrlə də ifadə olunur. Məsələn, Baharın öz görkəmi; Qışınsa öz xətti var (S.Rüstəm); Günəşi örtse də qara buludlar; Yenə günəş adlı bir qüdrəti var (S.Vurğun).

Misallardan aydın olur ki, təzad birinci misalda bahar - qış antonim sözləri ilə, ikinci misalda isə antonim funksiyalı "günəş - qara bulud" söz və ifadəsi ilə ortaya çıxır.

Antiteza (yun. antithesis - qarşı-qarşıya olan) təzadlı hadisələrin biri-birinə qarşı qoyulması, tutuşdurulmasıdır. Fikirlərin, obyektlərin və obrazların xarakterindəki ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli bir ifadə vasitəsidir:

1) Qışda dağlar **ağ** geyinər, yaz - **qara**,

Sağ dəstinlə **ağ** kağıza, yaz, **qara**.

Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,

Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat (Aşıq Ələsgər)

2) Atalar sözüdür, yaxşı qulaq əs:

Aslanın **erkəyi**, **dişisi** olmaz (S.Vurğun)

Antonimlərdən düzələn antiteza bədii bir vasitə kimi hadisələr arasında əksmənəlilik və qarşılaşdırmanı qüvvətləndirir. İfadələr daha təsirli, mənə daha dəqiq, nitq daha emosional olur.

Demək, antonim sözlərlə yaranan antiteza nitqdə emosionallıq və obrazlılığı qüvvətləndirən, artıran bir vasitə kimi çıxış edir:

İldırım **göydə** yox, **yerdə** çaxanda,

Həqiqət gözümdə bir **xəyal** olur (S.Rüstəm)

Antitezalar antonimlərdən əmələ gəlir, lakin antonimlərin hamısı antiteza olmur. Antiteza ilə antonim arasında bir ümumi cəhət vardır. Hər ikisi əks mənəli sözlərin qarşılaşdırılması nəticəsində yaranır. Məsələn, gecə və gündüz sözləri həm antonim, həm də antiteza kimi işlədilir:

Antonim kimi: Masa arxasında açdım səhəri.

Gündüz dincəldim, **gecə** yatmadım (H.Arif)

Antiteza kimi: Gündüzlər oxşayır məni saraylar

Gecələr sirdaşım ulduzlar, aylar (S.Vurğun)

Antonim sözlər məcazi mənə kəsb edib, substantivləşdiyi zaman antiteza olur. Məsələn:

Qoy **ağlar** da, **qaralar** da

Səadətlə nofəs alsın (S.Vurğun)

Antiteza antonim sözlər əsasında qurulsada, ondan fərqlənir. Onlar mahiyyətcə müxtəlif kateqoriyalarla əlaqədardır. Bir antonim leksik vahid, antiteza isə bədii ifadə vasitəsidir. Bədii əsərlərdə, nitqdə ifadənin bədii və təsirli olması üçün biri-birinə mənaca əks olan iki sözün və ya ifadənin qarşılaşdırılıb əlaqədar şəkildə işlədilməsi nəticəsində antiteza yaranır. Antiteza məfhumu antonim məfhumuna nisbətən genişdir. Antonimlər ancaq leksik mənə, antitezalar isə həm leksik mənənin kontrastlığına, həm də məfhum əsasən qurulur:

Antonim: Qulaq asır **qoca**, **cavan**, nə doğmadır onun sesi (H.Arif)

Antiteza: Dostlar başa baxır, **yadlar** ayağa (O.Sarıvəlli)

Keçdim artıq gülə-gülə mən **ələmdən nəşəyə** (S.Rüstəm)

Axıb qoşun-qoşun yeridi tanklar,

Yerlə yeksan oldu yaşıl meşələr.

Beş **qara qış** keçdi beş **qara bahar**,

Açılan çiçəklər, tər bənövşələr.

Yerlə yeksan oldu yaşıl meşələr (S.Vurğun)

Antonim ümumi, antiteza isə fərdi söz işlətmə məhsuludur. Bir mətndə antonim kimi işlənən sözlər, digər bir mətndə antiteza kimi işlədilə bilər. Antonimlər sabit və dəyişməzdir, antitezalar isə mətnlə, hadisə ilə əlaqədar olaraq dəyişir. Antonimlər bir və ya yanaşı işlədilər. misrada olmaya da bilər. Antitezalarda isə hər iki üzvün bir və ya yanaşı gələn iki misrada olması vacibdir. Belə olmasa, antiteza düzəlməz:

Antiteza: Ürəyim fərəhdən aşıb-daşanda

Qışı yaz görürəm, **qaranı ağ**, mən (B.Vahabzadə)

Ölülərin payını

Bölüşdüdü **dirilər** (Ə.Cəmil)

Antonim: Ulduzlar **yandı, söndü**,

Ətraf gündüzə döndü (M.Rahim)

Antonimlər sözün və ifadənin mənasını qüvvətləndirmək üçün, antitezalar isə aydın və təsirli mənzərə, müqayisə xarakterli portretlər yaratmaq, tipin mənəvi aləmini açmaq üçün işlədilir:

Antonim: Ahını əks etdi hər **dəğ**, hər **dərə** (S.Vurğun)

Görürəm ki, məhv edilir,

Arzu, əməl **axşam, səhər** (M.Rahim)

Antiteza: O **güldü, ağladı, ağladı, güldü** (M.Müşviq)

Yeni kend **köhnə** kendi kitablardan pozur, bax (S.Rüstəm)

Doğrusu, orda da qan-qan deyirlər,

Orda da qanunlar eyni cəlləddir;

Yaşayan ölümdür, ölən həyatdır (S.Vurğun)

Oksümoron. Bədii nitqdə antonim sözlər əsasında yaranan, təzadlı məfhumları obrazlı şəkildə ifadə edən vasitələrdən biri də oksümorondur. Oksümoron (oxymoron) yunan sözü olub, "ağıllı-dəli" deməkdir. Leksikologiyada antonimlərin növlərindən biri kimi qeyd edilir.

Bir məfhumun əks cəhətlərini ifadə edən iki antonim sözün mənacə qarşılaşdıraraq birləşdirilməsindən yaranan ifadəyə oksümoron deyilir. Məsələn, şirin acılar, ölü canlılar, dilənçi milyoner və s.

Oksümoron iki antonim sözdən əmələ gəlir. Həmin əks mənalı iki söz yanaşı işlənərək bir ifadə kimi dərk edilir. Əks mənalı iki sözün birləşməsindən meydana çıxan belə ifadələr hadisələrin mahiyyətini, təsvir olunan hadisələrin əks və mürəkkəb cəhətlərini açmağa imkan verir. Oksümoron bədii dilin (üslubun) təsirliyini, məna üstünlüyünü qüvvətləndirir, nitqə emosionallıq verir, məsələn, ölü diri, diri ölü. Təsvirdə kəskin təzad əmələ gətirir. İfadənin forma və məzmun vəhdətinin əlaqədə olmasına şərait yaradır. Təzadlı hadisələrin

qarşılaşdırılmasını və tutuşdurulmasını daha əyani edir:

1) **Ağladaraq güldürən,
Güldürərək ağladan,**

2) Bu yeni şeri - şair:
İldırımın - küləkdən,
Şəlalədən yaranmış
Yeni ilhamla yazdı (F.Sadiq)

Yazıçılar leksik cəhətdən biri-biri ilə birləşə bilməyən sözləri əsərlərində birləşdirərək obrazlı birləşmələr əldə edirlər. Əsərə oksümoronlu mövzu seçməkdə yazıçının məqsədi təsvir etdiyi hadisələrin, şəxslərin qarşılaşdırılmasını əyaniləşdirmək, oxucuda qüvvətli emosional təsir yaratmaq, oxucunu düşündürmək və cəlb etməkdir: "Doğma və yad adamlar" (İ.Hüseynzadə), "Diri ölümlər" (R.Rza), "Ağlar güləyən" (B.Vahabzadə), "Gündüzlər və gecələr", "Dirilər və ölümlər" (K.Simonov), "Hərb və sülh" (L.Tolstoy) və s.

Oksümoron poetik nitqdə bədii təsvir vasitələrindən biri kimi epitetə bənzəyişi var. Ədiblər təsvir etdikləri hadisənin əlamət və xüsusiyyətinə oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün əsərlərində bunların hər ikisindən istifadə edirlər. Məsələn:

Oksümoron: Yaşadı "ağalar-qullar" dünyası (S.Vurğun)

Epitet: Şahin baxışları olduqca kəskin,
Sarsıdamaz onu nə çovğun, nə qar (S.Vurğun)

Antonimlərin təsnifi

Antonimləri dil vahidlərinə, mənşəyinə, quruluşuna, mənalarına, tam və nətəmm olmasına, nitq hissələrinə, mütləq və nisbiliyə görə təsnif etmək olar:

Dil vahidlərinə görə. Antonimlər dil vahidlərinə görə antonim morfemlər, antonim sözlər, antonim birləşmələr və antonim cümlələr olur: şimal-cənub, xarici-daxili, geniş-müxtəsər və s., antonim birləşmələr: başını bağlamaq-başını açmaq, başdan ayağa-ayaqdan başa və s.

Antonimlərin mənşəcə növləri. Azərbaycan dilində işlənən

antonimlərin bir qismi alınma, bir qismi isə (əsas hissəsi) milli sözlərdən ibarətdir. Bu cəhətdən antonim sözlər mənbələrinə görə iki yerə bölmək olar:

1. Öz sözlərimizin antonimliyi: az-çox, ağ-qara, dar-enli, təmiz-çirkin, varlıq-yoxluq, ökin-biçin və s.

2. Alınma sözlərin antonimliyi. Bunların antonim cərgədə iştirakı iki şəkildə olur:

a) alınma sözlər antonimliyin bir üzvü kimi: sağlam (azərb.) - naxoş (fars), çalışqan (azərb.) - tənbel (fars), sonra (azərb.) - əvvəlcə (ərəbcə), işıq (azərb.) - zülmət (fars) və s.

b) alınma sözlər antonimliyin hər iki üzvü kimi: sual-cavab, avam-mədəni, mərd-xəsis, zalım-ədalətli, şad-qəmgin.

Antonimlərin quruluşca növləri. Antonimlər quruluşuna görə sadə (ağşam-səhər, gec-tez, ağ-qara, acı-şirin, ac-tox və s.), düzəltmə (düzlük - əyrilik, girinti-çıxıntı, yaxınlıq-pislik, qıtlıq-bolluq, işıqlıq-qaranlıq və s.), mürəkkəb (tez-tez - gec-gec, gülə-gülə - ağlaya-ağlaya və s.) olur.

Antonimlərin məna növləri. Antonim sözlər mənalарına görə üç yerə bölünür: leksik antonimlər, qrammatik antonimlər və üslubi antonimlər.

Formaca müxtəlif, mənacа biri-birinə əks olan, heç bir şəkilçi qəbul etmədən düzəlmə sadə sözlərə leksik antonimlər deyilir. Məsələn, cavan-qoca, arıq-kök, pis-yaxşı, təzə-köhnə, ağ-qara və s.

Grammatik antonimlər antonim sözlərə sözdüzəldici şəkilçilərlə artırmaqla yaranır. Məsələn, cavanlıq-qocalıq, dağlıq-dərəlik, gecəli-gündüzlü, enişli-yoxuşlu, təmizlik-çirkinlik və s.

Üslubi antonimlər əslində antonim olmayan, mətnə görə antonimləşən sözlərdir. Məsələn, ağır-xoş, gözəl-səfalət, tülkü-aslan, canavar-qoyun və s.

Böyük Vətən bir nəfəslə
Qalxacaq bir çekist kimi.
Tülkələrə verməyəcək
Aslanların yatağını (S.Vurğun)

Leksik antonimlərin aşağıdakı mənə növləri var: 1) insanın iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: yaxşılıq-pislik, sökmək-tikmək, çalışqan-tənbəl və s.; 2) təbiət hadisələri ilə əlaqədar məfhumları bildirən antonimlər: soyuq-isti, quraqlıq-yağmurluq, işıq-qaranlıq və s.; 3) zaman anlayışı ifadə edən antonimlər: gecə-gündüz, axşam-səhər, yay-qış, gec-tez və s.; 4) məkan anlayışı ifadə edən antonimlər: uzaq-yaxın, dərə-təpə, yergöy, sağa-sola, aşağı-yuxarı, şərq-qərb və s.; 5) əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətləri bildirən antonimlər: ağ-qara, təzə-köhnə, cavan-qoca, arıq-kök, yüngül-ağır, yaxşı-pis, bərk-yumşaq, hündür-alçaq və s.; 6) hal-vəziyyət bildirən antonimlər: oturmaq-durmaq, sağlam-xəstə, gülmək-ağlamaq, dost-düşmən, varlı-yoxsul və s.

Ayrı-ayrı sözlər kimi, frazeologizmlər də antonim münasibətdə ola bilər. Sözlərin antonimliyi leksik, frazeologizmlərin antonimliyi sintaktikdir. Frazeologizmlərin hamısı deyil, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeologizmlər antonimlik yaradır. Antonim frazeologizmlər, antonim sözlər kimi, varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini ifadə edir.

Antonimlərin nitq hissələrinə görə təsnifi. Əsas nitq hissələrinin hamısında antonim sözlər mövcuddur, lakin onların hamısında antonimlik eyni dərəcədə deyildir. Antonimlər isim, sifət, fel və zərflərdə çox, say və əvəzlilərdə azdır:

1. İsmi antonimlər. Mücərrəd isimlərdə antonimlik konkret isimlərə nisbətən çoxdur. Xüsusi isimlər antonimlik təşkil etmir: sual-cavab, sülh-müharibə, toy-yas, xeyir-şər, şimal-cənub, şərq-qərb, dağ-dərə, baş-ayaq və s.

2. Antonim sifətlər. Keyfiyyət və əlamət bildirən sifətlərdə antonimliyə meyl daha çoxdur: yaxşı-pis, bərk-boş, şirin-acı, doğma-yad, ağır-yüngül, müsbət-mənfi, gözəl-çirkin və s.

3. Fel antonimlər. Antonimlik hal-vəziyyət və hərəkət bildirən fəllərdə daha çoxdur: yandırmaq-söndürmək, tikmək-sökmək, minmək-düşmək, almaq-vermək, yazmaq-pozmaq və s.

4. Antonim zərflər. Antonimliyə meyl zaman, yer və tərz-hərəkət zərfləri daha güclüdür: gec-tez, dünən-bu gün, axşam-səhər, əvvəl-axır, irəli-geri, aşağı-yuxarı, arxa-qabaq, birgə-ayrı və s.

Say və əvəzliliklərdə, demək olar ki, antonimlik yox dərəcəsinədir. Bir neçə qeyri-müəyyən say antonim ola bilər: az-çox, xeyli-az və s.

Mütləq və nisbi antonimlər

Dilçilikdə mütləq və nisbi antonimlər müxtəlif terminlərlə izah edilir. Belə ki, mütləq antonimlər tam, xalis, leksik, qəti; nisbi antonimlər isə natamam şərti, fərqləndirici, üslubi, mətni və ya kontekstual antonimlər adı ilə verilir. Əksliyin dərəcəsinə görə müəyyənləşdirilən antonimlərin müxtəlif terminlərlə yox, mütləq və nisbi antonimlər istilahı ilə müəyyənləşdirilməsi daha düzgün olardı.

Mütləqlik və nisbilik antonim sözlərin mənacə biri-birinə əksolma dərəcələrinə görə müəyyənləşir, məsələn, ağ və qara sözlərini qırmızı və yaşıl sözləri ilə cəniləşdirmək olmaz. Ağ ilə qara arasında mütləq, qırmızı ilə yaşıl arasında isə nisbi əks mənəliq vardır.

Əkslik dərəcəsinə görə, mənacə biri-birinə tam əks olan antonim sözlərə mütləq antonimlər deyilir; məsələn, dağ-çərə, yay-qış, ağ-qara, acı-şirin, ac-tox, sağ-sol, gec-tez, gecə-gündüz, xeyir-şər, ölü-diri, ağır-yüngül, böyük-kiçik, isti-soyuq, gülmək-ağlamaq, atmaq-tutmaq, minmək-düşmək, getmək-gəlmək və s.

Əkslik dərəcəsinə görə, mənacə biri-birinə tam əks olmayan antonimlərə nisbi antonimlər deyilir; məsələn, ağ-qırmızı, ağ-göy, payız-qış və s.

Mütləq və nisbi antonimlər həm mətn daxilində, həm də mətndən kənar da öz əksliyinə göstərir. Lakin bununla belə, bu antonimlərin biri-birindən fərqli olan bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

1. Mütləq antonimlər simmetrikdir, onların arasında mütənasiblik, uyğunluq vardır. Bu antonimlərə ortaq, neytral bir söz də seçmək olur:

1) Xanın gözlərində od var, alov var.

Gah **sağa** boylanır, gah baxır **sol**a (B.Vahabzadə)

2) Ürəyinin dərini dedi o bəxti qara,

Gündüzlər buludlara, **gecələr** ulduzlara (B.Vahabzadə)

- 3) Bu sösdən çıraq kimi gah **yanır**, gah **sönürdüm**,
Dalıb neyin səsinə düşünür, düşünürdüm (B.Vahabzadə)
- 4) Dedilər: uşaqlar **yıxılar**, **qalxar**,
bərkiyər canı (R.Rza)

Nisbi antonimlərdə isə belə ortaq söz tapmaq çətindir.

2. Mütləq antonimlər bir-biri ilə tam əkslik münasibətində olduqları üçün əşya və ya hadisələrin əlamətlərini eyni baxımdan qiymətləndirir. Məsələn: sevinc-kədər, qara-ağ, yaxın-uzaq, hündür-qısa və s.;

- 1) Muğan bir xəzinədir, açarıdır duyğular,
Muğanda **sevinc** də var, Muğanda **kədər** də var (B.Vahabzadə)
- 2) Bir anın içində həm **qara**, həm **ağ**,
Həm **yaxın** oluram, mən həm də **uzaq**.
Həm **gecə** oluram, həm **gündüz**, Allah.
Həm "əyri" oluram, həm de "**düz**", Allah (B.Vahabzadə)

Nisbi antonimlər əşya və hadisələrin əlamətlərini müxtəlif nöqteyi-nəzərdən izah edir.

3. Mütləq antonimlərin hər iki tərəfinin sinonimi olur, nisbilərin isə sinonimi olmur, məsələn, isti-soyuq, hündür-alçaq və s. İsti sözünün ilıq, qızgın sözünün şaxta, ayaz, hündür sözünün yüksək, alçaq sözünün kiçik, balaca kimi sinonimləri vardır.

4. Nisbi antonimlərdən fərqli olaraq, mütləq antonimlərə sözdüzəldici şəkilçilərin əlavəsi, onların antonim olmasına təsir göstərmir: hündür-qısa, isti-soyuq, gecə-gündüz, hündürlük-qısalıq, istilik-soyuqluq, gecəli-gündüzlü.

Eləcə də, qrammatik şəkilçilər onların antonimləyinə xələl gətirmir. Məsələn, yer-göy (yerə-göyə), sağ-sol (sağa-sola) və s.

5. Mütləq antonimlərdən biri nitqdə işləndiyi zaman şüurda cərgənin ikinci üzvünü yada gətirir. Çünki bu antonimlər şüurda da öz tam əksliyi ilə möhkəmlənmişdir. Nisbi antonimlərdə cərgə üzvlərinin biri digərini yada gətirmir.

6. Mütləq antonimlərdə əkslik tam olduğuna görə təzadlıq,

kontrastlıq, güclüdür, nisbi antonimlərdə isə təzadlıq, kontrastlıq zəifdir. Nisbi antonimlər müxtəlif mənə çalarları, emosional-ekspressivlik ifadə edir (məsələn, balaca-nəhəng, diri-gəbərmiş, acı-qənd və s.), müxtəlif işlədilmə sahəsinə malikdir (məsələn, proletariat-burjuaziya, mülkədar-kəndli, ağa-qul və s.).

Antonimlərin bədii ədəbiyyatda işlədilməsi. Bədii dildə lakoniklik, yığcamlıq, konkretlik və s. xüsusiyyətlər yaratmaq, hadisələrin, şəxslərin daxili aləmini açmaq üçün antonimlərdən geniş istifadə edilir:

1. Yazıçılar antonimlər vasitəsilə qəhrəmanların tutduğu ictimai vəziyyəti təzadlı formada oxuculara çatdırmaq istəyirlər, məsələn: Çox maraqlıdır. Elə mənə də o maraqlandırır. Şahzadə, və kəndli balası. Çox maraqlıdır, çox maraqlıdır (M.İbrahimov).

2. Yazıçılar antonimlər vasitəsilə obrazların daxili aləmini açmağa, onların mənəvi aləminin ziddiyyətli cəhətlərinə oxucuların diqqətini cəlb etməyə çalışırlar: Mən vaxtilə insan idim, amma indi heç nə. Mənim vaxtilə Vətənim var idi, indi isə biyabanım. Mən diri idim, indi isə ölü (C.Cabbarlı).

3. Yazıçılar təbiəti obrazlı şəkildə təsvir etmək məqsədi ilə antonimlərə müraciət edirlər, məsələn: Uzaqda Qarqış dağlarının başı hələ səhər dumanı içində idi. Tək ağac görünmürdü. Ağ bulud altında qara qartallar süzmürdü (Ə.Məmmədخانlı).

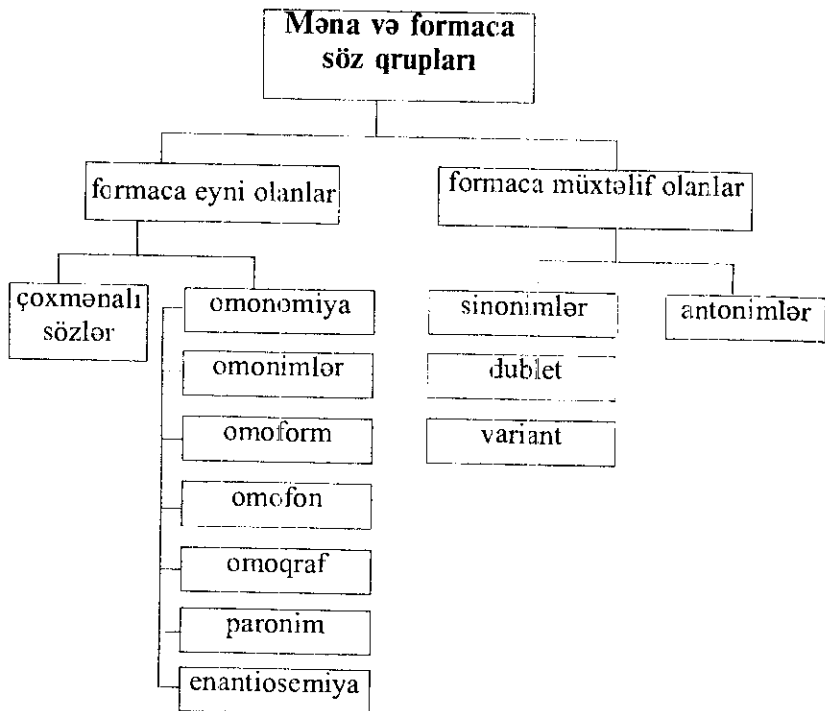
4. Yazıçılar təzadlı zaman, məkən və kəmiyyət anlayışlarını verərkən antonimlərdən istifadə edirlər, məsələn: Sağ tərəfdən Hacı'nın övrəti əyləşib əlində dəsmal, həzin-həzin Hacı ilə keçirdiyi günləri yada salıb ağlayırdı. Sol tərəfdən Hacı'nın cavan oğlu kürsü üstündə oturub bikiyə gözlərini bir nöqtəyə dikmişdi (M.İbrahimov).

5. Yazıçılar şəxs, əşya və hadisələrin müəyyən cəhətlərini qarşılaşdırmaq məqsədi ilə şəxs, əşya və hadisələr haqqında həm aydın, gözəl təsəvvür yaratmaq, həm də fikrin daha gəziq və emosional ifadəsini vermək üçün antonimlərdən istifadə edirlər, məsələn: Qoy göyün ulduzu nur saçsın; Yerini də arzusu yerdə gül açsın (S.Vurğun); Surxay, inan ki, bu saat mən özüm özümü anlamıram. Həm istəyir, həm istəmirəm, həm sevir, həm nifrət edirəm (C.Cabbarlı).

6. Yazıçılar bəzən əsərlərinin adını antonimlərlə ifadə edirlər. Bu həm oxucuların diqqətini cəlb etmək, həm də əsər haqqında onlarda təsəvvür yaratmaq məqsədi daşıyır, məsələn: "Sual-cavab" (M.Ə.Sabir), "Gənclər və qocalar", "Uzaqlarda, yaxınlarda səni düşünürdüm" (R.Rza).

7. Xalq aforizmləri əsasında yaranan bədii ifadələrdə antonimlərin işlədilməsinin əksliklərin inikasında böyük rolu vardır, məsələn:

Biz ölüb getsək də, yaşasın Vətən (Z.Xəlil).

ETİMOLOGIYA

Dilçiliyin ayrı-ayrı və ya ümumən sözlərin və morfemlərin mənşəyini, ilkin formasını və tarixini öyrənən sahəsi etimologiya adlanır. Etimologiya sözünün əsl mənası [yunanca etymos-həqiqi, doğru, loqos - məna, söz, elm (həq qi elrn)] "sözün həqiqi mənasını" axtarmaq deməkdir. Bu termin iki mənada işlədilir: 1) sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirmə; 2) sözlərin mənşəyini öyrənən, araşdıran bir elm.

Etimologiyanın vəzifəsi sözün mənşəyini, onun müvafiq sözlərlə - qohum dillərin sözləri ilə genetik əlaqəsini müəyyən etməkdir. Sözün ilkin, yaranış dövründəki mənasını, mənşəyini diaxronik planda öyrənir. Bir dilə məxsus olan sözlərin mənşəyini, ilkin məna və formasını qohum və ya qonşu dillərdəki oxşar sözlərlə tutuşdurulma, qanunauyğunluq əsasında bu və ya digər sözün necə törədiyini, inkişafını aydınlaşdırmaq olar.

Adətən, etimologiya sözlərin həqiqi mənasını o vaxt axtarır ki, artıq onların həqiqi mənası unudulmuşdur. Başqa sözlə, etimologiya hal-hazırda fəaliyyət göstərən, mənası məlum olan canlı sözləri yox, ölü, cansız, etimologiyası məluma olmayan sözləri tədqiq edir. Sözlərin canlı etimologiyası ilə leksika məşğul olur. "Etimologiya" terminini ilk dəfə yunan filosofları işlətmişlər. Platon etimologiya barədə ilk əsər yazan, fikir söyləyən qədim yunan filosofudur. O, etimologiyayı dilin əmələgəlmə problemi ilə və dərk etmə nəzəriyyəsinin ümumi məsələləri ilə bağlayırdı. Platonun fikrincə, söz tarixi inkişafdan məhrumdur.

Qədim Romada Varron sözün mənşəyi ilə məşhur qrammatik məşğul olmuşdur. O, etimologiyayı dil elminin bir hissəsi kimi müəyyən edir. Varron sözün fonetik dəyişməsinə daha çox fikir verərək yazmışdı ki, kim səslərin necə dəyişdiyinə nəzər yetirərsə, o, asanlıqla sözlərin mənşəyini aşkar edə bilər.

Bir sıra tədqiqatçılar sözlərin etimologisini izah edərkən fantaziya qapılırlar. Hələ qədim Romada məşhur yazıçı, natiq, siyasi xadim Siseron etimologiyaya istehza edirdi. Siseron istehza ilə yazırdı ki, bunu sözlərin mənşəyini öyrənməklə məşğul olan yunan filosoflarının cəfəngiyatını yamsılamaq üçün edir.

O dövrdə "kilsənin atası" sayılan Avqustin etimoloji izahı yuxugörmə ilə müqayisə etmişdir. Onun fikrincə, hər iki halda müvəffəqiyyət şərhçinin fərasəti və fitri bacarığı ilə müəyyən edilir. Hər kəs həm yuxunu, həm də sözün etimologiyasını öz dərrakəsinə görə başa düşə bilər.

XVIII əsrdə Rusiyada etimologiya ilə məşğul olan tarixçi A.L.Şlyoser alman dilinin rus dilinə təsirinin nəticəsini görməyə səy edirdi. Belə ki, o, knyaz sözünü alman sözü Knecht-kiext (xidmətçi), deva sözünü isə Diev - dib (oğru) ilə əlaqələndirmişdir. XVIII əsrdə yaşamış rus şairi və filoloqu V.K.Tredikovski Norvegiya ölkəsinin adını "Noverxiya"nın təhrif olunmuş forması hesab etmişdir. Ölkə həmin adı guya şimalda, yəni yuxarıda yerləşdiyi üçün almışdır. O, "İtaliya"nın adını da sadələşməsinə mənşəcə təyin etmişdir. Onun daha qədim formasını bərpa etmişdir (Udaliya). Həmin ölkə ona görə belə adlanmışdır ki, o, Rusiyadan, şimaldan bir neçə km uzaqdadır.

XIX əsrin ilk rübündə etimoloji tədqiqata spektik, gülməli bir hadisə kimi baxılırdı. Etimologiyaya qarşı qətiyyətlə çıxış edənlərdən biri məşhur fransız yazıçısı və filosofu Volter olmuşdur. Onun fikrincə, etimologiya sait və samit kimi məna ifadə etməyən bir elmdir. Etimologiya bir elm kimi XIX əsrdə dilçilikdə müqayisəli-tarixi metodun meydana gəlməsi ilə birlikdə formalaşmışdır. XIX əsrin son illərində etimoloji tədqiqatlarda sözlərin fonetik cəhətinə daha çox diqqət yetirilir. Sözlər müxtəlif mənşəli və müxtəlif tarixlidir. Onlar nə təsadüfi əmələ gəlir, nə də kor-koranə uydurulur. Sözlər hər bir dilin qayda-qanunları əsasında yaranır, dəyişir, inkişaf edir. Onların bir qismi yenidən əmələ gəlir, bir qismi isə arxaikləşir. Hətta tamam ölür. Sözlərin bir hissəsinin mənşəyini, motivləşməsini müəyyən etmək asandır, çünki sözlərin fonetik və sözyaratma imkanı aydındır. Bəzilərinin isə mənşəyi, motivləşməsi barədə fikir

söyləmək çətindir, çünki, əvvəla, onların mənşəyi məlum deyildir; ikincisi, onlar formaca, hətta mənaca tamam dəyişmişdir. Bəzən də vəziyyət başqa şəkil alır. Bunların bir qisminin fonetik və sözyaratma imkanı məlum olsa da, onların mənasını açmaq mümkün olmur. Mənası məlum olan sözlərin isə fonetik və ya sözyaratma strukturu məchuldur.

Bütün bu cəhətlər etimoloqları çıxılmaz vəziyyətdə qoyur. Etimoloqun qarşısında duran vəzifə çox böyük və mürəkkəbdir. Çünki o, sözün bioqrafiyasını bərpa etməli, sözün fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə fonetik və məna cəhətdən nə kimi dəyişikliyə uğradığını üzə çıxarmalıdır. Sözün mənşəyini müəyyənləşdirərkən onun yalnız bir cəhətinə - məna və ya formasına yox, bütün cəhətlərinə, yəni həm fonetik, sözyaratma, həm də məna cəhətinə fikir verilməlidir. Bu üç cəhət kompleks şəkildə götürülərsə, etimoloji təhlil bir o qədər canlı olar, inandırıcı nəticələrə gəlməyə kömək edər, məsələn, "kartof" sözü latın dilində terraxuber şəklində olub, terro - yer və tuber - qoz sözlərinin öirləşməsindən əmələ gəlmişdir: yer qozu, həmin sözü italyanlar tartufolo (trüfel), almanlar kartoffel (kartofel) şəklində işlədirlər. "Kartof" dilimizə rus dili vasitəsi ilə keçmişdir. Bu sözün keçmə yolu belədir: latın - italyan - alman - rus - Azərbaycan: terratuber - tartufolo - kartoffel - kartofel - kartof.

"Lənkəran" təlişca lankondur. Lankon sözü lona - yuva, kəfə - ev, on - cəm şəkilçisi hissələrinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Lankon" yuva evlər deməkdir.

"Teatr" yunan sözüdür. Bu, qədim yunan dilində theatron (teatron) şəklində işlədilmişdir. "Theatron" sözü theamai (teatlaş) təlindən əmələ gəlmişdir, "baxıram, tamaşa edirəm" mənasını verir. Bu sözü latın dilində theatrum (fransız dilində) theotu kimi qəbul olunmuşdur. Rus dilində bu söz teatr kimi işlədilir. Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. "Teatr" sözünün keçmə yolu belədir: yunan → latın → fransız → rus → Azərbaycan: theatron → theatrum → theatre → teatr.

"Ütü" türk mənşəlidir. Bu söz od mənasını ifadə edən qədim "ürt" sözündən əmələ gəlmişdir. "Ürt" sözündən "r" samitinin düşməsi

noticəsində "ütmək" felinin mənasını bildirən "üt" sözü yaranmışdır. "Üt" həm isim (od), həm də fel (yandırmaq) mənalığında işlədilmişdir. "Üt" sözü "ük" şəkilçisi ilə işlənərək ütük sözünü düzəltmişdir. Sonralar tələffüzlə əlaqədar olaraq "k" sarniti düşmüş, ütü şəklində sabitləşmişdir, ürk → üt → ütük → (üt → ük) ütü.

"Xızı" türk mənşəli sözdür. "Xızı" sözü Xız və li hissələrindən ibarətdir. "Xızı"nın mənası "tez oyanan" deməkdir, li isə məkan anlayışı ifadə edən şəkilçidir. Sonralar tələffüzlə əlaqədar olaraq "l" səsi düşmüş, Xızlı sözü "Xızı" şəklinə düşərək sabitləşmişdir: Xız → Xızlı → Xızı.

Sözlərin etimologiyasını müəyyən etmək üçün aşağıdakı xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır:

1) sözlər ancaq mənşəcə qohum dillərin sözləri ilə tutuşdurula bilər;

2) müqayisə onların fonetik qanunlarına uyğun olmalıdır;

3) etimologiyası öyrənilən sözü izah etmək üçün həmin dilin tarixini bilmək lazımdır;

4) həmin dildə danışan xalqın maddi-mənəvi tarixini bilmək vacibdir.

Etimologiya sözünün iki mənası vardır: birincisi, o, söz və ya morfemlərin mənşəyi və tarixi mənasında, ikincisi, söz və morfemin tarixini öyrənən elm mənasında işlədilir. Qohum dillərdə söz köklərinin öyrənilməsi etimologiyanın əsas tədqiqat obyektidir. "Etimologiyanın məqsədi sözü onun ilk formasına çatdırmaqdır" (F.Dits). "Etimologiya müəyyən bir şeyi ifadə etmək üçün hər hansı bir sözün necə yarandığını bilmək vacibdir" (V.Pizani).

Etimoloji tədqiqatda sözün yaranma mexanizmi əsas götürülür. Bu, müqayisəli-tarixi metod vasitəsilə öyrənilir. "Xüsusi etimoloji təhlil etimologiya verməyin üç əsas qaydasına: fonetik əsaslandırma, sözdüzəltmənin motivləşməsi və semantik ehtimala əməl olunmasını tələb edir" (V.İ.Koduxov). V.İ.Koduxovun fikrincə, "bu və ya digər sözün etimologiyasının fonetik əsaslandırılmasında müqayisə edilən sözlərin mənşəcə eyniliyi müəyyənləşdirilir, uyğunluqların qanunauyğunluğu qəbul edilir, bütün fonetik dəyişmələr isə faktlar və

analogiyalar vasitəsilə izah edilir". O, sözdüzəltmə sırasına daxil edilməsini və söz düzəltmə proseslərinin ardıcılığının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Semantik ehtimal qaydası sözlərin semantik yaxınlaşmaları onların semantik inkişafının qanunauyğunluqları sayəsində mümkün olması və bunların cəmi bir semantik (izosemantik) sıraya aid olması kimi başa düşülür.

Etimologiya və sözün daxili forması. Etimoloji təhlil zamanı sözün daxili formasını yaddan çıxarmaq olmaz. Sözün etimologiyası sözün daxili formasından genişdir. Həmin dildə olan sözlərin hamısını əhatə edir. Daxili forma ona tabedir. Sözün daxili forması üçün sözün canlı strukturu əsasdır, sözün ilkin mənası onun öz strukturundan irəli gəlir. Sözün strukturu onun ilkin mənasını aydın təsvir edir. Etimologiyada həmin əlaqə daha mürəkkəbdir. Sözün daxili forması etimologiyanın xüsusi, sadə və əyani tipidir. Məhz buna görə də etimologiya probleminin ilkin öyrənilməsini sözün daxili forması ilə əlaqələndirmək daha münasib və olverişlidir. "Azərbaycan" sözü "günəbaxan" daxili formasına görə rus dilindəki "podsolneçnik" sözünə nisbətən daha aydındır. Çünki həmin sözün hər iki komponenti ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənalarnı "günəbaxan" sözünün tərkibində də saxlayır, daha doğrusu, hər iki söz dilimizdə işlədilir, mövcuddur, mənalarnı məlumdur.

Sözün etimoloji-tarixi təhlilinə ada sözü nümunə göstərmək olar:

Ağa sözü türk dillərində müxtəlif mənalardadır: cənab, baba, qardaş, böyük bacı, bibi, xala, böyük qardaş. Bu sözün kökü ağmaq (böyümək, qalxmaq, çıxmaq) felinin kökü "ag"dir (Zərinözədə). Qədim türk abidələrində həmin fel qalxmaq, çıxmaq, yüksəlmək, yuxarı qalxmaq, qabarmaq mənalarnı geniş dairədə işləmişdir. Ağa sözü iki mənada işləmişdir: biri, qalxmaq, çıxarmaq; ikinci mənası haqqında müxtəlif fikirlər var: 1) Vambergə görə, bu söz boz, gümüşü, ay mənalarnı olan ak, ay sözləri ilə əlaqədardır. Sevortyana görə isə, ağa sözünün mərkəzi mənası qoca, qocalmaq olan ak, ağ sözləri ilə bağlıdır. Yeçqorova görə, ağa sözü, görünür, kay, çağırış formasından əmələ gəlmişdir.

Ağa Azərbaycan yazılı abidələrində heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Məzmunca övvəlki mənasını itirərək müxtəlif yeni mənalar qazanmışdır. Müasir Azərbaycan dilində hakim, istismarçı sinifləri təmsil edən bu söz indi müraciət formasında işlədilməkdədir.

Sözdə müxtəlif mənalar əmələ gəlir, çoxmənalı olur. Sözün ilkin etimologiyasının getdikcə unudulması daxili formanın şəffaflığına mane olur, aydınlıq azalır. Sözün ilkin etimologiyasının unudulması prosesi bütövlükdə qanunauyğun və mütərəqqi hadisədir, dilin inkişafı ilə sıx bağlıdır. Sözün ilkin mənası ilə onun sonrakı mənası biri-birinə uyğun gəlməyə bilər. Sözün ilkin etimologiyasının unudulması dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi, tədricən sözlərin ayrı-ayrı əşya və hadisələrdən mücərrədləşmiş əşya və hadisələrə keçməsi, sözlərin çoxmənalılığa doğru inkişafının nəticəsidir.

Sözün ilkin mənası və xalq etimologiyası. Dilçilikdə "etimologiya" termini ilə yanaşı "xalq etimologiyası" istilahı da işlədilir. "Xalq etimologiyası" ifadəsinə XIX əsrin ortalarında alman dilçiliyində rast gəlinir. Orada bu anlayış ədəbi dildəki sözlərin xalq tərəfindən düzgün başa düşülməsi təsiri ilə əlaqələndirilir.

"Xalq etimologiyası" danışqda təsadüfi oxşarlıq, sövti uyğunluq və ya təhrif etmə yolu ilə tələffüzü çətin olan, mənası anlaşılmayan sözlərin ana dilindəki anlaşılan sözlərin mövqeyindən çıxış edərək mənalandırılması nəticəsində yaranır. Danışan şifahi nitqində mənasını başa düşmədiyi alınma sözləri mənimsəmək, yadda saxlamaq üçün gündəlik həyatda işlətdiyi ona məlum olan sözlərə uyğunlaşdıraraq dərk etməyə çalışır. O həmin sözləri məlum sözlərlə əlaqələndirərək bənzətmə yolu ilə yadda saxlamaq istəyir. Danışan fikirləşmir ki, alınma sözləri öz həqiqi mənasından uzaqlaşdıranda, təhrif edəndə ya yeni söz, ya da mənasız səs yığını alınar. Məsələn, univermaq əvəzinə onbarmaq, pasport əvəzinə başburt, başbilet, qrafinya əvəzinə qrafingə, sürpriz əvəzinə süprüz işlədilməsi "xalq etimologiyası"na nümunə ola bilər.

"Xalq etimologiyası" elmi məlumatlara əsaslanmadan və elmi dəlillərlə möhkəmləndirilmədən sözün mənasını izah etməyə və ya qohum sözlərlə əlaqəsini müəyyən etmək üçün xalis oxşarlığa görə

əsaslandırılır.

"Etimologiya" sözlərin mənşəyini qanunauyğunluq əsasında öyrənir. "Xalq etimologiyası" isə təsadüfi oxşarlığa, sövti uyuşmaya əsaslanır. O, sözün mənaca motivləşməsidir. "Xalq etimologiyası" sözlərin qanunauyğun yaranma prosesinə, genetik əlaqəsinə yox, başqa sözlərin mənə və səslənməsinə təsadüfi uyğunluğu ilə şərtlənir. Bu daha çox özünün əsl etimoloji əlaqəsini itirmiş və ya başqa dillərdən alınmış sözlərdə özünü göstərir. Nəticədə söz morfoloji-fonctik qabığı dəyişir.

"Xalq etimologiyası"nı ayrı-ayrı adamların fərdi assosiasiyasına görə - sözləri dərk etmə dərəcəsinə, elmi hazırlığına görə müəyyənləşdirmək olar. Adətən, bu hadisə daha savadsız və ya az savadlı adamların nitqində müşahidə olunur. Əlbəttə, "xalq etimologiyası"na həmişə "uydurma" və ya "yalançı" etimologiya, sözlərin mənalarının düzgün izah olunmaması kimi yox, qanunauyğun canlı bir proses, lüğət tərkibinin inkişafını tarazlayan önəmlərdən biri kimi baxmaq lazımdır.

Motivləşmə yeni sözlərin yaranmasında, onların başa düşülməsində böyük rol oynayır: dilin ifadəliliyinə və obrazlılığına təsir edir. Həyatın bu və ya digər hadisəsini başqa hadisələrlə əlaqələndirməyə imkan verir. Dildə sözlərin motivləşməsi "xalq etimologiyası" hadisəsinin yaranmasına xidmət edir.

ONOMASTİKA

Ad insanların öldə etdiyi ictimai-mədəni və sosial nailiyyətdir. "Ad fərqləndirici nişandır, gözə çarpan hər hansı bir əlamətdir ki, mən predmeti öz totallığı halında təsəvvür etmək üçün həmin əlaməti predmetin nümayəndəsi, predmeti səciyyələndirən bir əlamət hesab edirəm" (Hegel). Ad fərqləndirmə funksiyasının gerçəkliyidir. Adların yaranması tarixi, ictimai və coğrafi anlayışlarla bağlıdır. Adlar, əsasən, dörd funksiya yerinə yetirir: 1) ünvanıdemə, 2) maarifləndirmə, 3) coğrafiya, dilçilik, tarix və digər elm sahələri üçün əsas mənbə olması, 4) ideoloji funksiya.

Adlar iki yerə bölünür: a) ümumi adlar, b) xüsusi adlar.

Ümumi adlar ayrı-ayrı şəxsləri, əşyaları və hadisələri aid olduğu eyni cinsli şəxs, əşya və hadisələrin ümumiləşdirilmiş ümumi adını ifadə edir. Bu adları növünə, cinsinə, çeşidinə və s. görə qruplaşdırmaq olar; məsələn: alma, armud, ərik, giləs, albalı və s.

Xüsusi adlar ayrı-ayrı şəxsləri, əşyaları, hadisələri aid olduğu eyni cinsli başqa şəxs, əşya və hadisələrdən fərqləndirməyə xidmət edir. Ümumi adlara nisbətən xüsusi adlara maraq daha güclüdür. Bu da, təbii, çünki xüsusi adlarda xalqın adət-ənənəsi, məişəti və milli xüsusiyyətlərini əks etdirən əlamətlərin izləri qalır. Onlarda gizli, sirli, incə və maraqlı cəhətlər çoxdur.

Advermə kortəbii və təsadüfi yox, xalqın adət-ənənəsi, arzusu ilə əlaqədar olan ictimai hadisədir. Ad bu və ya digər insan kollektivinin ünsiyyət və münasibətdə olan üzvlərini, coğrafi anlayışları və başqa varlıqları biri-birindən fərqləndirmək ehtiyacından doğur. Dilçilikdə xüsusi adları öyrənən və tədqiq edən sahə onomastika adlanır.

O, əşya və hadisələrin leksik və leksik-frazeoloji vasitələrlə ifadə olunma qanunauyğunluğunu və prinsiplərini, xüsusi adların qanunauyğun inkişaf tarixini, fəaliyyətini tədqiq edir. Xüsusi adlar yalnız insanlar tərəfindən yaradılmış əşya və obyektləri əcyil, həm də

maddi aləmdəki bütün təbii coğrafi obyektləri, yer küresindən kənar varlıqları da əhatə edir. Onomastik tədqiqat struktur və müqayisəli-tarixi metodlarla diaxron və sinxron planda aparılır.

"Onomastika" (yun. *onoma* ad+*tika* - elm, advermə mədəniyyəti) termini dilçilikdə üç mənada işlədilir: 1) onomasiologiyanın bir bölməsi olub, xüsusi adları tədqiq edən sahə, 2) bu və ya digər dilə məxsus xüsusi adların toplusu, 3) müəyyən bir dilə məxsus xüsusi adların sistemi.

Onomastika dilçiliyin bir sahəsi olsa da, məntiq, tarix, sosiologiya, etnoqrafiya, coğrafiya, ədəbiyyatşünaslıqla da əlaqədardır. Tarixçilər, etnoqraflar, coğrafiyaçılar, ədəbiyyatşünaslar öz tədqiqatlarında onomastikaya müraciət edirlər. Ona köməkçi, yardımçı bir fənn kimi baxırlar. Çünki bu fənnin özü təbii bir elm kimi yaranmışdır.

Dillə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsində ön əsas məsələlərdən biri də sözlə məfhumun əlaqəsidir. Xüsusi adların ümumi və müərrəd cəhətlərini məntiqsiz başa düşmək bir qədər çətindir. Ona görə dilçilər xüsusi adların tədqiqi zamanı məntiqə müraciət etməli olurlar.

Etnoqrafiya xalqın maddi, mədəni, mənəvi, ictimai inkişafını və yaranmasını öyrənən bir elm kimi xalqların yerləşməsinə, onların mədəniyyətlərinin biri-birinə qarşılıqlı təsirini, folklor süjetini, onların dini baxışlarını, ənənəsini tədqiq edir. Yeni doğulmuş və ya yaşlı adamların adları müəyyən adət-ənənə ilə əlaqələndirilir. Buna görə də etnoqrafiyada onomastikaya böyük maraq doğur.

Bu və ya digər şəxsin dil seçməsi onun aid olduğu mədəni-tarixi birliyi ilə, cəmiyyətin etnik tərkibi ilə və ya ictimai kollektiv tərəfindən müəyyən edilir. Adlar adamların istəyindən asılı olmayaraq, cəmiyyətin mədəni və ictimai həyatını əks etdirir. Adların tərkibi cəmiyyətin "şəxsiyyətini" səciyyələndirir. Adlar bir sıra ictimai funksiyalar yerinə yetirərək dilin qanunları əsasında yaşayır, fəaliyyət göstərir və inkişaf edir.

Toponimlər coğrafiya ilə bağlıdır. coğrafiya coğrafi adları dəqiqləşdirməyə səy edir, onların alınma yollarını, transkripləşdirmə qaydalarını araşdırır. Adlar bədii əsərlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar əsərin ideyasını, məzmununu açmağa kömək edir.

Personajların adı və familiyalarını, onların zaman və məkanca kimliyini səciyyələndirən on yaxşı vasitə ola bilər.

Dilçilik metodları ilə adların dilə münasibəti müəyyən edilir, onların fonetik və fonematik qanunauyğunluğu, morfoloji dəyişməsi, struktur tipləri meydana çıxarılır. Yazılı abidələrin tekstoloji təhlili aparılır, müəyyən dövrdə atributivliyi və dialektikası, yazılış müxtəlifliyi, formaları aşkar edilir.

Onomastika semasiologiya ilə daha sıx bağlıdır. Hər ikisi söz və onun mənasını öyrənir. Lakin tədqiqətmə baxımından biri-birinin diametral əksini təşkil edir.

Onomastik leksika şəxs, qəbilə, tayfa, xalq, millət, yer, heyvan, quş adları, səma cisimlərinin fərqləndirilməsində istifadə olunan xüsusi sözləri və s. əhatə edir.

Onomastik vahidlər mənsub olduğu dilin ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir. Onomastik vahidlərin hər biri ictimai işarədir. Onomastik vahidlərin tədqiqi bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir: a) ana dilinin lüğət tərkibinin bütövlükdə səciyyəsini vermək üçün onomastik vahidlərin tədqiqi son dərəcə vacibdir, b) onomastik vahidlərin çoxunda indi dildə olmayan forma və anlayışların izi qalır, c) onomastik materialın öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya və coğrafiya elmlərinin bir sıra problemlərinin açılmasına kömək edir, ç) onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi mədəniyyətinə təsir edən vasitələrdir (A.Qurbanov).

Müasir dilimizin onomastik sistemi dil terminləri ilə zəngindir. Burada antroponimlər, etnonimlər, toponimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər və krematonimlərin müxtəlif yolları, struktur əlamətləri, dil tərkibi və s. kimi səciyyəvi cəhətləri öz əksini tapır.

Onomastik vahidlər quruluşca sadə (Bakı, Aydın, Araz, Quba və s.), düzəltmə (Babalı, Bəkirlük, Armudluq, Əriklik, Qızılcıq, Qışlaq, Səlikcə və s.), mürəkkəb (Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Qazıməmməd, Hacıqabul, Nənəqız, Sarıköynək və s.) olur.

Dilin onomastikası, onu təşkil edən vahidlər, hadisə və qanunlar da dilin ümumi leksik tərkibində xüsusi sistem təşkil edir.

Onomastikanın əsas tədqiqat obyektı üç aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: 1) antroponimika, 2) etnonimika, 3) toponimika, 4) hidronimika, 5) zoonimika, 6) kosmonimika, 7) krematonika, 8) mifonimika.

Antroponimlər. Azərbaycan dilində olan antroponimlərin toplusu deməkdir. Antroponim yunan mənşəli *anthropos* (insan) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bunun mənası “şəxs adı” deməkdir. Antroponimika antroponimlərin əmələ gəlməsi qanunauyğunluqlarını, ad sistemində yerini, inkişafını, dəyişməsini, digər ad kateqoriyaları ilə qarşılıqlı əlaqəsini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir. Antroponimikaya aşağıdakı ad kateqoriyaları daxildir: 1) xüsusi rəsmi şəxs adları, 2) etnonimlər, 3) etnonimlər, 4) zoonimlər, 5) mifonimlər.

Ad şəxsin hüquqi və ictimai əlamətləri əsasında müəyyənləşir, cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayır, onun ayrılmaz hissəsidir. İnsanlara verilən adlar ömürlükdür. O, dövlət tərəfindən rəsmiləşdirilir. Ad şərəf, rəşadət, tarix və gələcək üçündür.

Xüsusi şəxs adlarını altı yerə bölmək olar: 1) rəsmi şəxs adı, 2) ata adı, 3) фамилия, 4) təxəllüs, 5) ləqəb, 6) titul və fəxri adlar.

Rəsmi ad. Bu və ya digər şəxs adı, əsasən, valideynlər verir və bu ad rəsmi dövlət idarələrində qeydə alınır. Azərbaycan xüsusi şəxs adları verildikən müxtəlif canlılara, müxtəlif təbii obyektlərin adlarına, ümumən müxtəlif anlayışlara aid adlardan istifadə edilir. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) heyvan adları: Aslan, Bəbir, Ceyran, Maral və s.;

2) quş adları: Laçın, Tərən, Tovuz, Göyərçin, Durna, Kəklik, Turac və s.;

3) meyvə adları: Badam, Püstə, Xurma, Gilas, Heyva, Nabat və s.;

4) çiçək adları: Nərgiz, Qızılgül, Bənövşə, Yasəmən, Çiçək və s.

5) qiymətli daş-qaş adları: Yaqut, Firuzə, Almaz, Zümrüd və s.;

6) fəza cisimlərinin adları: Səyyarə, Qemər, Xurşud, Aftab, Ulduz, Zöhrə, Ülker, Günəş və s.

Mənşəyinə görə şəxs adları iki yerə ayrılır:

1) alınma adlar: Əhməd, Musa, Əli, Örnər, Həsən, Hüseyn,

Məhəmməd, Faiq və s.;

2) milli adlar: Aydəmir, Ağa, Bayram, Qara, Atakişi, Əmikişi, Aslan, Solmaz, Sevil, Sevinc və s.

Familiya valideynlərin öz övladlarına verdiyi hüquqi mənalı və bir ailənin ümumi adıdır. Familıya şəxsin ailəsinin mənsub olduğu nəslin adını bildirir. Familiya nəsil adıdır. Familiya termini latınca ailə, ailə adı, nəsil adı anlayışına uyğun gəlir. "Famulus" ev quşu, familiya isə bir adamın ixtiyarınca olan qulların toplusu deməkdir.

Azərbaycan dilində familiya -lı (-li, -lu, -lü), -ı (-i, -u, -ü), -zadə, -ğul, -ov, -ova, -yev, -yeva formaları ilə ifadə olunur.

Təxəllüs. Şəxsin müəyyən münasibətlə əlaqədar öz şəxsi zövqünə uyğun seçdiyi və ya vaxtilə görkəmli şəxslərin senzurdan özlərini yayındırmaq məqsədi ilə qəbul etdikləri ada təxəllüs deyilir. Məsələn, Vurğun - Səməd Vurğun, Gəncəvi - Nizami Gəncəvi, Şirvani - Seyid Əzim Şirvani və s.

C.Məmmədquluzadə öz əsərlərini Molla Nəsrəddin, Molla Əmi, Qoca, Karton, Lağlağı, Vızvıza, Mozalan, Hərdəmxoyal imzaları ilə çap etdirmişdir.

Hər bir təxəllüsün arxasında müəyyən məna durur. Məsələn, Səhhət sağlamlıq, Şaiq şövqlü, həvəsli, Vurğun vurulmuş, Müşfiq mehriban, Sabir səbrli və s.

Təxəllüslər işlənmə dərəcəsinə görə iki cür olur: müvəqqəti təxəllüs, daimi təxəllüs M.Ə.Sabir "Molla Nəsrəddin" jurnalında müxtəlif gizli imzalarla çıxış etmişdir, lakin o, Sabir təxəllüsü ilə tanınmışdı.

Azərbaycan dilində yarannuş təxəllüsləri semantik cəhətdən müxtəlif cür qruplaşdırmaq olar 1) toponimlər əsasında yarananlar: Nizami Gəncəvi, Xətib Təbrizi. M.S.Ordubadı və s.; 2) zoonimlər əsasında yarananlar: Tağı Şahbazi Simurq, Mirzə Abbas Şahin və s.; 3) kədər, sevinc, məhəbbət, dostluq hissələrini ifadə edən sözlər əsasında yarananlar: Şair Həbili, İsmayıl bəy Nakam və s.

Ləqəb. Şəxsə xüsusi adından başqa, keyfiyyətinə, xüsusiyyətinə, başqaları ilə münasibətinə görə verilən ad ləqəb adlanır. Ləqəb fərdi, ailəvi və məhəlli xarakterli olur.

C.Məmmədquluzadənin "Danabaş kəndinin əhvalatları" əsərində ləqəbin nümunələri verilmişdir: "Belə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm uğunub gedərsən. Məsələn, Girdik Həsən, Dəvə Heydər, Yalançı Səbzəli, Eşşək Muxtar, Dovşan Qasım, müxtəsər bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində həddsizdir".

Titullar. Feodal və burjua cəmiyyətində insanlara dövlətinə, hörmətinə, dinə münasibətinə və vəzifəsinə görə verilmiş adlar titul adlanır. Məsələn, Hacı (Əhməd), Seyid (Məmməd), İman (Hüseyn), Mürşüd, Paşa, Mirzə, Vəzir, Sərdar, Soltan və s.

Etnonimlər dilçilikdə tayfa, qəbilə, millət, xalq adlarının toplusudur. Etnonim yunan mənşəlidir. Bu termin iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: etnos - xalq + onoma - ad. Bunun mənası "xalq" deməkdir.

Etnonimlər tayfa, xalq və millət adlarıdır. Belə adlar bu və ya digər dildə danışan xalqın yaşadığı yeri, əlaqədar olduğu tayfayı müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Azərbaycanla bağlı çoxlu etnonim var. Azərbaycan tarixində Əfşar, Əfşan, Padar, Tənlə, Çaxırlı, Xələc, Bayat, Muğ, Düyərli, Baharlı, Əfqan, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Qaşqay və s. etnonimlər var.

Erkən orta əsərlərdə xəzər, bolqar, suvar, tərətər, avar, cələncər, qıpçaq və s. etnonimlər mövcud idi, X-XII əsrlərdə oğuz tayfaları və XIII-XIV əsrlərdə monqol-türk tayfalarının işğalı nəticəsində Azərbaycanda bayat, qacar, əfşar, xələc, bayandur, düyər, eymur və s. etnonimlər meydana gəlmişdir.

Toponimlər. Hər hansı bir yerin coğrafi adlarının toplusu toponimika adlanır. Toponim yunan mənşəlidir. Bu termin iki yunan sözündən əmələ gəlmişdir: topos-yer+onoma-ad. Bu termin dilçilikdə "yer adı" mənasında işlədilir.

Toponimika yer adlarının əmələ gəlməsi qanunauyğunluğunu, inkişafını, dəyişməsinə, funksiyasını, leksik-semantik və s. xüsusiyyətlərini öyrənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki toponimlər dil tərkibinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) Azərbaycan dilinə mənsub olan toponimlər;
- 2) ərəb və fars dillərinə mənsub toponimlər;
- 3) rus dilinə mənsub olan toponimlər;
- 4) Qafqaz dillərinə mənsub olan toponimlər;
- 5) dil mənsubiyyəti məlum olmayan toponimlər;

Dilmizdəki toponimik sözləri formalaşma, dildə təşəkküləpma, tarixilik, yaranma baxımından üç qrupa ayırmaq olar: 1) ən qədim toponimlər (Qəbələ, Dərbənd, Qafqaz, Aran, Alban, Midiya və s.); 2) qədim toponimlər (Şabran, Şirvan, Bakı, Şəmki, Bərdə, Şəki və s.); 3) yeni toponimlər (Günəşli, Cəlilabad, Füzuli, Beyləqan və s.).

Azərbaycan toponimiyasının müxtəlif növləri var: **oykonimlər** (yaşayış məntəqələrinin xüsusi adları): Biləcəri, Buzovna, Binəqədi, Hövsan, Yevlax, Naftalan, Sumqayıt, Ağstafa, Ağsu və s.; **urbanimlər** (şəhər daxili prospekt, küçə, meydan, bazar, bina, qala və s. adları): Füzuli meydanı, Azadlıq prospekti, Nəsimi bazarı, Şuşa qalası, Xəqani küçəsi və s.; **xronimlər** (məbəyyən inzabati ərazi bölgüsünə malik rayon, vilayət, respublika, ölkə adları): Azərbaycan, Naxçıvan, Abşeron, Qazax, Xanlar və s.; **oronimlər** (dağların, dərələrin, yüksəkliklərin adları): Şahdağ, Qaratəpə, Muğan düzü, Qarayazı meşəsi, Murovdağ silsiləsi, Nabat qışlağı və s.

Hidronimlər. Təbii (okean, dəniz, göl, çay, bulaq) və süni yollarla yaradılmış su obyektlərinin xüsusi adlarının toplusu hidronim adlanır. Hidronim yunan mənşəli sözdür. Bu termin hudos (su) və onoma (ad) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Hidronimika hidronimlərin meydanagəlməsi qanunauyğunluğunu, inkişaf və funksiyasını öyrənən sahədir. Azərbaycan hidronimlərinin obyektləri bunlardır: okean adları: Sakit okean, Hind okeanı və s.; dəniz adları: Qara dəniz, Oxot dənizi, Aralıq dənizi və s.; çay adları: Araz, Kür, Xram, Alget və s.; bulaq adları: Qırx bulaq, Daş bulaq və s.

Zoonimlər. Ev quşları və ev heyvanlarının, vəhşi heyvanların adlarını öyrənən sahə zoonimika adlanır. Zoonimika bütün heyvan və quşların xüsusi adlarının yaranmasını, funksiyasını, leksik-semantik

və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir. Zoonim termini iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: zoon-heyvan+onoma-ad.

Zoonimlər Azərbaycan folklorunda, klassik və bədii ədəbiyyatda canlı danışıq dilində zəngin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir: hut-hut, isaq-musaq, şanapipik, yanalaq, turac, bülbül və s.

Zoonimlərə aşağıdakı ad qrupları daxildir; at adları: Boz ayqır, Qonur at, Qırat, Dürat, Qəmərnişan madyan, Qarabağ atı və s.; inək adları: Qızıl, Xınalı, Alabəzək, Sarıqız, Durna, Mərcan, Sarı gül və s.; qoyun və keçi adları: Ağgöz, Kərə, Çal, Kəlbuz, Təkbuynuz, Çəliş, Təkə, Dıvır və s.; it adları: Bənək, Xallı, Bollu, Bozdar, Cənbər, Qorxmaz, Toplan və s.

Zoonimlər ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölünür: ümumi zoonimlər: kəklik, durna, qırqovul, göyərçin və s.; xüsusi zoonimlər: Məstan (pişik adı), Alabaş, Dəmir, Topuş (it adı).

Kosmonimlər. Astronomik - səma cisimlərinin adlarını öyrənən sahəyə kosonimika geyilir. Kosmonim termini iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: kosmos-kainat+onoma-ad

Kosmonimlərə Yupiter, Mars, Ay, Günəş, Karvanqıran, Qəmər və s. adlar daxildir.

Ktematonimlər. Maddi-mədəniyyət abidələrinin, elm və texnika ilə, mənəvi mədəniyyətlə bağlı olan əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və sairələrin adlarını öyrənən sahə ktematonim adlanır. Ktematonim yunan mənşəli termindir. Bu, iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: ktematos-əşya, cisim+onoma-ad.

Ktematonimlərə aşağıdakı sahələrin adları daxildir: şirniyyat adları: "Çinar", "Bənövşə", "Qaraçuş" və s. konfetlər; tufəng adları: "Aynalı", "Beşaçılan", "Dayandoldurum" və s.; mineral su adları: "Badamlı", "Sirab", "İstisu", "Turşsu" və s.; nəşriyyat adları: "Azərbaycan", "Azərbaycan məktəbi", "Azərbaycan müəllimi" və s.; musiqi əsərlərinin adları: "Kos-kos", "Gülçiçək", "Ay qız, ay oğlan", "Rast", "Şur", "Mahur" və s.

Mifonimlər. Mifonimlərin toplusunu öyrənən sahə mifonimika

adlanır. Mifonim termini iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir: mythos-əfsanə+onoma-ad.

Mifonimlər, həqiqətən, mövcud olmamış insan, heyvan, quş, bitki, xalq, coğrafi adlardan bəhs edir: əjdaha, cənnət Səməndər, Rizvan, Bəhmən (əfsanəvi pəhləvan), Simurq, Humay (xəyali quş), Tuba (cənnətdə bitən ağac), hürü (cənnət quşu) və s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

Dilin leksik sisteminin vahidi kimi sözün iki statusu var: birincisi, müstəqil nominativ vahid (onomatem) cümlədə real funksiyası mücərrədləşmiş statusu, ikincisi, sintaktik söz statusu, cümlənin elementidir. Onun tərkibində digər sözlərlə hirləşərək söylənilmiş fikrin ümumi mənasının yaranmasında iştirak edir.

Dilin lüğət tərkibi sistem yaradan bütün əsas tiplərinin struktur əlaqəsi ilə bağlı olan vahidlər kimi meydana gəlir: 1) iyerarxik (vasitə-funksiya), 2) ifadə olunma münasibəti, 3) paradigmatik, 4) sintaqmatik, 5) variant münasibəti.

Bütün bunlar lüğət tərkibini mürəkkəb, lakin vahid sistem kimi qəbul etməyi düşünməyə əsas verir.

Azərbaycan dilinin leksikasını iki əsas aspektdə - sosiolinqviistik və sistem-semasioloji - öyrənmək olar.

Dildə olan bütün sözlərin frazeologizm və terminlərin toplusu lüğət tərkibi adlanır. Dilimizin lüğət tərkibi söz, frazeologizm və terminlərlə zəngindir. Dilin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Lüğət tərkibi dil üçün zəruri materialdır. Bu material əsasında söz birləşmələri, cümlələr yaradılır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər məşəcə olduqca müxtəlifdir.

Leksik qruplar üslubi və semantik cəhətdən eyni cinsli planında, çox hallarda, onların dildə əmələ gələn genetik əlaqələri müəyyənləşdirmə baxımından heç də həmcins deyil.

Xüsusi leksikaya, ilk növbədə, terminlər aiddir. Elm və peşə terminləri toplusu terminologiya adlanır.

Adətən, sistem üçün aşağıdakılar səciyyəvidir: 1) sistem biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədar olan elementlərin kompleks bütövlüyü; 2) o,

xüsusi birlik yaradır; 3) hər araşdırılan sistem daha yüksək qaydada özündə sistemin elementlərini təqdim edir; 4) hər araşdırılan sistemin elementləri, öz növbəsində, daha aşağı qaydanın sistemi kimi çıxış edir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sisteminin əsas keyfiyyət dəyişməsi üç cəhətlə bağlıdır. 1) elmi-texniki inqilab əsasında intensiv terminoloji inkişaf; 2) lüğətə qeyri-terminoloji xarakterli yeni sözlər daxil edilir; 3) xüsusi üslubi leksika, üslubca əsaslandırılmış leksikanın sonrakı inkişafı, o cümlədən saysız-hesabsız söz bölgüsü.

Külli miqdarda xüsusi terminologiyanın intensiv inkişafı, dilin ümumi intellektuallaşması alimlərin digər ictimai-şüurunun formaları arasında faktik olaraq əsl dünya dil mənzərəsi partladılmışdır. Belə ki, leksikada sistemlər sisteminin iki sistemini ayırmaq məqsəduyğundur: 1) təxəminən ideoqrafik lüğətlərdə şüurda birləşdirilməsi qədimdir, yenidən əmələ gətirilir; 2) müasir elmin elmi-texniki cəhətdən ümumi olan yenidən təkrarlanır və sahələr lüğətlərində - tezauruslarda əks olunur.

Çoxmənalı sözlərin olması, əsas leksik reallığın məfhum və dilin leksik-semantik səviyyəsi üç cür meydana gəlir: Azərbaycan xalqının leksikası Azərbaycan ərazisində və ondan kənarında yaşayan azərbaycanlıların işlətdiyi sözlərin hamısını, bütün yaşlı nəslin, insanların bütün mədəni təbəqələrinin inkişafı, bütün peşələrin hamısının işlətdiyi sözləri, terminləri nəzərə almaqla hamısını əhatə edir. Bunlar butöv tən şəkildə milli Azərbaycan dilinin leksikasını təşkil edir. Milli Azərbaycan dilinin bütün leksik ehtiyatına tam yiyələnə bilən bir şəxs yoxdur. Milli Azərbaycan dilinin bütün leksik ehtiyatını bilmək üçün ədəbi dili, bütün elmlərin xüsusi terminoloji leksikasını, dialektlərinin hamısını, bütün jarqonları və s. bilmək, mənimsəmək və anlamaq lazımdır. Şübhəsiz, bu mümkün deyildir. Azərbaycanlıların hansı dairəsinin işlətdikləri sözlər baxımından, Azərbaycan dilinin leksikasını belə təsnif etmək olar: ümumxalq leksikası, dialekt leksikası, xüsusi leksika, xüsusi jarqon leksikası.

Ümumxalq leksikasına yaşayış yerindən, peşəsindən, hətət tərzi ilə əlaqədar olmayan bütün azərbaycanlıların başa düşdüyü və

işlətdiyi sözlər daxildir: 1) ümumədəbi dilin izahlı lüğətində leksik-semantik səviyyə qarşı qoyulur; 2) terminoloji lüğətlərdə ədəbi dilin təsvirinin funksional müxtəlifliyinə aid olur. O, alleleksik sistemə qarşı qoyulur; 3) mətn səviyyəsində söz formaları ilə işimiz yoxdur. Sözlər qrammatik cəhətdən iki yerə bölünür: dəyişən və dəyişməyən. İsim, sifət, əvəzlik, fel, say məntdə müxtəlif formalarda çıxış edə bilir, dəyişməyən sözlər isə ancaq bir formada olur, məsələn: lakin, ancaq, yox, birdən və s.

Dilin müxtəlif sistemləri (lüğət tərkibi, lüğət fondu və qrammatik quruluşu) arasında qarşılıqlı əlaqə və münasibət vardır. O, uzun tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin formalaşmağa başladığı gündən mövcuddur. Lüğət tərkibi xalqın həyat şəraitini, inkişaf səviyyəsini, məşğuliyyətini əks etdirir. Məsələn, eskimosların yaşadığı yer ilin çox vaxtı qarla örtülmüş olur. Ona görə də onlarda qarın 40-a yaxın adı var. Ərəblərdə dəvənin 200 adı məlumdur. Sibir xalqlarının dilində ovçuluqla, dəniz və balıqçılıqla (məşğuliyyətinə görə) əlaqədar xeyli söz mövcuddur.

Xalqın təsərrüfatı, ictimai və mədəni həyatı, məişəti dəyişdikcə və inkişaf etdikcə onun lüğət tərkibi də mürəkkəbləşir, zənginləşir. Dilin zənginliyi və inkişafı lüğət tərkibinin zənginliyi və çoxcəhətliyi ilə əlaqədardır. Lüğət tərkibi özlüyündə götürüldükdə hələ dil deyildir, o olsa-olsa, dil üçün tikinti materialıdır. Tikinti materialları tikinti işində hələ binanın özü olmadığı kimi, dilin lüğət tərkibi də hələ dilin özü deyildir, hərçənd tikinti materialları olmasa, bina tikmək mümkün olmadığı kimi, dilin lüğət tərkibi də olmasa, heç bir dil təsəvvürə gətirilə bilməz, lakin dilin lüğət tərkibi dilin qrammatikasının ixtiyarına keçdikdə çox böyük əhəmiyyət qazanır, çünki dilin qrammatikası sözlərin dəyişməsi qaydalarını, sözlərin cümlədə birləşməsi qaydalarını təyin edir və beləliklə, dilə səlislik, mənalılıq verir. Qrammatika sözlərin dəyişməsi və cümlədə sözlərin birləşməsi qaydalarının məcmuudur. Deməli, dil məhz qrammatikanın sayəsində insan fikirlərini maddi dil şəklində salmaq imkanı əldə etmiş olur.

Qrammatikanın əsas xüsusiyyəti odur ki, o, konkret sözləri deyil,

hər cür konkretlik xaricində sözləri nəzərdə tutur, sözlərin dəyişməsi haqqında qaydalar verir. Qrammatika istər sözlərdə, istərsə də cümlələrdə xüsusi və konkret halları nəzərə almayaraq, sözlərin dəyişməsində və cümlələrdə sözlərin birləşməsində əsas ümumi cəhəti götürür və bundan qrammatik qaydaları, qrammatik qanunları düzəldir.

Qrammatika insan təfəkkürünün uzun sürən abstraktlaşdırma fəaliyyətinin nəticəsidir, təfəkkürün çox böyük müvəffəqiyyətlərinin göstəricisidir. Dilin qrammatik quruluşu, onun əsas lüğət fondundan daha yavaş dəyişilir. Bir neçə dövr ərzində yaranan və dilin iliyinə işləyən qrammatik quruluş, əsas lüğət fondundan daha yavaş dəyişilir. Qrammatik quruluş zaman keçdikcə dəyişikliklərə uğrayır, təkmilləşir, öz qaydalarını yaxşılaşdırır və düzətləşdirir, yeni qaydalarla zənginləşir, lakin qrammatik quruluşun əsasları çox uzun müddət qalır, çünki tarixin göstərdiyi kimi, bu əsaslar bir sıra dövrlər ərzində cəmiyyətə müvəffəqiyyətlə xidmət edir. Beləliklə, dilin qrammatik quruluşu və onun əsas lüğət fondu dilin əsasını, onun spesifikasiyasının mahiyyətini təşkil edir. Dilin sabitliyi onun qrammatik quruluşunun və əsas lüğət fondunun sabitliyi ilə izah olunur. Dili, onun quruluşunu hər hansı təkə bir dövrün məhsulu hesab etmək olmaz. dilin quruluşu, onun qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu bir sıra dövrlərin məhsuludur. Onda ictimai həyatın, istehsalatdan bazis, bazisdən üstqurumun bütün növlərinə kimi bütün rəngarəngliyi ilə birbaşa, bilavasitə əks olunur. Bu, dilin istehsalla və başqa ictimai fəaliyyət sahələri ilə bilavasitə bağlılığını göstərir.

Xalqın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər, həyata real münasibət, yeni istehsalat üsulları, yeni texniki tərəqqi, elmi nailiyyətlər, kənd təsərrüfatındakı əsaslı dönüş, ictimai quruluşun dəyişməsi, istehsal, elm, mədəniyyət, ticarət, ədəbiyyatın inkişafı, siniflərin meydana gəlməsi, dövlətin yaranması - bütün bunlar dilin lüğət tərkibinə təcir göstərərək onun zənginləşməsinə səbəb olur. İctimai yaşayışı, istehsalatı, əmək əlaqələrini, yeni dünyagörüşü, ideologiyanı əks etdirən çoxlu yeni sözlər yaranır.

Dilimizin lüğət fondunun müəyyən hissəsini ümumi leksik fond təşkil edir. Bu anlayış həm xalqların birliyi, həm də qohum dillərin leksik vahidlərinin toplusu mənasında işlədilir.

Xalqların iqtisadi-siyasi və mədəni həyatının intensivləşdirilməsi, əməkdaşlığı və qarşılıqlı köməyi, dostluğunun inkişafı, rifah halın, mədəni və ümumtəhsil səviyyəsinin yüksəlməsi, milli ədəbi dillərin zənginləşməsi və möhkəmlənməsi, elm, texnika, incəsənət və ədəbiyyatın gur inkişafı görülən böyük mədəni və maarif işləri və s. nəticəsində mümkündür.

Birdilli və müxtəlifdilli xalqların ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni birliyi, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı zənginləşməsi xalqların ümumi leksik fondunun yaranmasına səbəb oldu. Ümumi leksik fond ancaq vahid çoxmillətli dövlət şəraitində yarana bilər, çünki bizim ölkədə bütün xalqlar qardaşlıq, dostluq, qarşılıqlı kömək, ümumi siyasi, ideoloji, iqtisadi və mədəni inkişafa əsasən birləşmişlər. Arı-ayrı millət və xalqların inkişaf perspektivləri və onların biri-birinə yaxınlaşması ümumi leksik fondun inkişafı və onun genişlənməsinin əsas şərtləridir.

Türkdilli xalqların dillərinin ümumi leksik fondunun yaranmasının səciyyəvi xüsusiyyəti xalqların qarşılıqlı siyasi, mədəni əlaqələri və dillərin birliyi şəraitində formalaşmasıdır.

Ümumi leksik fond çox vaxt beynəlmiləl leksika ilə eyniləşdirilir. Əslində isə, bunlar biri-birindən fərqlənir. Ümumi leksik fond beynəlmiləl sözlərə nisbətən tərkibcə daha zəngin və geniş, dilləri əhatə etməsinə görə müxtəlifdir. Beynəlmiləl leksika, əsasən, latın və yunan sözləri ilə əlaqədardır. Bunlar daha çox ictimai-siyasi məsələlərlə əlaqədar işlədilən terminlərdirsə, ümumi leksik fond xalqların qarşılıqlı ünsiyyəti, dostluğu şəraitində və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi əsasında formalaşmasıdır, insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Ümumi leksik fondadakı sözlər müxtəlif dillərin fonomorfoloji strukturuna, morfoloji sisteminə əsasən qanuniləşmişdir. Bununla belə, onlar mənə və funksiyaca eynidir. Belə ki, həmin sözlər fonetik tərkib və fonomorfoloji strukturca, mənəca xalqların ədəbi dillərinin

çoxunda eyni və ya yaxın olmalıdır.

Ümumi leksik fond tərkibinə görə maksimal və minimaldır. Maksimal ümumi leksik fond adı altında ictimai-siyasi, iqtisadi, əmək, istehsalat, elm-texnika, xalqların məişət və mənəvi həyat tərzini ifadə edən terminlər başa düşülür. Minimal ümumi leksik fond deyəndə, çox vaxt, ancaq ictimai-siyasi və elmi-texniki terminologiya yada düşür.

Ümumi leksik fondadakı sözlər məşəcə eyni və müxtəlif sistemli dillərə aiddir. Bu cəhətdən ümumi leksik fondu işlədilməsinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) müxtəlif sistemli dillərin sözlərindən ibarət ümumi leksik fond; 2) bir sistemli dillərin ümumi leksik fondu.

Birdili və müxtəlifdilli xalqların ümumi leksik fonduna *aqronom, aqrotexnika, zootexnika, artel, briqada, traktor, kombayn, matros, komissar, kapitan, mayor, general, tanker, kabinet, qlobus, parta, pero, avtobus, metro, vaqon, velosiped* və s. daxildir. Belə sözlər keçmiş sovet məkanında yaşayan xalqların dilində, lüğət tərkibində var. Onların hamısı eyni məna bildirir.

Bir ailə, bir dil qrupundakı dillərin leksikasında ümumi cəhətlər var; məsələn, Azərbaycan dili ilə türkənən, türk və qaqauz dilləri arasında fonetik, leksik və qrammatik yaxınlıq daha çoxdur. Qohum dillərin lüğət tərkibində də belə ümumi leksik fond mövcuddur, məsələn, türk dilləri üçün ailə, məişət, say, hərəkət və s. ilə əlaqədar söz qrupları ümumi leksik fond yaradır. Bununla belə, hər dilin öz spesifik qrammatik quruluşu, lüğət tərkibi, yazısı, tələffüzü, sözdüzəltmə qanunu, sözyaratma vasitələrinin sistemi var. Məsələn, *otbiçən, səstutan, suqovşağı, duyum, çimərlik, üzümçülük, mənimləmək* və s. sözlər Azərbaycan dilinə məxsus olub, onun sözdüzəltmə qaydaları əsasında yaranmışdır. Sözlər milli məişət, adət-ənənə, milli mədəniyyət, yerli flora və fauna ilə bağlıdır. Əşya və söz əlmləri arasında bir əlaqə mövcuddur. "Ölkənin təbiəti, ölkənin və xalqın tarixi insan şüurunda əks olunur, sözlə ifadə olunur. İnsanlar gedirlər, amma onların yaratdığı sözlər dilin əbədi tükənməz xəzinəsidir" (K.D.Uşunski).

Ümumi leksik fondu məna, yazılışı və tələffüzəcə iki yerə bölmək

olar: a) mənə, yazılış və tələffüzçə cəhətləri: *Moskva, Odessa, Tolstoy, Ural, Volqa, metro, kino, botanika, bioloq, filoloq, dramaturq, rejissor, radio, elektrovoz, mayor* və s.; b) mənə cəhəti, yazılışı və tələffüzçə fərqlənənlər: *general, büro, ton, teleqram, sement, meşşan* və s.

Lüğət tərkibinin dəyişməsi özünü iki şəkildə göstərir: bir tərəfdən, lüğət tərkibi yeni yaranan sözlərin hesabına zənginləşir və inkişaf edir, digər tərəfdən isə, onun dəyişməsi köhnəmiş, günün tələblərinə cavab verməyən sözlərlə əlaqədardır. Lüğət tərkibinin dəyişməsinin üç növü məlumdur: a) yeni sözlərin əlavəsi; b) köhnəmiş sözlərin dəyişməsi; c) müəyyən qrup sözlərin mənə dəyişməsi.

Lüğət tərkibi dilin fonetik sistemində və qrammatik strukturuna nisbətən daha dəyişkən və çevikdir. O, daim inkişaf, dəyişmə və zənginləşmədədir. Lüğət tərkibinin bu mənzərəsi xalqımızın həyatı, mədəniyyəti və inkişafı ilə bağlıdır, o, mənsub olduğu xalqın tarixini əks etdirir. O dildə danışanların hamısı bir dildəki sözləri eyni dərəcədə istifadə etmir. Başqa sözlə desək, həmin dilin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısını o dildə danışanların heç biri tam əhatədə bilmir. Hər adam ürünlük sözlərdən başqa öz ixtisası, təhsili, peşəsi ilə əlaqədar müəyyən kəmiyyətdə söz bilir. Deməli, hər bir adamın ürümü lüğət tərkibi ilə yanaşı, iş sahəsi, təhsili ilə əlaqədar öz ehtiyatı olur.

Lüğət tərkibi müxtəlif leksik-semantik söz qruplarının sistemindən ibarətdir. *Lüğət tərkibi* anlayışı adı altında bir dildəki sözlərin hamısı onların toplusu başa düşülür.

Dilin lüğət tərkibində özül əsas lüğət fondudur. Onun özünü bütün söz kökləri təşkil edir. Əsas lüğət fondu bir sıra dövrlərin məhsuludur, bir neçə əsrin yadigarıdır. Onu qısa bir müddətdə yaratmaq, yaxud məhv etmək qeyri-mümkündür. Uzun əsrlər boyu yaranmış və dilin əsasını təşkil edən əsas əlamətlərdən biri kimi, lüğət fondunun məhv edilməsi, aradan çıxması dilin iflasına, ünsiyyətin tamam pozulmasına gətirib çıxarardı.

Dilin dəyişməsi iki şəkildə olur: 1) dilin öz sisteminin inkişafı ilə

əlaqədar dəyişmə: bu tədricən olur, dövrə görə ədəbi norma təkamül edir; 2) cəmiyyətin bütövlükdə inkişafı ilə əlaqədar dəyişmə: bu, ictimai dəyişmələrdə müəyyənləşir.

1920-1940-cı illərdə dərsliklərdə, dövrü mətbuatda, bədii, siyasi-ictimai əsərlərdə ərəb və fars, 1940-cı ildən sonra rus və Avropa mənşəli sözlər çox işlədilmişdir. Bu, dilimizin lüğət tərkibindən çətin, qəliz ərəb və fars sözlərinin təmizlənməsi nəticəsində mümkün olmuşdur. 1950-ci ildən başlayaraq ədəbi dil terminlərinin dürüstləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsi gedir.

Bu dövrdə dilimizin lüğət tərkibində Azərbaycan dilinin öz sözyaratma imkanı əsas kimi götürülür. Öz sözlərimizə sözdüzəldici şəkildə artırılması ilə yeni sözlər alınmışdır: sıxac, başlanğıc, buğum, durum və s.

1930-cu illərdə -çı (-çi, -çu, -çü) sözdüzəldici şəkildə bir sıra sözlər düzəlmişdir: teatrçı, dişçi, əlifbaçı, mahnıçı, bayramçı, zərirçi, fitnəçi, qadınçı, sərfçi, vətənçi, abunəçi, əməkçi, tankçı və s. Bunlardan ancaq abunəçi, əməkçi, tankçı sözləri uğurlu düzəldilmişdir, çünki bunlar indi də dilimizdə işlədilir, fərdlikdən çox ümumilik bildirir. Qalanları uğursuz yaradılmışdır, çünki onlar çoxdan unudulmuşdur, indi işlədilmir.

XVIII əsrlə XIX əsri, XIX əsrlə XX əsrin birinci iyirmi ilini, 1920-1930-cu illəri 1950-1990-cı illərlə müqayisə etsək, Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sistemində baş verən dəyişikliyi aydın görmək olar: müqayisə nəticəsində ədəbi dilin hər dövrdəki inkişafı göz qarşısında olar: a) fəal canlı həyatda istifadədən əşyaların çıxması ilə əlaqədar müəyyən sözlər də aradan çıxır, amma onların yeri boş qalmır, yeni realları meydana gəlməsi ilə yaranan yeni sözlər onların yerini doldurur; b) qalan sözlərin isə mənasının işlədilmə dərəcəsi azalır, mənalardan birini itirir, ya da yeni mənalara zənginləşir; c) sinonim cərgələrin həddində dəyişiklik əmələ gəlir.

Son dövrlərdə Azərbaycan şifahi və yazılı nitqində alınma sözlərin işlədilməsi xeyli artmışdır. Bunun çoxalmasına müsbət və ya mənfi cavab verməyə tələsmək olmaz, çünki əvvəla, alınmalar müxtəlifdir. Onlar biri-birindən əsaslı fərqlənir. Belə ki, onların

bəziləri dil daşıyıcılarının zəruri ehtiyacını ödəyirsə, digərləri isə yox, ikincisi, onların işlədilməsinin məqsədyönlü olmasından çox asılıdır, üçüncüsü, dövrün sosial-ictimai münasibətlərlə, dövlət aparatının təkmilləşdirilməsi və yeni-yeni idarə və müəssisələrin yaradılması ilə əlaqədardır.

Keçən yüzilliyin 20-ci illərində əcnəbi ləksik vahidlər olduqca məhdud və çox vaxt təsadüfi xarakter daşıyırdı. Bu dövrdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bu ləksik vahidlərin miqdarı az idi, 30-cu illərdə başqa dillərdən alınma ləksik vahidlərin sayı artır, bir sözlə, alınma prosesi fəallaşır. Ölkənin həyatındakı dəyişmələr elmin yeni, müxtəlif sahələrinin meydana gəlməsi, yeni iş yerlərinin açılması ilə bağlıdır: 50-ci illərin ortalarında: motel, motoroller, şört, xobbi; 60-70-ci illərdə: boinq, brifinq, broker, impirment, retro, sakura, sauna, safari, terminal və s.; son illərdə: departament, prefektura, spiker, konsensus, sponsor, menecer, reket, mafiya, konversiya, hüquq-menecer, iqtisadçı-menecer, plüralizm, mesenat, biznesmen, imic və s. Sadalanan sözlərin bəziləri əvvəllər xarici realı, indi isə öz realımızı ifadə etmək üçün işlədilir.

Dilin ləksik əsasını, onun daha sabit layını təşkil edən sözlər əsas lüğət fondu adlanır. Buraya, birinci növbədə, ibtidai, xalqın həyatına möhkəm daxil olmuş, real gerçəkliyin əşya, hadisə və proseslərin ümumişlək adları aiddir. Təbiətin əşya və hadisələrinin adları öz sabitliyi ilə səciyyəvlənir: su, torpaq, günəş, ay, çöl, meşə, dağ, dərə, düz, külək, yağış və s.; heyvanlar aləminin adları: at, inək, öküz, qoyun, sərçə, dovşan, ayı, donuz, toyuq, qaz, arı, cücü və s.; bitkilər aləminin adları: palıd, şam, küknar, gül, ot, buğda, arpa; bədən üzvlərinin adları: baş, ayaq, əl, qol, çiyin, göz, qulaq və s.; əmək alətlərinin adları: kotan, balta, bıçaq; gündəlik məişətlə bağlı adlar: ev, pəncərə, qapı, tavan, döşəmə və s.; qida əşyalarının adları: çörək, ot, yağ, duz, şəkər, bal, və s.; ümumxalq qohumluq terminləri: ata, ana, qardaş, bacı, oğul, qız və s.

Əsas lüğət fondu və dilin qrammatik quruluşu biri-biri ilə sıx bağlıdır. Əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər müvafiq dilin qrammatik qayda-qanunları əsasında formalaşır, məsələn, *baş*, *ayaq*,

göz, gözəl, ağıllı, ədəbli, oxumaq, bilmək, qavramaq və s. Bunların hər biri həm bu və ya digər nitq hissəsinə xas olan sistem, həm də müəyyən ümumxalq sözyaratma tiplərini təmsil edir.

Lüğət fondunun, müstəqil sözlərdən başqa, köməkçi sözləri və sözyaratma vasitələrini də əhatə etməsi onun qrammatik quruluşla bağlılığını göstərir.

Lüğət fondu qrammatik quruluşla birlikdə dilin əsasını təşkil edir, onun ümumxalq səciyyəli olmasını, kollektivin bütün üzvlərinin qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirir. Dilin sabitliyi onun əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşunun sabitliyi ilə ölçülür. Zaman-zaman Azərbaycan dilinə təsir etməyə, onu məhv etməyə cəhd göstərsələr də, buna nail ola bilməmişlər, onların ciddi-cəhdi bir nəticə verməmişdir, çünki Azərbaycan dili möhkəm, sabit qrammatik quruluşu və əsas lüğət fondu sayəsində öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Əsas lüğət fondu üzündə sözyaratma qruplarını və ünsiyyət üçün vacib olan leksik qrupları cəmləşdirir. Məsələn, *dağ, dərə, uzun, qısa, gözəl, çirkin, almaq, vermək* və s. Bu tipli sözlər Azərbaycan xalqının tələbatını ödəmiş sözlər kimi Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondunda fəaliyyət göstərmiş və göstərməkdədir. Bunlar Azərbaycan xalqının təfəkkür tərzii ilə əlaqədar ön zəruri həyatı məfhumları ifadə edir. Arıq bunlar həyat vəsiqəsi almış sabit və davamlı sözlər kimi Azərbaycan dilinin lüğət fondunda yaşayır.

Dilin əsas lüğət fondu sabitliyi ilə səciyyələnir, lakin vaxt keçdikcə cəmiyyətin inkişafı ilə birlikdə əsas lüğət fondu da bəzi dəyişikliyə uğrayır: sözlərin bir hissəsi düşür, amma böyük kəmiyyətdə sözlərlə zənginləşir. Daha sabit təbiətin əşya və hadisələrinin, heyvan və bitki aləmlərinin adları daha sabitdir. Əsas lüğət fondunda daha dəyişkən istehsal, məişət və ailə münasibətidir.

Lüğət fondunun dəyişməsi tədricən olur. Sözüün fonetik, qrammatik və semantik dəyişməsi birdən yox, tədricən baş verir. Əsas lüğət fondu fonkret tarixi məfhum kimi sabitdir. O, dilin ümumi lüğət tərkibinin tarixən inkişafına təkan verən və onu zənginləşdirən leksik-semantik və sözyaratma bazası kimi çıxış edir, tarixi inkişaf

prosesində daxili qanunauyğunluğu müəyyən etmişdir. O, dilin leksik-semantik və sözyaratma sistemlərinin ümumi lüğət tərkibinin laylarının dayəğıdır. Sözlərin yaranması üçün əsas bazadır, sözyaratmanın ictimai yolunu təyin edir, yeni yaranmış sözləri ictimai təcrübədə sahmana salır.

Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu uzaq keçmişdə əmələ gələrək əsl Azərbaycan sözlərinin əsasını təşkil edir, milli sözlərin başqa mənşəli sözlərlə qarışması nəticəsində Azərbaycan xalqının digər xalqlarla iqtisadi, siyasi, mədəni qarşılıqlı əlaqəsi təbiiləşir.

Lüğət fondu və lüğət tərkibi arasında, struktur cəhətdən qarlılıqlı əlaqə mövcudur: bunlar biri-birinə təsir edir, birindən digərinə keçmə vardır. Sözlər lüğət tərkibindən əsas lüğət fonduna və əksinə, lüğət fondundan lüğət tərkibinə keçir. Əsas lüğət fondu ilə lüğət tərkibinin biri-birinə qarşılıqlı təsiri və münasibəti tarixən dəyişkəndir. Yeni sözlərin yaranma prosesi əsas lüğət fondu ilə lüğət tərkibi arasındakı semantik və sözyaratma bazasının inkişafına əsaslanır. Bu, qrammatik sözyaratma və semantik qanunlar əsasında meydana gəlir.

Dilin müxtəlif leksik-semantik və sözyaratma sistemləri (dilin ümumi lüğət tərkibinin qrupları) əsas lüğət fonduna əsaslanır, məsələn, müasir Azərbaycan dilindəki dağlı, dağlıq, dağsız, dağçı sözləri əsas lüğət fondundakı *dağ* sözünə əsaslanır, onun əsasında yaranmışdır. Burada *dağ* sözü bu sözlərin əsas dayəğıdır.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısı yox, bir qismi lüğət fonduna keçir. Lüğət tərkibindəki sözlərin nə vaxt, hansı şəraitdə və necə olacağını əvvəlcədən söyləmək olmaz.

Hansı sözlər lüğət fonduna daxil ola bilər? Daha doğrusu, dilin lüğət tərkibində yaranan yeni sözlər lüğət fonduna nə vaxt keçir? Əlbəttə, lüğət tərkibindəki sözlərin hamısı lüğət fonduna eyni vaxtda deyil, müəyyən vaxt və şəraitlə əlaqədar tədricən daxil olur. Yeni yaranan sözlər lüğət fonduna o vaxt daxil olur ki, o, zaman keçdikcə, dildə möhkəmlənir, eyni mənada işlədilir. Vaxtilə yeni sözlər kimi qəbul edilən *hərf, əlifba, pero, çap, bazar, kapital, fabrika, zavod, sovet, kombayn, traktor, radio, kolxoz, sovxoz* kimi sözlər

indi ümumişlək sözlər sırasına keçmişdir.

Lüğət fondu dildəki bütün kök sözləri, cəmiyyət üçün ən zəruri sözləri əhatə edir, o, dilin özülüdür. Əsas lüğət fonduna daxil olan sözlər bir sıra xüsusiyyətləri, əlamətləri ilə səciyyələnir.

Əsas lüğət fondunun səciyyəvi əlamətləri bunlardır: 1) onlar həyat üçün zəruri olan məfhumları ifadə edir; 2) onlar uzun ömürlülüyü və sabitliyi ilə seçilir; 3) yeni sözün yaranması üçün bazadır; 4) böyük işlədilmə əmsalına malikdir; 5) ümumxalq xarakterlidir; 6) xarici təsirlərə qarşı müqavimətlidir.

Dilin lüğət tərkibi və lüğət fondu arasında oxşar və fərqli cəhətlər mövcuddur. Onların hər ikisinin inkişafı dilin ümumi inkişaf qanununa uyğundur: hər ikisi dəyişir, zənginləşir.

Lüğət tərkibi ilə lüğət fondu arasında tam, qəti fərq qoymaq mümkün olmasa da, onları biri-birindən tərkiblərinə, sabitlik dərəcəsinə, istifadə dairəsinə, dəyişməyə, həcmələrinə və diferensiallaşmaya görə ayırmaq olar. Lüğət fondunu lüğət tərkibindən fərqləndirən cəhətlər aşağıdakılardır:

1. Lüğət fondu tərkibcə ümumxalq səciyyəlidir, onunla qohum dillərin lüğət fondu arasında bir ümumilik olur. Lüğət tərkibi isə ümumi səciyyəlidir, müxtəlifdir.

2. Əsas lüğət fondu lüğət tərkibinin mənalı hissəsi kimi daha sabit və möhkəmdir, onun əsasını təşkil edir. Dilin lüğət tərkibi daha çox dəyişməyə meyl edirsə, lüğət fondu əsasən sabit qalır, ondan lüğət tərkibinin əsası kimi istifadə olunur.

3. Lüğət tərkibindəki sözlərdən nitq prosesində eyni dərəcədə istifadə olunmur. Onların bir qismi tez-tez, bir qismi isə az-az işlədilir. Lüğət fondu həmişə lazım olur, ondan tez-tez istifadə edilir.

4. Lüğət tərkibi dildəki sözlərin çox hissəsini, lüğət fondu isə o dildə danışan adamların hamısına məlum olan, hamı tərəfindən sistematik işlədilən sözləri əhatə edir.

5. Lüğət tərkibinin dəyişməsi və inkişafı arasıksilmədən olur, cəmiyyətdəki bu və ya digər hadisənin dəyişməsi və inkişafı ilə bağlı olaraq tez-tez dəyişir. Lüğət fondu uzun ömürlüdür, əsrlər boyu yaşayır və yeni sözlərin yaranması üçün bazadır, məhz buna görə də

onun dəyişməsi üçün uzun vaxt, əsrlər lazımdır.

6. Həcm etibarilə lüğət tərkibi geniş, lüğət fondu isə kiçikdir.

7. Lüğət tərkibi müxtəlif əlamətlərlə diferensiallaşır, üslubi cəhətdən rəngarəngdir. Əsas lüğət fondu neytral leksika səciyyəlidir. Onları eyni mənada bütün janrlarda işlətmək olur.

Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlər yaranma üsullarına və mənəblərinə görə eyni olmadığı kimi, mənşələrinə, işlədilmələrinə istifadə edilmələrinə, üslubi çalarına görə də müxtəlif və çoxcəhətlidir. Ədəbi dilimizin leksikasındakı sözləri mənşələrinə aktiv və passivliyinə, istifadə dairələrinə və üslubi-ekspressiv çalarlıqlarına əsasən qruplaşdırmaq olar.

Azərbaycan dilinin mənşəcə lüğət tərkibi

Cəmiyyətin, mədəniyyətin, elmin və xalq maarifinin səmərəli inkişafı, xalqların biri-biri ilə iqtisadi, siyasi, mədəni həyat, məişət və ailə münasibəti cəhətdən əlaqəsi, bütün millət və xalqların iqtisadi, elmi-texniki və ictimai fəaliyyət sahələrində birgə, əlbir fəaliyyəti, sıx dostluq əməkdaşlığı, ünsiyyəti və s. amillər onların qarşılıqlı inkişafına müsbət təsir göstərir, dillərinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Ölkəmizin iqtisadiyyatının vahid xalq təsərrüfatına çevrilməsi, xalqın həyat tərzinin inkişafı daha geniş vüsət almışdır. İctimai-siyasi hadisələr, iqtisadi-mədəni həyatda əmələ gələn dəyişmələr dillərin qarşılıqlı inkişafına, lüğət tərkiblərinin zənginləşməsinə və daxili strukturunda dəyişikliyin gedişinə təsir edir. Qarşılıqlı əlaqə sayəsində dillər arasında sözləmə və sözləmə prosesi gedir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin inkişafının iki əsas yolu var: 1) qədim sözlərin mövcudluğu və onun daim artması; Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi bir neçə əsr ərzində əmələ gəlmişdir; leksikanın formalaşması birbaşa dilin qədim sözlərinin elementlərindən əmələ gəlmişdir; 2) başqa dillərdən sözlərin alınması.

Dil dinamik sistemdir. Onu inkişaf etdirmək qabiliyyəti üçün təbii

üsul onun sosial mövcudluğudur. Dilin inkişafı ifadəsi altında leksikanın daim təkmilləşmə və funksional imkanının zənginləşdirilməsi prosesi anlaşılır. Leksika sahəsində bu inkişaf xüsusən intensiv keçir. Əyani olaraq daim iki vahidlik prosesin artması ilə həyata keçir; dilin lüğət tərkibi təzələnilir. Leksikanın bu prosesini nəzərə alaraq aşağıdakı şəkildə sistemləşdirmək olar. Dilin lüğət tərkibində həmişə əsas sabit hissə mövcuddur. Aktiv istifadə edilən sözlərin çoxsunu əhatə edir, onun hissəsi işlədilmədən çıxan sözlərlə təqdim edilirdi - arxaizmlərə, ya da işlədilməyə daxil olan törəyən sözlər, neologizmlər.

Sözlərin belə səciyyəvləndirilməsi, həm arxaizm və neologizm nisbi tarixidir. Sözlərin aktuallıq dərəcəsini qiymətləndirmək onu ya arxaizmə və ya neologizmə aid edərək ancaq dilin müəyyən sosial mövcudluğuna tətbiq edilir.

Dilin və lüğət tərkibinin inkişafı, o cümlədən, xarici və daxili amillərlə müəyyən edilir, hərçənd onları hədudlandırma nisbidir - nisbətəndir. Həmişə əsas amil dilin cəmiyyətlə yaxın olaraq qalır, çünki dildə hamısı sistemin vahididir. Mövcud qrammatik qanunauyğun inkişafı nəticə də onun funksiyası ilə müəyyən edilir. Amma bu funksiya olduqca ictimai xarakterlidir. Dilin sosial təbiəti, onun mövcudluğu və inkişafı müxtəlif aspektlə müxtəlif meydana gəlir. Bu, dilin lüğət tərkibinə cəmiyyətin birbaşa və bilavasitə təsiri ilə xarici amilləri və dil sisteminin öz quruluşu ilə əlaqədar olan daxili amillərlə fərqləndirmək üçün hədud qoymağa əsas verir.

Göstərilən amillərin münasibətini zəruri və mümkün münasibət kimi izah etmək olar. Xarici amillər labüd dəyişməni müəyyən edir, daxili amillər isə mümkünlüyü dil onları həyata keçirmək üçün yerbəyer etməyə təqdim edir. Lüğət tərkibinin labüd inkişafını müəyyən edən xarici amillər necədir? Özünün ümumi görünüşü ilə bu suala belə cavab vermək olar. Bu, cəmiyyətin vəziyyətidir, ictimai şüurun məzmunu, ictimai tələbatın səviyyəsi. İctimai şüurun məzmunu, öz növbəsində, dəyişən gerçəkliyin özünün, ilk əvvəl, sosial bir dilin daşıyıcılarının tərkibi, mədəniyyətinin səviyyəsi, cəmiyyətin sosial strukturudur. Dilə müraciət edən sosial tələbat çox

müxtəlifdir, arabir ziddir və həmişə dinamikdir. Onları bəzi ümumi tələbata aid etmək olar. Bu hər cəmiyyətdə özünün ən vacib əlaqə vasitəsini və dilin inkişafını təqdir edir. Bu tələb aktual və sabitdir, müxtəlif və vahid şəkəlsəlnmə, ifadəlilik və standartlıq, faydalılıq və zənginlikdir.

Dilin lüğət tərkibinin inkişafını müəyyən edən daxili amillər hansıdır? Dil öz inkişafını təkmilləşdirmək və zənginləşdirmək üçün hansı imkana malikdir, o cümlədən, öz leksik ehtiyatı varmı? Əvvəla, dilin zənginləşməsinin tükənməz mənbəyi onun təfəkkürlə üzvi əlaqəsidir. Dil və təfəkkür birgə mövcuddur, təfəkkürün inkişafı gerçəkliyi dərk etməyin daimi prosesini, birinci növbədə, dilin lüğət tərkibini daim zənginləşdirməyi özündə şərtləndirməyə cəlb edir. Məhz bu əlaqə əsaslı şəkildə təbii dili süni işarə sistemindən, öz biliyini isə inkişaf etdirmək bacarığından məhrum etməkdən fərqlənir. İkincisi, dilin öz quruluşunda dil vasitələrini böyük potensial imkanını yeniləşdirmək üçün sözün potensial imkanı qoyulur. O cümlədən, real sözlərin kəmiyyəti həmişə qoyulmuş inventar morfemin imkanından, sözlərin yaranması üçün istifadə edilən vasitələrdən xeyli azdır. Sözdüzəltmə sistemi həmişə döyüşə hazır vəziyyətindədir, törəmiş, əmələ gəlmiş yeni sözlər tələbatda aşkar edilir. Bundan əlavə, lüğət tərkibinin zənginləşməsi həmişə sözlər semantik cəhətdən dəyişdirmək hesabına əmələ gəlir.

Bələliklə, xarici sosial amillər dilin lüğət tərkibindən daim zənginləşmə tələb edir, daxili sistem amilləri isə bu zənginləşmənin konkret formalarını müəyyən edir.

Dilin lüğət tərkibinin inkişafı dialektikanın ümumi qanununa tabe olaraq, ziddiyyətin genişlənməsi yolu ilə həyata keçir. Ziddiyyət olduqca müxtəlif xarakter daşıyır, dil və cəmiyyət arasındakı həm münasibəti, həm də dildaxili münasibəti əhatə edir:

1. Ziddiyyət dil və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsidir. Bir tərəfdən, tələbatın aktuallığına uyğundur. Belə ki, cəmiyyət öz dilini təqdim edir, lüğət tərkibi həmişə sosial mənanaya uyğun olmalıdır: yeni sözlərə artırılır və bütün leksik vasitələri azad edir, öz sosial mənasını itirmiş hadisələrlə bağlıdır.

Cəmiyyət maraqları ki, lüğət tərkibinin əsası kifayət qədər sistemə salınmış neytral leksika təqdim edilsin. Müasir Azərbaycan dilinin leksik invariantlarını təcəssüm etdirsən, öz orazisində sosial və ya üslubi variantlarını real şəkildə mövcud olsun.

İnsarlarda həmişə təzə, daha məntiqli ifadəətməyə tələbat var, xüsusən yeniləşdirmə meylli güclüdür, fərdi vasitələrin ifadəliliyi mədəniyyət xadimlərinin nitqində bürüzə verir.

İfadəlilik meylli standartlaşdırma meyllinə qarşı durur. Həmin meyllin təsiri altında qəzet söhbətlərində çoxlu şablon tərkiblər meydana gəlir və mövcuddur. Dildə həmçinin qənaət meylli mövcuddur, ümumbəşəri qənaət səy meylli ilə əlaqədardır.

2. Bütövlükdə nitq fəaliyyətinin ziddiyyəti dil və nitq sistemində münasibətdə əmələ gəlir. Bu, işarə və mətn anatomiyası adını almışdır.

3. Psixoloji ziddiyyət onunla nəticələnir ki, dilin hər daşıyıcısı nitq fəaliyyətində iki rolda işlədilə bilər: nitqin aktiv istehsalçısı (yazan və danışan) və passiv dərk edilən (dinləyən və oxuyan). Danışanın (yazan) və dinləyənin (oxuyan) marağı eyni deyildir, hətta nə isə ziddir (əksdir). Birinci fikrini dildə formalaşdırmağa və öz məsələsini daha sadə və yüngül üsulla həll etməyə, yarımçıq cümlələrlə cəld danışmağa çalışır. İkinci isə, dil formasından fikrə tərəf gedir və maraqlıdır ki, fikir tam ifadə olunsun. Adət olunmuş sözişləmə normasına uyğun olsun.

4. Ziddiyyət leksik sistemin özündə mövcuddur. Hər işarə sisteminin təşkilində ideal prinsip formal və məzmunlu tərəflərin əlaqəsində birmənalıdır. Sözdə forma və məzmun münasibəti izomorfizmdən məhrumdur. Leksik sistem bütövlükdə bu ideal prinsipdə məlum ziddiyyətdədir.

Leksikada təkmənalılığın olmaması ancaq sinonimiya və çoxmənalılıqda aydın meydana gəlir. Bunların hər ikisi təkmənalılığın ideal prinsipinə ziddir. Sinonimiya və çoxmənalılıq hadisəsi mənanın dəyişdirilməsi və ya aradan qaldırılması yolu ilə məhdudlaşdırılır.

Dillərin biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və biri-birinə təsiri xalqların tarixi inkişafının bütün dövrlərində eyni şəkildə olmamışdır. Əlifbası

olmayan xalqların dillərinin qarşılıqlı əlaqə və təsiri məhduddur. Onların yazısı olmadığı üçün başqa ədəbi dillərə qarşılıqlı təsir göstərə bilməmişlər. Başqa sözlə desək, yazısız dillər ədəbi dili olan dillərin ictimai funksiyasını yerinə yetirmək imkanından məhrumdur.

Xalqların qarşılıqlı münasibəti genişləndikcə dillər arasında əlaqələr də intensivləşir, bir dildən digər dilə leksik üsürlər keçir. Bu və ya digər dilə keçən üsürlər onun lüğət tərkibini zənginləşdirir, inkişafına tökan verir.

Müxtəlif xalqların dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi və zənginləşməsi onların iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı ilə bağlıdır. Bu proses onların dillərinin qanunauyğun qarşılıqlı əlaqə və zənginləşməsi ilə nəticələnir.

Azərbaycan çoxdilli dövlətlərdən biridir. Azərbaycanda azərbaycanlılardan başqa, rus, gürcü, talış, tat, avar, saxur, ləzgi, udin, xımalıq, krız, xanut, budux və başqa etnik qrupp və xalqlar yaşayır. Azərbaycan ərazisində yaşayan talış, tat, avar, saxur, budux, krız, xımalıq, udin və ləzgilər ikidillidir. Azərbaycan dili onlar üçün ikinci dil hesab olunur. Bu dillər Azərbaycan dilinin güclü təsiri altına düşmüş, həmin xalqlar Azərbaycan dilindən leksik, bəzi fonetik və qrammatik üsürlər almaqla bərabər, onların özü də Azərbaycan dilinin inkişafına təsir göstərmişdir.

Azərbaycan dilinin inkişafında dilxarici amillərin rolu böyükdür. Ayrı-ayrı xalqların tarixində iqtisadi həyat birliyi, ticarət əlaqələri aparıcı olmuşdur. Xalqlar "arasında güclənməkdə olan mübadilə, tədricən artmaqda olan əmtəə tədavülü, kiçik bazarlarda birləşməsi" "milli əlaqələrin yaranmasında" irühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Xalqlararası ədəbi-mədəni əlaqələr, xüsusən ticarət xalqlar arasında birləşdirici ümumüsiyyəət və əlaqə vasitəsidir. Bu cəhətlər insanları biri-birinə yaxınlaşdırır.

Azərbaycan dili yaxın xalqlar arasında geniş nüfuz dairəsinə və təsirə malik olduğuna görə həmin xalqların ümumüsiyyəət vasitəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda müxtəlif dövlət quruluşu olmuşdur. Heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinə onların siyasi-ictimai amillərinin, təsiri olmuşdur.

VII-IX əsrlərdə ərəb, IX-XV əsrlərdə fars dilinin Azərbaycan dilinə təsiri güclü idi, lakin XIX əsrdə həmin dillərin təsiri gət-gədə zəifləyir, rus dilinin təsiri isə güclənir. XIX əsrin ilk illərindən Azərbaycanda yeni tarixi şəraitin yaranması, yeni ictimai-siyasi amillərin meydana gəlməsi, yeni üsuli-idarənin tətbiqi Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. İctimai-siyasi hadisə kimi vahid dövlətin olması müxtəlif millət və xalqların dünyagörüşünün, ədəbi dilinin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni və ya müxtəlifdilli xalqlarda ədəbi-mədəni əlaqənin təsiri eyni deyildir. Eynidilli xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqənin təsiri güclüdür, müxtəlifdilli xalqlar arasında isə bu, zəifdir, uyğunluq və yaxınlıq azdır.

Azərbaycan xalq dili yalnız Azərbaycan ərazisində yox, eləcə də, Azərbaycandan kənar da əsas ünsiyyət vasitəsidir. Bu, Azərbaycan dilinin ahəngdarlığı və diləyatımlılığı ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan dilinin yaxın xalqlar arasında ədəbi dil kimi mövqeyinin möhkəmlənməsində xüsusi rol oynamışdır. "Azərbaycan ərazisinin bütövlüyü, əhalisinin nisbətən çoxluğu və topluluğu, qonşu xalq və etnik qruplarla mütəmadi təmasda olması həmin təsiri daha da qüvvətləndirmişdir" (M.Cahangirov).

Elmi, bədii əsərlərin tərcüməsi və nəşri, xalqlar arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin yayılması xalqların biri-birinə yaxınlaşmasında, müvafiq ədəbi dillərin lüğət tərkiblərinin qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsində, qrammatik quruluşlarının təkmilləşməsində və nüfuz dairəsinin genişlənməsində əsas amil kimi çıxış edir.

Dilimizin leksikası mənşəcə müxtəlifdir. Yeni məfhumların bir qismi dilimizin öz daxili imkanı, sözyaratma üsulu ilə, digər qismi isə başqa dillərdən sözləmə hesabına əsasən ifadə olunur. Azərbaycan xalqı müxtəlif xalqlarla müxtəlif şəkildə əlaqə və münasibətdə olmuş və olmaqdadır. Əlbəttə, bu əlaqə və münasibət, heç şübhəsiz, dilin leksik tərkibinə təsir edəcəkdir. Bu, labüddür. Bu, qanunauyğunluqdur.

Çox vaxt bizə elə gəlir ki, işlətdiyimiz sözlərin, demək olar ki,

hamısını bilirik, çünki onlar, bizə tanışdır. Mənasını anlayırıq. Ona görə də çox asanlıqla izah edə bilirik, lakin əslində məsələ heç də bizim düşündüyümüz qədər asan deyilmiş. Məsələn, "kompüter" sözünün mənşəyini, mənasını lüğətlər vasitəsilə izah etmək mümkündür, anıma dərd, kədər, vicdan, təəccüb, can və s. sözlərin mənasını konkret izah etmək çətindir. Belə sözlərin tam, konkret izahında heç bir lüğət kara gölə bilməz.

Hər xalqın dilində öz milli sözləri xalqın tarixi abidəsinə, yaddaşına çevrilmişdir. Ana dili millətin canlı ruhudur. Dil öz xalqının bir neçə minillik məhsuludur; milyon fərdin öz fikrini, hissini, ölkənin tələbini, xalqın tarixini ifadə edir. Bunları insan sözlə bildirir. İnsan nəsiləri biri-birini əvəz edir, bir nəsil aradan çıxır, o biri nəsil onun yerini tutur, lakin onların yaratdıqları sözlər əbədi qalır və tükənməz xalq xəzinəsinə çevrilir.

Ədəbi dilin məhəlli, jarqon və ştampli sözlərlə zibillənməsinin qarşısını almaq, onu qorumaq lazımdır.

Bizim ümidimiz xalqın müdrikliyini bədii əsərlərə, ziyalılara, böyük Azərbaycan mədəniyyətinə, incəsənətinə, elmə və fəlsəfəyədir.

Dilimizin lüğət tərkibini mənşəyinə görə iki qrupa bölmək olar: 1) Azərbaycan sözləri - milli ana dilin öz sözləri; 2) alınma sözlər.

Azərbaycan sözləri

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının vahid ünsiyyət vasitəsidir. Azərbaycan dili türk dil sistemində daxil olduğu üçün onun əsl sözləri ümumtürk bazası əsasında yaranmışdır. Dilimizin leksik tərkibinin başlıca hissəsini xalis Azərbaycan sözləri təşkil edir.

Türk dilli xalqlar, bizim eradan əvvəl, uzun müddət moŋqol və tunquş-mancurlarla bir ictimai-siyasi birlik yaratmışlar. Həm o dövrdə, həm də orta türk dövründə (X-XV əsrlər) dilimizin lüğət tərkibinə həmin dillərdən küllü miqdarda sözlər daxil olmuşdur. Onlar dilimizin əsas lüğət fonduna keçməklə başqa türk dillərinin

leksikası ilə ortaqlar sözlərə çevrilmişdir.

Dilimizin leksikasında sözlərin xalis Azərbaycan və ya ümumtürk mənşəli olduğunu müəyyənləşdirmək üçün həmin sözlərin mənası və tələffüzü, eyni bir əşya, hadisə, əlamət, hərəkət ifadə etməsi bütün türk dillərinin, xüsusən Azərbaycan dili ilə oğuz qrupunu təşkil edən türk, türmən və qaqaz dillərinin sözləri ilə müqayisə edilir. Əgər tutuşdurulan sözlər türk dillərinin çoxunda varsa, onda o sözləri ümumtürk sözləri adlandırmaq olar. Yox, əgər sözlər ancaq Azərbaycan dilində işlədilsə, deməli, onlar əsl Azərbaycan sözləridir.

Azərbaycan sözlərini qohum və yaxın dillərlə münasibətinə görə üç qrupa ayırmaq olar: 1) ümumtürk mənşəli sözlər; 2) türk və monqol dilləri ilə ümumilik təşkil edən sözlər; 3) əsl Azərbaycan sözləri.

Ümumtürk mənşəli sözlər. Türk dillərinin ümumi mənşəyi onların fonetik və qrammatik quruluşu, lüğət tərkibinin yaxınlığı ilə müəyyənləşir. Ümumtürk əsaslı sözlərin hamısı ahəngə tabe olur, son şəkilçilər qəbul edir. Sintaktik strukturları predikativ və atributiv birləşməlidir: sözlər eyni əlaqəyə əsaslanır.

Ümumtürk sözləri bütün türk dillərində işlədilir və onların əsas lüğət fondunu təşkil edir. Bu oxşarlıq onların mənşəcə eyniliyini təsdiq edir. Məna və tələffüzcə eyni, formaca eyni və ya oxşar olub eyni bir əşya, hadisə, əlamət və hərəkəti bir sərə türk dillərində eyni şəkildə adlandıran sözlər ümumtürk mənşəli sözlər hesab olunur. Buraya daxil olan sözlər, demək olar ki, bütün türk dillərinin lüğət tərkibində mövcuddur. Belə sözlərə həmin dillərin qədim abidələrində də rast gəlmək olar. O sözlər türk dillərinin ən qədim sözləri hesab olunur. Bu sözlər ev və çöl heyvanlarının adları ilə, qohumluq əlaqələrilə, ümumiyyətlə, ad, keyfiyyət bildirən sözlərlə, saylarla, şəxs əvəzlilikləri ilə, fəllərlə əlaqədardır. Onları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Ad bildirənlər: *ana, ata, at, baş, barmaq, oğlan, baldız, boyun, budaq, bel, bilək, burun, qarın, qabırğa, qardaş, qoyun, quzu, qoç, qız, dana, diş, inək, it, keçi, kirpi, göz, gəlin, göy, təkə, tülkü, yağış, su, göl, yer, əl, ayaq, buğda, arpa, dağ, dil,*

qulaq, bala, gün, ay, glimüş və s.

2.Əlamət və keyfiyyət bildirənlər: *böylük, ağ, qara, uzun, qısa, göy, yaşıl, yaman, pis, qızıl, sarı, dar, ulu, kiçik və s.*

3.Miqdar və kəmiyyət bildirənlər: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yüz və s.*

4.Şəxs, işarə və sual əvəzlilikləri: *mən, sən, o, biz, siz, onlar, o, bu, elə, belə, necə, haçan və s.*

5.Hal və hərəkət bildirənlər: *getmək, qayıtmaq, durmaq, tutmaq, almaq, vermək, baxmaq, açmaq, asmaq, yarmaq, pozmaq, yemək və s.*

Ümumtürk mənşəli sözləri iki yerə ayırmaq olar: 1) qıpçaq qrupu dilləri ilə ortaqlar sözlər: *çalağan, torağay, burulğan, yarılğan, kəsəyən, mişovul, qırqovul, ulu, anmaq, aş, bağırsağ, çəgirtkə, süpürgə, qaytarğa, canavar, yapalaq, qılmaq, çin, un, daş və s.* 2) oğuz qrupu dilləri ilə ortaqlar sözlər: *dalğın, qaraca, uocalan, qaya, yasıq, satdıq, tapdıq, sandıq və s.*

Türk və monqol dilləri ilə ümumilik təşkil edən ortaqlar sözlər.

Bu sözlərin indi ancaq monqol dilinə məxsus olduğunu da izah etmək çətindir. Çünki həmin sözlər yalnız monqol dilində deyil, başqa türk dillərinin lüğət tərkibində də var. Monqol və türk dilləri ilə ortaqlar sözlər insanların həyat tərzini, məişəti ilə bağlıdır. Məsələn, *nökər, ayran, balta, bulaq, yara, zil, bel, qabırğa, saqqal, elçi, zindan, qaravul, ordu, maral, boz, qonuz, küren və s.*

Azərbaycan və monqol dilləri ilə ortaqlar sözlərə aşağıdakı sözləri nümunə vermək olar:

azərbaycanca	monqolca
kükürd	xüxər
polad	bold
al (qırmızı)	al
göy	xox
kim	xon
ertə	ört

seyrək	saoraq
suvamaq	şavax
sormaq	sorox
ürkmək	ürqəx
bulaq	bulaq
sürü	sürəq
döl	töl
nökər	nöxör
il	jil
çay	çay
damğa	tamğa
dal	dol

Dilimizin leksikasındakı ümumtürk və monqol mənşəli sözlərin hamısı eyni forma və eyni mənada işlədilmir. Onların bir qismi həm forma, həm də mənaca eyni olsa da, bir qismi fonetik, semantik və morfoloji fərqlərə malikdir.

Türk dilləri üçün ümumi olan ortaq sözlər. Mənaca eyni, fonetik tərkibcə, qrafik cəhətdən fərqli olan ümumtürk dilləri ilə ümumi olan sözlərə aşağıdakı sxemi göstərmək olar:

Azərbaycan	türk	türkmən	özbək	qazax	tuva	xakas
qarın	karin	qarın	korin	karin	xırın	xarin
qanad	konot	qanad	konot	kanat	çalqın	xanat
boyun	boyun	böyün	buyin	moyın	möni	moyın
səkkiz	sekiz	sekiz	sakkiz	seqiz	ses	siqis
mən	ben	mən	men	men	men	min

Türk dilləri üçün ümumi olan sözlərin qohum dillərdə işlənmə dərəcəsi müxtəlifdir. Onların bəzisi bütün dillərdə, bəziləri isə bir

qrup dildə işlənir. Türk dilləri üçün ortaq olan sözləri iki qrupa bölmək olar: 1) bütün türk dillərində işlənən ortaq sözlər: ana, oğul, qız, demək və s.; 2) bəzi türk dillərində işlənən ortaq sözlər.

Ortaqlı sözlərin fonetik, semantik və morfoloji fərqləri var: fonetik fərqlər həm saitlərə, həm də samitlərə aid ola bilər: azərbaycanca orta, iş, iz, göz, tatarca urta, eş, ez, güz və s. tələffüz olunur.

Bəzi sözlər bu və ya başqa dildə bir mənə, digərində isə başqa mənədə işlədilir. Məsələn, Azərbaycan dilində daylaq atın balası mənasındadır, həmin söz qazax, uyqur, özbək, qaraqalpaq və s. dillərdə ikiillik dəvə balası mənasında işlədilir.

Əsl Azərbaycan sözləri. Azərbaycan ədəbi dilinin leksikasının əsas hissəsini əsl Azərbaycan sözləri təşkil edir. Onlar dilimizdə mövcud olan sözlər əsasında sözyaratma üsulu ilə yaranmış və ya irsən ümumtürk dillərindən keçmiş sözlərdən ibarətdir. Bu sözlər müasir Azərbaycan dilinin leksikasının təxminən 80 faizini təşkil edir və Azərbaycan xalqının həyat tərzi və ömək fəaliyyəti ilə əlaqədar əsas məfhumları ifadə edir. Əsl Azərbaycan sözləri məişət, yeyinti şeylərinin, təbiət hadisələrinin, bitki, meyvə, heyvan, quş, hərəkət, əlamət, vəziyyət və mücərrəd məfhumların adları ilə bağlıdır.

Azərbaycan xalqının ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında inqilabdan sonra böyük dəyişikliklər baş vermiş, həyat şəraiti yaxşılaşmış, mədəni və yeni ev əşyaları, geyim və ayaqqabı növləri meydana gəlmişdir. Həmin əşyaları adlandırmaq üçün qədim Azərbaycan sözləri əsasında yeni Azərbaycan sözləri yaranmışdır. Bu sözlər müasir Azərbaycan dilinin leksikasında xalis Azərbaycan sözlərinin artımına səbəb olmuşdur.

Əsl Azərbaycan sözləri adı altında, biz, Azərbaycan dilinin öz sözyaratma imkanları ilə yaranmış, etimoloji cəhətdən necə əmələ gəlməsindən, hansı hissələrdən ibarət olmasından asılı olmayaraq, əsas dil mənbəyi kimi irsən keçmiş, onun bir dil kimi formalaşmasına xidmət edən, onun mövcud olduğu bütün dövrlərdə fəaliyyət göstərən sözləri başa düşməliyik. Bu sözlər dildə uzun əsrlər boyu xalqın həyat təcrübəsində yaranaraq, nəsil-dən-nəslə keçərək bu günkü şəkə

düşmüşdür.

Əsl Azərbaycan sözlərini dilimizin leksikasında olan başqa dillərdən alınmış sözlərdən fərqləndirən bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Əsl Azərbaycan sözləri, əsasən, təkhecalıdır. Məsələn: al, ol, at, il, ət, öz, iz, əz, yat, bil, süd, bal, əl, düz, xal, qar, qol, su, bu, duz, köz, as, aş, və s.

2. Birhecalı Azərbaycan sözləri qoşa samitlə, xüsusən iki kar samitlə başlanmır.

3. Sonu *eyni* (həzz, hiss, xətt, zənr və s.), *müxtəlif* (tərs, dərs, məşq, eşq, qəsb, nəşr, zövq, zəhm, zərb, tərki, zəbt, ərzi, və s.) qoşa samitlə bitən birhecalı sözlərin çoxu alınmadır. Alt, üst, kənd, dörd, ilk kimi Azərbaycan sözləri istisna təşkil edir.

4. Sonu **nc** ilə qurtaran birhecalı sözlər (dinc, linc, sanc, tunc və s.) Azərbaycan sözləridir, nə ortasında, nə də sonunda iki sait yanaşı gəlmir.

5. Sonu **aq** və **ək** (daraq, yaraq, yasaq, çanaq, bələk, ələk, ipək, yedək və s.), **ar** və **ər** (qatar, çəpər və s.), **ıq** (qatıq, yatıq, çatıq və s.), **ır** (qatır, çadır və s.), **ma** və **mə** ilə (qiymə, düymə, sürmə, çəkmə və s.) bitən ikihecalı sözlər, əsasən, əsl Azərbaycan sözləridir.

6. Söz əvvəlində a saitindən sonra k və f samitləri (Akif, Afət və s.), ə saitindən sonra b, v, q, d, r, h samitləri (əbəs, əvəz, əqrəb, ədəd, ərşi, əhsən və s.), i saitindən sonra b, q, d, m, c samitləri (ibrət, iqlim, idbar, imla, iclas), q samitindən sonra i və ü saitləri (qitə, qüسسə və s.), m saitindən sonra ö və ü saitləri (məhür, münikün və s.) gələn ikihecalı sözlər əsl Azərbaycan sözləri deyil.

7. V (var, ver, vur sözləri və onlardan törəyənlər istisna olmaqla), j, l, m, (marıt, mən, mənimsəmə, min, minik, mırıq, murt, mirtıq, muncuq sözlərini çıxmaqla), n, f, (fir, fis, fiş, tipli təqlidi sözlər və onlardan törəyənləri çıxmaq şərti ilə), x, h (ha, haray, haça, hə, hiş, hoppan, hör, hür və s. Bu sözlərin əvvəlinə h sonradan əlavə olunmuşdur) samit hərfləri ilə başlayan, demək olar ki, Azərbaycan sözü yoxdur.

8. Azərbaycan sözləri ahəng qanununa tabedir. Məsələn: ata, ara,

qardaş, balıq, ördək, sürü və s.

9. Azərbaycan sözlərində vurğunun yeri sabitdir. Vurğu, adətən, sözün son hecasının üzərinə düşür. Məsələn: qapı', ota'q, alma' - almalı'q, üzü'm-üzümlü'k və s.

Alınma sözlər

Alınma sözlər dilimizin lüğət tərkibində müəyyən faiz təşkil edir. Onlar mənbə və mənşəcə müxtəlifdir. Alınma sözlər bütün dillərin leksikasında var. Lakin bütün dillərdə onların kəmiyyəti və köçmə tarixi eyni deyildir. Bu sözlər dillərin bəzisiində çox, digərində isə azdır. Bunu müəyyən tarixi amillərlə, zaman və məkanla, əlaqə və münasibətin dərəcəsi ilə əlaqələndirmək olar. Müasir Koreya dilinin leksikasının 50 faizi, rus dilinin leksikasının isə 15 faizi alınma sözlərdir. Alman dilində başqa dillərdən alınma 10 minlərlə söz mövcuddur. Bu sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində 15 faizə yaxındır.

Dilimizin leksikasındakı alınma sözləri araşdırarkən onların nə vaxt, hansı tarixi hadisə ilə əlaqədar olmasına, başqa dillərdən hansı sözlərin (məişət, hərbi, siyasi, elmi və s.) və onların hansı yollarla alınmasına, hansı xarici öləmətlərlə daxil olmasına, həmin sözlərin müxtəlif mənbəli olduğuna fikir verilməlidir.

Azərbaycan dilinin leksikasında həm qonşu, həm də qonşu olmayan xalqların, qohum və qohum olmayan dillərin sözləri vardır. Bu sözlər dilimizə müəyyən amillərlə əlaqədar gəlmişdir.

Xalqımız öz tarixi boyu ərazi cəhətdən qonşu olan və olmayan müxtəlif xalqlarla qardaşlıq, dostluq, qonşuluq münasibətində yaşamışdır. Bu əlaqə dilimizin lüğət tərkibinə həmin dillərdən xeyli söz keçməsinə səbəb olmuşdur.

Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səsin keçməsi alınma adlanır. Adətən, başqa dillərdən söz alınır, morfem və səslər isə ayrıca alınmır, onlar sözün tərkibində keçir. Məsələn, savad-bisavad, layiq-nalayıq və s.

Türk dilindən alınma sözlər: yencəri, cəng, bənək, çolpan, çərnək, hızı (tərix), yorumsuz (məcazi) nerə, hanki, kaç, kəndi, hepisi, nəylə, tiren, hazla, kurnaz, küçük, bıqmaq, sıcaq, bəkçi, süslü, yavru, həp, əvət, pek, yavuş və s.

Rus dili sözləri Azərbaycan dilinə sistemli şəkildə hələ XIX əsrdən keçməyə başlamış, onun lüğət tərkibini ictimai məzmunlu yeni sözlərlə zənginləşdirmişdir. XX əsrin əvvəllərində, xüsusən sovet dövründə rus dilindən Azərbaycan dilinə söz keçməsi prosesi daha da güclənmişdir. Rus dili millətlərarası ünsiyyət dilinə çevrilmişdir. İkidillilik şəraitində dillərin yaxınlaşması, qovuşması daha güclü olur və ümumi elementlər daha intensiv inkişaf edir. Bilinqvizm hadisəsinə ümumbəşər mədəniyyətinin yeni aspekti kimi baxmaq olar. Bilinqvizm "müxtəlif dillərin, deməli, müxtəlif təfəkkür formalarının, dünya duyumunun qovuşmasıdır. Bu isə elm və mədəniyyətin həmhüdlud sahələrində bütün hadisələr kimi şüur yeni səviyyəsini yaradır, elə əlavə hərəkət, elə əlavə gərginlik yaradır ki, bunlarsız incəsənət ola bilməz. Beləliklə, bilinqvizm vasitəsilə insan məntiqinin təzahüründə əks olunan elə yeni formalar tapırıq ki, həyat özü göstərdiyi kimi, bunlar saysız-hesabsızdır" (Ç.Aytmatov).

Bilinqvizm şəraitində yalnız rus dili milli dillərə təsir etmir, habelə özü də onlardan mənimsəyir, bəhrələnir. Belə bir şəraitdə Azərbaycan dilinə məxsus onlarla söz rus dilində işlənməkdədir.

"Azərbaycan dilində ümumtürk mənşəli sözlərin fonotaktikasındakı ölçüləri müəyyənləşdirib bunu alınma sözlərin fonotaktikası ilə müqayisə etmək olar ki, bu da, doğma fonotaktikaya uyğun gələn, onu daha da zənginləşdirən alınmalarla yanaşı, dilin səs arxitektikasının pozan, fonotaktikaya yabançı olan alınmaları da əşraka çıxarmağa imkan açır" (F.Cəlilov).

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər mənəcə müxtəlifdir. Onlar müxtəlif məfhumlarla bağlıdır. Belə ki, "fars dilindən alınan sözlər daha çox məişətlə bağlı məfhumlara, ərəb dilindən alınma sözlər dini, fəlsəfi və elmi məfhumlara, rus dili vasitəsilə dilimizə keçən sözlərin əksəriyyəti isə elmi-texniki məfhumlara aiddir. Yəni fars alınmaları daha çox ümumişlək, sözləri, ərəb, rus alınmaları isə əksərən

terminoloji leksikasını əhatə edir" (F.Cəlilov).

Rus dili və rus dili vasitəsilə alınan sözlər: ерора, reaksiya, uklon, aqitasiya, propaqanda, qipotez, tiraniya, kultura, ekonomika, stil, prosent, exo, territoriya, polius, fizkultura, muskul, nerv, puls, xolera, slesar, masterskaya, kerosin və s.

Sözlər başqa dillərdən şifahi və ya yazılı nitq vasitəsilə alınır. Şifahi yolla alınan sözlər nisbətən tez mənimsənilir. Onlar alan dilin quruluşuna tez uyğunlaşır, onun qanunlarına tabe olur: mənası bəzən dəyişir, fonetik, qrammatik, orfoqrafik cəhətdən əsaslı dəyişir. Yazılı nitq vasitəsilə alınan sözlər həmin dildə tədricən dərk edilir, dilin qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırılır, dəyişdirilir. Bu yolla alınan sözlər həmin dildə uzunömürlü olur, möhkəmlənir və onun leksikasını zənginləşdirir.

Bəzən eyni mənanı, eyni məfhumu həm danışiq, həm də yazılı yolla alınan sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Danışıq nitqi ilə əlaqədar alınan sözlər yazılı şəkildə alınan sözlərə nisbətən daha çox işlədilir, çünki danışiq dili vasitəsilə alınan sözlər alan dilin mühitinə daha köklü şəkildə uyğunlaşdırılır: alan dilin fonetik qanunlarına tabe olur. Danışıq dili əsasında alınmış sözlərin dairəsi genişdir, onlar mədəni həyatdan başqa, adi, yaşayışa aid sözləri də əhatə edir. Bu yolla alınan sözləri Azərbaycan dili uzun müddət mühafizə edir, çünki "danışıq nitqi öz leksik tərkibinə və qrammatik formasına görə daha sabitdir". O, yazılı nitq vasitəsilə keçən sözə təsir etməyə qadirdir, onu tədricən sıxışdırıb aradan çıxardaraq özü fəal sözə çevrilir. Məsələn, yazılı nitq vasitəsilə keçmiş masa, miz, soba, və s. sözlər buna nümunə ola bilər, bəzən isə əksinə, danışiq yolu ilə daxil olan söz milli ədəbi dildə tam fəaliyyətgöstərmə hüququ qazana bilmir. Çünki dilin xüsusiyyətlərini nəzərə alsa da, etimən dilin xüsusiyyətlərini qorumağa meyl güclüdür. Nəticədə öz yerini yazılı nitq vasitəsilə alınan sözlərə verməli olur.

Dildə müəyyən məfhumu və ya hər hansı əşyanı bildiren söz yoxdursa, alınma söz həmin dilin leksik tərkibinə tez girir və möhkəmlənir. Əgər həmin dildə əşyanı, məfhumu ifadə edən söz və kifayət dərəcədə assimilyasiyaya uğramış alınma söz varsa, yeni

alınma sözün o dildə assimilyasiyaya məruz qalması bir qədər ləng gedəcək, çünki yeni alınma söz alan dilin sözünün sinonimii kimi çıxış edir. Alınma sözlərin assimilyasiyaya uğraması dildə özünü müxtəlif şəkildə göstərir. Bu, birincisi, sözün daxilolma müddətindən, ikincisi, sözün hansı yolla dilə (şifahi və ya yazılı) düşməsindən, üçüncüsü, onları alan dildə işlədilmə dərəcəsiindən asılıdır.

Alınma sözlərin işlədilməsi üç amillə şərtlənir: 1) alınma sözün alan dildə adı olan və ya adı olmayan əşya və ya hadisəni ifadə etməsi ilə; 2) həmin dilin qrammatik, fonetik və orfoqrafik normalarına nə dərəcədə uyğun gəlməsi ilə; 3) həmin sözün o dilin leksikasının hansı layına aid olması ilə.

Mənbəyinə görə alınma sözlər bilavasitə (birbaşa) və bilvasitə (dolayı) olur. Bilavasitə alınmada sözlər bir dildən digərinə birbaşa, başqa bir dilin vasitəçiliyi olmadan keçir. Məsələn: bolşevik, menşevik, kadet, sovet, kolxoz, sovxoz, samovar və s. sözlər rus dilindən, maddə, qamət, səhə, qərar, səfa, cəfa, namus, dilşad, dilbər və s. sözlər ərəb, fars dillərindən vasitəsiz keçmişdir. Ümumiyyətlə, ərəb, fars və rus mənşəli sözlərin hamısı dilimizə bu yolla daxil olmuşdur. Bilvasitə alınmada sözlər bir dildən digərinə birbaşa yox, dolayı, başqa bir dil vasitəsilə keçir. Məsələn: *deputat*, *assistent*, *auditoriya*, *dekan* və s. kimi latın mənşəli sözlər və bütün Avropa mənşəli sözlər rus dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə keçmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı və zənginləşməsində mühüm rol oynayan alınmaları semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) ictimai-siyasi mənalı sözlər: bazis, parlament, biznes, turist, turizm, anarxiya, baykot, anonim, mitinq, deputat, kadr, kollektiv, protokol, kosmopolit və s. kimi sözlər daha işləkdir, ümumi səciyyəyə daşıyır;

2) məişətlə bağlı olan sözlər: hər hansı millətə, xalqa məxsus məişət tərzini daha çox milli çərçivə ilə məhdudlaşdır: a) məişət əşyalarının adlarını bildirən sözlər: radio, televizor, telefon, stol, stul, bufet, şifoner, servant, serviz, pianino, lampa, seyf, şkaflar, maqnitafon, qarnitur; b) paltar-parça adlarını bildirən sözlər: cempur, jilet, kostüm,

palto, qalstuk, panama, pijama, kitel, boston, brezent, triko, drap, krepdişin, güpür, vatin, neylon, batis və s.; c) ərzaq mallarını bildirən sözlər: marqarin, vanil, vafli, vermişel, keks, bişteks, rulet, viski, kakao, liker, rom, konyak, konteyl və s.; ç) məişət xidməti ilə bağlı anlayışları bildirən sözlər: atelye, bufet, restoran, pavilyon, bar, kafeteri, otel, manükür və s.; d) ölçü-çəki bildirən sözlər: metr, kilometr, santimetr, millimetr, qram, kiloqram, ton, hektar, hektometr, litr, sentner, pud və s.;

3) elm və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid olanlar: a) fəlsəfəyə aid: materiya, abstrakt, induksiya, deduksiya və s.; b) kimyaya aid: brom, xlor, etan, karbon, kobalt, kalsium, manqan və s.; c) biologiyaya aid: plazma, aorta, sperm, leykosit, vena, venoz və s.; ç) coğrafiya və geologiyaya aid: aysberq, eroziya, apatit, kristal və s.; d) ədəbiyyatşünaslıq və dilçiliyə aid: epos, dram, poeziya, proza, roman, pyes, folklor, epitet, sintaksis, morfem, fonem, leksik, sintaksem, leksem və s.; e) incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid: qaboy, klamet, reportaj, suflyor, fleyta və s.; ə) iqtisadiyyat və nəqliyyata aid: trest, traktor, elevator, ferma, kombayn, tramvay, ekspres, metro, taksi, avtobus, trolleybus və s.;

4) hərbi sahəyə aid: avtomat, admiral, batalyon, batareya, briqada, qranat, kapitan, komandir, korpus, general, mina, minamyot, pulemyot, puşka, snayper, tank və s.

Xalqımızın başqa xalqlarla qarşılıqlı tarixi-mədəni əlaqəsinə nisbətən ticarət və iqtisadi əlaqələri daha qədimdir. Ona görə də belə sözlər bir dildən digər dilə birbaşa ünsiyyət prosesi nəticəsində keçirdi. İndi isə həm bilvasitə, həm də bilavasitə başqa xalqlarla əlaqə və münasibət yaranır.

Bir dildən başqa bir dilə keçən sözlər o dildə o dəqiqə qəbul olunmur. Həmin sözləri alan dilin leksikasına daxil olması üçün müəyyən şərait lazımdır. Alınma sözlər ilk günlər "yad sözlər" kimi qəbul edilir, dərk edilir, tədricən çoxu dilimizin müvafiq qaydalarına uyğunlaşaraq, nitq hissələrinin qrammatik əlamətlərinə yiyələnərək doğmalaşır, dilimizin öz sözləri ilə qaynayıb-qarışır. Buna görə də dilimizin leksikasında sözlərin bir qisminin özümüzünkü və ya

özgəninki olduğunu həmişə müəyyənləşdirmək olmur. Bu ondan irəli gəlir ki, alınma sözlər alan dildə fonetik dəyişikliyə uğrayır, onun qrammatik qaydaları əsasında formalaşır, onda sözyaratma mənbəyinə çevrilir, adı məfhumların ifadəçisi olur. Ona görə də onları öz sözlərimiz kimi tanıyıraq və işlədirik, çünki əvvəla, o sözlərin bəzisinin etimologiyası müəyyənləşdirilməmişdir, belələri daha çox fars və ərəb mənşəli sözlərlə əlaqədardır, ikincisi, ümumiyyətlə, etimologiyası az-çox məlum olan sözlərin də yad və ya doğmağını söyləmək asan olmur.

Dilin əsasını təşkil edən sözlər ümumişlək səciyyəli olur, məişət leksikasına aid olur.

Sözün mənşəcə bu və ya digər dilə məxsusluğunu necə müəyyənləşdirmək olar? Müxtəlif dillərə aid olub əşya, hadisə, əlamət və hərəkət bildirən sözlər məna, forma və tələffüzəcə tutuşdurulur. Müqayisə bir dil və ya müxtəlif dil sistemlərinə aid dillər əsasında aparılır. Bir sistemi dillərin sözlərində məna, forma və tələffüzəcə eynilik varsa, belə sözlər ümumi səciyyəli, ümumi köklü hesab olunur. Azərbaycan dilindəki bu tipli sözlər ümumtürk mənşəli adlanır. Müxtəlif sistemli dillərin sözləri də bu qayda ilə tutuşdurulur. Əgər o sözlər ana dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlmirsə, deməli, onlar alınmadır, özgəndir. Əgər tutuşdurulma zamanı sözlərdə nə eyni, nə də müxtəlif sistemli dillərin xüsusiyyətləri yoxdursa, belə sözlər xüsusi yaradılmadır, özünüzküdür. Məsələn, Azərbaycan sözləri. Sözlərin mənşəyini etimoloji lüğətlərdən öyrənmək olar. Orada sözlərin etimologiyası (mənbəyi, tarixi) barədə qısa məlumat verilir.

Alınma sözlərin başqa-başqa dillərə məxsus olduğunu dərk edilməsinin, daha doğrusu, onların azərbaycanlaşmasının səbəbi nədir? Bu, birinci növbədə həmin sözlərin işlədilməsi - fəaliyyət göstərmə sahəsidir, düşüncə ictimai mühitlə əlaqədardır. Azərbaycanlıların hamısı (tam və ictimai savadı olanlar) onları öz doğma sözləri kimi işlədir və orlardan istifadə edir. İkinci, sözlərin fonetik tərkibidir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki mənşəcə müxtəlif sistemli

dillərə aid sözləri keçməyoluna görə üç qrupa ayırmaq olar: a) keçmə, b) gəlmə, c) alınma.

Dilimizin lüğət tərkibinə keçən sözlərin bir qismi könüllülük prinsipinə əsaslanır. Eyni ərazidə yaşayan müxtəlif xalqların nümayəndələri uşaqlıqdan biri-biri ilə qarşılıqlı ünsiyyətdə olur. Onlar biri-birinin adət və ənənəsini, yaşayış tərzini, mədəniyyətini və ədəbiyyatını mənimsəyirlər. Onlar hər iki dildə sərbəst danışirlər. Belə qarşılıqlı ünsiyyət prosesi uzunömürlü olur. Bu yolla alınan sözlər keçmə sözlər adlanır.

Cəlmə sözlər zərəkəlik, məcburetmə yolu ilə dilin lüğət tərkibinə keçən sözlərdir. Bu sözlər Azərbaycanda ərəblərin istilaları dövrü ilə əlaqədardır. Ərəblərin Azərbaycanda hökmranlıq etdiyi dövrdə - VII-IX əsrlərdə belə sözlər dilimizə daxil olmuşdur. Həmin sözlər islam dini və qismən dövlət aparatı ilə bağlıdır. Zorakı assimilyasiya yolu ilə keçən ərəb sözlərinin əksəriyyəti çoxdan ömrünü başa vurmuşdur. Onlar ərəb assimilyatorlarının hökmranlığı dövründə və ərəb dövlətinin süqatundan bir qədər sonra farsların hökmranlığı dövrünə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan xalqı həmin sözlərin mənasını dərk etmədən məcburiyyət qarşısında işlətməli olurdu, həmin sözlərin bir qismi sonralar get-gedə aradan çıxmağa başlayır, öz mövqeyini itirir, indi, demək olar ki, onların çoxu dilimizin lüğət tərkibindən çıxmışdır, çünki həmin sözlər tam vətəndaşlıq hüququ qazana bilmədiyi üçün dilimizin leksikasında möhkəm məskən sala bilməmişdir. Ögey sözlər kimi gəlib getmişdir. Bir sözlə, gəlmə sözlərin ömrü daxil olduğu dildə çox az olur.

✓ Alınma sözlər isə müəyyən zərurət nəticəsində mədəni, ictimai, iqtisadi və s. tələbatla əlaqədar alınan sözlərdir. Bunların ömrü uzun olur, çünki onlar həmin dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq möhkəmlənir. Hamı tərəfindən işlədilir, o dilin tələbatını və ehtiyacını ödəməyə xidmət edir. Alınma sözlər əsaslandırılaraq alındığı üçün həmin dildə mənbə rolunu oynayan, onun leksikasının inkişafına və zənginləşməsinə müsbət təsir edən bir amil kimi özünü göstərir. Tamamilə Azərbaycan dilinin leksik sistemində daxil olub dilimizə xas olan leksik mənanı, qrammatik əlaməti qəbul edən,

müxtəlif üslublarda işlədilən və fonetik sistemə müvafiq olaraq səslənən sözlər alınma sözlər adlanır.

Alınma məfhum adı altında bir dilə xas olan fonetik, morfoloji, leksik və sintaktik ürsürlərin başqa bir dilə keçməsi başa düşülür. Alınmada əsas məsələ həmin sözlərin alan dildə necə möhkəmlənməsi, işlədilməsi və öz vəzifəsini alan dilin leksik sistemində necə yerinə yetirməsi, onun tələbatı əsasında özünü necə doğrultmasıdır. Başqa bir dilin leksik sistemində daxil olan alınma sözlər aşağıdakı tələbləri ödəməlidir: 1) alınma söz alan dilin müəyyən qrammatik kateqoriyasına aid olmalıdır; 2) alınma mənaca müstəqil olmalıdır, alan dilin sözləri ilə dublet yaratmamalıdır; 3) alınma söz alan dilin tərkibində azı iki müxtəlif janrdə işlədilməlidir.

Yeni alınan sözlər (lazer, neylon, dedektiv və s.) ədəbi dildə bir sıra tələblər irəli sürür: 1) başqa dildən, başqa xalqdan əşya və məfhum almaq. Bunlar özləri ilə birlikdə sözlərin də alınmasını tələb edir. Bu zəruridir. Hər bir alınma ehtiyacsız, lüzumsuz, tələbsiz, zərurətsiz olanda ana dili dözülməz şəkildə zibillənir; 2) alınma sözlər öz mənbəyində hansı mənada işlədilsə, alan dildə də həmin mənada düzgün və dəqiq işlədilməlidir; 3) alınma sözlər alan dildə danışan və yazanlar tərəfindən anlaşılmalıdır, aydın olmalıdır.

Bir dil başqa dillərdən sözləri ancaq yeni əşya və məfhumları (kombayn, traktor, aparat və s.) ifadə etmək üçün almır, onların içərisində əşya ifadə etməyən sözlər də vardır. Bəzi alınma sözlər elə təsir bağışlayır ki, guya onlar dublet səciyyəlidir, mənaları sanki öz sözlərimizin mənasından fərqlənmir. Məsələn, servis, xobbi və s. Bəs nə üçün belə sözləri nitqinizdə işlədirik? Bunlar dilimizdə həmin məfhumları ifadə edən sözlərlə dublet yaratmaq üçün işlədilir. Onlar öz mənə çalarlarına, üslubi boyalarına görə fərqlənir.

Azərbaycan dilində başqa dillərdən sözlərin dilxarici və dildaxili amillərin təsiri nəticəsində meydana gəlir. Dildən kənar amillə alınanlar xalqın tarixi, elm və texnikanın inkişafı, ölkənin ictimai həyatı, xalqlar arasındakı müxtəlif əlaqələrlə bağlıdır: siyasi, mədəni, iqtisadi, ticarət, elmi və s., daxili amil dilin leksik-semantik sisteminin inkişafı tələbatından irəli gəlir. Bunun bir sıra səbəbləri vardır: 1)

sözü çoxmənalılıqdan azad edib onu məna strukturuna görə sadələşdirmək; 2) dildə müvafiq məfhumu dəqiqləşdirmək, detallaşdırmaq; 3) söz birləşmələri ilə ifadə olunan adları bir sözlə vermək.

Xalqımızın ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatı əsrdən-əsrə, gündən-günə dəyişmiş və inkişaf etmiş və etməkdədir. Elmin, texnikanın, sənayenin, kənd təsərrüfatının, məişət əşyalarının inkişafı və dəyişməsi yeni əmək alətləri, maşınlar, yeni əşyalar, geyim növləri, əlaqə vasitələri və yeni ideyaların və s. yaranmasına səbəb olur. Bütün bunları, onlarla əlaqədar olan məfhumları adlandırmaq üçün yeni-yeni sözlər tələb olunur. Onların bir qismi dilimizin öz imkanları hesabına ödənilir, bir qismini də adlandırmaq üçün başqa dillərə müraciət olunur, çünki dilimizin öz sözlərində o məfhumları adlandırma biləcək leksik vahidlər yoxdur.

Başqa dillərdən aşağıdakı hallarda sözlər alınır:

1. Alınma söz dilə öz əşyası ilə əlaqədar olur, bir qisminin isə belə əlaqəsi olmur. Sözün ifadə etdiyi məfhumla əlaqədar dilimizə gəlməsinin səbəbi odur ki, nə söz, nə də onun adlandırıdığı əşya Azərbaycan xalqına tanış deyil. Onun üçün hər ikisi yenidir. Bəzən alınma söz həmin dilin müvafiq sözü ilə oxşarlıq yaradır. Bu zaman alınma söz özü ilə birlikdə yeni məfhumu gətirmir, dildə o məfhumu ifadə edən sözlə birlikdə yaşayır. Bu mənada alınma sözlə "köhnə" söz arasında tədricən dublet münasibəti meydana gəlir. Məsələn, dilimizdə işlədilən telefon, teleqraf, avtomobil, dekan, demokrat və s. sözlərin alınması ilk mənbəyə - latın və ya yunan dilinə əsaslanmışdır, çünki bu sözlər ifadə etdikləri əşya və məfhumlarla bağlı deyildir. Sözlərin köhnəliyi onların indiki mənalının köhnəliyinə dəlalət etmir. Bəs nə üçün yeni məfhum köhnə sözlərlə ifadə olunur? XIX əsrin son illərində ixtira edilmiş telefon, teleqraf, avtomobil məfhumlarını adlandırmaq üçün lazım gəlmişdir. Bu sözlər həmin məfhumlara daha münasibdir. Bu göstərir ki, terminlərin yaranmasında qədim dillərin dil ehtiyatından şüurlu istifadə edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu alınmanı "xalis dil" alınması adlandırmaq olar.

2. Alınma sözlərin bir qismi başqa dillərə ayrıca ad şəkildə keçir: a) coğrafi adlar - ilk kəşf edənlərin adı ilə (Ameriko); b) fiziki vahidlərin adı ilə: om, amper, voltmetr və s.; c) kəşf olunan əşyalar onu ixtira edənlərin adı ilə: dizel, mauzer, makintoj, qalife və s.

Alınma sözlər alınma əşya və məfhumlarla əlaqə dərəcəsinə, mənbə ilə bilavasitə və ya bilvasitə əlaqəsinə, tərkibinə, keçmə tarixinə və səviyyəsinə, mənacə dəyişmə müxtəlifliyinə və s. görə biri-birindən seçilir. Bu cəhətdən alınma sözləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Xalis alınma tipli olub dilimizdə tez-tez işlədilərək vətəndaşlıq hüququ qazanmış, xalq dilinə keçən, alınmalığı hiss olunmayan sözlər.

2. Xalis alınma olub, lakin xalq dilində yox, müəyyən məqsədlə bədii əsərlərdə işlənən sözlər.

3. Xalis alınma olub, lakin xalq dilində yox, yalnız elm sahəsində işlənən sözlər.

Alınma sözlərin bir qismi dilimizin lüğət tərkibində qalır, bir qismi isə aradan çıxır. Alınma sözlərdə olan belə bir vəziyyət müəyyən amillərlə bağlıdır. Alınmaların dilimizin leksikasından çıxmasını aşağıdakı amillərlə izah etmək olar:

1) dilimizin qayda-qanunlarına uyğunlaşmayan və onların yersiz işlədilməsi. Klassik ədəbiyyatımızda qara, saç, baş, torpaq, yuxu, keçə sözləri ola-ola, onların ifadə etdiyi məfhumlar siyah, zülf, sər, xak, xab, şob sözləri ilə verilmişdir:

2) bu və ya digər məfhumun köhnəlməsi. Köhnəlmiş məfhumla birlikdə onu adlandıran söz də köhnəlir və tədricən aradan çıxır;

3) eyni məfhumu ifadə etmək üçün müxtəlif dillərdən alınmış sözlər arasında rəqabət gedir, müxtəlif mənşəli sözlər işlədilmə dairəsinə, fəallığına görə biri-birini sıxışdırır. Müasir tələbatə uyğun olaraq çox işlədilən fəal alınma sözlər digər sözləri sıxışdırıb çıxarır. Bir zaman dilimizdə firqə-partiya, darülfünun-universitet, məcmuə-jurnal, sövtiyyat-fonetika, nəhv-sintaksis sözləri paralel işlədilmişdir. İndi bu cütlüklərin ikinci tərəfindən daha çox istifadə edilir, birincilər isə köhrələmək sıradan çıxmışdır.

4) ana dili sözlərinin hesabına. Ana dili sözlərinin bəzisi məfhumu alınma sözlərə nisbətən daha dəqiq rəddə edir. Alınma sözün işlədilmə dairəsini məhdudlaşdıraraq onu işləkdən salır.

Dilimizin leksikasında aktiv işlədilən alınma sözlər dilimizin lüğət tərkibində işlədilərək yeni şəraitə uyğunlaşdırılır və assimilyasiyaya uğrayır. Bəs bunların dildə qalmasına səbəb nədir? Bunu bir neçə amillə izah etmək olar:

1. Ana dilinin fonetik və qrafik vasitələri ilə verilməsi, fonetik formasını dəyişməsi.

2. Ana dilinin müəyyən qrammatik paradıqmaya və kateqoriyalarına uyğun gəlməsi: drama-dram, tonna-ton, idiom-idiom, sintaqma-sintaqm və s.

3. Törəmələrin ömələ gəlməsi.

4. Semantik uyğunlaşdırılması.

5. Ana dilinin söz yaradıcılığında yeni sözyaratma mərkəzinə çevrilməsi. Məsələn: telefon-telefonçu, telefonlu, telefonsuz və s.

6. Mənaca ana dilindəki sözlə eynilik təşkil etməməsi, mənaca müstəqil olub, başqa sözlərlə dubletlilik münasibətində olmaması.

7. Üslubi çalara malik olması, onların ön azı iki üslubda istifadə olunması.

8. Öz ictimai əhəmiyyətini uzun müddət saxlayaraq daxil olduğu dilin strukturuna uyğunlaşması.

Başqa dillərdən sözlər üç üsulla alınır: a) leksik, b) morfoloji, c) sintaktik.

Leksik yolla dilimizə keçən sözlər dilimizə hazır şəkildə gəlir. Onların bir qismi yeni dil mühitində mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə itirir və yeni dilin bir sıra xüsusiyyətlərini qəbul edir. Məsələn: ağıl, qiymət, kirə, kışmış, kilim, fındıq, fənər və s. kimi sözlər öz fonetik cildini elə dəyişmişdir ki, onların ərəb, fars, rus və başqa dillərə məxsus olduğunu deməyə çətinlik çəkirik. "Şair" sözünün şerdən, "məktub" sözünün "kətəbə"dən (yazmaq), həqq sözünün "mühəqqət"dən, təşviqat sözünün "şövq"dən, "dərbəcər" sözünün "dərb"dən ömələ gəldiyini ancaq mütəxəssislər deyə bilər.

Leksik alınmanın üç növü vardır: 1) alınma söz o dilə olduğu kimi, öz fonetik qabığını dəyişmədən keçir. Məsələn: kater, Moskva, Odessa, kapella, libretto, səssiyə, ballada və s.; 2) alınma söz öz fonetik tərkibini dəyişərək keçir, məsələn: tonna-ton, diaqramma-diaqram, teleqramma-teleqram və s.; 3) alınma sözlərin bir qismi o dilə aid olan şəkilçilərlə birlikdə dilimizin leksikasına daxil olaraq düzəltmə sözlər kimi işlədilir, məsələn: fars dilindən sözlər: gər (zərgər; hiyləgər), şünas (şərqşünas), baz (quşbaz, sözbaz), keş (qayğıkeş), dar (əməkdar); ərəb dilindən: i (tarixi), vi (dairəvi), iyyat (ədəbiyyat), at (təbliğət); rus dilindən: ov (Həsənov, Səlimov); başqa dillərdən: ist (marksist), izm (idealizm) şəkilçiləri ilə keçmişdir.

Başqa dillərdən alınma sözləri müxtəlif şəkildə təsnif etmək olar. Bu sözləri onların formalarının assimilyasiya dərəcəsinə və işlədilmə qaydasına, mənəblərinə görə qruplaşdırmaq olar.

Alınma sözlər formalarının assimilyasiya olunma dərəcəsinə görə dörd qrupa bölünür: a) ümumişlək alınmalar, b) beynəlmiləl sözlər, c) cəzotizmlər, c) varvarizmlər.

Beynəlmiləl sözlər. Biri-biri ilə yaxın qohumluğu olmayan bir sıra dillərdə eyni və ya çox yaxın mənada işlənən alınma sözlərin bir növü beynəlmiləl sözlər adlanır. Bu leksik qrupda hamı tərəfindən qəbul edilmiş ictimai və dəqiq elmlərə, mədəniyyət və incəsənət sahəsinə aid məfhumları ifadə edən terminlər birləşdirilir. Məsələn, konstitusiya, inteqral, diferensial, meridian, rejissor, not və s.

Beynəlmiləl sözlərin əsasını yunan-latın mənşəli sözlər təşkil edir. Alimlərin hesablamasına görə, Avropa dillərində 7000-dən artıq ümumi kökü yunan-latın mənşəli söz vardır. Beynəlmiləl sözlərə interonimlər deyilir. Beynəlmiləl sözlər bütün mədəni dilləri əhatə edən ən azı üç dil sistemində işlədilir.

Beynəlmiləl sözlər müasir dillərin çoxunda ümumelmi terminologiyanın əsas kütləsini təşkil edərək yaşayır. Beynəlmiləl terminologiyanın rolu elmi-texniki inqilab şəraitində böyükdür. Bu fondun inkişafı xalqların elmi və mədəni inteqrasiyasında daha aydın özünü göstərir. Beynəlmiləl terminologiyanın əsas kütləsi Azərbaycan dilini, ilk növbədə, Avropa-Amerika arealının başqa

dilləri ilə birləşdirir.

Ümumi mənşəli beynəlmiləl sözlər bu və ya digər dilin crafik və morfoloji cəhətdən müvafiq uyğunluğu, semantikasi eyni və ya yaxın olmalıdır.

Bu sözlər insan fəaliyyətinin əsas sahələrini əhatə edir: siyasi, mədəni, elmi, texniki, incəsənət. İctimai və dəqiq elmlərə aid terminlər, mədəniyyət və incəsənət sahəsinə aid məfhumları ifadə edən sözlər adi sözlərə nisbətən başqa dillərə tez daxil olur.

Beynəlmiləl sözlərin işlənmə və əhatə dairəsi çox genişdir. Bu və ya digər bir dilə daxil olan beynəlmiləl sözlər həmin dilin inkişaf qanunları əsasında öz formasını, quruluşunu dəyişir. Daha doğrusu, formaları müvafiq milli dilin fonetik və morfoloji strukturuna uyğunlaşır, ona yiyələnir, lakin mənası mənbədəki kimi qalır. Məsələn: iyerarxiya-hierarhia (yunan) - ierarxiə (rus), dekan-dekanus (lat.) - dekan (rus), abstraksiya-abstractio (lat.) - abstraküie (rus), agent-agens (lat.) - agent (rus), büro-bureau (fr.) - бюро (rus), humanizm-hemanus (lat.) - qumanizm (rus) və s. sözlər mənşəyinə görə, əsasən, latın və yunan köklüdür. Beynəlmiləl sözlər, demək olar ki, dilimizin leksikasına XI əsrdən keçməyə başlamışdır.

Ümumişlək alınma sözlər. Bu tipli alınma sözlər Azərbaycan dilinin leksik sistemində tamamilə keçərək dilimizə xas olan qrammatik əlamətləri, leksik mənanı qəbul edərək müxtəlif üslublarda işlədilər, dilimizin fonetik sistemində uyğun olaraq səslənən, hamı tərəfindən dərk edilən sözlərdir. Məsələn: qanun, əsas, imkan, kitab, məktub, tədris, saat, bərş, sement və s.

Belə alınmalar leksik mənalara, fonetik cəhətdən formalaşmalarına və qrammatik əlamətlərinə görə tam azərbaycanlaşmışdır, müxtəlif üslublarda işlədilir, dilimizin leksik sistemində tam daxil olmuşdur.

Beynəlmiləl və ümumişlək alınma sözlər arasında oxşar cəhətlərlə yanaşı, fərqli əlamətlər vardır. Ümumişlək alınma sözlər Azərbaycan xalqının başqa xalqlarla insan fəaliyyətinin bütün sahələrində qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Beynəlmiləl sözlər isə insan fəaliyyətinin ancaq əsas sahələrini əhatə edir: siyasi, mədəni,

elmi, texniki, incəsənət. Ümumişək alınma sözlər məişətin müxtəlif sahələrinə aiddir, benyölmiləl sözlər isə əsasən, termin və peşə-sənət leksikasından ibarətdir. Ümumişək alınma sözlər keçdiyi və aid olduğu dillərdə bu və ya başqa anlayışı ifadə edir. Məsələn: fikir, sinif, zövq, səfa və s. Bunlar bir neçə qohum dildə işlədilir, eyni mənanı bildirir. Beynəlmiləl sözlər isə qohum olmayan bir neçə dildə işlənərək siyasətə, elmə, texnikaya, mədəniyyətə və incəsənətə aid anlayışları ifadə edir. Məsələn: demokratiya, kommunizm, teatr, kino, dram və s.

Az işlədilən alınma sözləri iki qrupa ayırmaq olar: ekzotizmlər və varvarizmlər.

Ekzotizmlər. Ekzotik (yun. yad, özgə, əənəbi) leksika başqa dillərdən alınma söz və ifadələrdir. Bunlar nitqə xüsusi kolorit verir. Başqa xalqların ictimai həyatının adət və məişətinin fərqli cəhətlərini təsvir etmək spesifik milli xüsusiyyətlərini ifadə edən, yerli kolorit yaratmaq üçün istifadə edirəm sözlər ekzotik sözlər adlanır. Bu sözlərə rast gələndə bizdə belə bir fikir əmələ gəlir ki, həmin mətndə söhbət Azərbaycandan, Azərbaycan gerçəkliyindən getmir. Ekzotik sözlər kifayət dərəcədə mədəni, oxumuş, məlumatlı hər bir azərbaycanlıya məlumdur. Ekzotizmlər işlədildiyi başqa dildə o dilin xüsusiyyətlərini itirmir, əksinə onu mühafizə edir.

Ekzotik leksikada milli-etnik anlayış başlıca şərtidir. Ekzotik sözlər aid olduğu xalqın məişətində, adət-ənənəsində yaşayan sırf milli xarakterli əşyaların, geyimlərin və s. adını bildirən milli səciyyəli sözlərdir. Buna görə də ekzotizmlər alan dildə tam mənimsənilmir, çünki həmin sözlərin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri spesifik səciyyəlidir.

Tərcümə ədəbi dilləri yaxınlaşdıran, xalqların mənəvi mədəniyyəti, sosial-iqtisadi inkişafı haqqında geniş təsəvvür yaradan bir vasitədir. "Bədi tərcümədə bir xalqın adət və ənənəsinə, həyat tərzinə, sosial və regional xüsusiyyətlərinə, məişətinə aid olan bir sıra sözlərin ifadə etdiyi məna başqa xalqların milli-etnik təfəkkürü üçün yad olduğuna görə onların ifadə etdiyi semantik xüsusiyyətlər ekzotik xarakterlidir" (N.Xudiyev). Ekzotizmlər xüsusi anlayış bildirdiyinə,

başqa dillərdə onların motivasiya xüsusiyyətləri olmadığına görə tərcümə edilmir. Ekzotizmər orijinal tərcümə ədəbiyyatında yerli, milli koloriti canlandırmaq üçün işlədilir.

Ekzotizmlər bütövlükdə ekzotik leksikaya və ekzotik struktura aid xüsusiyyətləri özündə birləşdirir.

Ekzotik sözlər xüsusi mətnlərdə bu və ya digər bir xalqın məişətindən, yerindən, etnoqrafik xüsusiyyətlərindən, həyatından, müəyyən məqsədlə əlaqədar olaraq danışılarda işlədilir. Məsələn: **ingilis ekzotizmləri:** palata, leyborist, lord, mister, ser, milord, miss, ledi, miledi, şilling, funt sterlinq, viski, sandviç, spiker və s.; **alman ekzotizmləri:** reyxstaq, anşlaq, vermaxt, bundesver, reyxsvcr, bundestaq və s.; **fransız ekzotizmləri:** madam, madmazel, frank, santim, müsyo, küre, su, ajan və s.; **italyan ekzotizmləri:** senyor, senyorina, tarantella, qondola, mafiya və s.; **ispan ekzotizmləri:** toreador, pikador, matador, mantilya, don, donna və s.; **amerika ekzotizmləri:** boss, dollar, biznes, biznesmen və s.

Ekzotizmləri bir neçə tematik qrupa ayırmaq olar:

1. İdarə və təşkilat adları: storting (Norveç), riksdig (İsvçç), bundesrat (alm.), bundestaq (alm.), reyxstaq (alm.), kortes (ispan), astaliya (yun.), seym (pol.), xural (monqol), məclis (türk, fars) və s.

2. Pul vahidlərinin adları: dollar, frank, su, lira, peso, peseta, taler, marka, funt sterlinq, eskudo, afqari, lev, qulden, şilling, lek, krona, rupiyə, real, yuan, vona, zloti, dinar, iena.

3. Geyim növlərinin adları: sari, kimono, sarafan, syazanc, çalma, beşmet və s.

4. Xörək adları: borş, qulyaş, tabaka, xarço, satsivi, çad, pezno, beşbarmaq, kabvaçdoş və s.

5. İçki adları: balzam.

6. Musiqi alətlərinin və rəqs adları: balalayka (rus simli musiqi aləti), bandure (Ukrayna simli musiqi aləti), gitara (ispan musiqi aləti), padura (abxaz, acar simli aləti), covok, tamtava, kantele (finlərdə çalğı aləti), qopaq (Ukrayna xalq rəqsi), menuet (fransız bal rəqsi), çardaş (macar xalq rəqsi), xorumi (gürcü xalq rəqsi), tanqo (qədim ispan xalq rəqsi), lyovonixə (Belorus xalq rəqsi).

7. Vəzifə, dərəcə və peşo adları: polisem, mer, lord, spiker, klerk, şerif, kcnstele, kure (katoliq keşişi), ksendr (polyak katolik keşişi), lama və s.

Ekzotizmlərin bir qismi geniş, bir qismi dar işlədilmə xüsusiyyətlidir. Dar ekzotik sözlər məişət, mədəniyyət, təşkilətmə, idarə adlarını əhatə edir: störtinq, bundestaq, qopak, eyavanita, iena, astaliya və s. Bunlar ancaq bir ölkə daxilində işlədilir. Geniş ekzotik sözlərə bir neçə ölkənin həyatına xas olan hadisələr daxildir: polismen, şerif (İngitərədə, ABŞ-da, İrlandiyada), satra (şəkər qamışı), korrida (öküz döyüşü), arroba (çəki ölçüsü), bondura (barmaqla çalınan musiqi aləti) və s.

Ekzotik sözlərin əsas qismini yeni dildə bu və ya digər sözlə əvəz və ya təcümə etmək olmur, lakin müəyyən qismini əvəz və ya tərcümə etmək mümkündür. Məsələn: mister, ser, senyor, don, pan sözlərin. ağa, frau, donna, senyorina sözlərini isə xanım kimi tərcümə etmək olar. Əslində, bu sözlərin tərcüməyə ehtiyacı yoxdur, çünki bu sözlər tərcümə edilə, milli-etnik xüsusiyyətlərini itirirər, onlarla ifadə olunan yerli və milli xüsusiyyətlər, həmçinin etnik və regional anlayışlar kölgədə qalar. Buna görə də bu sözlər dildə tərcüməsiz verilir, crijinal forması saxlanılır.

Azərbaycan mətnlərində daha çox işlədilən ekzotik sözlərlər izahlı lüğətlərdə və xarici sözlər lüğətlərində izah olunur. Mətdə Azərbaycan həfləri ilə verilsə də, məzmununda millilik qalır. Bu sözlər əşya və ideya ilə birlikdə alınanda yeni dilin leksikasında ümumişlək alınmalar kimi dərk olunur, ümumişlək sözlər kimi fəaliyyət göstərir. Bunlar dilimizin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır. Ekzotik sözlər bu və ya digər xalqın məişətini, adət-ənənəsini, şəxsin milli səciyyəsinə və mənsubiyyətini, etnoqrafik cəhətlərini vermək məqsədi ilə elmi, publisistik, bədii, siyasi, ictimai əsərlərdə işlədilir. Bu sözlər bədii əsərlərdə yalnız bu və ya digər xalqa məxsus olan ayrı-ayrı əşya və hadisələri adlandırmaq üçün deyil, həm də başqa millətin nümayəndələrinin - personajlarının nitqini səciyyələndirmək, adət olunmamış şəraitə təsvir etmək məqsədi ilə də işlədilir. Lakin qrammatik mənimsənilmənin çətinliyi alırıma sözlərin və ifadələrin

tam mənimsənilməsinə imkan vermir.

Bir xalqın milli adət-ənənələri, milli məişət tərzii və milli özünəməxsusluğu digər xalqlardan, etnik qruplardan fərqlənir.

Xalqın xüsusi məişət tərzii, milli adət-ənənələri və koloriti, mifik təfəkkürü ilə bağlı leksik vahidlər bədii əsərlərdə öz əksini tapır. Axı, bədii ədəbiyyatın özü də millilik və xalqilik kimi xüsusi cəhətlər əks etdirir.

Hər xalqın dilində, bədii söz sərvətlərində işlənən və onun məişəti, milli həyat şəraiti ilə bağlı olan sözlər realiyalar adlanır. Realialar sırf milli xarakterli, məişətlə bağlı əşyaların, mücərrəd varlıqların adını ümumiləşdirərək əks etdirir. "Realialar həm bədii əsərin tərcümə olunduğu dili zənginləşdirir, həm də əsərin mənsub olduğu xalqın milli koloritini, adət-ənənəsini, məişət tərzini, mifologiyasını, milli təfəkkürünü, həmin xalqın tarixini yaşadır. Onun yaşadığı zamanın ictimai-siyasi ahəngini özündə əks etdirir" (N.Xudiyev). Məsələn, kareta, kalyaska, karnaval, manej və s.

Varvarizm (yun.) əcnəbi sözlərin yersiz işlənməsi deməkdir. Bu və ya digər xalqa aid olan əşyaları, hadisələri, adətləri təsvir etmək, fərqli koloriti yaratmaq məqsədi ilə həmin dilin sözlərini başqa bir dildə heç bir dəyişiklik edilmədən işlədilməsidir. Adətən, belə sözlər çox vaxt tərcümə edilir: bu özünü dildə çaxma (müxtəlif materialdan düzəldilmiş lövhəcik üzərində təsvir və ya naxış) kimi göstərir. Bu həmişə istənilən nəticəni, sərəməni vermir. "Tərcümə fikri izah etmək əvəzinə çox vaxt təhrif edir, dolaşıqlıq yaradır" (K.Marks).

Varvarizmlər üçün millilik, ərazicə möhkəmləndirilmə xarakterik deyildir. Onlar ya alan dilin vasitəsilə verilir, ya da tərcüməsiz işlədilir. Varvarizmlərin ilk işlədilməsində leksik sistemin fərqləndirici əlaməti olmur. Varvarizmlər Azərbaycan dilində eynən tərcüməsiz leksik vahidlər və tərkibləri vermək üçün istifadə edilir və ya başqa dillərə mətnə yumor, istehza və ya satirik çalarlıq verir. Mətnin həddindən artıq, saysız-hesabsız varvarizmlərlə təmin edilməsi uyarıslıq yaradır, müəyyən üslubi tapşırıq mətnə kömək təəssüratı bağışlamağa gətirib çıxarır. Alınmış sözlərin uyarlılığı və istifadəsi onların müəyyən ölçüdə mətnə daxil edilməsindən asılıdır.

Bu, əvvəla, əsərin üslubundan, janrından və hadisənin təsviredilmə vaxtı, ikincisi, mövcudolma ya qədim sinonim vahidlərin olmasından, üçüncüsü, yazının milli dil mədəniyyətindən və peşədən asılıdır. Əgər söz əşyanın məfhumun, hadisənin, prosesin ümumqəbul edilmiş yeganə adıdırsa, ondan istifadə heç kəsdə etiraz doğurmur.

Varvarizmlər başqa dillərə məxsus söz və ifadələrin lüzumsuz olaraq işlədilməsidir. Onları mətndə iki şəkildə işlətmək olar: 1) Azərbaycan qrafikası ilə; 2) aid olduğu dilin qrafikası ilə.

Varvarizmlər müəyyən üslubla olaqədar olaraq mətnlərdə işlədilir, məsələn;

Əbdüləlibəy - Ərz olsun, belə buyurdunuz, anladım, ancaq, ərz olsun, daha gözlərimi yummayacağam. (Dilbərin çəkməsini düymələyir), Rəbbəna otinə fiddünya Həsənə və fil-axirəti-Həsənə, vəqinə əzabbənnar, birəhmətikə ya ərhəm.ərrahimin (C.Cabbarlı).

Bədii mətnlərdə, tərcümə ədəbiyyatında ekzotizm və varvarizmlər tez-tez verilir. Bunlar əsərdə müəyyən üslubi rol oynayır, yerli koloriti yaratmağa xidmət edir. Əcnəbi mövzularda yazılmış bədii əsərlərdə ekzotizm və varvarizmlərin işlədilməsi yazıçının zövqündən və üslubundan asılıdır. Özgə dilin milli xüsusiyyətlərinə bələd olan yaxşı tərcüməsi onları ana dilinin xüsusiyyətləri ilə heç vaxt qarışdırmaz.

Ekzotizmlər və varvarizmlər Azərbaycan mətnlərində işlədilsə də, aid olduqları dillərin xüsusiyyətlərini saxlayır. Hər ikisi əcnəbi söz olsa da, fərqli cəhətləri var: orijinal və tərcümə ədəbiyyatında ekzotizmlərin işlədilməsi yerli və milli koloriti canlandırmaq məqsədi güdür, varvarizmlər isə tərcümə və orijinal ədəbiyyatda birbaşa aid situativ şəraitə ifadə edir. Ekzotizmlər bir xalqa məxsus əşya və hadisələrin konkret adını ifadə edir, izahlı lüğətlərdə verilir, sinonimi yoxdur. Varvarizmlər mücərrəd anlayışların adı kimi verilir, izahlı lüğətlərdə qeyd olunmur, tərcümə olunur.

Dilimizin lüğət tərkibindəki alınma sözləri mənbələrinə görə, əsasən üç qrupa ayırmaq olar: a) fars və ərəb mənşəli sözlər, b) rus və Avropa mənşəli sözlər, c) Qafqaz mənşəli sözlər.

Ərəb və fars sözləri. Dilimizin lüğət tərkibindəki alınma sözlərin

çoxu ərəb və fars mənşəli sözlərdir. Bu dillərdən keçən sözlərin tarixi çox qədimdir. Azərbaycan 300 ildən artıq xalqların, sonra da farsların təsirinə məruz qalsa da, xalqımız öz mənəvi birliyini, dilini qoruyub saxlamışdır. Bununla belə həmin dövrlərdə dilimizin leksikasına ərəb və fars dillərindən külli miqdarda söz və ifadə keçmişdir. Bu dillərdən keçən sözlər müxtəlif sahələrlə bağlıdır. Onları aşağıdakı tematik qruplarda verinək olar:

1. Ümumişlək terminlər: hesab, hesabdar, maarif, məktəb, tənqid, üzv, namizəd, kitab, dəftər və s.

2. Geniş yayılmış elmi terminlər: toyyarə, ədəbiyyat, cənub, şərq, qərb, şimal, dərəcə, təlim, rəssam, heykəltəraş, şair, şer, nasir, nəsr, bədii surət və s.

3. Məhdud dairədə işlədilən (ancaq mütəxəssislərə məlum olan) terminlər: ərəz, saqinamə və s.

4. Həm termin, həm də adi söz kimi işlənənlər: sifət, cümlə, mürokkəb, sadə, zəlzələ, dövr, hərəkət, bucaq və s.

5. Dini terminlər: Allah, vallah, tövbə, təlim, lənət, ilahi, namaz, dua, günah, savab, cəhənnəm, cənnət, behişt, imam, peyğəmbər, iman, şəhid, mələk, şeytan, iblis və s.

6. Keçmiş ictimai quruluşla əlaqədar vəzifə adları: şeyx, dərviş, molla, şah, padşah, vəzir, vəkil, qazi, təlxək, mirzə və s.

Ərəb və fars mənşəli sözlərin bir qismi dilimizin lüğət tərkibindən çıxmış, bir qismi isə özünə möhkəm yer tutmuşdur. Dilimizin lüğət tərkibindəki ərəb və fars mənşəli sözlərin çoxu forma və məzmunca azərbaycanlaşmışdır. Onları öz sözlərimiz kimi dərk edirik. Məsələn, hava, şirin, axır, fikir, mey, ağıl, tayfa, zaman, kasıb, rahat, salam, tamaşa, xalq, ayna, azad, aşna, karxana, peşə, məktəb, tələbə və s. tipli sözlər ərəb və farslılıq xüsusiyyətlərini itirərək adi ümumişlək sözlər sırasına keçmişdir. Buna görə də onlar dilimizin fonetik qanunlarına uyğun şəkildə tələffüz olunur və yazılır.

Azərbaycan dilinin qayda-qanunları əsasında forma və məzmunca tam azərbaycanlaşmış belə sözlərin əsl Azərbaycan sözləri deyil, ərəb və fars sözləri olduğunu ancaq etimoloji təhlil və müqayisəli-tarixi metod əsasında müəyyənləşdirmək olar. Azərbaycanlaşmış ərəb sözlərinin spesifik xüsusiyyətlərini kökün strukturu, "kök samitlər"

əsasında açmaq olar. Onların çoxu bir qayda olaraq üç samitlə formalaşır. Həmin əsasdakı üç samit ondan törəyən sözlərdə də təkrarlanır. Ərəb sözlərinin ilk qrammatik forması, əsasən, samit köklüdür. Eyni samit köklüdən daxili fleksiya yolu ilə müxtəlif formalı və mənəli sözlər alınır. Onların bəzisi Azərbaycan dilində öz formasını dəyişərək tanınmaz şəkllə düşmüşdür. Əsl Azərbaycan sözlərindən forma və məzmunca fərqlənmiş. Belə sözlərin ərəb mənşəli olduğunu eyni samit köklü sözün ilkin forması ilə ondan törəyən sözləri biri-biri ilə tutuşdurmaqla düzəltməyə çalışmaq mümkündür, məsələn:

vsl - vəsl, vəsilə

krm - kərəm, kərim, əkrəm, mükərrəm

ktb - kətəbə, məktəb, məktub, kitab

tkr - təkrir, təkdir, təkrar

tib - tələb, tələbə, mətləb, müəlib

tım - təlim, mütəllim

fzl - fəzl, fəzil, füzul

fsl - fəsil, təfsil, müfəssəl

xrc - xərc, məxrəc, məxaric

hkm - həkim, hikmət, təhkim, möhkəm, hökm, hakim

crd - təcrid, mücərrəd və s.

Ərəb və fars mənşəli sözləri dilimizdə işlədilməsinə görə iki qrupa ayırmaq olar:

1. Həm ümumxalq danışığı dilində, həm də ədəbi dildə işlənərək, forma və məzmunca tamamilə azərbaycanlaşaraq vətəndaşlıq hüququ qazanmış ümumişlək sözlər, məsələn: kağız, xırman, qayda, fayda, məktəb, qələm, həkim, dərs, cəm, məişət, salam, xalq, qəzəb, qərrib, rahat, ayna, tayfa, əks, şam, şivə, qəm, dörd, sakit, şəkər, taxt və s.

2. Ancaq ədəbi dildə işlənən ərəb və fars mənşəli sözlər, məsələn: irtica, iftixar, təcəssüm, təşəbbüs, təşəxxüs, təzminat, müqabil, mütərəddid, zümrə, ikrah, irtibah, istiqʿal, məxrəc, məcra, mücərrəd, təkzib, təxis, təhrik, ixtişaş, istintaq, müstəntiq, istiqlal və s.

Fars mənşəli sözlər. Uzun esrlər boyu Azərbaycan xalqının fars xalqı ilə müxtəlif əlaqə və münasibətdə olması öz əksini dilimizin leksikasında tapmışdır. Sözlər fars dilindən dilimizə yazılı və şifahi formalarda keçmişdir. Onlara dilimizin leksikasının müxtəlif

sahələrində təsadüf edilir. Məsələn: tava, abgərdən, bado, zinət, aftafa, xəkəndaz, cəftə, astana, taxt, çarpayt, düşbərə, güləb, sirkə, plov, kasa, fıncan, nəlbəki, nizə, güzəşt, şana, noxud, xiyar, kətan, mahud, dəst, dəm, dilbər, kuzə, gövhər, nörd, zər, nuş, peyman, xəndan, cəngavər, cahangir, şivə və s.

Ərəb mənşəli sözlər. Azərbaycan dilinə ərəb dilinin təsiri VII əsrdən başlanır. Ərəb dilinin Azərbaycan dilinə VII əsrdən XIV əsrə qədər güclü təsiri olmuşdur. Ərəblər islam dinini əllərində bayraq edərək; “Qurani-Kərim”in vasitəsilə dilimizə güclü təsir göstərmişlər. Buna görə də ərəb dilindən keçən sözlərin çoxu din və mövhumatla, dini elmlərlə bağlıdır. Məsələn: din, islam, Allah, mələk, molla, mövhumat, Mikayıl, İsrəfil, Cəbrayıl, xaliq, məxluq, möcüzə, qiyamət, əvvəl, axır, axirət, Malik, hədis, ayə, şeytan, adət, alim, əla, məlum, zəbun, müsəlman, əməl, məchul, cahil, cəhalət, aciz, bərq, qərq, şərq, bəsit, səlīs, səxavət, qələm, qisas, qatil, məktub, katib, kitab, mədaxil, məxaric, xərc, xaric, idxal, daxil, zahir, zühur, məzahir, mədh və s.

Azərbaycan dilinin leksikasındakı ərəb və fars mənşəli sözlər Azərbaycan sözlərindən aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə seçilir:

1) tərkibində a, ə və ö (xanəndə, danəndə, ahəstə, sazəndə), i, a və a (xiyaban, çirağban, firavan), i, ə və a (zindəgan, nigahban), ü, a və a (dübarə, rüxsarə) saitləri olan bir neçə hecalı fars sözləri, tərkibində a və e (qane, tabe, fateh, mane), a və i (abid, alim, hakim, zahid), ə, a və ü (təkəmil, təqəüld), a, u və a (mətbuat, məlumat) i, a və ə (qiraət, ziyafət, qiyamət), e, i və a (etiraz, ehtizaz, ehtiram) saitləri olan bir neçə hecalı ərəb sözləri;

2) uzun tələffüz olunan a (alim, arif), ö (təəssüf, təəccüb, bəzən), i (qənimət, təbiət, icad, irad), u (hökumət, sükunət, Füzuli) saiti ərəb və fars sözlər;

3) sonu iki saitdən ibarət təkhəcalı sözlər, əsasən, ərəb və fars mənşəlidir; bəxt, mərd, qəlb, cəld, qəsd, hərf, qənd, zərb, cəhd, cəbr, nəsr və s.

4) qoşa saitli və samitli sözlər: maarif, maaş, saat, əmtəə, qübbə, qabbaq, tibbi, cənnət, minnət, tərənnüm və s.

5) i saiti ilə yanaşı işlədilən q, ğ, x, ş samitli sözlər: işğal, işarə,

iqrar, ixtiyar, ixtilaf və s.

6) ba, bi, la, na kimi önşəkilçili sözlər: baməzə, basəfa, biqəm, laqeyd, laməkan, namərd, naxoş və s.

7) dar, kar, baz, pərvər, keş, saz, xana, kir, şünaş, pərəst, stan, van, ban, xor və s. kimi son şəkilçili sözlər: mülkədar, əməkdar, tələbkar, kələkbaz, insanpərvər, qayğıkeş, dıdkeş, saatsaz, kitabxana, qəzəlxan, möhtəkir, dilşünaş, vəzifəpərəst, Dağıstan, sarvan, bağban, müftəxor və s.

Dilimizin lüğət tərkibindəki ərəb və fars sözlərini çox vaxt biribirindən ayırmaq olmur. Həmin sözlərin ərəb və ya fars mənşəli olduğunu müəyyənləşdirmək məqsədi ilə aşağıdakı cəhətləri nəzərə almaq lazımdır:

1) apostroflu sözlər ərəb mənşəlidir: e'tiraf, ən'ənə, şö'bə, şö'lə, ə'la, mə'dən, mə'lum, bə'zi, tə'yin, tə'sir, e'lan, e'tiqad, e'timad, nə'rə, mə'na, mə'ruz, mə'sum, rə'y, rə'yət, tə'rif, e'zam, me'mar, inc'yar, iste'fa, iste'dad, nə'sə, sün'i, cür'ət, vüs'ət, mə'sul, mə'sud, mə'lum, cüz'i, mö'təbər, mö'tədil, mö'cüz, mö'cüzə və s.

2) sonu iki samitdən ibarət olan birhecalı sözlər, əsasən, ərəb mənşəlidir: zənd, ərz, əxz, əsr, cild, xətm, isim, nəşr, rənz, rəsm, sərf, cəlb və s.

3) qoşa saitli və samitli sözlər, əsasən, ərəb mənşəlidir: maaş, maarif, camaat, təəssüf, inəttəl, təbəssüm və s.

4) "mal" tərkibli sözlər ərəb dilinə məxsusdur: emal, ehmal, ehtimal, icmal, şimal və s.

5) iyyat, iyyət, iyyə, at, ət, anə, ən kimi son şəkilçili sözlər, demək olar ki, ərəb sözləridir: bədiyyat, əməliyyat, aidiyyət, nəzəriyyə, bələdiyyə, varidat, əhvalat, məlumat, ixtilat, vəkalət, aqibət, ismət, malikanə, arifanə, qəflətən və s.

6) "i" və "ü" ilə başlanan sözlər, əsasən, ərəb mənşəlidir: ianə, ibadət, ibarə, icad, ülfət, ümman, ülvı, ünvan, ünsür, üslubi, üsul, üfuc və s.

7) "Ərəb və fars sözləri lüğəti"ndə "v" hərfi ilə verilən sözlərin 65-i, "q" hərfi ilə verilənlərin 141-i "ə" hərfi ilə verilənlərin isə 140-ı Azərbaycan dilində işlədilir. "V" hərfli 65 sözün ikisi fars (viran, viranə), "ğ" hərfli 141 sözün üçü fars (qönçə, qələndər, qəfəs), "ə"

hərflə 140 sözün isə on biri (əndəzo, əfsanə, əfsanəvi, ovsun, əjdər, öncəm, füsunkar, əndər, əndək) fars, qalanı ərəb mənşəlidir.

8) "ai" səs birləşməli sözlər ərəb mənşəlidir: vaiz, aid, aidə, dair, daim, daimi, sait, şaiq, şair və s.

9) "a" və "i" saitli ikihecalı sözlər ərəb mənşəlidir: cani, hafiz, hasil, hami, hakim, xali, xaric, xadim, nazir, nadir, malik, vadi, qadir, arif, kafir, kafi və s.

10) "ng" səs birləşməli sözlər fars mənşəlidir: ahəng, zəng, ləng, cəng, qəşəng və s.

11) "j" (jalə), "g" (gənc, gil, gilə, gövhər, guşə), "p" (pər, pəri, pir, pərvaz), "ç" (çarə, çarx, çarpay, çağa, çadra) ilə başlayan sözlər fars mənşəlidir.

Rus və Avropa mənşəli sözlər. Dilimizin leksikasındakı alınma sözlərin mühüm bir qismini rus və Avropa mənşəli sözlər təşkil edir. Bu sözlərin dilimizə köçmə tarixi XIX əsrin birinci yarısı ilə əlaqədardır. Bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan və rus xalqları arasında ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqə və münasibətlər inkişaf edir. M.F.Axundov rus dilinə yüksək qiymət verərək yazırdı: "...mən rus dilini yaxşı bilirəm. Hazırkı rus dili həm inşa cəhətdən, həm də başqa cəhətlərdən gündən-günə tərəqqi edir və incə mətləblərin ifadəsi üçün doğrudan da misilsiz bir dildir". M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, Q.Zakir, H.Zərdabi, N.Vəzirov və b. əsərlərində bir sıra rus və Avropa mənşəli sözlər işləmişlər.

XIX əsrin ortalarından Azərbaycan ictimai mühitində, ədəbiyyatında, elm və mədəniyyətində bir dönüş yaranır. Dram, satira, janrları meydana gəlir, fəlsəfə, təbabət, təbiətşünaslıq, əkinçilik, ticarət və s. sahələrdə dəyişiklik baş verir. Əlbəttə, bütün bu yeniliklər özünə həyatın tələblərinə cavab verə bilən yeni-yeni sözlər tələb edirdi. Bu ehtiyacı ərəb və fars mənşəli sözlər yox, rus və Azərbaycan sözləri ilə ödəmək mümkün idi.

Dilimizdə ərəb və fars dillərinin təsiri getdikcə zəifləyirdi.

Azərbaycan dilinin leksikasına XIX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi və ictimai-iqtisadi səciyyəli külli miqdarda yeni alınan sözlərin terminlərin keçməsinə səbəb kapitalizmin inkişafı, inqilabi hərəkatın genişlənməsi, qərbdən müxtəlif siyasi və iqtisadi nəzəriyyələrin

yayılması olmuşdur. Belə bir şəraitdə siyasi və iqtisadi səsliyi alınma terminlərdən istifadə etmək dövrün, zamanın tələbi idi. Bu tipli terminlər qəzet, mətbuat, nətiq çıxışları vasitəsilə yayılaraq dilimizdə işlənməyə başlamışdır.

1920-ci ilə qədər dilimizin lüğət tərkibinə bir sıra ictimai-siyasi, fəlsəfi, iqtisadi terminlər daxil olmuşdur. 30-cu illərdən isə dilimizin leksikasında aşağıdakı elmi-texniki və istehsalat terminləri işlənməyə başlamışdır: konteyner, neytron, tanker, trauler, caz, cemper, kokteyl, permanent, reportaj, seyf, snayper, servis, sprint, kafeteriya və s. sözlər daxil olmuşdur.

Dilimizdə rüsizm və sovetizmi əks etdirən sözlər vardır. Rusizm rus məişətini, tarixi dünyagörüşünü, sovetizm isə sovet gerçəkliyini, höyat torzini, varlığını, ictimai quruluşunu əks etdirən söz-terminlərdir: aktiv, traktor, briqada, plan, komissar, prezidium, kadr, kolxoz, sovxoz və s.

Müharibə dövründə - 1941-1945-ci illərdə dilimizə hərbi texnika, rütbə, təşkilat və s. adları bildiren bir sıra alman sözləri keçmişdir: messersmitt, yunkers, furer, gestapo, abver, firs, hans və s.

1950-1960-cı illərdə dilimizin leksikasına daxil olmuş sözlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: akvalanq, motoroller, neylor, motel, cinsi, cərsi, aparteid, buqi-vuqi, rokn-roll, tvast (rəqs adları) və s.

Rus və Avropa mənşəli sözlər Azərbaycan xalqının, demək olar ki, müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid məfhumlarla bağlıdır. Onların bir qismi geniş yayılmış ümumişlək sözlər sırasına daxil olmuşdur. Bu sözləri funksiyalarına və xarakterlərinə görə bir neçə tematik qrupa ayırmaq olar:

1. Məişət əşyalarının və nəqliyyat vasitələrinin adlarını bildirenlər: şkaf, şifoner, bufet, stol, stul, stəkan, qrafın, çaynik, sarnovar, fənər, adyal, bakal, vedrə, vaz, kostüm, palto, slyapa, kran, trubka, lampa, maşın, vaqon, bilet, teleqraf, paroxod, peç, fayton, telefon və s.

2. Çar üsul-idarəsi ilə əlaqədar olan sözlər: pristav, qubernator, notarius, qorodovoy, uyezd və s.

3. Elm və texnika ilə əlaqədar olan sözlər: qrammatika, sintaksis, morfologiya, orfoqrafiya, zavod, fabrika, doktor, dosent, texnik, fizika, elektrik və s.

4. Kənd təsərrüfatı və tikinti ilə əlaqədar sözlər: kolxoz, sovxoz,

traktor, kombayn, ekskavator, kran, asfalt və s.

5. İncəsənətə aid olan sözlər: melodiya, fleyta, dirijor, teatr, kino, foye, loja, balerina, not, skripka, foto, fotoqraf və s.

6. Hərbi sahəyə aid sözlər: leytenant, kapitan, mayor, polkovnik, general, marşal, polk, diviziya, katüşa, pulemyot, tank və s.

7. Kosmosa aid sözlər: kosmos, kosmodrom, kosmonavt, kosmetik.

8. Dərs ləvazimatına aid olan sözlər: qlobus, pero, lineyka, penal, portfel və s.

Dilimizin leksikasında alınma sözlərin 28 faizini latın və yunan, 18 faizini fransız, 8 faizini alman, 6 faizini ingilis, 6 faizini rus, 3 faizini italyan, ispan, holland, 3 faizini italyan, ispan, holland, 3 faizini isə başqa slavyan sözləri təşkil edir.

Dilimizdə, demək olar ki, v, y, ç, c hərfləri ilə başlanan yunan z, ç, c ilə başlanan latın, q, ç, c ilə başlanan fransız, j, x, c ilə başlanan alman, j, z, m, h ilə başlanan ingilis, a, i, u, s, ş, e ilə başlanan rus sözü yoxdur.

Azərbaycan dilinin lügət tərkibində işlənən yunan sözləri a, p, j, s, i, e, latın sözləri k, a, p, r, s, fransız sözləri k, p, a, ş, b, alman sözləri ş, k, f, rus sözləri b, k, p, s, z, r, j, x, ç, ingilis sözləri s, k, p, a, r hərfdəri ilə başlanır.

Əvvəli qoşa samitlə başlanan sözlər Avropa mənşəlidir: bl (blank, blok), br (brom, bronxit), vl (Vadimir, Vladivostok), qr (qrup, qrim), dr (dram), kv (kvartal, kvadrat), kr (kran, kron), pl (plazma, plastilin), pr (proloq, proqram), ss (ssenariya), st (stadion, stəkan), tr (traktor, trayektoriya), fr (frazə, frazeologiya), xl (xlər), xr (xrom), şl (şlanq), şk (şkof), şt (ştat, ştanq) və s.

Sonu iki samitlə bitən alınma sözlər də Avropa mənşəlidir: ks (affiks, lüks), ns (seans, rezonans), rd (lord, rekord), rf (amorf, torf), tr (teatr, filtr), nk (tank, bank), ft (lift, şrift), mb (romb), rk (park, sirk), rs (mars, kvars), rt (port, tort) və s.

Azərbaycan dilinin leksikasındakı rus və Avropa mənşəli sözləri məxsus olduğu dillərə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Yunan sözləri. Bu sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə XIX əsrdə keçmişdir. Bunlar yeni yunan dili ilə yox, qədim yunan dili ilə bağlıdır. Dilimizin leksikasındakı yunan sözləri, əsasən, dinə, elmə və incəsənətə aiddir: apostol, demon, ikona, patriarx, dyakon, mitropolit,

apostrof, qrammatika, dialekt, fizika, optika, mexanika, pedaqoqika, anatomiya, sintaksis, piramida, xor, komediya, muzey, melodiya, teatr, ippodrom, dram, qrafik, epos, monoloq, epiqram, epiqraf, poeziya, proloq, simfoniya, lirika, dialoq, poema, pantomima, arxitektör, avtomat, proqram, stadion, termos, maqnit, metod, aorta, prizma, atom, sintez, analiz, kosmos, bakteriya, metaforma, monarxiya, demokratiya, proletariat, anarxiya, hegemoniya, lent, palata, bazis, metal, omonim, sinonim, antonim, astronomiya, ideya, dramaturgiya, kafedra, metro, filoloq, telefon, aqroncm, azot, dialektika və s.

Yunan sözlərinin əsas fonetik, qrammatik əlamətləri aşağıdakılardır:

1) ps, ks, sk, mv, mp səs birləşmələri: psixologiya, sintaksis;

2) iada, is, os şəkilçiləri: olimpiada: bazis, pafos, epos, termos, kosmos;

3) a.a, anti, arxi, pan, ev söz önlüyü: anemiya, antipatiya, arxipelaq, panoram, evkalipt;

4) avto (öz), antropo (insan), arifmo (say), bio (həyat), botan (bitki), qraf (yazmaq), deka (on), dem (xalq), di (iki), didakt (təlim), zoo (heyvan), kilo (min), kosm (səma), mikro (kiçik), mono (tək), neo (yeni), ped (uşaq), tele (uzaq), term (isti) və s. köklülər.

Latın sözləri. Yunan sözləri kimi, latın sözləri də dilimizin lüğət tərkibinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Dilimizdə işlədilən latın mənşəli sözlər, əsasən, elmi, ictimai-siyasi və incəsənət terminləridir: formula, vertikal, inersiya, radius, konus, vakuum, vena, meridian, assistent, professor, konspekt, auditoriya, referendum, memorandum, manifest, plenum, fraksiya, forma, kooperasiya, laureat, rebus, kurs, aksiya, motor, sinus, status, konsilium, akvarium, prezidium, dosent, armatur, senzura, kanikul, ekskursiya, qlobus, sirkul, doktor, direktor, ekstem, maksimum, minimum, proses, deputat, senat, notarius, sement, deduksiya, induksiya, kommunizm, sosializm, materializm, oktava, qradus, akademiya, akt, aspirant, attestat, diktor, dissertasiya, institut, intonasiya, kanal, klassik, norma, orden, prospekt, radio, seriya, universitet, familiya, arxivarius, klinika, poliklinika.

Latın sözlərinin əsas əlamətləri:

1) um, us, ent, tor, at, siya, ura şəkilçiləri: konsilium, konus, sinus,

dosent, ekvator, rektor, diktör, konstitusiyə, reaksiya, diktatura, senzura.

2) de, in, inter, eks, pro, sub söz önləri: depressiya, inflasiya, ekskurs, prorektor, subordinasiya.

3) akv (su), audi (səs), vise (birgə), lider (sərbəst), popul (xalq), sosi (cəmiyyət), stru (qurmaq) və s. köklülər.

Alman sözləri. Alman dilindən keçən sözlər insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aiddir: istehsalat, ticarət, tibbi, incəsənət, ictimai-siyasi, şahmat, məişət, hərbi. Məsələn: lafet, mündir, orden, şompol, ştab, yefretor, feldmarşal, şayba, kran, şpal, şaxta, şifer, format, sex, şablon, rentabel, veksəl, kassir, leytmotiv, məşab, anlaşaq, fleyta, baletmeyster, bint, feldşer, kurort, seytnot, qrossmeyster, endşpil, vafli, şprot, risliq, stul, qalstuk, kitel, şlyapa, lanset, şirma, mufta, marka, ştepsel, yunker və s.

Alman mənşəli sözlərin əlamətləri:

1) söz ortasında au, xt səs birləşmələri: şlaqbaum, vaxta.

2) söz əvvəlində şt, şp səs birləşmələri: ştamp, ştab, ştanq, şpion, şprot.

3) söz sonunda "meyster" in işlədilməsi: qrossmeyster, xormeyster və s.

Fransız sözləri. Fransız dilindən alınan sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Belə sözlərə XIX əsrin sonlarından təsadüf olunur. Onlar insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə edir: Yaşayış, geyim, bəzək, tualet, mətbəx, məişətlə əlaqədar sözlər: terras, salon, kabinet, torşer, abajur, mebel, qarderob, trümo, trelyaj, palto, manto, kostüm, jilet, frank, jaket, şinel, kombinezon, korset, kaşne, kapot, tül, drap, triko, brilyant, tualet, odekolon, flakon, pomada, pudra, parfümeriya, manikür, pedikür, pərmənt, kotlet, kompot, salat, plombir, raqu, marmelad, sosiska, vineqret, eskimo, limonad, desert, krem, mayonez, sous, baton, restoran, reverans, maskarad, kadril, vals və s.; incəsənət terminləri: parter, loja, foye, afişa, estrada, ekran, repertuar, abcnoment, aktyor, ansambl, spektakl, ampula, antrakt, balet, vodevil, konferans, pyes, romans, rejissor, suflyor, rol, solist, süjet, replika, fars, janr, royal, süita, tembr, etüd, barelyef, pyedestal, roman, kadr, ictimai-siyasi sözlər: parlament, bürokrat, rejim, sabotaj, şovinizm, domarş, hərbi sözlər: blindaj, arsenal, barrikada, patrul, sapyor, pilot,

desant, marş, serjant, leytenant, kapitan, general, marşal, ticarət, sənaye, nəqliyyatla bağlı sözlər: avans, balans, kredit, kiosk, fabrixa, manufaktura, mantyor, resor, ekipaj, depo, baqaj, kupe, metro, banderol, prizər, reportaj, turizm, tablò, karyer və s.

Fransız sözlərinin əsas fonetik və qrammatik əlamətləri:

1) samitlərdən əvvəl an, an səs birləşmələri: ampula, pansion.

2) sonu e, o vurğulu: peneon, büro.

3) er, aj, ans şəkilçili isimlər: şofer, suflor, tiraj, miraj, montaj, seans, romans.

4) söz ortasında ue, ua səs birləşmələri: duel, siluet, repertuar, situasiya, tualet.

İngilis sözləri. İngilis mənşəli sözlər dilimizdə müxtəlif sahələrdə işlədilir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: dənizçilik leksikası: yaxta, tral, tanker, kater, dok, miçman, idman leksikası: futbol, voleybol, basketbol, xokkey, rəqbi, tennis, kross, finiş, matç, qol, start, nokaut, raund, aut, taym, çempion, trener, sportsmen, sprinter, rekordsmen, kornər, texniki və nəqliyyat leksikası: konveyer, kombayn, traktor, tank, radar, detektor, buldozer, konteyner, tranzistor, adapter, qreyder, stend, televizor, teletayp, spidometr, koks, seyf, rels, tunel, tramvay, trolleybus, eskalator, dispetçer, ictimai-siyasi leksika: mitinq, boykot, klub, lokaut, pioner, intervü, pamflet, məişət leksikası: centlemen, pencek, cemper, sviter, velvet, cersi, neylon, kottəc, komfort, lift, bişteks, tort, keks, rom, pünş, cin, kokteyl, kafeteriya, servis, twist, caz, kloun və s.

İngilis sözlərinin əsas fonetik və qrammatik əlamətləri:

1) sonu er, man və men ilə bitən sözlər: miçman, losman, sportsmen, trauler, kreyser, master.

2) söz əvvəlində va, vi səs birləşmələri: vatt, viski.

İtalyan sözləri. Azərbaycan dilinin leksikasında italyan mənşəli sözlər musiqi, səhnə, təsviri incəsənət, məişətlə bağlıdır: kontata, sonata, piano, akkord, ariya, alt, bas, tənör, duet, trio, kvartet, kapella, mayestro, opera, serenada, libretto, balerina, virtuoz, konsert, karnaval, violonçel, fleyta, fortepiano, novella, karikatur, mozaika, arka, balkon, fontan, makaron, vermişel, konfet, salfet, ban, valyuta, saldo, benzin, kontrabando və s.

Holland sözləri. Holland dilindən dilimizə keçən sözlər, əsasən, dənizçilik terminləri ilə əlaqədardır: flot, verf, dreyf, rey, kayut, trap, kompas, kreysər, şlüpka, matros, losman, bosman, şturval, kabel, tros, rupor və s.

Polyak dilindən keçən sözlər: yarmarka, kraxmal, meşşən, bulka, monet.

İspan dilindən keçən sözlər: gitara, silos.

Rus sözləri: Rus dilindən dilimizə keçən sözləri tarixilik baxımından iki qrupa ayırmaq olar: 1. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər keçən sözlər; 2. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti yaradıldıqdan sonra keçən sözlər.

Birinci dövrdə rus dilində keçən sözlərin miqdarı çox azdır. Bu cəhətdən ikinci dövr həlledicidir. Bu dövrdə dilimizin lüğət tərkibinə rus dilindən yüzlərcə sözlər keçmişdir. Bu proses indi də davam edir. Rus mənşəli sözlər həm məişətlə, həm də elm, sənaye, texnika, siyasət və s. sahələrlə bağlıdır: çaynik, stəkan, stol, adyal, bakal, samovar, pədnos, univərmaq, parovoz, pulemyot, zavod, qəzət, kolxoz, sovxoz, bəşevik, bəşevizm, mənşevik, mənşevizm, kollektivizm, leninizm, kəmsomol, sovet, artel, dekabrist və s.

Qafqaz mənşəli sözlər. Azərbaycan xalqı Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqlarla - gürcü, tat, talış, ləzgi, avar, saxur, udin, qırz, buduq, xınalıq, rutul və s. - ta qədim zamanlardan qonşu olmuş, qarşılıqlı əlaqə və münasibət şəraitində yaşamış və yaşayır. Azərbaycan dili bu xalqların dillərinə təsir etdiyi kimi həmin xalqların dillərindən dilimizin leksikasına bir sıra sözlər daxil olmuşdur. Məsələn, tat dilindəki Quba dialektinə yerli şərait və məişətlə əlaqədar sözlər keçmişdir: kələsər (həyüq qara arı), bənzələ, luxum, kərməkiyo (bitki və ot adı), qafun, xudur, yağlı, piyaz (xörək adları), qağla (su üçün qab), gərənay (tüstüçəkən truba), şətəl (toxunmuş yun corab), işləsər (balkon), Kələzimi, Nükədi, Digah, Alan, Gündahar (yer adları).

İber-Qafqaz dillərindən keçən sözlər: xinkal, qoç, qu p, xarço, kinto, tavat, cəcə, cancur, cad, müşə, sasivi, çonquri və s.

Azərbaycan sözləri başqa illərin lüğət tərkibində. Azərbaycan dili ilə Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların dilləri arasında qarşılıqlı əlaqə və sözkeçmə faktları vardır. Azərbaycan dilinin fonetik,

leksik və qrammatik quruluşunda bu dillərin həm bilavasitə, həm də substrat təsirinə təsadüf olunduğu kimi, Azərbaycan dilində qarşılıqlı adstrat təsiri nəticəsində superstrat hadisəsi də özünü göstərir.

Azərbaycan dilindən fars, ərəb, ləzgi, erməni, gürcü, tat, rus və b. dillərə xeyli söz keçmişdir. Azərbaycan dili iltisacı, fars və ərəb dilləri flektiv dillərdən olsa da, onlar arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Bu əlaqənin tarixi çox qədimdir. Azərbaycan, fars, ərəb dilləri arasında fonetik və leksik cəhətdən bir oxşarlıq var: Azərbaycan dilində flektivlik, fars və ərəb dillərində iltisacilik ünsürləri mövcuddur. Bu dillər arasında fonetik və leksik cəhətdən müəyyən oxşarlıq olsa da, onlar lüğət fondu və qrammatik quruluşlarına görə biri-birindən fərqlənir.

Azərbaycan dilindən fars dilinə sözlərin keçməsinə təsadüfi bir hal kimi yox, qanunauyğun, təbii bir hadisə kimi baxılmalıdır. Azərbaycanlılarla farslar ərazicə qonşu olmaqla bərabər, Qəzvin, Tehran, Həmədan, Sava kimi şəhərlərdə və başqa rayonlarda yanaşı yaşayırlar. Onlar biri-birinin dilinə bələddir, hər iki dildə danışırlar. Fars dilində işlədilən Azərbaycan sözlərinə Səfəvilər dövründə daha çox təsadüf olunur. Fars dilində təxminən 600 Azərbaycan sözü vardır. Məsələn, ummaq, yortmaq, çıxmaq, dolmaq, sancaq, qayğı, boşqab, qaşiq, yonca, qoç, qiymə, damaq, anlamaq, qığırdaq, yapmaq, qopmaq, ördək, ögey, qışlaq, aygır, düymə, qırqovul, qaymaq, qızılbaş, sürücü, tümən, kürd alaçiq, tülək, araba, yaylaq, yuxa, qurd, axtarma, qoruyucu, bildirçin, uğur, burğu, yurtı çu, qoruq, ovçu, basma, yorğa, lələ, oğul, sığnaq, ağca, başmaq, yataq, çapıq, başlıq, soraq, sağ, çolaq, ayaq, əmək, kömək, balınc və s.

Azərbaycan dilindən fars dilinə keçmiş sözlərin çoxu fars dili zəminində, onun daxili inkişaf qanunları əsasında inkişaf edərək öz forma və mənalarını elə dəyişdirmişdir ki, onların Azərbaycan sözləri olduğunu müəyyənləşdirmək çətindir. Məsələn, "yataq" fars dilində "yedək", "burğu" sözü isə "buq" şəklinə düşmüşdür. Fars dilində fonetik dəyişikliyə uğrayaraq işlədilən Azərbaycan sözlərinə aşağıdakıları göstərmək olar:

Azərbaycan dilində

Fars dilində

qatır	qater
qızıl	qezel
qırğı	qerqi
külək	kulak
süpür	sopur
tüfəng	tofəng
sürmə	sorme
tütün	tutun
sürsat	sursat
çöl	çol
bölük	boluk
ölkə	olka
ördək	ordek
qatıq	qəteq
çarıq	çaroq

Fars dilində sonu aşağıdakı səs birləşmələri ilə bitən sözlərin çoxu Azərbaycan sözləridir:

1) -aq, -ağ, -ək, -ok -	otaq, sorağ, ələk, yedək, çabok
2) -uq, -oq, -iq, -uq -	qoroq (qoruq), ilik, boluk (bölük)
3) -mə, -me -	dökmə, tökmə, sormə (sorma)
4) -çi, -çı -	ərəbeçi, qəhveçi, yazıçı
5) -ləq, -loq -	buzlaq, boşloq, başliğ
6) -lik, -lax -	yeylaq, bitliq, sulax
7) -maq, -məq -	qətar, çapar, açar, çəpər
8) -ar, -ər -	çəxmaq, qeymaq, çəxməq
9) -er, -or -	qater, çador, bəhodor (bahadır)
10) -ol, -avol -	qərəvol, (qarovul), yasavol
11) -daş, -taş -	dadaş, adaş
12) -cə, -ce, -qə, -qe, -kə,
-ka, -gə, -ge -	(ycrğə), (ölkə), (olka), colgə (colge).
(daruğə), (daruqe), (yorqə)
13) -qi, qu, gu -	qərqə (qarğı), borquy (borğu), yorğu
(ycrğa)

Azərbaycan dilinə ərəb dilinin güclü təsiri ərəblərin Azərbaycanda hökmranlığı, islam dininin yayılması və doğma torpağımızda gedən ərəbləşdirmə siyasəti ilə bağlıdır. Yazı VII-IX əsrlərdə Azərbaycanda ərəb dilində olmuşdur. Azərbaycan şairləri Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizami, Füzuli və başqaları öz əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmışdır. Azərbaycanda bir sıra yaşayış məntəqələri adlarının ərəb sözü ilə bağlı olması bu yerlərdə ərəblərin sakin olduğunu sübut edir: Ərəb, Ərəbli, Ərəbxana, Ərəbistan, Ərəbsərvan, Ərəblər, Ərəbuşağı və s. Türk dillərinin ərəb dilinə təsiri XI əsrdən başlanır, türk imperiyası dövründə daha da güclənir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində xeyli ərəb sözlü olduğu kimi, ərəb dilinin lüğət tərkibində də Azərbaycan dilindən alınmış çoxlu söz və ifadələr vardır. Ərəb dilinə keçmiş türk mənşəli sözlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *paşa, çörək, çapka, qalpaq, qazma, küllüng, çuval, yemək, dondurma, damğa, kalbətın, qavun, araba, pozuq, ləmpə, qarıgöz, boyaq, bayraq, tənəkə, şəltə, yaltaq, çamış, saç, basdırma, doğru, kürək, çovdar, boğaz, bağ, burğu, bağ, zoğal, qayış, qışlaq, günbəz, kürk, xanım, qundaq, süngil, çanta* və s.

Azərbaycan dilində

badya
çörək
qundaq
basdırma
yatağan
qazma
yaşmaq
səngü
çanta
təlik
yağmur
qarpız
subaşı

Ərəb dilində

batıyö
şureyk
ğundak
bosturma
yötəkan
kəzmə
yəşmək
səpçə
şəntə
tətək
yöğmur
xərbiz
səbaşi

Gürcü dilinə keçən sözlər. Azərbaycan dilindən gürcü dilinin lüğət tərkibinə bir sıra sözlər keçmişdir. Gürcü ədəbi dilinə keçən Azərbaycan sözləri müxtəlif şəkildə işlədilir. Həmin sözlər gürcü dilində işlədilməsinə görə iki qrupa bölünür:

a) dəyişilmədən işlənən sözlər: *buğa, keçi, boğça, xurma, tala, çalma, zorba, pinti, boğma, xal, elçi, parça* və s.;

b) fonetik dəyişiklik edilməklə işlənən sözlər: *toxa (toxi), toğlu (toxli), çoban (çobani), bağ (baği), otaq (otaği), çomaq (çomaxi), şal (şali), papaq (papaxi), çanaq (çanaxi), manat (manati), pul (puli)* və s.;

Erməni dilinə keçən sözlər. Erməni dilində Azərbaycan sözlərini üç qrupa ayırmaq olar:

a) fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilənlər: *bozbaş, bozartma, bud, dolma, tor, motal* və s.;

b) fonetik dəyişiklik edilməklə işlədilənlər: əmlək (amlik), kətə (kata), kərə (korak);

c) erməni dilinin danışığ formasına uyğunlaşdırılaraq işlədilənlər: *qaymaq (qaymağ), qovurma (ğovurma), quş (ğuş), qoruq (ğoruq), bayatı (bayati), toğlu (toxli), qoçu (ğoçi), nanə (nani)* və s.

Ləzgi dilinə keçən sözlər: *güzgü, dərin, köhnə, qarpız, sərin, çəltik, yaylıq, turp, palğar, saçaq, ad, bağça, gözəl, qızıl, quş, düşməq, şirin, şafran, sinnab, armud, alça, gavalı, tut, incil, üzüm, badam, nar, şabalıd, plistə, kişmiş, yemşan, qarağac, qızılağac, toz, sidr, çinar, yemiş, şamama, balqabaq, bibər, vəzəri, qabaq, istiot, kələm, kəvər, yemlik, çuğundur, ispanaq, yarpız, tərə, reyhan, noxud, xaşxaş, badımcın, dayça, day, yabı, qulan, madyan, kürən, kəhər, yorğa, qaşqa, ala, təpəl, çal, çil, quzu, toğlu, qoç, qısır, çəpiş, oğlaq, axta, buruq, təkə, dana, cöngə, düyə, öküz, buzov, buğa, ayran, bulama, dələmə, süzmə, pendir, bülbül, quzğun, yapalaq, dəvəquşu, turac, sağsağan, qırqovul, çalağan, hacıleylək, qaşqaldaq, qaz, qarği* və s.

Rus dilinə keçən sözlər: *başmaq, başlıq, çoban, aşıq, qışlaq, yaylaq, ağsaqqal, lüləkəbab, yapıncı, orta, qarpız, anbar,*

qalpaq, saray, lütü, qazaq, sazan, almaz, qəmiş, qaravul, porsuq, tuman, karandaş, çardağ, sandıq, üzüm, çalma, parça, torba, çamadən, qaban, tabun, incir, heyva, şani, kişmiş, piti, plov, şişlik, cığirtma, basdırma, dovğa, qutab, ayran, şərbət, sumaq, tərxun, maral, çuval və s.

Alınma sözlərin mənimsənilməsi. Alınma sözlərin mənimsənilməsində alan dilin spesifikası nəzərə alınmalıdır. Belə ki, alınma sözlər alan dilin fonetik və qrammatik normalarını gözləməlidir. Belə olmasa, alınma sözlər alan dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilməyəcək və gec-tez alan dildən çıxacaqdır. Sözlərin alınması prosesi ikitərəfli prosedir. Bu, alınma sözlərin clementlərinin mənimsənilməsi, bu clementlərin alan dilin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması, yeni sistem şəraitində formal və semantik baxımdan dəyişməsi deməkdir. Başqa dillərdən alınan sözlər alan dilin strukturuna uyğunlaşmalıdır. Onların həmin dildə mənimsənilməsi prosesi var. Başqa dillərdən alınan sözlərin bir qismi öz əvvəlki formasını saxlayır, bir qismi isə alan dilin sistemində onun qaydaları əsasında yenidən müəyyən şəkllə düşür, öz əvvəlki formasını dəyişdirir. Bunlar, adətən, fonetik, qrafik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən adaptasiyaya (uyğunlaşma) uğrayır. Alınma sözlərin adaptasiyaya uğrama mərhələlərini və mənimsənilmə dərəcəsini təyin etmək çətindir.

Alınma sözlərin bir qismi alan dildə daha tez vətəndaşlıq hüququ qazanır, bəziləri isə uzun müddət yad sözlər kimi dərk edilir.

Bir dildən başqa bir dilə sözlə bərabər keçən ayrı-ayrı fonem və ya şəkilçisi, yeni dildə o zaman möhkəmlənir ki, onlar müntəzəm olaraq leksik materialda kütləvi şəkildə təkrar olunur və əsaslı mənimsənilir. Dilimizdəki alınma sözlərin müəyyən hissəsi öz formasını, morfoloji strukturunu və mənasını mənbədə olduğu kimi saxlayır. Məsələn: *akt, radio, sovet, kommunizm, Moskva* və s. Belə sözlər dilimizdə heç bir struktur dəyişiklik edilmədən, əlavələr olunmadan işlədilir. Alınma sözlərin bir qismi isə öz fonetik quruluşunun sabitliyini və orijinallığını saxlamağa çalışır, alan dilin qrammatik qaydalarının təsirini öz üzərində sınaqdan keçirir.

Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu möhkəm və sabit olduğuna görə alınma sözlər onun sisteminə təsir göstərə bilmir və onu pozmağa da gücü çatmır, milli formasını itirir, fonetik dəyişikliyə uğrayır, yeni fonetik tələb əsasında yeni tələffüz normalarına uyğunlaşmalı olur. Bir sözlə, onlar fonetik tərkibini, morfoloji strukturunu və mənasını mühafizə edə bilmir. Dilimizin fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq onun daxili inkişaf qanunlarına tabe olur. Məsələn; kağız, kitab, dəftər, çarpayı kimi sözlər həm məna, quruluş, həm də tələffüzçə yadlığını itirmişdir. Bu sözlərin alınma olduğunu ancaq xüsusi tədqiqat yolu ilə müəyyənləşdirmək olar.

Alınma sözlərin forma və məzmunca dəyişməsi o dilin daxili inkişaf qanunları ilə müəyyən edilir. Alınma sözlərin fonetik şəkli, qrammatik quruluşu və mənası həmin dilin daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişir.

Alınma sözlər başqa bir ictimai mühitə düşdükdə onların bir qismi yeni mühitə tez uyğunlaşaraq daha geniş dairədə işlədilir. Onlar ya öz ictimai mühitini itirir, ya da formasını dəyişir, bəzən də hadisənin təsiri ilə yeni keyfiyyətlər qazanır, cilalanır və emosional olur. Alınma sözlər dildə fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən mənimşənilir.

Fonetik mənimşənilmə. Fonetik mənimşəmədə mənbə dildən leksik vahidin səs obrazının alınması ilə həmin leksik vahidi təşkil edən səslərdə substitusiya baş verir, özgə dil materialı yenidən tərtib olunur. Dilimizin fonetik sisteminin tipik xüsusiyyətlərinə uyğun qaydaya salınır. Alınma sözlərin bir qismi öz fonetik tərkibini dəyişərək dilimizin fonetik-ortoqrafik qaydalarına uyğunlaşır. Ərəb və fars, rus və Avropa mənşəli sözlərin öz fonetik tərkibini dəyişərək dilimizdə işlədilməsi həmin sözlərin tərkibində olan fonemlərin Azərbaycan dilində olub-olmaması ilə müəyyən edilir. O cillərdən olan bir sıra sait və samitlər Azərbaycan dilində və ya əksinə, Azərbaycan dilinə məxsus olan bəzi spesifik sait və samitlər o dillərdə yoxdur. Buna görə də, o dillərdən alınan sözlər əslinə uyğunlaşmalı olur. Azərbaycan dilində doqquz (a, e, ı, i, o, ö, u, ü), ərəb dilində üç (ə, i, u) rus dilində altı (a, o, u, ı, i) sait vardır.

Azərbaycan dilində olan o, ı, ə, ö, ü saitləri ərəb dilində, ö, ə, ü saitləri isə rus dilində yoxdur.

Başqa dillərə aid sözlər Azərbaycan dilinin malına çevrilir, Azərbaycan qrafik üzünü əldə edir. Bu xüsusiyyət indi əmələ gələn alınma sözlər üçün xarakterikdir. Başqa sözlərin qrafik mənimsənilməsi o dərəcə yox, söz müəyyən vaxt içində Azərbaycan dilində başqa dilin qabığını yazıda saxlayaraq həmin dilin hərfləri ilə verilir. Bülleten və portfel sözləri Azərbaycan lüğətlərində qeyd edilmişdir (XIX əsrin lap əvvəllərində). Görünür, bu sözlərin Azərbaycan görünüşü hələ o qədər də adət edilməmişdir.

Leksikləşdirmə Azərbaycan dilində bir sözü şəklə salmaq və digər dildə isə söz qrupu deməkdir:

Odekalon (fr.) - sözü leksikləşdirilmişdir: elin de cologne (hərfi - kelen suyu). Sözlərin leksik mənimsənilməsi o vaxt mümkün olur ki, nə vaxt Azərbaycan gerçəkliyinə xas olan əşya, hadisə adlanır. "Palto" sözü fransız dilindən alınmışdır. Bu söz həyatımıza möhkəm daxil olmuşdur, amma fransız geyimi kimi dərk edilmir. Palto və sport leksik mənimsənilmədir. Bunlar Azərbaycan gerçəkliyinə məxsusdur, Azərbaycan həyatıdır. Bu sözlər bu formada qəbul olunmuş, mənaca mənimsənilmişdir.

Leksik alınmaların səs keyfiyyəti - saitlər dəyişir, fonemlərin porsion-kombinator variantları etmon dildəkilərə uyğun gəlmir. Məsələn ərəb, fars və Azərbaycan dillərinin səs tərkibləri bir-birindən fərqlənir. Ərəb dilinin səs tərkibi 6 sait və 25 samitdən, Azərbaycan dili isə 9 sait, 23 samitdən ibarətdir. Ərəb dili saitləri qismən Azərğaycan dili saitləri ilə səsleşsə də, samitlərin xeyli hissəsi milli səs sistemimizdə yoxdur. Bunlar dodaq, dişarası, emfatik dil-damaq samitləri, emfatik boğaz samitləri və həmzədən ibarətdir. Məhz buna görə də ərəb sözləri Azərbaycan dilində fonetik substitusiyaya uğrayır. Ərəb dili saitləri də Azərbaycan dilində dəyişikliyə məruz qalır.

Həm zə samiti Azərbaycan dilində apostraflla işarələnir, ərəbcədən alınan sözlərin birinci və sonuncu həmzələri atılır: şey - şeu, mübtəda - mübtəda və s. Apostroflu sözlərin xeyli hissəsi

Azərbaycan dilinin çox güclü fonotaktik ölçüləri qarşısında tab gətirməmişdir. Məsələn, sənət, dava və bu kimi sözlər orijinalda “ayn”la yazılmış apostroflu sözlər, indi dilimizin arxitektonikasına tabe olmuşdur, “Ayn” və “həmzə”nin düşməsi nəticəsində Azərbaycan dilində xeyli ərəb mənşəli sözlərin tərkibində fizioloji-akustik vəhdət, səs tərkibində tələffüzəşitmə əlamətinin yekcinsliyi pozulmuşdur. Elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan dilində əə, ai, al, an, au, əa, əi, iə, ua, uə, ua, uə qeyri-həmcins səsləri yanaşı işlədilir: bəraət, müəllif, şüür, müəlicə və s. və yerini dəyişir. Məsələn, knyaz, şəkər, dəftər və s. sözlər xüsusi Azərbaycan sözləri kimi dərk edilir. Hərçənd bunlar başqa dillərdən alınmışdır. Alınma hər dilin inkişaf yolunun qanunauyğunluğudur. Heç bir xalq bu və ya digər dilin daşıyıcısı və yaradıcısı kimi həyatda tamamilə tədric olunmuş şəkildə ayrı-ayrı yaşaya bilməz.

Alınma sözlər mənimsənilmə prosesində müxtəlif növ dəyişikliyə düşər olur: fonetik, morfoloji, semantik. Azərbaycan dilinin inkişaf qanunlarına, onun funksional-üslubi normalarına tabe olur. Alınma sözlərin mənasının dəyişməsi şərtlənir. Azərbaycan dilində sözün bütün mənaları məhkəmlənmir; məsələn:

biznes: 1) məşqul olma, işləmə, iş, sənət, peşə, 2) ticarət müəssisəsi, firma, 3) qazancılı, faydalı, saziş, razılaşma; sport: a) əyləndirmə, zarafat, b) azarkeş, c) payız bülbülü.

Alınma sözlərin mənimsənilməsinin spesifik xüsusiyyəti, xüsusi növü var: leksik, kalka. Leksik kalkanın iki tipi fərqlənir: xüsusi leksik (leksik-sözdüzəltmə) və leksik-semantik.

Xüsusi leksik kalka Azərbaycan dilinə hər mənəli hissənin hərfi tərcümə vasitəçiliyi ilə sözlərin yaranması (söz önü, kök, şəkilçi və s.), dəqiq yamsılama (üzünü çıxarma) və yaranma və mənə yolu ilə verilməsi.

Leksik kalkalarda terminlərin çoxu latın və yunan mənşəlidir. Semantika kalkada (və ya leksik-semantik) alınma sözlərin mənaları alınır.

Leksik-sözdüzəltmə və kalkalaşdırmada yunan, latın, alman, fransız, ingilis, bəzən də türk dillərindən alınma sözlər mövcuddur.

Onlar beynəlmiləl leksikanın müxtəlif növlərinin yaranması üçün özül olmağa xidmət edir.

Ərəb və fars mənşəli *adəm, xəlq, taifə, qaidə, övrət, zərb, sinf, qomrah, şəhr, fikir* və s. sözlər dilimizin fonetik prinsipinə əsasən *adam, xalq, tayfa, qayda, arvad, zərbə, sinif, gumrah, şəhər, fikir* səklində işlədilir və yazılır.

Alınma sözlərin bəzisini mənbədə olduğu kimi ifadə etmək və yazmaq olmur, çünki onların bezilərinin tərkibi dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlmir, məsələn, rus qrafikasında olan *ц щ* səsləri Azərbaycan dilinin qrafikasında yoxdur. Buna görə də Azərbaycan dilində - Ц - ts, щ - şş səs birləşmələri ilə ifadə olunur; *мещанин* - meşşan, *Кузнецов* - Kuznetsov.

Qayda üzrə alınma sözlərin bir qisrini yeni fonetik tələb əsasında tələffüz normalarına uyğunlaşır, bir qisminin fonetik dəyişməsində transliterasiyaya təsədüf olunur. Öz "evindəki" formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalan alınma sözlər alan dilin qrammatik qanunlarının təsirini sınaqdan keçirir. Həmin sözlərin öz əvvəlki mənbədəki formasını saxlaya bilməməsi göstərir ki, o sözləri alan dilin fonetik quruluşu sabit və möhkəmdir. Dilimizdə Avropa mənşəli sözlərin fonetik dəyişikliyə uğrayaraq başqa şöklə düşmüş formada mənimsənilməsini mitinq, palto, makaron, humanizm, portret, portfel, kostüm, etüd sözlərini əslilə müqayisə etdikdə görmək olar:

- meeting (ing.) - митинг (rus.) - mitinq (azərb.)
- paletot (fr.) - пальто (rus.) - palto (azərb.)
- macaroni (ital.) - макароны (rus.) - makaron (azərb.)
- humanus (lat.) - гуманизм (rus.) - humanizm (azərb.)
- portrait (fr.) - портрет (rus.) - portret (azərb.)
- portfeuille (fr.) - портфель (rus.) - portfel (azərb.)
- costume (fr.) - костюм (rus.) - kostüm (azərb.)
- etude (fr.) этюд (rus.) - etüd (azərb.) və s.

Fonetik mənimsənilmə leksik mənimsənilməyə nisbətən daha çətin görünür, çünki bəzi alınma sözün forması, səs tərkibi nəinki dəyişir, hətta işlədilərkən müəyyən fonetik substitusiyaya (əvəz-olunma) uğrayır, ərəb "əyn"i, "həmzə"si, "apostrof"u təbii olaraq

artikulyasiyaya uğramır, ancaq əvvəlki saitın genişlənməsinə, uzun tələffüz olmasına təsir edir.

Qrammatik mənimsənilmə. Hər bir dilin qrammatikası onun milli özəlliklərinin, sistemliliyinin, daxili strukturunun qoruyucusudur. Buna görə də alınma sözlər dilimizin qrammatik quruluşu, normaları səviyyəsində yenidən tərtib olunduqdan sonra dilə keçir. Qrammatik mənimsənməmiş sözlər özgə dilin imkanları əsasında formasız, biçimsiz leksik parça kimi dilə daxil olur.

Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarına tam tabe olan alınma sözlər bəzi qrammatik əlamətləri itirir. Qrammatik mənimsənmədə morfoloji əlamətlərin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır: a) şəkilçi yalnız alındığı söz tərkibində işlənir, milli sözlərə qoşula bilmir. Bu tip şəkilçilər qrammatik-semantik cəhətdən diferensiallaşmamışdır, b) şəkilçi üzvlənmə nəticəsində kökdən ayrılıb Azərbaycan dilində də sözdüzəldicilik funksiyası yerinə yetirir, söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir.

Tam qrammatik dəyişmədə söz alınan dildə, mənbə dildən fərqli, nitq hissəsi olur. Belə ki, bir qisim sözlər mənbə dildə sifət, bizim dildə isimdir. Qrammatik mənimsənilmə dedikdə, alınma sözlərin dilimizin morfoloji kateqoriyalarına uyğunlaşması nəzərdə tutulur. Alınma sözlər Azərbaycan dilinin qrammatikasının ixtiyarına keçərək onun qaydalarına tabe olur: Məsələn: *sport*, *mitinq*, *palto* isimlərin mənbə dillərin normasına uyğun olaraq (hallanıb-hallanmamasından asılı olmayaraq) Azərbaycan dilində həmin sözlər hal şəkilçiləri qəbul edir: *sport*, *sportun*, *sporta*, *sportu*, *sportda*, *sportdan*. Rus dilində cins kateqoriyası vardır. Qrammatik mənimsənilməmiş sözlər özgə dilin imkanları əsasında formasız, biçimsiz, leksik vahid kimi dilə daxil olur. Azərbaycan dilində cins kateqoriyası daşıya bilmir, kəmiyyət əlamətlərindən məhrum olur. Ona görə də cins anlayışı ilə əlaqədar olan isimlər Azərbaycan dilində qrammatik cinslilik anlayışını itirir.

Mənbəyində müstəqil söz kimi işlənən *xana*, *dar*, *şünas* və s. dilimizdə şəkilçi yerinə keçmişdir: *kitabxana*, *məkədar*, *dilşünas*. Yad şəkilçilər öz qrammatik formasını dəyişir, məsələn, *Vasilevskiy-Vasilevski*.

Semantik mənimsənilmə. Semantik mənimsəmə pilləsində mənə seçimi amili əsas götürülür. Əcnəbi sözün mənə strukturunun tam həcmi deyil, dilimizin həmin mərhələdə ehtiyac hiss etdiyi mənası alınır.

Alınma sözlər dilimizin leksik sisteminin tərkib hissəsi kimi ümumi qanunlara tabedir, lakin onun qalıb-qalmaması, milli sözlərimizdə olduğu kimi, mənə strukturunun sonrakı taleyində, inkişaf məylində həllini tapır. Məsələn, fransız mənşəli "janr" sözü Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminə rus dilindən iki mənada keçmişdir: 1) incəsənətin hər hansı bir sahəsində süjet və üslub cəhətdən səciyyəvi olan əsər növü, 2) məişət mövzusunda çəkilən şəkil.

Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənə strukturunun həcmi leksik sistemin tələbatına uyğunlaşır. Bəzən alınma sözün mənasında etimon cillə müqayisədə çox kəskin fərq olur. Məsələn, Azərbaycan dilində "seans" (seanse) sözü "iclas" mənasında işlənmişdir. Fransız dilindəki mənə ilə yaxınlaşma Azərbaycan dilində "seans" sözü iki halda baş verir: filmin nümayişi və bir işin icrasının arasıkəsilmədən davam etdiyi müddəti bildirdikdə. Bu söz fransız dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində tibb termini kimi də işlədilir.

Azərbaycan dilinin Avropa dilləri ilə birbaşa əlaqəsi olsaydı, alınma sözlər başqa şəkildə işlədilər. Onlar Azərbaycan dilinə keçəndə qədər rus dilinin fonetik və qrammatik qanunları əsasında formalaşmış, daxili normalara müvafiq şəkildə tərtib olunmuşdur.

Alınma sözünün semantik strukturu xüsusi mənalar sistemi və alındığı dildə olmayan mənalar qazandıqdan sonra mənbə dildəki semantik strukturundan uzaqlaşır, bəzən ilkin mənə ilə də əlaqəsi kəsilir və alınma söz öz dil mənbəsindən tamamilə ayrılır. X.H.Əl-Abbasi 300-dən çox ərəb alınmasının Azərbaycan dilində tamamilə öz mənasını itirməsi və yeni semantik mənə qazanmasını aşkarlamışdır. Məsələn, cərinə müasir ərəb dilində cinayət mənasındadır. Azərbaycan dilində isə bu söz cəza olaraq birindən məcburen alınan nağd pul mənasını bildirir. "Rəqib" sözü ərəb dilində "keşikdə duran, müşahidəçi, nəzarətçi, gözetçi" deməkdir.

Müasir ərəb dilində bu sözün “qoruyan, gözləyən” və s. mənaları da vardır. Azərbaycan dilində “rəqib” sözünün idman terminologiyasında qarşı tərəf, ümumxalq danışıqında, “eyni şeyi tələb edən”, istəyən, arzu edən şəxslərdən hər biri mənasında işləkdir.

Alınma sözlərin semantik mənimsənilməsinin əsas şərtlərindən biri onların semantik müstəqilliyidir. Dilimizdə xeyli sayda ərəb mənşəli sözün leksik-semantik məzmunu dəyişmiş, etimon dildən fərqli olaraq, terminoloji seçiyə qazanmışdır: rəqqas, üfük, təcil, qələm, sürət, emal, xəlitə, miqyas və s. dilimizdə ərəb və fars mənşəli sözlərin semantik, müstəqillik qazanmasın ən mühüm səbəbləri milli sözlərlə dubletləşməməsi, mənaca diferensiallaşması, eləcə də, bəzilərinin etimon dildən fərqli, semantika kəsb etməsidir.

Leksik mənimsənilmə. Alınma sözlər leksik cəhətdən iki şəkildə mənimsənilir: bir qismi heç bir dəyişiklik edilmədən, digər qismi mənaca dəyişilərək.

Alınma sözlərin çoxu leksik mənimsənilmişdir. Məsələn, pencək, bifşteks, kombayn, keks, ring, tennis, voleybol, polis, mitinq (igilis), qalstuk, plank, qrossmeyster, stul (alman), sezon, balet, kostüm, sosiska, sous, kotlet, restoran (fransız) və s. Bu sözlər tam leksik mənimsənilmədir.

Başqa dillərdən sözlərin alınma prosesi ikitərəfli prosesdir. Belə ki, bu, sadəcə, bir dilin hazır elementlərinə başqa dildə yiyələnmək deyil. Bununla birlikdə bu proses həmin dilin sistemini orqanik mənimsənilməsi, onların xüsusi ehtiyacına uyğunlaşdırılması, başqa sistemin şəraitinə formal və semantik dəyişdirilməsidir. Əcnəbi sözləri alan dilin, ilk növbədə, leksik-semantik sistemə daxil olmalıdır: 1) fonetik və qrafik mənimsənilməli, 2) qrammatik mənimsənilməli, 3) sözdüzəltmə fəallığı olmalı, 4) semantik mənimsənilməli, 5) nitqdə müntəzəm işlədilməli, 6) ədəbi dilin müxtəlif janrlarında işlədilməli, 7) müəyyən terminoloji sahədə sabitləşməlidir.

Tam leksik mənimsənilmə alınma sözlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələrin Azərbaycan məişəti ilə əlaqədar olması ilə bağlıdır. Məsələn, *palto*, *kostüm*, *jaket* oşyaları Azərbaycan məişətinə

möhkəni daxil olmuş, artıq həmin əşyalar fransız geyimləri kimi yox, Azərbaycan geyimləri kimi dərk olunur, işlədilir.

Alınma sözlərin ekzotik qismi dilimizdə işlədilsə də, mənaca dəyişmiş, öz mənbəyini xatırladır: *lord, ser, leyborist, reyxstaq, peso, su, asfaliya* və s.

Dilimizin leksikasındakı alınma sözlərin bir hissəsi öz mənasında işlədilmir. Məsələn:

“etibar” sözü ərəb dilində *hörmət, nüfuz, nəzərə almaq, mülahizə, hesabat, münasibət, Azərbaycan dilində* isə “inan”;

təklif - ərəb dilində tapşırıq, vergi qoyma, zəhmət xərci, Azərbaycan dilində təklif etmə;

nəfis - ərəb dilində qiymətli, Azərbaycan dilində incə;

dahi - ərəb dilində hiyləgər, kələkbaz, Azərbaycan dilində böyük;

istinafət - ərəb dilində düzgünlük, namusluluq, Azərbaycan dilində yönəlmə;

gümrah - fars dilində yolunu azmış, Azərbaycan dilində sağlam;

sərbəst - fars dilində başıbağlı, Azərbaycan dilində azad;

bəsit - fars dilində geniş, Azərbaycan dilində sadə mənasında işlədilir.

Başqa dillərdən zəruri ehtiyac nəticəsində yeni məfhumları dürüst ifadə etmə tələbinə əsasən alınma sözlərin düzgün mənimsənilməsi üçün tələffüz olunma, yazılma, hamı tərəfindən qəbul olunma, anlaşılma və s. əsas şərtidir. Alınma sözlər alan dildə mexaniki, passiv olaraq mənimsənilmişdir. Dilin fonetik, qrammatik və leksik qayda-qanunlarına əsasən qanunauyğun şəkildə dərk edilir.

Alınma sözlərə münasibət. Alınma sözlər dilimizin orijinallığına, müstəqilliyinə əngəl törətmir, əksinə, onun inkişafına və zənginləşməsinə səbəb olur. Alınma sözlər yeni dildə nə qədər geniş yayılırsa, bir o qədər onun qrammatik emalı fəal olacaqdır. Alınma sözlərin hamısı həmin dildə eyni dərəcədə işlədilmir, yaşama müddəti də eyni olmur. O alınma sözlər uzunömürlü olur, geniş dairədə fəaliyyət göstərir ki, onlar məqsəddə müvafiqdir, həyat üçün çox zəruridir, daxil olduğu dilin strukturuna uyğunlaşmış, onunla qaynayıb-qarışmışdır. Onları Azərbaycan dilində danışan hər bir şəxs

öz sözlərimiz kimi qəbul edir, onlar ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı formalarında fəaliyyət göstərir, tam vətəndaşlıq hüququ qazanır. Alınma sözlərin Azərbaycan sözləri ilə eyni hüquqa malik olması üçün müəyyən vaxt və müəyyən dil şəraiti lazımdır ki, mənsub olduğu dillə əlaqəsini kəssin, o, alan dildə əlaqəsiz dərk edilsin.

Dilimizin leksikasındakı bir qisim alınma sözlər tez işləkdən düşür. O alınma sözlər tez sıradan çıxır ki, onlar daxil olduğu dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmir, onun qayda-qanunlarına uyğunlaşmır. Ona görə də onların ömrü az olur, getdikcə işlədilmə imkanı zəifləyir və aradan çıxır. Başqa dillərdən söz alarkən və onları işlədərkən özbaşınalığa yol vermək olmaz. Onların alınmasının və işlədilməsinin möhkəm əsası olmalıdır. Alınma sözlərə qayğı ilə yanaşmaq və onları yerli-yerində düzgün işlətmək lazımdır. Bu, böyük həssaslıq və ehtiyatlılıq tələb edir.

Alınma sözlər barədə müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif münasibət yaranmışdır: ya alınma sözlərə progressiv, ya da regressiv münasibət bəsləmişlər. Bəzi tədqiqatçılar bu və ya digər dildən hər cür alınmış sözün işlədilməsinin əleyhinə çıxır, onu ciddi tənqid edir və pisləyirdilər. Onlar qorxurdular ki, alınma sözlər ana dilinə pozucu təsir göstərə bilər. Buna görə də onlar alınma sözlərin labudlüyü və təbiiliyi prosesinin qarşısını almağa can atırdılar. Guya, alınma sözlər doğma, alan dilə uyğunlaşmaq iqtidarında deyildir.

Bunun nəticəsində dildə *purizm* meyli əmələ gəlmişdi. Purizm latınca (*purus*) təmiz deməkdir: 1) ciddi əxlaq, bəzən nümunəvi təmizliyə cəhd etmək; 2) dili başqa dillərə məxsus element, neologizm və vulqarizmdən təmizləməyə cəhd etmək. Purizmi, zövqə uyğun olaraq, dilin subyektiv şəkildə estetik dərk olunmasıdır. Ü.Hacıbəyov purizm əleyhinə "Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənilib kəsb-i-maarif etməliyik" adlı məqaləsində yazır: "Heç bir dil yoxdur ki, onun lüğəti, təbirat və istehsalatı - əcnəbiyyətdən ari olmuş ola. Bunun da səbəbi odur ki, hansı bir dil olursa-olsun, havi olduğu əcnəbi təbirlərin mənasını müsbət surətdə ifadə edə bilən özünə məxsus bir təbiri yoxdur. Binaənəleyh, üləma və üdəba tayfası bir əcnəbi sözünü öz lisanına idxal etməyə məcbur olduqda, məzkur sözü

ya qəbul edər və yaxud onu üçüncü bir dil tədbirləri vasitəsilə ifadə edib, hər bir halda öz dilinə əcnəbi kəlməsi idxal edir. İndi biz istəsək ki, "samovar" təbirini rusca deməyib, öz dilimiz vasitəsilə ifadə etsək, lazım gəlir ki, bu sözü ya fars və ya ərəb və ya sair dil köməyi ilə təsmiyə edək. Məsələn, "hüdpəv", "xudcuş" və sairə illa "özüqaynayan" desək, əvamımız anlamaz, çünki "özü" və "qaynayan" təbirləri əvama məlum olduğundan onun zehninə dürlü-dürlü şeylər zahir edib "samovar" ifadə edilmir. Əvamdən sorsan ki, "uzaqyazan" nədir? Heç vaxt deməz ki, "teleqraf"dır. O səbəbdəndir belə sözlər camaat arasında qəbulə keçib, əcnəbi sözü öz-özlüyündə qalır. Ruslardan dəxi bir çox şəxslər "qaloş" əvəzində "mokrostup", "zont" əvəzinə "dojdoxranilihe" təbirləri istemal etmək istədilər. Lakin cəmaət tərəfindən qəbula keçmədi."

"Purizm həmişə ideya deyil, kefi köklükdür. İnsana həmişə yeni şəkildə danışıq xoş gəlmir".

Xalq, cəmiyyət dilin yaradıcısı və hakimidir, onun qəbul etdiyi dil faktı qanundur. Dilin saflığını, təmizliyini nə akademiya, nə qrammatika, nə də ayrı-ayrı görkəmli şəxslər yox, ancaq xalq qoruya bilər, ancaq xalqın zövqü gözətçilik edə bilər.

1920-1950-ci illər arasında dilimizə alınma sözlərin - terminlərin işlədilməsi ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür: bəziləri ərəb və fars, bəziləri də "avropalaşdırmanın", digəri xalq dili sözlərin əsas götürməyin tərəfdarı olmuşdur.

Ərəb və fars, rus və Avropa mənşəli sözlərin - terminlərin əleyhinə çıxanlar onların əvəzində xalq dilinə məxsus söz kökləri əsasında süni terminlər yaratmağı tələb edirdilər. Bunun nəticəsində dilimizin leksikasındakı alınma terminlər uydurma terminlərə əvəz olunmuşdu. Purizm ana dilində xarici sözlərin təzyiqinə qarşı, milli sözləri quruyub saxlamaq, əcnəbi sözləri işlətməyə qarşı mübarizə aparmaq, qarşılıqlı təsir prosesində dillərin biri-birini zənginləşdirməsinə etiraz şəkildə təzahür edən milli məhdudiyyətdir. "Purizm tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində fərqli funksiyalar daşımış mürəkkəb sosial-lingvistik hadisədir. Purist lingvistik normaların keşiyində durur, öz vətənpərvərlik borcunu ana dilini hər cür yenilikdən, xüsusilə də başqa dillərin təsirindən "qorumaq"da görür" (Ə.Z.Abdullayev).

Puristlər "dilimizin təmizliyi" şüarı altında alınma sözlərə "müharibə" elan edərək gülüş doğuran uydurma terminlər "icad" etmişlər. Onlar təkcə ərəb və fars yox, həm də rus və Avropa mənşəli sözlərin əleyhinə çıxmışlar. Onlar *ocean*, *teleskop*, *konis*, *delta*, *aksioma* kimi sözlərin çıxarılmasını tələb edirdilər, *xəritə*, *iqlim*, *dastan*, *faciə*, *fasilə*, *inqilab*, kimi ərəb və fars terminlərinin əvəzinə *kardaşdı*, *tempratura*, *epos*, *tragediya*, *prosent*, *pauza*, *revalyusiya* işlədilməsini istəyirdilər. Xalq dilinə əsaslanaraq süni terminlər yaratmışdılar: *ovcuq* (*heca*), *çəki* (*hərff*), *cəm* (*məna*), *bənək* (*nöqtə*), *tartış* (*şənlik*), *çürüş* (*həll*) və s.

1920-1930-cu illərdə nəşr olunmuş terminoloji lüğətlərin çoxunda purizm meylinə rast gəlmək olar: **dövlət** - *toplantay*, **quultay** - *toplantay*, **metal** - *yayxan*, **əhali** - *yaşaq*, **paytaxt** - *başkənd*, **prezident** - *başmaq*, **demokrat** - *xalq tərəfdarı*, **təyyarə** - *uçan*, **bilet** - *yerlik*, **pəncərə** - *görlük*, **izah** - *açıqlama*, **saziş** - *anlaşma*, **dəlal** - *araçı*, **ziyalı** - *aydın*, **təzyiq** - *basqı*, **ərazi** - *bölgə*, **hadisə** - *olay*, **məşhur** - *ünlü*, **əcnəbi** - *yabancı*, **nəticə** - *sonuc*, **cəmiyyət** - *toplum* və s.

C.Məmmədquluzadə "Ananın kitabı" pyesində, "Bizim obrazovannılar", "Pək eyi", "Əlifba" felyetonlarında, "Sirkə", "Şər bülülləri" hekayələrində bütün alınma sözlərin yox, cəlimizdə lüzumsuz əcnəbi sözlərin işlədilməsinin əleyhinə çıxmışdır. O, xalqımızın mədəni həyatı, onun dilinin təmizliyi uğrunda dönmədən mübarizə aparmışdır. O, dilin xalqın varlığı ilə bilavasitə bağlı olduğunu qeyd edərək, müxtəlif bədi əsərlərində qəliz ərəb və fars sözlərinin əvəzində sadə, xalqın başa düşdüyü sözlər işlətməmişdir. C.Məmmədquluzadə çətin və ibarəli yox, sadə və aydın yazmağın tərəfdarı idi. O, "Abirin və kilab" adlı felyetonunda heç bir ehtiyac olmadan ərəb və fars sözlərini dilimizə gətirən ədəbaz ədib-tərcüməçiləri ifşa edir. Müəllif yazır: "Açdım Kırlovun məcmuəsini və vərəqləyib "Abirin və kilab" adında bir təmsil tapa bilmədim. Sonra öz-özümə ha fikirləşdim ki, görəsən, "Abirin və kilab" nə deməkdir?"

Axırı ərəbi bilənlərin birisi məni başa saldı ki, "abirin", yəni ərəbcə keçənlər, yolçular, "kilab" - yəni itlər".

Sonra sözüünə davam edərək deyir: "Mənim xəyalıma bir şey də

gəlir: rusca oxuyanlara məlumdur. Krılov təmsillərini sadə rus dilində yazıb ki, rus milləti yaxşı başa düşsün. Əgər Krılov bilsəydi ki, türklər onun təmsillərini türk dilinə tərcümə edəndə yolçulara "Abirin" və itlərə "kifab" adı qoyacaqlar, yəqir ki, Krılov da təmsillərini firəng, ya nemso dilində yazardı."

Böyük dramaturq C.Cabbarlı Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili zəminindən uzaqlaşdırılması hallarına qarşı çıxaraq ehtiyac olmadan əbəs yerə əcnəbi sözlərin işlədilməsinə qəti etiraz edirdi. O, alınma sözlərin öz sözlərimizlə əvəz olmasına tərəfdar olmuşdur. Onun özü bir sıra yeni sözlər yaratmışdır, lakin onların bir qismi qondarma olduğu üçün dilimizə daxil ola bilmədi. Məsələn, yapı (bina), atılğan (fantan), sevicı (aşiq), gündoğuş (cənub) və s.

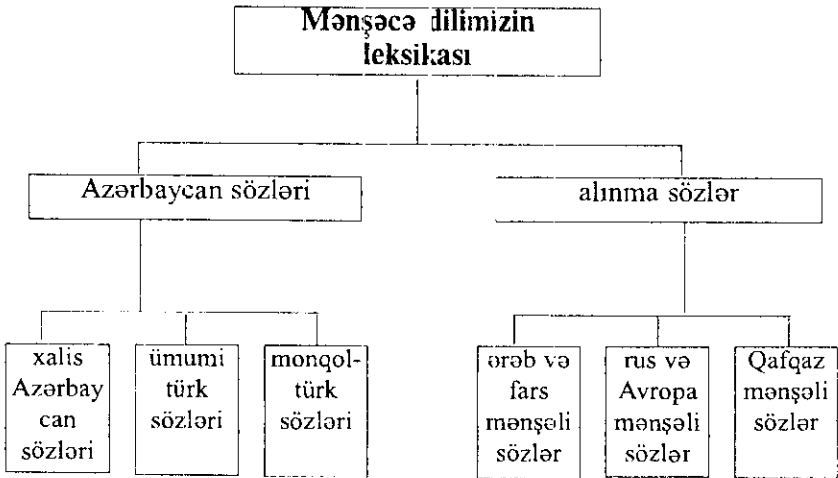
Biz bütün alınma sözlərə, ehtiyac və tələbat nəticəsində alınan, həmin dildə danışanlar tərəfindən anlaşılan və onun qayda-qanunları ilə səsleşən əcnəbi sözlərə yox, lüzumsuz yerə gətirilərək dilimizin lüksikasını zibilliyən alınma sözlərə qarşı mübarizə aparmalıyıq.

1944-cü ildə "Kommunist" qəzetinin səhifələrində "Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda", "Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri" tipli məqalələr dərc olunmuşdur. "Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda" adlı məqalədə dilimizin son illərdə əcnəbi sözlərlə zibillənməsi təəssüf hissi ilə qeyd edilir və göstərilir ki, ədəbi dilimiz son illərdə xalqdan, ədəbi irsimizdən uzaqlaşmağa doğru meyl edilir və getdikcə ahəngini və xüsusiyyətini itirmək təhlükəsi yaranır. Son illərdə dilimizin kortlanması, xalq dilindən uzaqlaşması, kobudlaşması heç bir hədd, heç bir məsuliyyət hiss etmədən, yerli-yersiz əcnəbi sözlərin dilimizə daxil edilməsi yolu ilə gedilmişdir. Dilimizdə işlədilən instinkt, komet, ionosfer, litoqraf kimi alınma sözlər və onların mənalari ziyalılara aydın olsa da, əzsavadlı azərbaycanlılara anlaşılmaz qalır. Əlbəttə, bu sözlər əcnəbi olduğu üçün yox, onların ifadə etdiyi məfhumlar onlara yaddır.

Puristlərin alınma sözlərlə əlaqədar narahatçılığı əbəsdir, çünki alınma sözlərin dilə gəlməsi ayrı-ayrı adamların arzusundan, istəyindən asılı deyildir. Dilin yaradıcısı və hakimi olan xalqın onları qəbul etməsi əsas şərtidir. Tələbat nəticəsində alınan sözlərdən ehtiyat etmək olmaz. Puristlər gərəksiz əcnəbi sözlərin doldurulmasından

qorxurlar, ehtiyat edirlər. Dildə lazımsız sözləri işlətməyə, saxlamğa nə qədər səy göstərsən də, onu heç vaxt tutub saxlamaq olmaz. Puristlərin ana dilinə rəğbəti təbiidir. Ana dilini öyrənməyə, dərk etməyə səy göstərmək elə ona məhəbbət bəsləmək kimi çox təbiidir ki, ondan ayrılmazdır. Bu öz vətəninə və öz xalqına, birinci növbədə, danışdığı və düşündüyü həmin cili sevməyə və hörmət etməyə bərabərdir.

Bir dildən digər dilə sözlərin keçməsi mexaniki və kortəbii bir prosesin yex, tarixi inkişafın, başqa xalqlarla ünsiyyətdə olmağın, lazımlılığın nəticəsidir. Azərbaycan dilində bu və ya digər məfhumu ifadə edən xarici sözlə yanaşı, öz sözumüz varsa, onda əcnəbi sözü işlətmək Azərbaycan dilinin sağlam fikrini və zövqünü təhqir etməkdir. Alınma sözlərdən ağıllı, səmərəli istifadə etmə ana dilinin inkişafına zərər yetirmir. Əksinə, onunla birləşərək ana dilinin, təkmilləşməsinə, səlisləşməsinə, gözəlləşməsinə kömək edir. "Dil sadə, aydın və dəqiq olmalıdır. Onun gözəlliyini güclü və aydın səsləndə hiss etmək olur".

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN AKTİV VƏ PASSİV LEKSİKASI

Dilimizin lüğət tərkibi rəngarəngdir. Dil ictimai hadisə kimi ictimai mühitin, ictimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyətin inkişafını özündə əks etdirir. Bununla əlaqədar, köhnə ilə yeni arasında rəqabət gedir. Köhnəlmiş məfhumlar aradan çıxır, onun yerini yeni məfhumlar tutur. Bu dəyişiklik öz əksini dilin leksikasında da tapır. Leksikanın dəyişməsi köhnəlmiş sözlərin çıxması ilə, yeni-yeni sözlərin əlavəsi, artımı, zənginləşməsi ilə bağlıdır.

Dildə yeni sözlərin möhkəmləndirilməsi və köhnəlmiş sözlərin dildən çıxması tədrici və uzun prosesidir. Dildə bu proses qanunauyğunluq kimi özünü göstərir. Bu proses nəticəsində dilin lüğət tərkibində aktiv və passiv söz ehtiyatı yaranır.

Dilin leksikasının inkişaf prosesini müəyyən edən, onun sonralar zənginləşməsinə, təkmilləşməsinə səbəb yeni sözlər, daim onun inkişaf prosesidir. Dilin lüğət tərkibində müşahidə olunan dəyişiklik ancaq yeni sözlərin, ondan əvvəl mövcud olmayan sözlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir, bu həm də köhnəlmiş sözlərin yox olması prosesidir. Bu proses dilin leksikasının inkişafını müəyyən etməsə də, onun ümumi mənzərəsinə güclü təsir göstərə bilər. Lüğət tərkibinin artıq, vaxtı keçmiş sözlərdən təmizlənməsi, azad olması onun yeni sözlərlə zənginləşməsi kimi qanunauyğundur: bu həmin dildə danışanların lazım olmayan leksik dubletlərdən azad olmasına imkan verir; aktiv ehtiyatdan köhnəlmiş sözləri uzaqlaşdırır. Bununla belə, dilin əsas funksiyasını - insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyasını effektivlə yerinə yetirməyə təsir edir. Dildə yeni sözlərin möhkəmləndirilməsi və köhnəlmiş sözlərin çıxması prosesi dilin leksikasında həmişə, tədricən və uzunmüddətli mövcud olan prosesdir.

Dilin lüğət tərkibindəki dəyişiklik həmişə və fasiləsiz olur. Sözlərin bir qisminin müəyyən dövrlə əlaqədar olaraq işlədilmə dairəsi tədricən məhdudlaşır, sonra dildən çıxır, bir qismi isə yeni və zəruri mənə ifadə edən sözlərə çevrilir. Dildə əmələ gələn yeni vahidlər dilin özülü və başqa dillərdən söz almaq hesabına olur.

Dilin lüğət tərkibindəki sözlərdən həmin dildə danışanların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir və ya hamısını bilmir. Hər bir adam ümumi sözlərdən əlavə öz ixtisası və peşəsi ilə əlaqədar xeyli söz bilir.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin layihəsində nəzərdə tutulmuşdu ki, onun dörd cildliyində 60 min söz əhatə olunmalıdır, amma, onun çapdan çıxmış birinci cildində 20 min söz qeyd olunur. Burada dilimizin lüğət tərkibində A, B, V, Q hərfləri ilə başlanan sözlərin hamısı əhatə olunmamışdır. Lüğətdə tam köhnəlmiş və ya yeni sözlər izah olunmur. Kitabı vərəqləyəndə onun hər bir səhifəsində mənası aydın olan və olmayan, az və çox işlədilən sözlərə rast gəlmək olar. Bu hər bir dilin lüğət tərkibini iki müxtəlif qrupa ayırmağa imkan verir. Hal-hazırda işlədilmə dərəcəsinə görə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini iki qismə ayırmaq olar: a) aktiv söz ehtiyatı, b) passiv söz ehtiyatı.

Azərbaycan dilində danışan hər bir şəxsin nitqində işlədilən sözlər, yəni həm köhnəlik, həm də yenilik çalarından eyni dərəcədə məhrum olan sözlər dilimizin lüğət tərkibinin aktiv ehtiyatını təşkil edir. Əksinə, köhnəlmiş və ya ümumi işlədilməyə keçməmiş yeni sözlər dilimizin passiv ehtiyatını yaradır.

Aktiv sözlər

Məzmununda köhnəlik və yenilik əlamətləri olmayan, həmin dildə danışanların gündəlik həyatında tez-tez rast gəldikləri, geniş dairədə işlətdikləri, ünsiyyət üçün ən vacib sözlər dilin aktiv ehtiyatını yaradır. Hər bir azərbaycanlı bu sözləri həmişə işlədir, onların vasitəsilə öz tələbatını ödəyir. Aktiv sözlər müasir

Azərbaycan dilinin leksik sisteminin əsasını təşkil edir.

Dilin aktiv ehtiyatına dilin leksikasının bütün sahələrində vardır edilmiş və ünsiyyətin bu və ya digər sahələrində dəbdə olan, gündəlik ünsiyyətin tələbatını ödəyən sözlər daxildir. Bunlarda köhnəlik, arxaiklik və yenilik çaları olmur. Aktiv leksikaya ümumxalq dilində işlədilən sözlərdən əlavə, terminlər, kitab sözləri, emosional leksika, peşə-sənət leksikası və s. aid etmək olar. Dilin aktiv sözlərini hər bir adamın aktiv söz ehtiyatı ilə eyniləşdirmək olmaz, çünki hər sahənin mütəxəssisinin nitqində aktiv sözlərlə yanaşı, ixtisasına, peşəsinə aid terminlər də mövcuddur.

Aktiv leksikanın iki tipi mövcuddur: 1) ümumxalq sözləri (ümumişlək, danışq, loru, kitab, poetik və rəsmi); 2) müəyyən dialekt və ya icimai qruplar tərəfindən məhdud dairədə işlədilən sözlər (dialektizmlər, peşə-sənət, termin, jarqon).

Birinci qrupa aid olan sözləri hamı-hər bir azərbaycanlı işlədir. Hamı üçün bu sözlər eynidir, məsələn, *çörək, duz, su, xörək, ev, pəncərə, qapı, şüşə, böyük, kiçik, yaxşı, pis, bir, iki, mən, sən, get, gəl, otur, dur* və s.

İkinci qrupa aid olan sözlər əhalinin ayrı-ayrı qruplarına xasdır, məsələn, tələbələrin həmişə işlətdikləri sözlər: müəhazirə, məşğələ, seminar, auditoriya, yoxlama, imtahan, tema, mövzu, dər, dekan, rektor və s.

Passiv sözlər

Hal-hazırda öz işlənmə gücünü itirmiş, gündəlik danışda işlədilməyən və ya müəyyən münasibətlərlə əlaqədar olaraq əmələ gəlmiş sözlər dilin passiv ehtiyatını təşkil edir. Bu sözlər ya artıq zəruriliyini itirmiş və ya itirmək üzrədir. Bir qismi də hələ ümumişlək sözlər sırasına keçmişdir. Passiv leksikaya daxil olan sözlər gündəlik nitq prosesində işlədilmir. Dilin passiv lüğət fonduna bütövlükdə aşağıdakı sözlər daxildir: dildən çıxmış, ümumi işlədilməyə hələlik tam daxil olmamış və ya elə indii ondan əmələ gəlmiş neologizmlər. Bunlarda köhnəlik və ya yenilik var. Passiv leksikaya köhnəlmiş

sözlər və neologizmlər daxildir.

Dilin aktiv və passiv leksikası arasında tam hədd qoymaq olmur, çünki bu bölgülərin özü nisbidir, dinamik və dəyişkəndir. Onlarda biri-birinə keçmə mövcuddur (aktiv passivə və ya əksinə, passiv aktivə).

Sözlərin aktivlikdən passivliyə keçməsinə səbəb ya onların ifadə etdikləri əşya və hadisələrin aradan çıxması, ya da əşya və hadisənin özü qalmaqla onları ifadə edən sözlərin işlədilmə prosesində dildə başqa sözlərlə əvəz olunması və ya sıxışdırılmasıdır.

Sözlərin aktiv və passiv ehtiyatlara bölünməsi xarici dilləri öyrənmək işini və lüğət tərkibindəki sözlərin aktiv və ya passivləşmə imkanını müəyyənləşdirmək üçün vacibdir.

Köhnəlmiş sözlər

Dilin leksikasının passiv sözlərinin bir hissəsi köhnəlmiş sözlərdir. Müasir dil baxımından, müəyyən tarixi, iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olaraq fəal işləkdən düşmüş, dilin işlənmə sahəsindən çıxmış və ya çıxmaq üzrə olan sözlər adlanır.

Köhnəlmiş sözlər Azərbaycan dilinin leksikasında mürəkkəb və çoxsaylı sistemdir. Sözlərin bir qismi öz mənasını tamam, müəyyən qismi mənalılarında birini və ya bir neçəsini, digər hissəsi ayrı-ayrı sözdüzəltmə ünsürünü itirir, başqa bir qrupu isə fonetik formasını dəyişir. Bu sözlər köhnəlmə dərəcəsinə, arxaikləşməsinə, istifadə imkanına və seçiyəsinə görə müxtəlifdir.

Köhnəlmiş sözlər dildən tamam çıxmayıb. Onlar gündəlik işlədilməyə öz fəaliyyətini dayandırır. Onlar dincəlməkdə olan sözlərdir.

Dilin lüğət fondu yeni sözlər hesabına zənginləşdiyi kimi, köhnəlmiş, istifadə edilməyən, ümumi işlədilmədən düşmüş sözlər hesabına da azalır. Sözlərin köhnəlməsi yalnız bu və ya digər oxşar məfhumları ifadə edən sözlərin başqa sözlərlə, sadəcə, əvəzlənməsi ilə nəticələnməməlidir, onların konkret dövrlə əlaqəsini kəsməsi,

ümumiyyətlə, köhnəlməsi də lazımdır.

Bir dövrün leksik sistemi başqa bir dövrün leksik sistemindən fərqlənir. Eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsi hər iki dövrdə qala bilər, lakin dövrlərin leksik sistemlərində fərqlənmə ondadır ki, bir dövrdə işlək olmayan sözlər başqa sözlər vasitəsilə sıxışdırılıb arxaikləşə, ya da həmin söz başqa bir dövrdə yeni mənalı yeni söz kimi işlək sözə çevrilə bilər.

Dildə sözün və ya onun ayrı-ayrı mənalarının yox olması mürekkəb hadisədir, uzun tarixi bir prosesin nəticəsidir. Sözlər və ya onların ayrı-ayrı mənaları, birdən-birə yox, tədricən, dilin mövcud olduğu tarixi-ictimai şəraitlə bağlı olaraq çıxır.

Bu və ya digər sözün nə vaxt və necə köhnələcəyi barədə qabaqcadan fikir söyləmək, onun qarşısını almaq, sədd qoymaq qeyri-mümkündür. Söz dildə uzun müddət fəal şəkildə yaşayır, müəyyən səbəblərlə əlaqədar tədricən köhnəlir. Hər bir sözün taleyi onun ifadə etdiyi mənə, məfhum, əşya, xidmət etdiyi xalqın düşüncəsi və inkişafı ilə bağlıdır. Sözün köhnəlməsinə təsadüfi nəticə kimi yox, obyektiv qanunauyğunluq kimi baxmaq lazımdır. Sözlərin köhnəlməsinə tarixilik, müasirlik və aktiv işlədilmə baxımından yanaşılmalıdır. Köhnəlmiş sözlərə, şübhəsiz ki, tarixi bir anlayış kimi baxılmalıdır. Məsələn, bir vaxtlar molla, seyid, kərbəlayi, hacı, məşədi, axund, vaiz, zəvvar kimi sözlər dilçilik ədəbiyyatında köhnəlmiş sözlər sırasında verilirdi, indi vəziyyət, dinə münasibət dəyişmişdir. Ona görə də bu sözlər yenidən aktiv sözlərə çevrilmişdir.

Bütün köhnəlmiş sözlər eyni vaxtda köhnəlmədiyi kimi onların köhnəlmə səbəbləri də müxtəlifdir. Bu səbəblər onların köhnəlmə dərəcəsi, arxaikləşməsi, istifadə olunma imkanı və səciyyəsi ilə bağlıdır. Sözlərin mənaca köhnəlməsinin aşağıdakı səbəblərini qeyd etmək olar: 1) sözün ikinci nominativ-törəmə mənasının fəallaşması; 2) çoxmənalı sözlərin mənalarından birinin təkmənalı sinonimləri ilə sıxışdırılması; 3) əsas mənə mərkəzinin törəmə mənaya keçməsi; 4) eyni əşya və hadisənin bir neçə sözlə adlandırılması, onlardan biri aktiv olur, digəri passivləşərək köhnəlir və s.

İşlənmə dairəsi daralmış köhnəlmiş sözləri, ədəbi dil normaları

cəhətdən, bir neçə qrupa bölmək olar: 1) mənası sabit qalıb, formaca fərqlənənlər, a) fonetik tərkibinə görə: ayrıq-ayru-ayrı, buncuq-mıncıq, qanğı-hansı, qamu-hamı, taş-daş, dikən-tikan, yil-il, yuca-uca, yıldız-üldüz və s., b) morfoloji quruluşuna görə: içrə-içərisində-içində, qaranğı-qaranlıq, uyxu-yuxu, andə-orada, sağış-say və s., 2) forması sabit qalır, amma mənası dəyişənlər: tütün (tüstü), qarı (qoca), yemiş (meyvə), qatı (börk), 3) danışq dilində, dialekt və şivələrdə yaşayanlar: üküş (çox), hancaru (hara), yazı (çöl, çöhrə), sayru (xəstə) və s., 4) ədəbi dildə sıradan çıxıb başqa türk dillərində qalanlar: şol (o), şöylə (elə), yaran (sabah) və s., 5) leksik vahidlər kimi ədəbi dildən, ümumiyyətlə, dildən çıxdığı güman edilən sözlər: biliş-elm, çəri-əskər, dün-gecə, sağər-şərab, yarğı-işiq, uzaqlaşmaq-rastlaşmaq, ilətmək-aparmaq, tayınmaq-sürüşmək və s.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikasına, müasirlik, köhnəlik baxımından, ona daxil olan yeni sözləri üç qrupa bölmək olar: 1) əsasən köhnəlməmiş, cəmiyyətə eyni dərəcədə həm keçmişdə, həm də indi uğurla xidmət edən sözlər: su, şəhər, küçə, insan, stol, kadr, səkkiz, ilə, məhz və s., 2) bu və ya digər səbəbdən bizə köhnəlmiş sözlər kimi təqdim edilən bu və ya digər adlar həyatdan çıxmış, 3) yeniliyini, təzəliyini saxlayan sözlər.

Azərbaycan dilinin leksik sistemində sözlərin köhnəlməsi eyni dərəcədə olmur; onların bir qismi çox, bir qismi isə az köhnəlir. Onların bir qisminin mənası və sözyaratma strukturu müasir Azərbaycan dilində danışan hər bir şəxs üçün tamamilə məchul və anlaşılmazdır. Digər qrupu isə azərbaycanca danışanın şüurunda məlum sözlərlə assosiasiya yaradır. Bunlara Azərbaycan dilinin aktiv ehtiyatındakı törəmə sözlərin strukturunda və əsas morfəmlərdə təsadüf olunur. Əşya və hadisələrin bir qisminin aradan çıxarılması ilə əlaqədar onların adı da yox olur, işlədilmir.

Başqa bir halda gerçəkliyin əşya və hadisələri yox olmur, ancaq onların adı dəyişir. Sözü köhnəlməsi üçün yalnız onun başqa sözlə əvəz olunması yox, həm də onun konkret vaxtla əlaqəsini kəsməsi, ümumiyyətlə, köhnə olması lazımdır. Köhnə söz lüğətdən birdən-birə, tamamilə çıxmır, əvvəl onun ətrafına, periferiyasına düşür, onlar

hələ anlaşılır, onlardan hələ istifadə olunur. Köhnəlmiş sözlər bir-birindən köhnəlmə dərəcəsinə görə fərqlənir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilindəki köhnəlmiş sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) dil üçün tamam köhnəlmiş sözlər, 2) müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün köhnəlmiş sözlər.

1. Dil üçün tamam köhnəlmiş sözlər. Bu sözlər vaxtilə dildə olmuş, indi isə tamam işləkdən düşmüşdür. Bunlardan nə ədəbi dildə, nə də xalq danışığı dilində istifadə olunur, törəmə sözlərin belə tərkibində izləri qalmamışdır. Əslində dildə "ölü söz yoxdur, ancaq yüzlərlə, hətta minlərlə istirahət edən sözlər vardır" (Lomonosov). Bunlara ancaq qədim abidələrin dilində təsadüf olunur, məsələn; *əsən-salamat, yanşax-el aşığı, yuxni-qovurma, dün-gecə, sadaq-ox qabı, sayru-xəstə, nəsnə-şey, aydır-deyir, əsrük-sərxoş, uçmaq-behişt* və s.

2. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün köhnəlmiş sözlər. Məsələn: *xan, bəy, nökar, yüzbaşı, qalxan, baqqal, çuxa, divanxana* və s. Bunlar bu və ya digər münasibətlə əlaqədar işlədilir.

Köhnəlmiş sözlər müasir dildə müxtəlif şəkildə qalmışdır:

a) müasir dilimizdə ayrılıqda müstəqil mənada işlədilməyən, lakin törəmə sözlərin köklərində təsadüf olunan sözlər: **tox** (vurmaq) - **toxmaq, toxum, qar** (bərkimək) - **qarmaq, qarı, qarğı, il** (yığışmaq) - **ilmək, ilik, ilxı** və s.

b) dildə ayrı-ayrı mənalı vahid kimi yox olmuş, lakin ifadələrin, frazeologizmlər, atalar sözlərinin tərkibində qalmış sözlər: **dini dinara** (pula) *satan dindən də olar; həmişə şaban, bir dəfə ramazan; gün doğan salamatdır, gün batan mələmətdir (xəstəlik)*;

c) vaxtilə ədəbi dilimizdə işlədilmiş, indi istifadə olunmayan ərəb-fars sözləri: **müsəlləs-üçbucaq, zaviyə-bucaq, müvəllidülma-hidrogen** və s.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikasında işlədilməyən, onun leksik sistemi ilə heç bir əlaqəsi olmayan, hətta passiv söz ehtiyatına da daxil olmayan sözləri müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün köhnəlmiş sözlərdən ayırmaq lazımdır. Bunların hər iki qrupu Azərbaycan

dilinin ayrı-ayrı inkişaf dövrlərinin məhsuludur.

Birinci qrupa aid olan sözləri (ümumdil üçün köhnəlmiş sözləri) köhnə yox, qədim sözlər adı altında izah etmək daha qanunauyğundur. Köhnəlmiş sözlər - ikinci qrupa aid olanlar, ondan fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilində danışanlara məlumdur, onun passiv lüğət tərkibinə daxildir, müəyyən üslub məqsədi ilə istifadə olunur. Bu sözlər gündəlik aktiv işləkdən düşsə də, hələlik məlum nitq situasiyalarında işlədilir. Bu baxımdan, "köhnəlmiş sözlər" terminini hərfi yox, şərti mənada başa düşmək lazımdır. Bu termin adı altında lüğət ehtiyatından passiv lüğət ehtiyatına keçən, ümumən dildən çıxmayan sözlər dərk olunmalıdır. Ümumi dil üçün köhnəlmiş sözlər buraya aid olmur.

Demək olar ki, müasir dildə köhnəlmiş sözlərin işlədilməsinə rast gəlinmir. Bunlar, əvvəla, məhfumiya birlikdə köhnəlmişdir. Məsələn, əvvəlki inzibati-seçki yığıncaqları, orqanlar: icma, icma üzvi, vəçə (qədim Rusiyada şəhər əhalisinin yığıncağı), zemstvo (yerli idarə). Aktiv lüğətdən çar, monarx, padşah, şah, padşahlıq, şahlıq, xan, xanlıq və s. sözlər işlədilmədən çıxmışdır.

Əgər əşya, hadisə, hərəkət, keyfiyyət və s. haqqında məfhum qalırsa, amma onlara mökəmləndirilmiş adlar dilin inkişafı prosesində digəri ilə əvəz edilirsə, onda köhnə ad da passiv leksika sırasına keçir. Həmin əşyaların adları müasir adlarla müqayisədə artıq adlanmış söz qrupu yaradır.

Sözlərin aktiv qrupları passiv qruplarla işlədilməsinə keçmə prosesi uzun, təcrididir. O, dilxarici səbəblərlə, yəni sosial və xüsusi dil şərtləri ilə şərtlənir.

Köhnəlmiş və köhnələn sözlərin sistem əlaqəsi mühüm rol oynayır: tematik, onun müxtəlif mənalarının əlaqəsi, sinonim və antonim əlaqəsi və s. Bu münasibətlər nə qədər geniş və müxtəlifdirsə, sözlər o qədər leksikanın passiv hissəsinə təcridən daxil olur və onun istifadəsi tezlik göstəricisini daha uzun müddət saxlayır.

Bu qruplara ancaq çoxdan işləkdən çıxmış sözlər yox, həm də nisbətən bu yaxınlarda əmələ gəlmiş və köhnəlmiş sözlər aiddir.

Bu və ya digər sözün köhnəlməsi o deməkdir ki, onun adlandırdığı əşya əriq yoxdur, aradan çıxmışdır, onun məfhumu da get-gedə şüurdan silinir. Müəyyən müddət söz az işlədilir, istifadə olunma sahəsi məhdudlaşır, getdikcə unudulur, nəticədə aktiv işləkdən düşür. Köhnəlmiş sözlərə birtərəfli, ancaq köhnə sözlər kimi baxmaq olmaz, çünki bəzən köhnəlmiş bir söz yenidən aktiv leksikaya keçir. Yeni yaranmış məfhumlarını bir qismi "köhnəlmiş" sözlərlə ifadə olunur. Xalq yaddan çıxmış, fəaliyyətdən düşmüş, unudulmuş sözləri yenidən dilə gətirir, onu yeni mənada işlədir. Söz əvvəlki mənasında yox, yeni anlamda çıxış edir. Məsələn, indi bəy, xanım və xan sözləri öz əvvəlki məzmunlarından uzaqlaşdırılaraq yeni mənalarında işlədilir.

Hər köhnə sözü xalqın istifadəsində yenidən canlandırmaq olarmı? Əlbəttə, bu suala "yox" cavabını vermək olar, çünki dildə elə ümitsiz "ölü" sözlər var ki, onları yenidən canlandırmaq olmur. Əgər sözlərin bir qismi "ölür", istifadədən çıxarsa, digəri isə öz tarixi inkişafı prosesində öz ilkin canlılığını itirsə də, onları vaxtından əvvəl unutmaz, yox etmək olmaz, çünki onlar hələ öz xidmətini xalqdan əsirgəmir.

Köhnəlmiş sözlərin köhnəlmə dərəcələri müxtəlif olduğu kimi, onların hamısı eyni əlamətli, eyni xüsusiyyətli deyildir. Sözlərin köhnəlməsinin müəyyən səbəbləri vardır. Bu cəhətdən köhnəlmiş sözləri iki qrupa ayırmaq olar: tarixizmlər, arxaizmlər.

Tarixizmlər. Müəyyən tarixi hadisə ilə əlaqədar köhnələn əşya və hadisələrin adları tarixizm adlanır. Bunlar əvvəlki dövrün real məfhumlarını ifadə edir. Tarixizmlər, hər şeydən əvvəl, köhnə ictimai-siyasi və mədəni-məişət həyatının hadisələrini bildirir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə onun mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, məişəti də dəyişir. Dəyişmə nəticəsində yeni ictimai-siyasi münasibət yaranır. Yeni ictimai quruluşun meydana gəlməsi ilə əlaqədar köhnə ictimai quruluş dağılır, məhv olur. Köhnə ictimai-siyasi münasibətlərlə əlaqədar olub məişətdən çıxan əşya və hadisələrin adları, köhnə mədəniyyət və köhnə ictimai quruluş ilə bağlı olan adlar tarixizmə çevrilir.

Tarixizmlər əşya və hadisələrlə birlikdə onları adlandıran sözlərin

köhnəlməsi, passiv lüğətə keçməsi nəticəsində yaranır. Bunlar həm formaca, həm də məzmunca köhnəmiş olur.

Köhnə əşya və hadisələrin aradan çıxması cəmiyyətin və ictimai quruluşun yüksək tərəqqisi və inkişafı ilə əlaqədardır. Onların əvəzinə başqa-başqa əşya və hadisələr əmələ gəlir.

Aradan çıxmış hər hansı bir əşya və ya hadisədən söhbət gedəndə, onu adlandırmaq lazım gələndə, biz istər-istəməz, tarixizmlərə müraciət etməli oluruq, çünki əvvəla, onlar müvafiq məfhumları ifadə edən yeganə sözlərdir, ikincisi, onlar müasir Azərbaycan ədəbi dilində yoxdur, üçüncüsü, onları izah etməyə ehtiyac yoxdur, çünki onlar həmin məfhumları düzgün ifadə edir.

Azərbaycan xalqının məişəti, həyat tərzi ilə əlaqədar aradan çıxmış əşyaların adları: sacayağı, sini, qazma, daqqa, patava və s. Çar üsul-idarəsi ilə əlaqədar bir sıra idarə, rütbə, vəzifə adları (*okruq, uyezd, qəza, nahiyə, qubernator, pristav, naib, uryadnik, strajnik, qorodovoy* və s.); sovet quruluşunun ilk illərində yaranmış təşkilat adları (*narkom, rabfaq, torqsin, nep*); yarış adları (*staxanovçu, papaninçilər, çelyuskinçilər* və s.) tarixizmlərə aiddir.

Tarixizm dil kollektivinin məişətindən çıxmış reallığı ifadə edən sözlərdir. Dövlət quruluşu, ictimai vasitə və münasibətlərlə əlaqədar köhnəlməmiş sözlər tarixizm adlanır.

Dilimizin passiv fondunda olan tarixizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) ictimai münasibətləri bildirən adlar: bəy, xan, mülkədar, qul, quldar, nöker, feodal, qazı, yüzbaş, yasavul, qarabaş, rəncbər, qorodovoy, koxa, kətxuda və s., 2) ölçü və çəki adları: qulac, kəviz, gilə, düymə, pud, vertos, çanaq, arşın, fərsəng, ağac, batman, misqal, girvəngə, xalvar, tağar, çərek və s., 3) geyim adları: çuxa, əba, çarıq, başmaq, çarqat, duvaq, arxalıq, belbağı, patava və s., 4) təsərrüfat alətlərinin adları: cüt, şana, xış, xışçı, cütçü, xalvar, vəl və s., 5) alqı-satqı ilə bağlı ticarət adları: bəzzaz, baqqal, əttar, əllaf, sövdəgər, sələmçi və s., 6) musiqi alətlərinin adları: ud, cəng, rübab və s., 7) məişət əşyalarının adları: küyüm, cürdək, sərnic, badya, qablama, kasa, tıxac və s., 8) silah adları: qalxan, şeşpər, aynalı, berdanqa, nizə, ox, topuz və s., 9) vergi adları: töycü, biyar, bac və s.

Arxaizimlər. Köhnəlmiş sözlərin məzmunca yeniləşən, formaca köhnələn və ya məzmunca köhnələn, formaca qalan qismi arxaizm adlanır.

Arxaizm (yun. qədim) müasir dövrdə ünsiyyət prosesində işlədilməyən söz və ifadələrdir. Arxaizmlər mətndə yüksək, təntənəli çalarlı sözlər kimi işlədilir. Arxaizmlərdən istehza, gülüş üçün istifadə edilir. Bunlar nitqin ifadəli vasitəsi kimi istifadə olunur. Arxaizmləri istirahətdə olan sözlər adlandırmaq olar. Arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya, keyfiyyət və ya hadisə həyatdan, məişətdən çıxmış söz və ifadələrdir. Haqqında danışılan, adi çəkilər əşya və hadisələr müasir həyatda mövcuddur, lakin onlar öz əvvəlki adları ilə deyil, başqa bir adla adlanır. Məsələn, görüklük (mübarək, gözəl), damu (cəhənnəm), tanıq (şahid) və s.

Leksika, arxaikləşmə prosesinin duyulması dilin ayrı-ayrı lüğət tərkibinin periferiyasına aiddir.

Arxaikləşmə prosesində duyulan sözlərin səciyyəsinə bir neçə aspektdə istifadə etmək olar. Belə əlamətlərin birincisi, arxaikləşmə dərəcəsidir. Burada indi passiv ehtiyata aid olan sözləri ayırmaq olar: tam köhnəlmiş sözlər. Birinciyə aid sözlər canlı dildə ya az, ya da tamam işlədilmir, amma mənası hamıya geniş məlumdur. İkinci əlamət arxaikləşmənin səbəb xarakteri ilə əlaqədardır. Burada tarixizmləri və xüsusi arxaizmləri ayırmaq qəbul edilmişdir. Tarixizim söz və onun ifadə etdiyi bu və ya digər hadisənin dildən çıxan və çıxmaqda olan arxaikləşmənin səbəbi olduğca (son dərəcə) dilxarici, sosial-tarixi xarakterlidir. Xüsusi arxaizmlər dildaxili amillərin təsiri ilə işlədilmədən çıxan sözlərdir. Hadisə yox olmur, lakin o öz adını dəyişir. Belə proses mütləq əvvəl gəlmə mütləq sinonimiya şəraitində sinonimlərdən birinin xeyrinə icazə verilir, digəri isə arxaikləşir və tədricən işlədilmədən çıxır. Üçüncü əlamət köhnələn vahidlərin leksik-semantik statusudur. Burada leksik və semantik arxaizmlər fərqlənir.

Leksik arxaizmlər öz bütün mənaları işlədilmədən tamam yox olan sözlərdir.

Semantik arxaizmlər sözlərin ayrı-ayrı mənaları öz aktuallığını

İtirmiş, digər mənalarda canlı işlədilmədə sözün özünü saxlamaq üçün təhlil zamanı, adətən, ancaq köhnəlmiş sözlərin iki sonuncu səciyyəsinə (tarixizm-arxaizm, leksik-semantik), istifadə edilir, çünki birinci səciyyəsi (passiv cəhətlə əlaqədardır) nisbi səciyyəlidir və xüsusi adlar tələb edir.

Lüğət tərkibinin müəyyən hissəsi tədricən arxaikləşir, orlar üzvü surətdə uyğunlaşır, fasiləsiz yeni sözlərlə -neologizmlərlə arar.

Müasir ünsiyyət üçün arxaikləşmiş türk mənşəli sözlər XIII-XIV, XV-XVI əsrlərdə ədəbi dilimiz üçün fəal vahidlər sayılırdı: uçmaq-cənnət, duş-yuxu, ayaq-badə, sayru-xəstə, əsən-sağlam, əsrük-sərxoş, yüküş-çox, pitik-yazı, tutuq-pərdə, us-ağıl, çələb-allah, bağır-mis, yumru-dağ, nəsnə-şey, toğan-şahin, uruq-nəsil, ulaş-çat, sup-ver, sayru-oxu, uğra-get və s. İndi bunlar tamamilə arxaikləşmişdir.

Arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələr indi də mövcuddur. Lakin onlar yeni-yeni məzmunlar kəsb etmiş və onları adlandıran sözlər formaca köhnə olsa da, başqa-başqa formalı yeni sözlər kimi işlədilir.

Arxaiklik bu və ya digər dövrlərlə ölçüldüyündən nisbi tarixi bir anlayışdır. Söz və ya onun mənasının arxaikləşməsi zamanla, həmin dildə danışanların canlı şüuru ilə müəyyən edilir. Arxaik sözlərin hamısı eyni aqibətli olmur: bəzisi tamamilə unudulur, bəziləri məhdud dairədə işlədilərək dialekt və şivə sözlərinə çevrilərək yaşayır, bəziləri isə başqa bir dilə keçir, yenidən aktivlik hüququ qazana bilir. İşləkdən düşmüş sözlər o zaman aktiv lüğətə keçə bilər ki, o, yeni məna kəsb etsin.

Arxaik sözlərin müasir Azərbaycan dilinin leksikasında sinonimii vardır. Arxaik sözü əvəz edən sinonim onu sıxışdıraraq aktiv vahidlər sırasına keçir. Məsələn: *yazı-çöl*, *avul-kənd*, *ozan-aşıq* və s. *Çöl*, *kənd*, *aşıq* sözləri *yazı*, *avul*, *ozan* sözlərinin sinonimi kimi müasir Azərbaycan ədəbi dilində fəal şəkildə istifadə olunur.

Sözün arxaik olması üçün yalnız bu və ya digər oxşar məthumları ifadə edən sözlərin başqa sözlərlə əvəz olunması kifayət deyil. Bundan əlavə onun konkret dövrlərlə əlaqəsini kəsməsi, ümumiyyətlə, köhnəlməsi lazımdır.

Sözlərin arxaikləşməsinin səbəbi müxtəlifdir: 1) sözün adlandırdığı əşya və ya hadisənin aradan çıxması, öz müasirliyini itirməsi, 2) ədəbi dildə işlənən sinonim ilə əvəzlənməsi, 3) beynəlmiləl sözlərin daha çox məqsədəuyğun olması, yayılması və işlənməsi, 4) əvvəlki sözlərin məzmununun, mənasının başqa sözlərlə daha dəqiq ifadə edilməsi, 5) vaxtilə bir sıra əcnəbi sözlərin ehtiyac olmadan mənasız yerə dilə gətirilməsi, 6) sözün omonimlər halqasına düşməsi, 7) sözün morfoloji və fonetik əvəzetmə, dəyişmə prosesi ilə əlaqədar olması (ol-o, kim-ki, qapıq-qapı və s.).

Arxaizmlərin mənə növləri. Arxaizmlərin mənəcə aşağıdakı növləri: 1) leksik arxaizmlər, 2) semantik arxaizmlər, 3) leksik-fonetik arxaizmlər, 4) etnoqrafik arxaizmlər.

Leksik arxaizmlər. Bu arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələr qalır, amma onun adı dəyişir. Söz bütövlüklə köhnəlir. Söz sinonimii ilə sıxışdırılır. Leksik arxaizmlər iki formada əmələ gəlir: 1) söz əşya və hadisəni adlandırmaqdan uzaqlaşaraq tamam arxaik plana keçir: ayıtmaq (demək), sayru (xəstə), yey (yaxşı), irişmək (çatmaq), uymaq (çatmaq), əbsəmi (susqun, sakit) və s., 2) əşya və hadisənin adı başqa bir sözlə əvəz olunması ilə passif fonda keçir: nə günə-necə, qanğı-hansı, muy-saç və s.

Semantik arxaizmlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan, lakin köhnə mənəli sözlər semantik arxaizm adlanır. Burada sözün özü yox, onun mənəsi köhnəlir. Öz köhnə mənəsini itirərək yeni mənə kəsb edən sözlərin köhnə mənəsi arxaizmlərin semantik tipini yaradır. Semantik arxaizmlərdə, adətən, söz köhnə formasında qalır, amma sözün mənələrindən biri köhnəlir: xalat və donluq sözləri bəxşiş, qoçu sözü igid və ya quldur, xəzan sözü payız mənəsində artıq köhnəlmişdir.

Leksik-fonetik arxaizmlər. Mənəcə dəyişməyən, fonetik tərkibcə fərqli sözlərə leksik-fonetik arxaizm deyilir. Bu arxaizmlərdə əvvəlki leksik mənə qalır, amma forması, səs tərkibi dəyişir: xansı (hansı), yalquz (yalqız), tutsaq (dustaq), bərli (bəri), kənlək (köynək), biki (kimi), ütük (ütü), sarıq (sarı), torağ (daraq), birlə (ilə) və s.

Etnoqrafik arxaizmlər. Bu arxaizmlər adət-ənənə, məişət tərzini

ilə əlaqədar olan arxaizmlərdir: baş pulu, gecəkəsdı, üzgörümçəyi, gəlinatlandı, alışdım yandı (parça) və s.

Tarixizmlər və arxaizmlər köhnəlmiş sözlər olsalar da, birbirindən fərqlənir:

1. Tarixizmlərin əmələgəlmə səbəbləri dillə yox, dildən kənar, xalqın həyat tərzinin, ictimai quruluşunun dəyişməsi ilə bağlıdır. Ona görə də tarixizmlər müxtəlif dillərdə bir sıra ümumi cəhətlərə malikdir. Arxaizmlər isə dil amildir, dilin quruluşundan irəli gəlir. Buna görə də onlar ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif cür təzahür edir.

2. Tarixizmlərin adlandırdığı əşya və hadisələr artıq bizim dövrümüzdə yoxdur, onları müasir sözlərlə əvəz etmək olmur. Arxaizmlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələr indi də qalır, onları başqa sözlərlə adlandırmaq mümkündür.

3. Tarixizmlər köhnəlmiş əşya və hadisələrin, arxaizmlər müasir əşya və hadisələrin köhnəlmiş adıdır.

4. Tarixizmlər nominativ funksiya daşıyır, sinonimi yoxdur. Ona görə də onlara ancaq məişətdən çıxmış əşya və hadisələrin adını çəkmək lazım gələndə müraciət olunur. Arxaizmlər həm nominativ funksiyalardır, həm də üslubi çalarlığa malikdir, sinonimi vardır.

5. Tarixizmlər ancaq adlarla, arxaizmlər bütün sözlərlə (əsas və köməkçi) bağlıdır.

Köhnəlmiş sözlərdən bədii və elmi əsərlərdə istifadə olunması. Bədii və elmi əsərlərdə sözlərdən yeri gəldikcə istifadə edilir. Bu sözlər müəyyən üslubi imkanlara malikdir. Bədii və elmi əsərlərdə köhnəlmiş sözlərə həmişə yox, müəyyən hallarda müraciət olunur. Bunun aşağıdakı səbəblərini göstərmək olar:

1. Yazıçı keçmiş həyatın müəyyən bir tarixi dövrünü və o dövrdə yaşamış bu və ya digər surəti, tipin dil xüsusiyyətlərini, real tarixi hadisənin və keçmiş günün təsviri, dövrün koloritini daha canlı, real vermək məqsədi ilə arxaik sözlərdən istifadə edir. Tarixi romanlarda, povest və hekayələrdə, şeir və poemalarda bunu aydın görmək olar. Yazıçılar tarixi romanlarında üslub məqsədi ilə dövrü yenidən canlandırmaq, kolorit yartamaq üçün istifadə edirlər. Məsələn, M.S.Ordubadinin "Kənd alverçisi" mənzum hekayəsini nəzərdən keçirək:

Rəncbər, fəhlə, işçi, sənətkar
Kəndxuda həm əlində bir alət.
O da əmrində hazır hər saat,
Molla, seyid, böyük tərəfdarı.
Ağanın da, *bəyin* də həmkarı.
Oğrular, ayrıllarla də əlbir,
Hacıdan cümləsi alır tədbir.

Burada kursivlə verilən adlar arxaik sözlərdir.

C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" hekayəsində oxuyuruq:

"Xəbər çıxdı ki, bu gün *naçalnik* gəlir kəndə və sonra məlum olur ki, *pristavın* arvadının ad qoyulan günüdür.

Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul, qlava mirzələrindən savayı həyəətə girmək heç kəsə izin verilmirdi".

Elmi əsərlərdə xalqın həyatını, keçmiş, ictimai quruluşu, əşya və hadisələrin dəqiq və olduğu kimi əks etdirmək üçün köhnəlmiş sözlərə müəyyən yer verilir. Məsələn;

Hər il novruz bayramı xanın adından qoşun başçılarına hədiyyələr - **xələt**, at, silah bağışlanardı. Feodallardan da hər biri öz rütbəsinə görə **xana** peşkeş gətirirdi. İbrahim Xəlil xan səfərdə olduğu bu və ya başqa yerdə düşərgə salıb, dayandığı zaman xidmətində olan **minbaşılarm, yüzbaşılarm, bəylərin, ağaların** çoxu, əsgərlərdən bir qismi, **mirzələr, eşikağaları**, keşikçilər və **yasavulların** yeməyi xanın mətbəxindən verilirdi.

Buradan aydın olur ki, bədii və elmi əsərlərdə köhnəlmiş sözlərin işlədilməsinə təsadüfi nəticə kimi baxmaq olmaz. Onlar əsərlərin tələbinə, ideyasına, əsasən, təsvir olunan şəraitlə bağlı olaraq işlədilir.

2.Yazıçı təntənəli üslub, həyəcanlı poetik nitq yaratmaq, poeziyada şəre təmtəraqlılıq və yüksək poetiklik vermək məqsədi ilə köhnəlmiş sözlərə müraciət edir, məsələn:

Artıq nə tanrı var, nə cür, nə *şeytan*.
Nə yumruq, *qamçı*, nə *nökər*, nə xan.
Of, yazıq analar of, igid vətən!
Nələr çəkməmişsən bu diyarcə sən...

Qılıncılar, *nizələr*, dəmir *qalxanlar*

Sinəndə at çapan *şahlar*, *xaqanlar*

Səni parçaladı, diddi ətini?

Qəlbini, hissini, məhəbbətini... (S.Vurğun).

3. Yazıçılar əsərlərində köhnəlmiş sözlərdən istehza, satira, yumor yaradan vasitə kimi də istifadə edirlər, məsələn:

Şeyx - İndi sevin, **Şeyx Alı!**

Bəxtinə gün doğalı...

Vaqifi saldın tora,

Qoymadın dine otura.

İndi xarı dolaram,

Özüm vəzir olaram.

Nə dərdim var, qəmim var! (S.Vurğun.)

4. Qəhrəmanın xarakterini və ictimai səciyyəsinə yaratmaq məqsədi ilə istifadə edilir.

Neologizmlər

Neologizmlər tarixi kateqoriyadır. Bu məfhum adı altında dilə gələn, yeniliyi və təzəliyi həmin dildə danışanlar tərəfindən hiss olunan sözlər nəzərdə tutulur.

Hər yeni söz və ya ifadə yox, yenidən əmələ gəlmiş, öz təzəliyini saxlayan, danışanlar arasında hələ yeniliyin forma, mənə və işlədilmədə göstərən sözlər neologizm adlanır. Yeni sözlər hamı tərəfindən anlaşılaraq, adi ümumişlək sözə çevrilərək dildə əsaslı möhkəmlənərək öz neologizmiyini itirir. Məsələn, 1970-1980-ci illərdə aerobus, atomqrad, informatika, kibernetika, supertanker və s. sözlər neologizm sayılırdısa, indi bu sözlər ümumişlək sözlər kimi fəaliyyətdədir.

Neologizmlər, adətən, periferiyada qalmır, ya geniş dövreyə daxil olur, ya da çox hallarda meydana gəlməsi mühüm ictimai tələbatın məhsuludur. Ümumi şəkildə neologizmləri iki aspektdə səciyyələndirmək olar. Birinci, neologizmlər onların meydana

gəlməsini müəyyən edən amillər üzrə fərqlənir. Birinci amil dilxaricidir, daha güclüdür, onun həyatda yeni hadisələrin, yeni məfhumların meydana gəlməsidir. Bu amillərin təsiri altında yeni hadisələrin adları meydana gələrsə, ikinci amil dildaxilidir, böyük dəqiqlik, qənaətlilik və ya ifadəlilik təsiri ilə hər hadisənin olan adı yeniləşdirilir. İkincisi, neologizmlərin içərisində həm də vahidlər iki statusda fərqlənir: leksik və semantik. Leksik neologizmlərə o sözlər aiddir ki, onların yeniliyi, ilk əvvəl, onların formasında əmələ gəlir: kosmonimiya, biotoki, planetologiya, moxer və s.

Semantik neologizmlərdə yeni mənalar toqdim edilir, dildə olan sözlərdə inkişaf edir. Yeni yaratma sahəsində yenə bir aspekt vardır ki, onu sistemləşdirmək lazımdır, məhz xüsusi dil neologizmləri kanonik və ya uzual sözlərdən, okkazonal sözləri hücdülandırmaq lazımdır. Bunlar xalis nitqdə mövcuddur. Uzual neologizmlər ictimai tələbata cavab olaraq əmələ gəlmiş sözlərdir. Bununla olaşqadar bu sözlər sistem şəklində yenidən hasil olur. Onların yaradılmasında əsas məqsəd yeni zəruri nominativ vahidləri almaqdır. Belə sözlərin yaradılmasının vasitə və üsulları məhsuldar modeldir. Bu onları asan mənimsənilməsinə təsir edir. Analoji yaranma sırasına tez daxil edilir.

Neologizm dilçilik baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dilin lüğət tərkibinin dəyişməsi ictimai həyatın tələblərinə uyğun şəkildə şərtlənir. Bunların öyrənilməsi dilin ön mühüm tərkib hissəsi kimi yeni məfhumların anlaşılmasında mühüm rol oynayır. Neologizmlərin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi bədii ədəbiyyatda düzgün işlədilməsinin və tərcümə praktikasında, tədris prosesində tətbiqinin əhəmiyyəti böyükdür. Neologizmlərin öyrənilməsi leksikanın inkişaf meylinin müsbət və ya mənfi cəhətlərinin aşkarlanmasına kömək edir. Mədəni nitqin xarakterini müəyyənləşdirməyə zəmanət verir. Nominativlik baxımından yeni sözləri düzgün qiymətləndirmək və dil siyasətinin həyata keçməsində rolü müsbətdir.

Elm, texnikanın, kənd təsərrüfatının, sənayenin, mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı, xalqın həyat tərzinin yaxşılaşması, cəmiyyətin maddi və mənəvi aləminin dəyişməsi nəticəsində bu sahələrlə

əlaqələr yeni-yeni məfhumlar və anlayışlar meydana gəlir. Bunlar özünə müvafiq yeni-yeni sözlər və ifadələr tələb edir. Həmin sözlər bu məfhum və anlayışları günün tələblərinə uyğun adlandırır, ifadə edə bilir. Deməli, neologizmlər real gerçəklikdə və cəmiyyətdə əmələ gələn yeni-yeni əşya və hadisələri ifadə etmək zəruriyyətindən və ya köhnə əşyaları yenidən adlandırmaq tələbindən irəli gəlir. Yeni sözlərin meydana gəlməsi həyatın bütün sahələri ilə, cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin inkişafı və istehsal münasibətləri ilə bağlıdır.

Dilin inkişafı yolları və onun lüğət tərkibinin təkmilləşməsi və zənginləşməsi neologizmlərin rolunu qiymətləndirməyə imkan verir. Dilin inkişafı onun mövcud elementlərinin genişlənməsi və təkmilləşməsi yolu ilə gedir. Bu da, o deməkdir ki, dildə sözyaratma qanuna əsasən əmələ gəlir. Dil ənənəsinə toxunmadan dilin qrammatik qaydaları əsasında yeni məzmunlar ifadə edir. Neologizmlər hər hansı əşya və hadisəni ifadə etmədən, təsadüfən yaranarsa idi, anlaşılmazdı.

Yeni sözlərlə əlaqədar müşahidələr göstərir ki, müxtəlif sahələrə aid yeni əşya və hadisələrin yeni sözlərlə adlandırılması öz əksini daha geniş və sisteməlik şəkildə dövrü mətbuatda tapır. Dövrü mətbuat həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirən əşya və hadisələrin yeni sözlərlə adlandırılmasını göstərən ən kütləvi kommunikasiya vasitələrindən biridir. Yeni əşya və hadisələrin ifadəsi ictimai tələbat əsasında meydana gəlməlidir. Dil ancaq öz vasitələrinin köməyi ilə bu ehtiyacı həyata keçirir. Meydana gələn tələbatı həmişə asanlıqla və tezliklə ödəmək olmur. O ya başqa dildən sözləmə, ya yeni sözlər yaratma, ya da "köhnə" sözlərə yeni mənə verməklə adlanır. Bu mümkün olmayanda həmin əşyanı daha dəqiq, düzgün, uğurlu adlandıran sözün tapılması üçün qəzet vasitəsilə müsabiqə elan edilir. Bir sıra sözlər məhz bu yolla yaranmışdır (məsələn; neylon, lavsan və s.).

Hər hansı bir dildə yaranan neologizmlər ya başqa dillərdən sözləmə, ya dilin öz sözyaratma imkanına, ya da köhnələrin əsasında yaranaraq dildə mövcud olan vahidlərlə birlikdə yaşayır və biri-birinə təsir göstərir. Dildə mövcud olan "köhnə" sözün yeni mənə ifadə etməsi üçün o ya öz mənəsini dəyişməli, ya başqa sözlərin sinonimii

kimi qalmalı, ya da arxaikləşməlidir. Alınma sözlər əvvəl yeni söz kimi qəbul edilir, sonralar adi, məlum işlək sözlər sırasına keçir.

Dildə müəyyən mənalı vahid kimi əmələ gəlmiş, yeni əşya və hadisələri adlandıran, öz yeniliyini və təzəliyini hiss etdirən və hələ dilin aktiv leksikasına daxil olmamış sözlərə neologizmlər deyilir. Bunların yeniliyi dilin müasir dövrü - son 5-10 ili ilə ölçülür.

Dilimizin lüğət tərkibinə müxtəlif dövrlərdə daxil olmuş yeni sözlər həmişə neologizm olaraq qalmır. Zaman keçdikcə işlənmə məqamından, nə zaman meydana gəlməsindən, anlaşılma dərəcəsiindən asılı olaraq yeni sözlər get-gedə dəyişir. Məsələn, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinin sözyaratma modelləri əsasında *tətilçi, inqilabçı, nümayişçi, işsizlik, hırlıq, bərabərlik, qardaşlıq, dostluq, kəndli, seçki, iqtisadi, başçı, işçi* kimi siyasi-ictimai sözlər yarandığı kimi, sovet dövründə *elançı, yarış, uzaqqörənlik, siyasətbazlıq* və s. sözlər əmələ gəlmişdir. Dilimizin, lüğət tərkibinə *traktor, kombayn, kolxoz, sovxoz, komsomol, pioner, telefon, teleqraf, kino, avtomobil, aqronom, mexanik* və s. sözlər keçmişdir. Bütün bu sözlər o vaxtlar yeni sözlər hesab olunurdu. İndi onları heç kəs neologizm kimi qəbul etmir.

Yeni sözləri onların əmələgəlmə vaxtı, yaradıcılarının konkret olub-olmaması, xronologiya kimi meyarlarla müəyyənləşdirildiyini mütləq və şübhəsiz kimi qəbul etmək olmaz. Bu meyarlar bir növ subyektiv xarakterlidir. Neologizmlərə heç vaxt dilin aktiv lüğət cəmiyyətinə daxil olmayan, "təzəliyi danışanlar tərəfindən hələ də hiss edilən" sözlər kimi baxmaq ümumi neologizmlərlə fərdi neologizmlər arasında fərq qoymamaqdan irəli gəlir. Yeni sözlər yeniliyi obyektivdir. Sözlün yeniliyi və təzəliyi dövrə görə müəyyənləşir, müəyyən dövrlərlə əlaqədar hadisə kimi başa düşülməlidir. Buna görə də "yeni söz" anlayışı nisbi və şərtidir: "Yeni" termini üç müxtəlif söz qrupuna bölünür: 1) yeni ədəbi sözlər, 2) ədəbi dilə daxil olmayan yeni sözlər: a) xüsusi terminlər, b) foru sözlər, professionalizm, jarqonizm, 3) yeni okkazional sözlər.

Yeni ədəbi sistem səciyyəlidir, dildə müntəzəm törədilir. Ədəbi dilin normalarına uyğundur. Yeni sözlər öz yeniliyini nə vaxta qədər

saxlayır və ya onları neçə il yeni hesab etmək olar? Bu suala qəti və dəqiq cavab vermək olmaz. Ancaq onu demək olar ki, həmin sözlərin adlandırdaqları əşyalar, hadisələr hələ öz yeniliyini hiss ediləcək şəkildə saxlayana qədər o sözlər yeni sözlər kimi dərk ediləcək. Yeni sözlərin ifadə etdiyi əşya və hadisələr möhkəm həyat vəsiqəsi almışsa, hamı tərəfindən işlədilsə, gündəlik tələbatlara cavab verirsə, öz yeniliyini, təzəliyini itirərək adət halına düşmüş aktual sözlər sırasına keçir. Onların adlandırdıqları yeni əşya və hadisələr həyatın adi faktına, adi əşya və hadisələrinə çevrilənə qədər öz yeniliyini saxlayır. Ondan sonra onların özü kimi, adları da neologizmlikdən çıxır.

Yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə keçən kimi onun əsas, ön işlək hissəsinə düşür. Qayda üzrə yeni sözlər əvvəlcə lüğətin periferiya sahəsinə keçir, sonra həyatda bu və ya digər "periferiya"nın mənacə inkişafı nəticəsində daha işlək və dilin ön vacib sözləri sırasına daxil ola bilər. Yeni sözlər öz üslub, təzəlik və yenilik çalarlarını itirərək lüğət tərkibinin periferiyasında köhnələrək arxaikləşir.

Neologizmlərin hamısı yox, müəyyən qismi dilin leksikasını zənginləşdirməyə xidmət edir. Həmin dilin qayda-qanunları əsasında yaranmış, vaxtı çatmış nominativ və üslubi tələblərə cavab verə bilən neologizmlər dilin lüğət tərkibini zənginləşdirə bilər. Bu tələbləri ödəməyən yeni sözlər ümumxalq dilindən kənar qalır. Dildə mənimsənilərək möhkəmlənən yeni sözlər müxtəlif lüğətlərdə (izahlı, orfoqrafik, xarici sözlər) qeyd olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, yeni sözlərin leksikoqrafik qeydə alınması ilə onların dildə möhkəmləndirilməsi arasında fərq var. Lüğətdə yeni sözlərin qeydə alınması onların dildə möhkəmləndirilməsindən bir neçə il geri qalır. Söz möhkəmlənir, lakin hələ lüğətə düşməmiş, lüğətlərin tərtibi və nəşri uzun çəkir. Ona görə də lüğətçi yeni sözləri izahlı lüğətə daxil edərkən ehtiyatlı olmalıdır. O, sözün öz hüququnu müdafiə edə bilməsini, onun işlədilmə normasına uyğunlaşmasını izləməlidir.

Dildə yeni sözlər köhnə sözlərlə yanaşı fəaliyyət göstərir, köhnə sözlər kimi ünsiyyətin tələbatını ödəyir, yeni sözlərin yeni kimi dərk edilməsi üçün onun əşya və ya məfhum ifadə etməsi, standart

olmayan formaya malik olmas lazımdır. 1950-ci illərdən sonra yaranmış və hələ də öz yeniliyini mühafizə edən sözlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *telefilm, teleekran, telekino, kosmos, kosmodrom, kosmonavt, kosmetika, apogey, perigey, telemetrik, volokon, orlon, perlon, velon, dakron, lilion, forlan, nitron, kapron, lavsan, neylon, relon, lakon, dederon, silon, stilon, qrilon, terilon, terqoi, kamelan, meron, letilan, akon, lunaxod, ballastik (raket), akeanavt, subartezan, reqraf, akvarelist, akvamarin, akvatoriya, aparteid, elektron, kibernetika, hidrofıtlər, hidrofon, biznesmen, krossmen, cazmen, rotoprint, rotel, motel, filmoteka, imperial, kondisioner, seysmik, biokimya, astrofizika* və s.

Yeni sözlərin meydana gəlməsi və köhnə sözlərin yeni mənalarda "canlandırılması" ictimai həyatın dəyişməsi, istehsalın, təfəkkürün və insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə bağlıdır.

Neologizmlər sözyaratma aktivliyinə malikdir, ədəbi dildə müntəzəm törəyir, sistem səciyyəlidir, hamı tərəfindən qəbul edilir, ədəbi dilin normalarına uyğundur.

Dilimizin lüğət tərkibinin yeni sözlər hesabına zənginləşməsi aşağıdakı mənbələrə əsaslanır:

1) ana dilinin öz daxili imkarı hesabına (cangudən, yasaq, toplum və s.); 2) alınma mənşəli neologizmlərin mənimsənilməsi (teletayp, radiolokator və s.); 3) köhnə sözlərin yeni mənə kəsb etməsi; 4) yazıçıların yaratdıqları yeni sözlər; 5) mövcüd olan sözlərin ayrı-ayrı mənalarının müstəqil sözə-omonimə çevrilməsi nəticəsində yaranması; 6) sözyaratma üsulları ilə əmələ gəlməsi.

Müasir yeni sözyaratma morfolər, modellər və mürəkkəb ixtisaslar yolu ilə gedir.

Neologizmləri həm işlənmə dairəsinə, həm də yaradılmasına görə təsnif etmək olar. İşlənmə dairəsinə görə neologizmlər iki yerə bölünür: a) xüsusi neologizmlər, b) ümumi neologizmlər. Ümumi neologizmlərin işlənmə dairəsi genişdir. Bunları, ixtisasından asılı olmayaraq, hamı dərk edir, işlədir. Xüsusi neologizmlərin işlənmə dairəsi məhduddur, bu və ya digər ixtisas sahələri ilə əlaqədardır,

məsələn: *dil, fizika, kimya* və s.

Neologizmlər yaranmasına görə də iki qrupa ayrılır: a) ümumi, b) xüsusi-fərdi.

Ümumi və fərdi neologizmlər ümumxalq dilinin sözyaratma imkanına əsasən morfoloji və sintaktik vasitələrlə yaranır. Bununla belə, bu neologizmlər arasında fərqli cəhətlər vardır. Onlar biri-birindən məqsəd və vəzifələrinə görə seçilir:

1. Ümumi neologizmlər yeni anlayışları və hadisələri adlandırmaq, fərdi neologizmlər müəyyən üslub məqsədi ilə yadılır.

2. Ümumi neologizmlər yeni anlayışların və hadisələrin adlandırılması - funksional-ekspresiv funksiya daşıyır.

3. Ümumi neologizmlər müəyyən tələbata uyğun olaraq ümumxalq dili xəznəsi əsasında yadılır. Məsələn: *başarı, durum, olay, özəl, bağlantı, yönüm, basqı, tutaqı, ilişmə, baxımsızlıq, sahib, sahibkar, hüquqşünas menecer, iqtisadçı-menecer, yetərsay, bələdiyyə, cəngüdən, bazar iqtisadiyyatı* və s. Bunlar əşya və hadisələrin birbaşa adıdır.

Fərdi neologizmlər ayrı-ayrı görkəmli şəxslərin yaratdığı yeni sözlərdir. Bu sözlərin bir qismi işlədildikdən ümumişlək sözə çevrilir, bir qismi isə öz neologizmliliyini saxlayır. Belə neologizmlər ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində fərdi neologizm kimi yaşayır. Məsələn: *yöndəmləmək, soyutmaz (termos), işiqfor, kəfkiqli aftafa (susəpən), buzaltası (soyuducu), süpürücü (maşınla yağış təmizləyici) yarıq (operasiya), ildəş, vəzifədəş* və s.

4. Ümumi neologizmlər get-gedə öz yeniliyini itirərək adi ümumişlək sözlərə çevrilirsə, fərdi neologizmlər isə həmişə yeniliyini saxlayır.

Fərdi neologizmləri yaranan müəlliflərdən iki əsas şerti gözləmək tələb olunur: 1) yaratdıqları yeni sözlərin aydın, anlaşılıqlı olması və onların mənalılarının oxuculara tez çatması; 2) yeni sözlərin dildə mövcud mədəllər əsasında yadılması.

Ümumi neologizmlər kimi, fərdi neologizmlər də lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur, lakin leksikanın bunların hesabına artımı həmişə mümkün olmur. Məsələn, C.Cabbarlıın yaratdığı yeni

sözlərin bir qismi dilimizin leksikasında möhkəmlənmişdir, indi də fəal sözlər kimi işlədilir. Bu tipli sözlər ona görə ədəbi dilimizdə möhkəm yer tutmuşdur ki, onlar dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun düzəldilmişdir. Məsələn; *Aydın, Dönməz, Qorxmaz, Yaşar, Solmaz, Sönməz, Yanar, Sevil, Gülər* və s.

Dilçilik ədəbiyyatında ümumi neologizmlərlə yanaşı, diferensiallaşmış neologizmlər, fərdi, xüsusi, okkazional, potensial sözlər terminləri də işlədilir. Bunların hamısı yenilik anlayışı ilə bağlıdır. Onların hər biri özlüyündə yenilik ifadə edir. Bu mənada həmin terminlər arasında yaxınlaşmaq var, lakin bu məfhumlar yeniliyin dərəcəsinə və əhəmiyyətinə görə biri-birindən fərqlənir.

Potensial sözlər. Adətən, söz dilin məhsuldar sözyaratma şəraitinə düşəndə onun okkazionalizmiyini və ya ümumiliyini təyin etmək çətin olur, məsələn, *saz-sazçı, daş-daşçı* və s.

Potensial sözlər dildə şəkilçilərin vasitəsilə, məlum sözyaratma modelləri əsasında yaranır. Onların dildə yeniliyini və ya onda nə vaxtdan mövcud olduğunu konkret olaraq müəyyənləşdirmək olmur. Bəzən adama elə gəlir ki, potensial sözlər sanki təzodir. Bununla belə onların yeniliyi uydurma, qondarma kimi də görünə bilər. Məsələn, *yenilikçi, öhdəçi* və s.

Potensial sözlər real şəkildə mövcud olmayan, lakin dilin uyğun sözdüzəltmə modelləri əsasında əmələ gələ bilən sözlərdir. Məsələn: yaxşılaşmaq ("pisləmək" sözünün qarşılığı kimi), şirinməzə (turşməzə), vuruşçu (döyüşçü) və s. Bu sözlər artıq yaradılmış, dilin mövcud söz nümunələri əsasında yaradılan, lakin ənənəvi sazişləmədə möhkəmlənmiş vahidləridir.

Potensial sözlərin nə vaxt əmələ gəldiyini və ilk dəfə harada işlədildiyini müəyyən etmək çətinidir. Bunlar gizli formada fəaliyyət göstərir, ehtiyac olmadan reallaşma bilmir.

Potensial sözlərin mənası onu təşkil edən hissələrin birgə mənası əsasında meydana gəlir. Onlarda heç bir əlavə və fərdi cəhətlər yoxdur. Bunların kim tərəfindən yaradıldığını konkret izah etmək qeyri-mümkündür, çünki onlar dil sisteminin canlı imkanlarına əsaslanır.

Potensial sözlər dilin sözyaratma prosesi ilə əlaqədardır. Onların mənaları mətndən kənar aydın olsa da, sözyaratmanın ümumi modelləri əsasında törəmə də, dilin sözyaratma ənənəsində tez möhkəmlənə bilmir, geniş dairədə fəaliyyət göstərmir. Bunlar hamı tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün okkazional sözlər kimi lüğətə daxil olmur.

Potensial sözlər mətndə hər hansı məfhumu adlandırmaq zərurətindən irəli gəlsə də, onun hamı tərəfindən məqbul sayılan, işlədilən daimi adı yoxdur, məsələn, parketçi, baletçi, universitetçi və s.

Potensial sözlər okkazional sözlərlə müqayisədə öz yeniliyi çox cüzi şəkildə büruzə verir. Ona görə də bu sözlər nə ümumi neologizmlərə, nə də okkazional sözlərə daxil ola bilər. Onların arasında orta bir mövqe tutur.

Okkazional (lat. təsadüfi) sözlər. Yeni sözlərin bir növü də okkazional sözlər adlanır. Bu sözlər fərdi, xüsusi, üslubi neologizmlər və s. terminlərlə izah olunur. Hamı tərəfindən qəbul edilmiş işlədilməyə uyğun gəlməyən fərdi xarakter daşıyır, xüsusi məntlə şərtlənir.

Okkazionalizm yazıçıların, alimlərin öz əsərlərində bu və ya digər məqsədlə əlaqədar yaratdıqları fərdi yeni sözlərdir. Hər bir okkazional vahid uzual dil sistemi fonunda meydana gəlir, onun əsas və daimi əlaməti qeyri-adi şəkildədir. Bu, bir tərəfdən, nitq amilləri arasında mövcud olan təzadın, digər tərəfdən, dil sistemi və normasının ifadəsidir.

Okkazionalizmin meydana gəlməsinin əsas amili qeyri-adi tələbat, ifadə vasitələrinin nitqdə əmələ gəlməsi bədii nitqin xüsusiyyətidir. Okkazionalizmin əmələ gəlməsi üçün az və ya tamam qeyri-məhsuldar modellərdən istifadə oluna bilər, bəzən modelin qaydası pozula bilər, lakin bu onu aşağı salmır, əksinə tez-tez belə fərdi-müəllif neologizmin ifadəlilik səviyyəsini bir az yüksəldir. Okkazionalizm bu və ya digər məntdə bədii funksiya yerinə yetirir, bu mətndən çıxmır, sistem vahidləri ola bilmir və həmişə yenilik xüsusiyyətini saxlayır, yenilik möhüz həmin mətndədir. Bu, söz

ekspressivliyini yüksəltmək üçün birdəfəlik istifadə etmədir.

Birdəfəlik tələbat mətnində daha uğurlu söz şifahi nitqdə tez-tez meydana gəlir. Uzual sisitemli sözlər, o cümlədən, neologizmlər və fərdi-müəllif ekspessiv okkazionalizmlər arasında yeni yaratmanın geniş izi durur, bunlar potensial sözlər adlanır. Bunlar uzual neologizmlərdən onunla fərqlənir ki, nitq xarakterlidir ortabab köndli, muzdur əməyi.

Adətən, birdəfəlik işlədilmədən kənara çıxır. Fərdi-müəllif okkasionizmlərdən onunla fərqlənir ki, ekspressivliyin qurulması yoxdur və onlar, adətən, məhsuldar sözyaratma tiplərini yaradır.

Fərdi (okkazionalizm) neologizm. Neologizmlər, əsasən, üç proseslə bağlıdır: 1) yeni anlayışların adından ibarət olanlar: atomxod, kosmodrom, astronaut, lunodrom, 2) köhnə sözlərin əvəz edilməsi yolu ilə yarananlar: aviator-letçik, slenq-jarqon, 3) semantik cəhətdən dəyişərək yeni məna qazananlar: pioner.

Neologizm ictimai həyatda, elm və texnikada, məişətdə yaranmış yeni anlayışların adlarından ibarətdir.

Məna dəyişməsində əvvəlki məna bu və ya digər dərəcədə saxlanılmaqla sözə yeni çalarlar əlavə olunur, yeni söz, yeni vahid işə əmələ gətirilmir.

Neologizmlər ümumdil və fərdi (okkazional) olmaqla iki qrupa bölünür. Ümumdil neologizmlər yeni əşya və hadisələrin adları kimi meydana çıxır. Semantik dəyişmədə - sözlərin mənacə daralması və genişlənməsi.

Ümumdil neologizmlər. Ümumdil neologizmlərin yaranmasında 4 əsas meyl müşahidə edilir:

1) cəmiyyətin sosial inkişafı ilə əlaqədar yaranmış anlayışların yeni sözlərlə ifadə edilməsi,

2) alınma söz əvəzinə Azərbaycan dilinin sözyaratma qanunları əsasında yeni vahidlərin düzəldilməsi,

3) ərəb-fars mənşəli və ya vaxtilə Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında düzəlmiş bəzi sözlərin əvəzinə əsasən rus dilindən alınmış vahidlərin işlədilməsi təşkil edir.

“Dil cəmiyyətlə sıx əlaqə mövcud olur və inkişaf edir. Tarixi bir

zürürət kimi meydana gələn dil cəmiyyətin onun qarşısında qoyduğu tələblərə cavab verməyə qadir olmalıdır. Dil cəmiyyətin vəziyyətini əks etdirir və onun tərəqqisinə fəal kömək göstərir. Dil və cəmiyyətin dialektik əlaqəsi bundadır" (M.İ.İsa'yev).

Okkazional neologizmlər. Neologizmlər üslubi məqsədlə yanaşı, dildə məna tərəvəti ilə diqqəti cəlb edir və lüğət tərkibinin zənginləşməsinə təsir göstərir. Ümumdil neologizmləri bilavasitə alınma sözü əvəz edir, tam hüququ vahid kimi, ədəbi dildə onun yerində işlədilir. Okkazional neologizmlər ədəbi dildən alınma sözü sıxışdırıb çıxara bilmir. Əksinə, həmin sözlə birlikdə dilin leksik-semantik potensialını genişləndirən sinonim cərgə əmələ gətirir.

Ümumdil neologizmlər kimi, okkazionalizmlər də dildə müəyyən leksik-semantik normalara uyğun yaranır və buna görə də ədəbi dilə keçə bilmək imkanına malik olur. Okkazional sözlərin bir qismi uydurma təsiri bağışlayır. Okkazional neologizmləri belə qruplaşdırmaq olar:

ümumxalq səciyyəsi qazanmağa meylli olan okkazionalizmlər: əyləclənmək-tormozlu, işıqlı-ziyalı, istiölcən-termometr, sığalsızlıq-səliqəsizlik, dincliksiz - istirahətsiz, ömürüülük - tərcümeyi-hal, soyutmaz-termos, kəmbaxıcı-cvıxıcı, canyaxıcı; məişət dialektizmləri - doqqaz, toxac, ölçim, cığnamış (ayaq basmış);

toxtamaq - özünə gəlmək, dincəlmək, kırımış - sakit, dinməz;

Üzüyüz tıncıxmış.

Teylənər, tənqiyər (S.Vurğun)

Yazıçı yeni sözlərə həyat verərkən, adətən, həmin sözlərlə xalq dilini zənginləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymur. Bədii əsərlərdə neologizmlərin məqsədi başqadır. Burada əsas məsələ yazıçının narahat edən, həyəcanlandıran öz fikir və hisslərini verməkdir. Ayrı-ayrı yazıçıların öz əsərlərində yaratdıqları və ya yeniləşdirdikləri sözlərin xalq tərəfindən qəbul edilməsi əsas şərtdir.

Yazıçıların yaratdığı yeni sözlərin bir qismini xalq qəbul edir, işlədir, öz istifadəsi ilə onu möhkəmləndirir, bir qismini isə qəbul etmir. Xalqın ifadəsində möhkəmlənən belə sözlər gündəlik tələbatı ödəyən vahidlərə çevrilir. "Dilin dühası olan xalq yazıçıdan ağıllıdır.

O nəyi qəbul etməyi, nəyi çıxarmağı yaxşı bilir". "Xalq süni, qəliz söz və ifadələri qəbul etmir". Ona görə də onlar ümumi işlədilməyə daxil edilmir. Xalqın nitqi çox aydın, sadə və güclüdür. O, neçə-neçə nəslin, filosof və tarixçilərin ağıllı işlərinin məhsulunu təcəssüm etdirir.

Bəzən yazıçıya elə gəlir ki, o, ümumi xalq sözyaratma texnikasına tamamilə yiyələnmişdir. Əslində isə, heç də məsələ onun düşündüyü kimi olmur. C.Cabbarlı yeni sözlər yaratmış, yenilikçi olmuş, lakin o nə etmişse, hamısı dilin qanununa tamamilə uyğun gəlmişdir.

Yazıçı ana dilinin sözlərinin bütün mənalardan istifadə etməklə bərabər, onların həcmi genişləndirməyə də çalışır. O öz yaradıcılıq təcrübəsindən sözlərin müxtəlif mənalarnı seçərək onların daha tipik və ümumişlək mənalarnın ədəbiyyatını möhkəmləndirir. Dilimizdə, həqiqətən, "göz" ismindən bir sıra yeni mənalı törəmə sözlər alınmışdır: *gözlü, gözlük, gözsüzlük, gözətçi*. "Göz" sözündən törəyən bu sözlərin hamısı təbii olaraq ümumişlək ləksikaya daxil edilmişdir, lakin xalq təfəkküründə sxematizm və qəribəlik yaradır. Ona görə də "göz" sözü əsasnda süni düzəldilən və ya uydurulmuş ibarələri, iddialı söz birləşmələrini xalq qəbul etmir. Əgər yazıçı təcrübəsində belə süni, uydurma sözlər yaradırsa, ümumi xalq dilinin ruhuna qarşı çıxır.

Hər bir sözyaratma tipinin dildə öz işlədilmə həddi var. Ondən kənara çıxmaq olmaz. Yazıçı həmin həddə, "çərçivə" ilə hesablaşmayaraq sözlərin yaranma imkanını süni şəkildə genişləndirməyə səy göstərsə, deməli, o hamı tərəfindən qəbul olunmuş ədəbi dil baxımından normanı pozur. Yazıçıların düzəltmələri yeni sözlər və mövcud sözlərin mənasının yeniləşdirilməsi ya sırf bədii sənətkarlıqla, ya da elmi ixtiralarla bağlıdır. Onlar yeni sözlər yaratmaq üçün xeyli düşünüb daşınmalı, öz üslubi üçün daim yeni söz axtararkən dilə ikinci dəfə baş vurmağı olurlar. Bəzən sözün əvvəlki ilkin mənasına, köhnə səslənməsinə etiraz edirlər; bəzən isə köhnə səslənən sözləri yenidən canlandırmağa çalışırlar. Əlbəttə, onların yeniliyi dildən kənarda olmur, onun uzal fonunda olur.

Okkazional sözlər ümumi qəbul edilmiş işlədilməyə uyğun

gəlməyən, xüsusi mətnlə şərtlənən, fərdi xarakter daşıyan, qeyri-məhsuldar modellər üzrə yaradılan sözlərdir. Bədi əsərlərdə müəyyən üslubi məqamla ələqədar işlədilmiş, lakin dilin lüğət tərkibinə daxil olmayan, işlədilməsi məhdud olan sözlərdir. Bunlar fərdi şəkildə düzəldilmiş, fərdi zövq, istək və arzularla ələqədar və müəyyən məntlə məhdudlaşır.

Okkazionalizm həm mənə, həm də sözün özü ilə bağlıdır. Okkazional mənə müəyyən mətnə işləndiyi, onun ümumi mənasına daxil olmayan mənasıdır. Məsələn: "İnsan azadlıqdır, azadlıq-insan" (S.Vurğun). S.Vurğun bu sözləri okkazional mənada işləmişdir. Okkazional söz danışan və ya yazanın yalnız konkret bir şəraitlə ələqədar və yalnız "bir dəfə" işlətdiyi sözdür. Məsələn, V.Mayakovskinin "Sovet pasportu" şerini R.Rza Azərbaycan dilinə tərcüməsində "oraqçıqazlı", "çəkicciyəzli" sözlərini işlətməmişdir. Bunlar okkazional sözlərdir.

Okkazionalizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun qeyri-məhsuldarlığıdır. Hər dəfə konkret şəraitlə ələqədar işlədilməli, yeni yaradılmalıdır. Fərdi sözlər hər dəfə hər konkret şərait üçün yenidən təzələnilir.

Okkazionalizm müəyyən mətnə adi ümumişlək sözlərə nisbətən məzmunca, mənəcə, daha dolğun və daha emosional yüklü sözlərdir. Bu sözlərin özünəməxsus bir sıra cəhətləri vardır: yaranma tarixi, kim tərəfindən yaradıldığı məlumdur. Müəyyən mətnə xidmət edir, işlədilmə sahəsi məhduddur. Yaranma tarixindən asılı olmayaraq öz yeniliyini, təzəliyini həmişə, uzun müddət saxlaya bilir. Nitq situasiyasında danışanın məqsədindən asılı olaraq müəyyən məzmunu, fikri ancaq konkret şəraitdə bir mətnlə bağlayır, müəyyən mətnə yaşayır, ondan kənar anlaşılır. Məsələn, C.Cabbarlı, S.Vurğun və b. okkazionalizmlərinin yaranma vaxtından xeyli keçsə də, onlarda hələ də yenilik nəfəsi duyulur. C.Cabbarlı və S.Vurğunun öz əsərlərində işlətdiyi yeni sözlər indiyə qədər yenilik təravətini itirməmişdir.

Okkazional sözlər ayrı-ayrı yazıcının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olduğuna görə onların mənasını mətn daxilində anlamaq olur.

Azərbaycan ədəbiyyatında R.Rza çoxlu uğurlu və aydın sözlər yaratmışdır. Onların çoxu ümumişlək sözlərə daxil olmamış, lüğətlərə düşməmişdir. Bununla belə həmin sözləri "bir günlük sözlər" adlandırmaq da olmaz. Həmin sözlər R.Rzanın əsərlərində yaşayır, çünki onlar Azərbaycan dilinin qanunları, mövcud sözyaratma modeli əsasında yaradılmışdır. Məsələn *yelmar, qanı, duzaq, könüldaş, aşqın, qanıxan, uzaşır, qapıq, yolaq, eldaş, yoruq, əsrdaş, pasportlaşma, şərçi, ənənəçi, uçaq, telegörüm, işıqfor* və s.

O **yoruq** bilməz vücudum

Sadə qəlbi yoruldu

Günəş **uzaşır**,

Kölgələr boy atır

Qan içib qanıxan canavarları

Məhv et silahının qüdrətiylə sən

Xizəklə **yolaq** salır

yuxuya batmış gölə

Pasportlaşma başlamış ədəbiyyatda

qorxuram yaxın bir gün

Məzardan qalxa Şiller

Ey əsr-əsr dala

qalmış **əsrdaş**

Ömür güldü, könül dedi: qızı günün taxtı gəldi və s.

Deməli, elə sözlər okkazionalizm adlanır ki, onlar müntəzəm törədilmir, mətn və ya nitq situasiyasında motivləşir. Okkazional sözyaratma müəyyən struktura malikdir, diferensiallaşmış düblət mənasında işlədilir, sistem səciyyəli deyil, seçilmə ilə yaranmır, hamı tərəfindən qəbul olunmur, ancaq bir və ya bir neçə şəxsin nitqində işlədilir.

Okkazionalizm üç yolla yaranır: 1) leksik, 2) morfoloji, 3) sintaktik.

Morfoloji yolla:

1.-çı, (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi ilə: şərçi, ənənəçi, bəziçilər (R.Rza), məktəbçilər (M.Ə.Sabir) və s.,

2.-lıq, (-lik, -luq, -lük) şəkilçisi ilə: elbəşliq (C.Cabbarlı),

ölümsüzlüklü (R.Rza) və s.,

3.-daş şəkilçisi ilə: kənüldaş, döyüşdaş, cəbhədaş, vaxtdaş, əsrdaş (R.Rza) və s.,

4.-iş (-iş, -uş, -üş) şəkilçisi ilə: bənzəməyiş, öyrəniş (R.Rza) və s.,

5.-sız (-süz, -suz, -süz) şəkilçisi ilə: ölümsüz, qəfəssiz, atomsuzlu (R.Rza) və s.,

6.-laş (-ləş) şəkilçisi ilə: pasportlaşma, düşmənləşdim (R.Rza), kişiləşər, arvadlaşar (C.Cabbarlı), sağollaşmaq ("Kommunist" qəzeti) və s.,

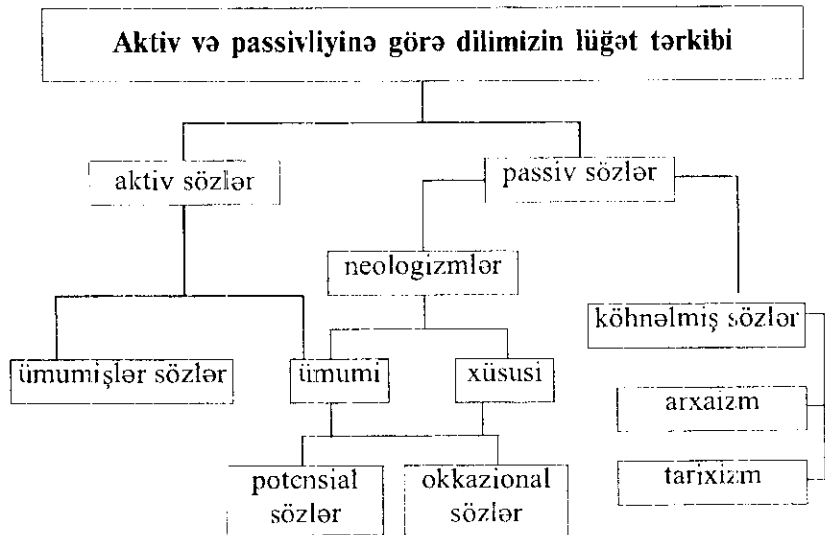
7.-xana şəkilçisi ilə: təklifxana (Ş.Qurbanov), çaxırxana, oyunbazxana, tarxana, qarmonxana (C.Cabbarlı), qafiyəxana (R.Rza) və s.

Sintaktik yolla: həyat - dadım, yer adım, gələcək soraqlı, işıqfor, dənyox, suyoх (isim kimi) və s.

Neologizmlərin növləri. Neologizmlər: mənalarına görə iki qrupa ayırmaq olar: a) leksik neologizmlər, b) semantik neologizmlər.

Leksik neologizmlər dildə mövcud sözlər əsasında yaranır və ya başqa dillərdən alınır. Məsələn: spartakiada, aparteid.

Semantik neologizmlər dildə mövcud olan sözlərin yeni mənada işlədilməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məsələn: liberal - tələbkarsızlıq, siqnal - xəbərdarlıq.

İŞLƏDİLMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ DİLİMİZİN LEKSİKASI

Müasir Azərbaycan dilinin leksik sistemində sözlər biri-birindən yalnız mənşəyinə, aktiv və passivliyinə görə yox, həm də istifadə cəhətdən də fərqlənir.

Dilimizin leksikasındakı sözlərin (istifadə dairəsinə görə) bir qismi hamıya məlumdur, ümumixalq səciyyəlidir, bir qismi isə işlədilməsinə görə məhduddur.

Azərbaycan dilində danışanların hamısı eyni biliyə, təhsilə, dünyagörüşünə, ixtisasa malik deyil, onların yaşadıkları yerlər, iş şəraitləri də müxtəlifdir. Məhz buna görə də onların ümumi söz ehtiyatı eyni miqdarda olmayacaqdır: birinin ümumi söz ehtiyatı çox, digərininki isə azdır.

İşlədilmə dairəsinə görə dilimizin leksikasını üç qrupa bölmək olar: 1) ümumişlək sözlər (hamı tərəfindən işlədilən sözlər), 2) məhdud dairədə müəyyən kollektiv və ya ictimai qruplar tərəfindən işlədilən sözlər, 3) xüsusi leksika.

Ümumişlək sözlər

Dilimizin lüğət tərkibinin ən vacib hissəsini ümumixalq leksikası təşkil edir. Bu sözlər hər bir azərbaycanlıya məlum olan ümumişlək sözlərdir. Bunlar lüğət tərkibinin özülünü təşkil edir. Bunlarsız dili təsəvvür etmək olmaz.

Ümumişlək sözlər insan fəaliyyətinin bütün sahələrində istifadə edilən, gündəlik tələblərə cavab verən, məişət üçün ən zəruri anlayışları (əşyarları, hadisələri, hərəkəti, əlaməti və s.) ifadə edən, hamı tərəfindən anlaşılan və başa düşülən sözlərdir. Həqiqi və məcazi

mənalarda işlədilərək müsbət və ya mənfi münasibət yarada bilir.

Ümumişlək leksikaya geniş yayılmış sözlər daxildir. Bunlar dilimizdə hamı üçün aydın və arlaşıqlı zəruri əşya və hadisələri, keyfiyyət, hal və hərəkətləri bildirən adı sözlərdir.

Ümumişlək sözlərlə bədii əsərlərdə ən sadə, təbii və zəruri hadisələr haqqında ətraflı məlumat verilir və onlar təsvir olunur. Bədii əsərlərdə hadisələrin, obrazların, mənzərələrin bədii və obrazlı təsvirini sadə, aydın, arlaşıqlı sözlərlə ifadə etmək mümkündür. Bunlar, eyni zamanda, xüsusi üslubi rəngarəngliyə malik sözlər və ifadələrin meydana çıxmasında mühüm rol oynayır, əsas vasitə kimi özünü göstərir.

Emosional-ekspressiv, sadə, saya-danışıq, köhnəlmiş sözlər, dialektizmlər, neologizmlər, professionalizmlər, jarqon və arqolar, vulqar sözlərin və s. bu kimi leksik-üslubi vahidlərin əsl təbiəti ümumişlək sözlər əsasında açılır.

Ümumişlək leksikaya daxil olan sözlərin mənaları hər bir azərbaycanlı tərəfindən eyni dərəcədə işlədilir və eyni mənada anlaşılır, məsələn:

Maral çıxdı dağ döşünə
Səhər vaxtı gülə-gülə,
Sol əlilə sağ döşünə
Bir gül taxtı gülə-gülə.

və ya

Başına döndüyüm, gül üz lü sona,
Ömrünün ilk çağı yadıma düşdü;
Şairlər vətəni bizim tərəflər,
Tərmanın oylağı yadıma düşdü (S.Vurğun).

Elə bir azərbaycanlı olmaz ki, bu parçalardakı sözlərin hamısının mənasını bilməsin.

Dilin obrazlılığı və ifadəliliyi məhz üslubi cəhətdən neytral sözlərlə yaranır. Bunlar maddi aləmdəki əşya və hadisələri təbii və aydın şəkildə ifadə edə bilir. Bu sözlər vasitəsilə bədii əsərlərdə aydın, yaddaqalan obrazlar yaradılır, dərin fikirlər və ən ülvi hisslər

ifadə olunur. Məsələn:

Ulduzlar sayrışır mavi göylərdə,
İnsanlar çalışır, yaradır yerdə.
Yerdəki hər soyuq daş parçasından
Bir saray yaradır sənətkar insan.
Təbiət bizimlə durub diz-dizə,
Başından keçəni danışır bizə.
Onur da dərđini yazır sənətkar,
Dünyanın nə uzun macərəsi var! (S.Vurğun)

Ümumişlək sözlər dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini, lüğətlərin əsas özəyini təşkil edir, ən zəruri, həyati məfhumları ifadə edir. Bu sözlər Azərbaycan nitqinin varlığını müəyyən edir, onun dərin milli xüsusiyyətlərini əks etdirir. Maddi varlığa və insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə aiddir. Ümumişlək sözlər özlüyündə daha adi və geniş yayılmış əşya, hadisə, keyfiyyət, hərəkət adları olub, məişət nitqində, elmi və texniki üslublarda, bədii əsərlərdə eyni dərəcədə işlədilir. Bunlar hamı üçün, hər bir azərbaycanlı üçün lazımdır. Bu sözlər öz aydınlığı ilə səciyyələnir. Bu sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) ad bildirənlər: *çörək, yağ, pendir, od, su, daş, torpaq, çay, quzu, qoc, keçi, palıd, çinar* və s.,

2) əlamət və keyfiyyət bildirənlər: *gözəl, çirkin, ağ, qara, qırmızı, boz, sarı, şirin, acı, böyük, kiçik, pis, yaxşı* və s.

3) miqdar və qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirənlər: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yüz, min, az, çox* və s.,

4) bu və ya digər nitq hissəsinin yerində işlənənlər: *mən, sən, o, biz, siz, onlar, belə, elə, bu, birisi, hamı, kimisi, bütün, öz* və s.,

5) hal və hərəkət bildirənlər: *yatmaq, durmaq, oturmaq, yarmaq, tikmək, sökmək, yaşamaq, oxumaq, işləmək, bilmək* və s.,

6) məkan və zaman bildirənlər: *səhər, axşam, gündüz, gec, tez, yuxarı, aşağı, irəli, geri, dünən, indi* və s.

Ümumişlək leksika hamı tərəfindən işlədilən və heç bir şeylə məhdudlaşdırılmayan sözlərdən ibarətdir. Azərbaycan dilinin sabit

əsasını təşkil edən bu sözlər müasir həyatımızın müxtəlif sahələrini (siyasi, iqtisadi, mədəni, məişət və s.) əhatə edir.

Məhdud dairədə işlədilən sözlər

Ümumxalq dilinin bir qolunu məhdud dairədə işlədilən sözlər təşkil edir. Bunlar ərazi və ya ictimai cəhətdən ayrılan müəyyən qrup adamlar, müəyyən kollektiv tərəfindən işlədilən sözlərdir.

Məhdud dairədə işlədilən sözlərə dialektizmlər daxildir.

Dialektizmlər

Hər bir ümumxalq dilinin müəyyən ərazi ilə hədudlanmış yerli dialekt və şivə ilə bağlı budağı da mövcuddur. Dialektlər ictimai həyatın müəyyən real şəraitində əmələ gəlmiş ictimai-tarixi yaranmadır.

1920-ci ilə qədər Azərbaycan dialektləri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, formalaşmasında əsas rol oynamışdır. Ədəbi dilə təsir etmiş, onu zənginləşdirmişdir. Ezağa sözlə desək, ədəbi dilin leksikasının artmasında dialekt sözlər əsas mənbə olmuşdur. İndi isə əksinə, ədəbi dil dialekt sözləri əsas mənbə olmuşdur. İndi isə əksinə, ədəbi dil dialektlərə təsir edir, onu dəyişdirir. Dialekt sözlər getdikcə aradan çıxmağa doğru gedir, hələlik dialektlər ümumxalq dilində müstəqil dil vahidi kimi qalır. Dil milli iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrin meydana gəlməsi və möhkəmlənməsi nəticəsində milli dil kimi formalaşır. Dil əslində milli inkişafın həm səbəbi, həm də nəticəsi kimi çıxış edir, iqtisadi və siyasi təmərküzləşməsinə səbəb olur.

1920-ci illərdə dialektlərin ədəbi dilə təsiri güclüdür. 1920-ci illərdə ədəbi dilə dialektlərin təsiri saitlərlə bağlı bir sıra fonetik dəyişmələrdə özünü göstərir. Belə ki, i əvəzinə ı (ışığ, ırmaq), o əvəzinə a (av, savırmaq), ə əvəzinə e (neticə), e əvəzinə ö (koşik), i

əvəzinə ə (əfrat), ü əvəzinə i (invan, şiar) və s. 1920-1930-cu illərdə Azərbaycan dilində xəbər formasının birinci şəxsin inkarı -mam, -məm forması ilə düzəlir: düşünməm, sığınmam, istəməm və s. Xəbər formasının indiki zamanını bildirmək üçün -yor şəkilçisi işlənir: gəlirəm, yazıyım və s.

1950-ci illərdə dialekt leksikası ədəbi-bədii dilə ayaq açır. Məsələn: üşürgələnmək, suvadaq, çiləkən, cələ, oxranmaq, tontimək (İ.Şıxlı), ölüşgəmək, öykəşik (İ.Hüseyno), çığnamaq, cəhlim (B.Bayramov) və s.

Ədəbi dil şivələrə təsir etdikcə onların fonetik, qrammatik sistemləri, tələffüz qaydaları da dəyişir. Onlar spesifik xüsusiyyətlərini itirir, ədəbi dilə yaxınlaşır.

Milli dillərin dövründə dialektlər özlüyündə ömrünü sürmüş hadisəni xatırladır. Dialektlər tədricən ədəbi dilin içərisində əriyir. Onların ərimə prosesi iki şəkildə olur: 1) sözlər dialektlərdən ədəbi dilə keçir; 2) sözlər ədəbi dildən dialektlərə keçir.

“Ədəbi dilin və dialektin qarşılıqlı əlaqəsi, onların yaxınlıq və ayrılıq dərəcəsi ədəbi dil və ünsiyyətin danışq formalarının qarşılıqlı əlaqəsi ilə çarpazlaşır” (V.Z.Panfilov).

“Ədəbi dil ilə məhəlli dialekti üç prinsipə görə qarşı-qarşıya qoymaq olar: 1) mahiyyətcə: a) ədəbi dil düzəltmə, məhəlli dialekt təbii, b) ədəbi dil normalaşdırılmış, məhəlli dialekt normalaşdırılmamış, c) ədəbi dil qanuniləşdirilmiş, məhəlli dialekt qanuniləşdirilməmiş, ç) ədəbi dil daha çox obyektiv, məhəlli dialektlər isə daha çox obyektiv ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur; 2) vəzifəcə: a) ədəbi dil geniş, məhəlli dialekt məhduf, b) ədəbi dil ümumi, dialekt xüsusi, c) ədəbi dil çoxşaxəli, təkşaxəli, məhəlli dialekt təkşaxəli ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur; 3) inkişaf tempinə görə: a) ədəbi dil nisbətən dəyişkən, məhəlli dialekt sabit, b) ədəbi dil fəal, məhəlli dialekt neytral, c) ədəbi dil asılı, məhəlli dialekt, nisbətən müstəqil ünsiyyət formasıdır, dil mövcudluğudur” (A.Axundov).

Dialektlər ədəbi dili zənginləşdirdiyi kimi, öz növbəsində, ədəbi dil də dialektlərə təsir edir: dialektlərin leksikasını sıxışdırır. Bununla

dialektlərin lüğət tərkibinin hüdudunu ədəbi dilə yaxınlaşdırır, nəticədə, məhəlli dialektlərin milli ədəbi dil içərisində əriməsi prosesini tezləşdirir.

Dialektlər ədəbi dilin mənbələrindən biri olsa da, ondan fərqlənir. Dialekt nitqini ixtiyariliyin məhsulu hesab etmək olmaz. Onun özünəməxsus norması var, lakin ədəbi dilin normasından seçilir. Dialektlərin normaları ancaq uzusla (adətlə) müəyyən edilir. Ədəbi dilin norması mürəkkəbdir, çoxcəhətli, funksional və üslubi diferensiallaşmaya malikdir, öz xüsusiyyətləri, məcburiliyi ilə fərqlənir. Onun yaranmasında həm adət, həm də kollektivin şüurlu müdaxiləsi olur. Ədəbi dil nitq vasitələrinin sabitliyinə, bütün xalqa aydın və əlverişli olmasına görə fərqlənir. Ədəbi dil ictimai funksiyalıdır, üslubi imkanlara malikdir, ictimai həyatın bütün sahələrində fəaliyyət göstərir. O, müəyyən qaydaya tabe edilməsinə görə fərqlənir.

Dialektlərin müasir ədəbi dil üçün bir sıra cəhətdən öyrənilməsi gərəklidir: 1) dilin tarixi inkişafı prosesini başa düşmək; 2) bu və ya digər dialekt əsasında formalaşması yollarını öyrənmək; 3) xalqın tarixi ilə dilin tarixi arasında qarşılıqlı əlaqəni müəyyənləşdirmək; 4) müasir dildə sözlərin səs və formalarının müxtəlifliyini dərk etmək.

Müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə dialekt sözləri deyilir. Məsələn; avlax (gilasın bir növü), avruğ (qırağında qamış bitən kiçik çay), avsar (dəvənin noxtası), zaxma (daxma), əfçi (qadın xasiyyət), zazan (çox danışan), düryə (baş örtüyü), düb (tərs), dim (içik) və s.

Bədi əsərlərdə işlədilən dialekt sözlərə dialektizm deyilir.

Adətən, dialekt leksikası təbiət hadisələrinin, kənd təsərrüfatı alətlərinin, ev heyvan və quşlarının, məişətin müxtəlif sahələrinin, bitki və otların adlarını ifadə edən sözlərdir. Onların əsasını ümumişlək sözlər təşkil edir. Dialektizmlərin mənası müəyyən ərazidə yaşayanlara məlumdur, başqa ərazidə yaşayanlara isə aydın deyil.

Dialekt leksikasına aid sözlər ədəbi dilə daxil olaraq onun lüğət tərkibini zənginləşdirir. Dialektizm məfhumu dəyişkəndir. O, uzun

müddət işlədilmə prosesi nəticəsində ədəbi məişətə möhkəm daxil ola bilər. Ədəbi dilin dialektizmlər hesabına artımı o zaman məqsədə müvafiq olur ki, seçilmiş məhəlli sözlər uğurludur, xalqın istifadəsində möhkəmlənmişdir. Dialektizmlər ədəbi dil üçün o şəraitdə ehtiyat mənbəyi ola bilər ki, dilin inkişaf qanunu, ədəbiliyi və ölçüsü gözlənilsin. Dialektlər və ədəbi dil biri-biri ilə müntəzəm olaraq qarşılıqlı əlaqədədir, biri-birinə təsir edir. İntensivlik dialekt və ədəbi dili daşıyanların ictimai həyat şəraiti ilə müəyyən edilir. Qarşılıqlı təsir nəticəsində ayrı-ayrı dialektizmlər ədəbi dilin periferiyasına daxil olur.

Ədəbi dildə möhkəmlənən dialektizmlər onun yeni sinonimlərlə zənginləşməsinə səbəb olur. Dialektizmlər ədəbi dilə real ilə birlikdə daxil ola bilər. Onlar ədəbi dilin lüğət tərkibində neytral element kimi çıxış edir. Bədii əsərlərin dilində dialekt sözlərin işlədilməsi müəyyən leksik sistemin xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Dialekt leksikası bədii, təsviri, koloriat (kolorit ustası) vasitəsi funksiyasını görür. Xalq özü dialekt leksikasını süzgecdən keçirərək onu ədəbi dildə işlədilən ümumişlək sözlərin ixtiyarına verir. Burada müəyyən tənəsüblük, uyğunluq, ədəbi dilin ümumi söz işlədilmə qanunu gözlənilir. Tənəsüblük pozularsa, dil insanlar arasında ünsiyyət yox, onları biri-birindən ayırma, rabitesizlik vasitəsinə çevrilir.

Xalq dialektizmlərin tərkibindən o sözləri seçir ki, onların ifadə etdiyi əşya və hadisələr həyat üçün əhəmiyyətlidir, ədəbi dildə onun müvafiq əvəzedicisi yoxdur. Seçmə zamanı ədəbi qəhrəmanın və müəllifin nitqində işlədilən dialektizmləri eyniləşdirmək olmaz, çünki onlar müxtəlif tipli dialektizmlərdir. Ədəbi qəhrəmanı dialektizmlərdən məhrum etmək olmaz. Bunsuz onun nitqindəki yerli koloritlilik pozular, aradan qalxar.

Ümumixalq dilinin formalaşması prosesində dialekt sözlərin xeyli hissəsi geniş dairədə işlədilən ümumixalq xarakteri almış, ədəbi dildə işlədilir. Məsələn: *çəşid, pardax, mahlic, bardaş, dənəvər, ördək, ayric, tıxac, alışqan, örüş, başdansovdu, sovruq, davar, ağıl, qaysaq, sırsıra* və s. Bir qismi isə ədəbi dilə daxil olmamış, xalqın danışığı - məişət nitqinin məli olaraq qalmışdır.

Dialektizmləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) bir dialekt, şivə və ya ləhcə ilə məhdudlaşan dialektizmlər: *əngənək-saxsı, ləgən, sinmək-qorxmaq, avıt-sakitləşdirmək, şəkəbir-bir dəstə nazik çubuq, tuşramaq-qaytarmaq, savişdi-qurtardı, alana-qurudulmuş şaftəli və ya qaysı, kənkiz-biiki növü, uşkürək-fiştıriq, dəç-dolu* və s. sözlər Naxçıvan şivəsində işlədilir; 2) bir neçə dialektə işlədilən dialektizmlər: *hövlnək-tələsik, muzalan-sancan cücü, qovzamaq-qaldırmaq, tifil-fənd, macal, naqis, taxsırkar, çuğul, əfsəl-vaçib, girləmək-saxlamaq, ahıl* və s.

Birinci qrupa aid olan dialektizimlərin bədii əsərlərdə işlədilməsi məqbul sayıla bilməz, çünki belə dialektizmlər bədii əsərlərin anlaşılmasına maneçilik törədir, onun ifadəlik imkanını zəiflədir, dilini ağırlaşdırır, ədəbi dil normalarının pozulmasına səbəb olur, əsərin, yazıçı dilinin təsir dairəsini daraldır.

Yazıçılar bu sözlərdən ya tamam uzaqlaşmalı, ya da onlardan müəyyən hallarda məqsəduyğun şəkildə yerli-yerində istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Bununla belə, əsərdə onların izahı verilməlidir, lakin bu dialektizmlərin C.Məmmədquluzadənin əsərlərində istifadə olunması heç bir çətinlik və anlaşılmazlıq yaratmır. Müəllif onlardan məharətlə, ustalıqla istifadə etmişdir. C.Məmmədquluzadə dialekt milli kolorit yaradan bədii vasitəsi kimi fikri daha təsirli vermək məqsədi ilə istifadə etmişdir. Onun əsərlərində dialektizmlər torpağa, təbiətə dərin məhəbbət və qayğı hissləri ilə aşlanmışdır.

İkinci qrup dialektizmlər ədəbi dil üçün əsas mənbələrdən biri ola bilər. Bədii əsərlərdə bunların işlədilməsi faydalıdır. Belə dialektizmləri oxucuların əksəriyyəti başa düşür. Həmin sözlər dialekt və ləhcələrin ayrı-ayrı fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Azərbaycan şerində və nəsrində dialektizmlərdən istifadə eyni ölçüdə və ya müntəzəm olmamışdır. Məsələ bu və ya digər əsərdə dialektizmlərin işlədilmə faizinin nisbət dərəcəsi ilə bağlı deyil, bu müəllifin fərdi yaradıcılıq üslubu, manera və priyomunda ürüm xalq dili xəzinəsindən istifadə etmə bacarığından asılıdır.

Yazıçılar əsərin bədiiliyini artırmaq, dilinin daha canlı çıxmasına nail olmaq üçün dialektizmləri qənaətlə, ehtiyatla işlətməlidirlər. Əsərdə şivə sözlərinə çox yer vermək əsərin dilində məzəli duzluluq yox, artıq duzluluq-şorluq əmələ gətirir. Yazıçı əsərində dialektizmlərdən "məqsədəuyğunluq naminə sui-istifadə yox, əksinə, əsərin bədii qiymətini artırmaq üçün, məhəlli kolorit verərək cazibəli lövhə yaratmaq üçün, əsərin dilini məzələndirmək, düzləndirmək üçün qənaətlə istifadə etməlidir" (Ə.Dəmirçizadə).

Azərbaycan dilində yazan hər bir yazıçı əsərini bütün azərbaycanlıları nəzərdə tutaraq yazdığı üçün bu və ya digər dialektə yox, Azərbaycan dilinə əsaslanmalıdır. Bu barədə C.Cabbarlı yazır: "Bizə qazaxlıca, qarabağlıca yazmaq deyil, ümumi Azərbaycan dilində yazmaq lazımdır, çünki ümumi Azərbaycan xalq dili vardır. Hamı üçün anlaşılan bir dildir".

Ədəbi dilin normativliyini, onun təmizliyini, düzgünlüyünü saxlamaqla bədii əsərlərdə müasir ədəbi dilin leksik sistemində dialektizmlərdən nə dərəcədə istifadə etmək əsas məsələdir. Dialekt sözlərin ümumixalq leksikasına keçməsi iki şəkildə mümkündür: 1) bütün xalqın məişətinə daxil olmuş bu və ya digər əşyanın övvəlcə bu sahədə məlum olması; 2) leksik dialektizmlər: ədəbi dildəki sözlərin ən yaxşı ekspressiv ifadəli sinonimini kimi işlənməsi.

Ədəbi dilə onun şivələrində forma və ya mənacə qarşılığı olmayan sözlər daxil edilməlidir. Ləhcələr üçün spesifik olan sözlər öz həqiqi mənasında yeniliyi saxlayır. Ədəbi dildə qarşılığı olmayan ləhcə sözləri ekspressiv-emosional boyalı sözlər kimi dərk edilir.

Müəllif nitqində və obrazların dilində işlədilən dialektizmlər öz funksiyasına və qrammatik təbitəinə görə müxtəlifdir. Yazıçılar dialektizmlərdən öz qəhrəmanının dilini fərdiləşdirmək üçün istifadə edir. Obrazın dilində dialektizmlərin müxtəlif tiplərinə təsadüf olunur. Müəllif nitqi üçün fonetik və morfoloji dialektizmlər səciyyəvi deyildir. Əgər bu tipli dialektizmlərə onların nitqində təsadüf edilərsə, onu qüsur hesab etmək olar. Müəllif nitqində dialektizmlərin leksik və etnoqrafik növlərinə rast gəlmək olar.

Bədii əsərlərin dilində dialektizmlərdən istifadə etmək olar,

amma əsəri dialektizmlərlə yükləmək olmaz. Dialektizmlərə həddindən artıq uymaq ədəbi dilin təhrif olunmasına, bayağılaşmasına, onun aydın formada işlənməsinə səbəb olur.

Dialektizmlərin əsərdə məharətlə istifadə olunması və münasibliyin gözlənilməsi bədii nitqi canlandırır və bəzəyə bilər. Müəllif dialekt sözləri əsərində ehtiyatlı işlətməlidir ki, onlar oxucunun üç tələbinə cavab versin; mütənasiblik, məndə yerinə düşmə və anlaşılma. Müasir bədii ədəbiyyatda dialektizmlər ancaq üslubu üslublaşdıran material kimi çıxış edir və nüvəfiq personajın nitqinin yaranmasında bir vasitə rolunu oynayır.

Dialektizmlərin bədii əsərlərə daxil edilmə səbəbləri aşağıdakılardır: 1) Azərbaycanın müxtəlif guşələrindəki yerlərin koloritini yaratmaq; 2) xalqın xüsusi həyat tərzini, adət-ənənəsini, əmək fəaliyyətini real təsvir etmək; 3) dialektlərdə təsadüf olunan ayrı-ayrı milli əşya və məhfuruları ifadə etmək; 4) əsərdəki personajların nitqlərini biri-birindən ayırmaq, fərdiləşdirmək; 5) üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədi ilə dialekt sözləri ədəbi dil sözləri ilə paralel işlətmək və s.

Dialektizmlərin növləri. Ev və ya digər dialekt sözün ədəbi dilin sözlərinə uyğun gələn ədəbdən asılı olaraq dialekt leksikasında bir neçə söz tipini qeyd etmək olar. Bu nöqtəyi nəzərdən, dialektizmlərin aşağıdakı növlərini göstərmək olar: a) fonetik dialektizmlər, b) morfoloji dialektizmlər, c) leksik dialektizmlər, ç) semantik dialektizmlər, d) leksik-semantik dialektizmlər.

Fonetik dialektizmlər. Bu dialektizmlər ədəbi dildən yalnız fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Dialekt və ləhcələrə xas olan ayrı-ayrı səslərin və fonetik hadisələrin əvəzlənməsidir. Bunlar məhdud dialekt xüsusiyyətlərini əks etdirərək ümumxalq səciyyəliyini itirir, tələffüzçə ədəbi dil normalarına uyğun gəlmir. Səs dəyişməsi əsasında əmələ gələn fonetik dialektizmlər:

- a ə:** ərəbə < araba, Bəki < Bakı, qərdəş < qardaş,
- ə a:** ada < ədə, dana < dənə, təxsir < təqsir,
- e ə:** əyib < eyib, dəyil < deyil, həyif < heyif,
- e ö:** öv < ev, döyül < deyil, söyündürmə < sevindirmə,

c j: haji < hacı, arxa < arxac, bajı < bacı, gejë < gccə, bij < bic, indijə < indicə.

Səs artımı nəticəsində yaranan fonetik dialektizmlər: hasand < asan, haçar < açar, heylə < clə, İrza < Rza, İrəhim < Rəhim və s.

Səs düşümü nəticəsində yaranan fonetik dialektizmlər: sora < sonra, səki < sanki, kətdi < kəndli, nədü < nədir.

Bu dialektizmlər müəyyən xüsusiyyətləri çox zəif əks etdirir, mənaca ədəbi dildən fərqlənir, xüsusi emosional çalarlıq əmələ gətirmir.

Morfoloji dialektizmlər. Bu dialektizmlər ədəbi dildən morfoloji strukturuna görə fərqlənir. Bunlara ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarda təsadüf olunur. Morfoloji dialektizmlərə assimilyasiya hadisəsi uyğundur:

n-l: annamaq < anlamaq, qannar < qanlar, cannar < canlar,

n-d: çəmənən < çəməndən, sənnən < səndən, anannan < anandan,

z-l: qızzar < qızlar, gözzər < gözlər, qazzar < qazlar,

d-l: oddar < odlar, igiddər < igidlər,

t-z-s: issə < itsə, gessə < getsə, tussa < tutsa, qıssa < qızsa, əssə < əzsə.

n-m: yammır < yammır, dimməz < dinməz.

Leksik dialektizmlər. Ədəbi dildə qarşılığı olan dialektizmlər leksik dialektizmlər adlanır. Onlar ədəbi dil sözlərinə mənaca uyğun gəlir, lakin ondan səslənməsinə və fonetik tərkibinə görə fərqlənir. Hər ikisi eyni məfhum ifadə edir. Ədəbi dildəki sözlərin sinonimi kimi işlədilir, məsələn; *qəlbi (uca), becit (tez), zərdə-yerkökü, taytamaq-axsamaq, çinqoy əsəbi, zağar-qısa boy, cələfsiz-arıq, yava-pis.*

Semantik dialektizmlər. Ədəbi dildə olan bu və ya digər söz dialektdə başqa-başqa mənalarda işlədilir. Bunlar həm ədəbi dildə, həm də dialektlərdə fəaliyyət göstərir, məsələn; "qara" sözü ədəbi dildə rəng mənasında, dialektdə isə *ey, on iki ədəd* mənalarında, "qaynar" sözü çay kənarında paltar yumaq üçün ocaq qalayıb qazanda

su qızdırmaq mənasında işlədilir.

Bu dialektizmlər ədəbi cəl sözləri ilə formaca eyni, mənaca müxtəlif omonim cərgələr əmələ gətirir.

Leksik-semantik dialektizmlər. Bu dialektizmlər bir dialekt və ya şivədə danışanların yaşayış tərzini, onların əmək fəaliyyətini, həmin yerlə əlaqədar olan əşya, hadisə, geyim, məişət adlarını əks etdirir. Onların çoxu keçmiş adət-ənənə, həyat təzi, etnoqrafiya ilə bağlıdır. Belə dialektizmlərə daha çox tarixi romanlarda təsadüf olunur. Ədəbi dildə sinonimi, əvəz edəni yoxdur. Leksik-semantik dialektizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) köhnə təsərrüfat alətlərinin adları: *qəvərə-bıçaq, balta itiləmək üçün alət; teşi-əl iyi; heş-xış; mahı-dəryaz;*

2) köhnə ev avadanlığı və geyim adları: *eynə-tükü təmizlənməmiş qoyun dərisi; yaxdan-sandıq; cürənəx-yapıncı;*

3) heyvandarlıq terminləri: *oğursaq-balası ölmüş, lakin sağılan heyvan; maca-dişi qatır, qoyunun qol əti;*

4) köhnə tikinti adları: *nərə-evlərin üstünə qoyulan tir, möhrə-palçıq barı; mandal-caftə;*

5) köhnə ölçü və çəki adları: *dinəvic-1kq, gilə-4 kq, kəviz-32 kq, şülək-hissə.*

Xüsusi leksika

Xüsusi leksikaya terminoloji leksika, peşə-sənət leksikası, ictimai-siyasi leksika, idman leksikası, hərbi leksika, jarqon və arqo leksikası daxildir.

Terminoloji leksika

Müxtəlif bilik sahələrinə aid anlayışları ifadə edən terminlər sistemi terminologiya adlanır. Hər dilin terminoloji sistemində bu və ya digər elmi sahəsinin məfhumlar sistemi öz əksini tapır. Dilçilikdə "terminologiya" anlayışı iki mənada işlədilir: 1) müstəqil bir elmi sahəsi; 2) leksikanın bir hissəsi - terminlər sistemi.

Terminologiya elmin, texnikanın, istehsalatın, sənaye və kənd təsərrüfatının, ədəbiyyat və incəsənətin, iqtisadiyyatın, ictimai-siyasi həyatın müxtəlif sahələrinə məxsus anlayışları dəqiq və dürüst ifadə edən xüsusi funksiyalı leksikanı əhatə edir.

Terminologiya ümumixalq leksikasının ən fəal, ən dəyişkən, artan, təkmilləşən, yeniləşən hissəsidir. Müasir sosial-iqtisadi inkişaf, elmi-texniki tərəqqi, mədəni inqilab, istehsalın intensivləşdirilməsi yeni elmi anlayışların, yeni elmi fikirlərin inkişafına, yaranmasına səbəb olur. Bu da, şübhəsiz, dilin terminoloji leksikasının dəyişməsinə, yeniləşməsinə, artmasına təsir edir.

Elmi anlayışların təbiətini və mənasını dəqiq və aydın ifadə etmə baxımından terminologiyaya iki cəhətdən xüsusi diqqət yetirməlidir: 1) mövcud məfhumları ifadə edən terminlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi; 2) yeni məfhumların mənə və təbiətinə uyğun terminlərin seçilməsi.

Ünsiyyət prosesində terminologiyanın rolu böyükdür. Terminlər bu və ya digər elmi anlayışın düzgün anlaşılmasına, fikrin dürüst dərk edilməsinə, nitqin aydınlığına və dəqiqliyinə xidmət edir, təlim, tədris prosesində və yazı mədəniyyətinin inkişafında, onun sabitləşməsində mühüm rol oynayır. Müvafiq anlayışlara uyğun terminlərin seçilməsi, onların yerli-yerində işlədilməsi tədris prosesində elmi anlayışların düzgün başa düşülməsini asanlaşdırır, yazıda sabitlik yaradır. Məhz buna görə də, terminlərin işlədilməsində və yazılışında ümumi qaydalar və vahid prinsip gözlənilməlidir. Belə ki, onların deyilişi və yazılışındakı müxtəliflik elmi-texniki dildə hərc-mərclik, fikir dolaşığı yaradır, onların öyrənməsi işini çətinləşdirir. Mətbuatda və elmi əsərlərdə fakultativ (*fakultativ-fakultativ*, *kollec (kollec-kollej)*) və "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"ndə *boykot (boykot-baykot)*, *bolero (bolero-balero)* terminlərinin ikili yazılışı təəccüb doğurur. Fakultativ latın sözü "fakultas"la bağlıdır. Həmin söz fransız dilində də fakultativ şəklində işlədilir, mənası mümkün, könüllü deməkdir. Bizim dilimizdə də həmin forma qəbul olunmuşdur. Kollec və kollej eyni anlayışla bağlıdır. Belə ki, Fransada kollej (orta məktəb), İngiltərədə kollec (orta məktəb) işlədilir. Bolero

və boykot yazıda, "balero" və "baykot" sözləri isə şifahi danışmada işlədilir.

Terminologiyada terminlərin ifadə etdiyi anlayışlara uyğunluğu, mənaca anlaşılıqlı, dəqiq, sabit olması və sistem yaratması, onların düzgün işlədilməsi əsas məsələdir. Terminlərin dəqiq, sadə, aydın və anlaşılıqlı olmasına ümumdövlət, ümumxalq işi kimi baxılmalıdır, çünki cəmiyyətin iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni və mənəvi tərəqqisində onların rolu böyükdür.

Dilin lüğət tərkibindəki terminlərin iki əsas xüsusiyyəti vardır: 1) terminlərin xüsusişməsi, semantik cəhətdən konkret mənə hüdudunun olması, 2) terminlər obrazlılıqdan, emosionallıqdan uzaqdır. Bununla belə, terminlər ümumi işlədilmədə bu və ya digər sahənin adını dəqiq, konkret, yığcam və lakonik ifadə etmə xüsusiyyəti daşıyır.

Tərcümə ədəbiyyatının dilində işlənən terminlərin öyrənilməsinin üç cəhətini göstərmək olar: 1) elmi, 2) bədii dil, 3) tərcümə nəzəriyyəsi.

Terminologiya elmi dilin leksik sisteminin əsas kimi daha mənalı və məlumatlı hissəsidir. Elmi dil ədəbi dilin xüsusi funksional müxtəlifliyidir. O öz funksiyasına görə daha dar, vasitəsinə görə isə daha genişdir. Dilimizin elmi leksikasında işlədilən terminləri üç qrupa ayırmaq olar: 1) mücərrəd və ümumiləşdirilmiş mənələrdə işlənən ümumişlək leksika, 2) ümumelmi leksika: bu, elmlərin inteqrasiyası sayəsində daim genişlənir, 3) xüsusi terminoloji leksika: elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin, xüsusi adların toplusu, peşə ünsiyyət sahəsində işlədilir.

Ümumişlək leksika elmi dilin neytral qatıdır. İşlədilmə sahəsi müxtəlifdir, ekspessiv, üslubi çaralıdır, aktiv və passiv səciyyəlidir: hesab, artırma, çıxma, vurma, bölmə, turşu, oksigen və s.

Müxtəlif elm sahəsində işlədilən xüsusi funksiyalı sözlər ümumi elmi leksika adlanır. Məsələn: *reduksiya-dilç.*, *biol.*, *kim.*, *tex.*, *tibb.*, *morfologiya-dilç.*, *biol.*

Bu leksikanın yaranması elmin inteqrasiyası, bir elmi metodun digər elmlərə keçməsi, tətbiqi, yeni qarışıq elm sahəsinin meydana

gəlməsi (biofizika, biokimya və b.) ilə bağlıdır.

Terminoloji leksika ayrı-ayrı elm sahələrində xüsusi anlayışları ifadə edən terminlərdir: leksikologiya, frazeologiya, onomastika və s.

Terminoloji leksika bir elin sahəsində işlədilən terminlərin sistemi, toplusudur. Hər termin sistemi konkret bir elm sahəsinin məfhumları sistemini əks etdirir. Elmi dilin leksikasında terminlər əsas spesifik vahidlərdir. Terminlər üçün iki cəhət səciyyəvidir: 1) qeydedilmə (müxtəlif tipli lüğətlərdə), 2) işlədilmə (məqalə və əsərlərdə).

Termin adı altında xüsusi işlədilmə sahəsi olan elmi məfhumları ifadə edən, nominativ və definitiv funksiyalı söz və ya söz birləşmələri başa düşülür. Terminlər aid olduğu sahənin yaranmasında, formalaşmasında və irkişafında mühüm rol oynayır. Onlar özbaşına, kortəbii yox, müəyyən tələbat əsasında yaranır. Terminlərin meydana gəlməsi dilin qayda-qanunlarına əsaslanır. Onlar sabit qalmır, dəyişir, təkmilləşir və dəqiqləşir. Bu, xüsusi nəzarət tələb edir. Terminlərin dəyişməsinin iki başlıca səbəbi vardır: 1) onların ifadə etdikləri anlayışların həcmə dəyişməsi, 2) onların aid olduğu sahənin inkişafı, bu amillər terminlərin dəyişməsinin (köhnəlməsi və yenilənməsi) əsas şərtləridir.

Terminləri strukturuna, mənşəyinə və işlədilməsinə görə qruplaşdırmaq olar. Terminlər strukturca iki cür olur: 1) birsözlü terminlər (fonem, morfem, sintaqm, sinonim, dublet, antonim və s.); 2) söz birləşməli terminlər (sifət dərəcəli, lüğət fondu, ahəng qanunu və s.).

Terminlər mənşəcə müxtəlifdir. Onları mənşəcə, əsasən, iki yerə bölmək olar: a) milli terminlər, b) alınma terminlər.

Milli terminlər müxtəlif elm və peşə sahələrindəki milli anlayışları ifadə etmək nəticəsində yaranır. Dilimizin terminoloji leksikasının formalaşmasında milli sözlər və sözyaratma qaydaları əsas mənbədir. Elmi-texniki, ictimai-siyasi, iqtisadi, fəlsəfi, hüquqi, mədəniyyət, sənaye və kənd təsərrüfatı və məişət anlayışlarının əsas hissəsi milli terminlərlə ifadə olunur. *Tutum, çimərlik, gədik, ödəniş, yağan, çaylaq, yerlik, veriliş, qaynaq, örüş, yataq,*

çapacaq, xanımotu, quzuqulağı, dönüş, yarış və s. terminlər məhz dilimizin sözyaratma vasitələri ilə yaradılmışdır.

Alınma terminlər dilimizin terminologiyasında mühüm yer tutur. Bunlar daha çox elmi, texniki, ictimai-siyasi, hüquqi və fəlsəfi anlayışlarla bağlıdır. Alınma terminlərin əsas qismi beynəmlil və beynəlxalq səciyyəlidir. Alınma terminlərin hamısına eyni gözlə baxmaq olmaz.

Alınma terminləri işlədilmə, dilə yarımılıq və dilimizin müasir inkişaf tələbləri baxımından iki qrupa ayırmaq olar: 1) müasir tələblərə uyğun anlayışları dəqiq ifadə edən terminlər, 2) müasir tələbləri ödəyən anlayışların təbiətinə uyğun gəlməyən terminlər. Birincilərə geniş yer vermək, işlədilməsini uğurlu hesab etmək olar, ikincilər sıxışdırılıb aradan çıxarılmalıdır.

Tarixən müəyyən səbəblərlə əlaqədar dilimizə keçmiş müxtəlif mənşəli terminlərin çoxu indi də öz elmiyini, əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Məsələn: *məktəb, məhkəmə, fəlsəfə, həndəsə, isim, zərf, xəbər, mübtəda, sait, samit, heca* və s. Bunlar ədəbi dilimizin lüğət tərkibində fonetik və semantik cəhətdən artıq çoxdan doğmalaşmış, sabitləşmiş, diləyatımlı olmuş, işlədilməsi heç bir çətinlik və ya anlaşılmazlıq törətmir. Belə terminlərin başqaları ilə əvəz olunmasına, dəyişməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin alınmaların bir qisminin mənası anlaşılmazdır, işlədilməsi çətinlik törədir, dilimizin qaydalarına uyğun gəlmir, anlayışları müasir tələblər baxımından düzgün, dəqiq ifadə etmir. Belə terminlərin uyarlı, anlayışların təbiətinə və mənasına daha uyğun gələn terminlərlə əvəzlənməsi vacibdir. Məsələn, *proqul-ışburaxma, brak-çıxdaş* və s.

Yeni anlayışlara uyğun terminlər seçərkən və ya onları başqa dillərdən alarkən dilin ümumi axarına, ahənginə uyğunluğuna, anlaşılıqlığına, tələffüz, yazılış və işlədilməsinə görə asan və qısalığına diqqət verilməlidir. Bu tələbləri ödəyən alınma terminlər həm elmi anlayışları düzgün ifadə etməsi, həm də dilin terminologiya ehtiyatını zənginləşdirmək baxımından, çox faydalıdır.

Terminlər işlədilmə baxımından iki qrupa ayrılır: a) xüsusi terminlər, b) ümumi terminlər. Ancaq müəyyən bir elm, bilik

sahəsində işlədilən, xüsusi funksiyalı terminlər xüsusi terminlər adlanır: dilşünaslıq terminləri: *fonetika, orfoqrafiya, leksikologiya, semasiologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya, qrammatika, arxaizm, defis, idiom və s.*, ədəbiyyatşünaslıq terminləri: *dram, komediya, faciə, lirika, novella, povest, roman, poema, epopeya, epitet* və s., fizika terminləri: *elekiron, cərəyan, voltmetr, amper* və s., kimya terminləri: *azot, benzol, kalium, kalsium, katalizator, hidrogen, sulfat* və s.

Ümumi terminlər həm ümumişlək, həm də termin səciyyəli sözlərdir. Bu terminlər ümumi funksiyalıdır. Məsələn: *su, çay, dəniz, okean, yer, ay, ulduz, günəş, bitki, ot, ağac* və s.

Ümumi terminlər terminlə söz arasında qarşılıqlı əlaqə olduğunu nümayiş etdirir. Onlarda biri-birinə keçmə halları mövcuddur. Onlar arasında qəti hüdud qoymaq olmur. Adi sözlər mənə və vəzifəcə xüsusiləşərək, öz əvvəlki əlaqəsini itirərək terminlərə, eləcə də, terminlər ümumiləşərək öz xüsusiyyətindən uzaqlaşır və adi sözlərə çevrilir. Termin sözdür, amma hər söz termin ola bilmir. Ancaq leksik mənalı sözlər terminləşir.

Ümumişlək sözlər və terminlər ifadəilmə və ifadə olunma cəhətdən biri-birinə uyğun gəlir, amma mənə, informasiya həcminə, mənə tiplərinə, işlədilməsinə, funksiyalarına və yayılma sahələrinə görə biri-birindən fərqlənir:

1) ümumişlək leksika sözün yaxın, termin sözün uzaq mənasına uyğun gəlir, 2) ümumişlək leksika üçün mənə qeyri-müəyyənlik, ümumilik, terminlər üçün semantik müəyyənlik, konkretlik, dəqiqlik səciyyəvidir, 3) ümumişlək sözlər həqiqi məcazi, frazeoloji mənalarda, terminlər ancaq həqiqi, nominativ mənada işlədilir, 4) ümumişlək sözlər ümumi ünsiyyətin, terminlər xüsusi kommunikasiyanın tələbinə əsasən yaranır, 5) ümumişlək sözlərin yaranması dilin ümumi axarı, qaydaları, terminyaratma işə şüurlu nəzarət, nizamasalınma prosesidir, 6) ümumişlək sözlər fəal, işlədilmə cəhətdən hüdudsuzdur, genişdir, terminlər məhdud bilik sahəsi ilə bağlıdır, işlədilməsi məhduddur, 7) ümumişlək sözlər nominativ, terminlər nominativ və definitiv funksiyalıdır. 8)

ümumişlək sözlərə modallıq, ekspressivlik xasdır, terminlərdə bu xüsusiyyətlər yoxdur, 9) ümumişlək sözlər çoxmənahlılığa, terminlər təkmənahlılığa meyl edir, 10) ümumişlək sözlərin ədəbi dildə sinonimii var, terminlər sinonimlikdən uzaqdır, 11) ümumişlək sözlər, əsasən, mətnlə bağlıdır, məna çaları ancaq mətndə anlaşılır, terminlər mətndən asılı olmur, 12) ümumişlək sözlər lüğətlərdə izah olunur, terminlər təsvir olunmur.

Terminlər üçün səciyyəvi cəhətlər aşağıdakılardır: dəqiqlik, konkretlik, qısalıq, təkmənahlılıq, adlandırma, sistemlik, anlaşılıqlıq, üslubi neytrallıq, azkomponentlilik, təkvariantlıq, sinonimsizlik, ekspressivsizlik, işlədilmə məhdudiyəti, nominativ və definitiv funksiyalıqlıq, şüurlu müəyyənləşdirmə, razılaşma, tənзимedilmə və ya nizamasalınma və s.

Terminoloji sistemdə də dil işarələrindən istifadə edilir və onlar da dilin qanunları əsasında yaranır, işlədilir. Məhz buna görə də, dil işarələrinin çoxmənahlılığı terminlərə də təsir edir. Çoxmənahlılıq terminlərdə potensial şəkildə qalır. Dilçilik terminlərinin bir qisminin bir neçə mənada işlədilməsi onları çoxmənahlılığın izlərinin qaldığını göstərir. Məsələn: "qrammatika" termini həm sözlərin dəyişməsi və cümlədə sözlərin birləşməsi qaydalarının məcmusu, həm də həmin qaydaların şərhindən ibarət olan fənn, "frazеologiya" həm dilçilik elminin bir bölməsi, həm də dilsçiliyin tədqiqat obyektində mənalarında işlədilir.

Terminlərin təkmənahlılığına mütləq neytrallıq kimi yox, nisbi neytrallıq kimi baxmaq lazımdır, çünki terminin mənası müəyyən vaxtla, sahə ilə məhdudlaşır: terminlər təkmənahlılığa meyl edir.

Adi sözlərə emosionallıq, ekspressivlik, modallıq və s. kimi xüsusiyyətlər xasdır. Terminlərdə emosional ton və ekspressivlik, sözlərin üslubi çalarlığı minimaldır.

Terminlər üslubi cəhətdən neytraldır. İşləndiyi mətndən, əhatə olunduğu sözlərdən asılı olmayaraq, hər yerdə yeni mənada başa düşülür, məsələn, *sement*, *beton*, *prokuror*, *müstəntiq* və s.

Terminlər az komponentli olmalıdır. Bu əlamət onun yaxşı dərk edilməsi, mənimsənilməsi, yadda qalması və istifadə olması işini

asanlaşdırır. Məsələn: nida, xitab, filoloq, tarixizm, orfoqrafiya və s. Hər bir elmi-texniki termin nəzərdə tutulan anlayışın əsas mahiyyətini dəqiq ifadə etmək, qısa və aydın, müəyyən sistemləşdirici rol oynaması kimi tələbləri ödəməlidir. Termin dəqiqliyi deyərkən onun anlayışının əsas əlamətlərini əks etdirməsi nəzərdə tutulur. Hər bir termin dəqiqliyi üç amillə müəyyən edilir: a) məfhumu birbaşa əks etdirən əlamətlərin düzgün seçilməsi, b) terminin yaranmasına xidmət edən ünsürlərin düzgün müəyyənləşdirilməsi, c) həmin ünsürlərin ahəngdarlığı. Termin dəqiq olmaqla bərabər, həm də qısa olmalıdır. Qısalıq onun tez mənimsənilməsi, yadda qalması, sözə qənaət edilməsi üçün əsas şərtidir.

Terminlərin ümumişlək leksikada sinonimi olmamalıdır, təkvariantlı olmalıdır. Terminin sinonimi varsa, demək o, anlayışı dəqiq adlandırma bilməyəcəkdir.

Dilimizdəki terminlərin əsas qismi beynəlmiləl və beynəlxalq səciyyəlidir. Müxtəlif elm sahəsinə aid olan terminlər bir sıra dillərdə eyni mənada, eyni formada işlədilir. Məsələn; *sosializm*, *realizm*, *poetika*, *romantizm* və s.

Terminlər müəyyən elm sahəsində söz və ifadələrin qəbul olunmuş, qanunlaşdırılmış şəkildə möhkəmləndirilmiş anlayışlar sistemidir.

Terminlərə nomenklatur sözlər də daxildir. "Nomenklatura" latın sözü "potcr"lə əlaqədardır, mənası od deməkdir. Nomenklatur sözlər (adların yazılması) fransız dilində XVI, ingilis dilində XVII əsrin əvvəllərində meydana gəlmişdir. Adlar sistem kimi, bu sözlərin başa düşülməsi o dövrlə bağlıdır. Bunlar elmi obyektləri ifadə edən və zahiri oxşarlığa malik olan adlar kimi dərk edilir. Nomenklatur işarə əşyanın etiketi kimi özünü göstərir. o, əşyaya ixtiyari olaraq tikilir (yapışdırılır), şərtidir, xüsusi ad funksiyası daşıyır. Nomenklatura elmi obyektin mahiyyəti ilə, aid olduğu əşya və hadisələrlə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, əşyanı, obyektə adlandırsa da, onu təsvir edə bilmir. Məsələn, ötir adları: Riqa, Kreml və s.

Nomenklatura terminlərə aid olsa da, ondan fərqlənir. Terminlər bilavasitə elmi anlayışla əlaqədar olub, müəyyən məfhum ifadə edir.

Nomenklatura isə konkret əşyalarla bağlıdır, onların şərti işarəsidir.

Azərbaycan terminoloji leksikası XI-XIII əsrlərdən yaranmağa başlamışdır. XI-XVIII əsrlərdə dilimizdə işlənən terminlərin, demək olar ki, 90 faizi ərəb və fars mənşəlidir. XIX əsrdə isə ərəb və fars dillərinə aid terminlərlə yanaşı, rus-Avropa mənşəli terminlərdən də istifadə olunur. Bu dövrdə xalis Azərbaycan terminlərinə də təsadüf edilir. Azərbaycan terminologiyasının özülü XIX əsrdə qoyulmuşdur. Elmi üslubda zaman, məkan, zat, əsl, ünsür, hesab, atəş kimi ərəb və fars mənşəli terminlərlə yanaşı, Azərbaycan dilinə məxsus milli alımsatım, aşıq, sürgü, yuvaq kimi terminlər işlədilmişdir.

M.F.Axundov elm və mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar yaranan yeni məfhumları ifadə etmək üçün Avropa xalqlarının dillərindən elmi-texniki terminlərin götürülməsini məqsəduyğun hesab etmişdir. O qeyd edir ki, dilimizdə yeni məfhumları ifadə edən bəzi terminləri tapmaq olar, lakin onlar Avropa dillərindən alınan terminlərin mənasını düzgün verə bilmir, onların əvəzi və ya tərcüməsi təhrif və dolaşlıq törədir. M.F.Axundov "Süavi əfəndinin əqidəsinə qarşı tənqid" adlı əsərində yazır ki, müxtəlif bilikləri öyrənmək üçün bu gün biz məcburuq ki, Avropa xalqlarının dillərindən müvafiq terminlər alıb işlədək. Ona görə ki, bunların qarşılığı bizim üç dilimizdən heç birində yoxdur.

"Zira əksər hallarda hamı tərəfindən qəbul edilmiş elmi-texniki terminlərdən ibarət olan zəruri əcnəbi sözlər tərcümə edilə bilsəydi, onları işlətmək lazım gəlməzdi. Deməli, bunların tərcüməsi yalnız mənasını təhrif edir, bunları izah etmək əvəzinə dolaşdırır" (F.Engels).

Avropa dillərindən alınan terminlər həm yeni məfhumların təhrif olunmasının qarşısını alır, elmi anlayışları daha dəqiq bildirir, həm də Avropa xalqlarının elmi və mədəniyyəti ilə tanışlığa imkan yaradır.

XIX-XX əsrlər hüduunda Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis dilindən keçən terminlər daha məhsuldardır. İngilis dilindən əvvəla, texniki və siyasi terminlər (boykot, mitinq, tank, trest, lider, film və s.), ikincisi, xeyli idman termini (futbol, rekord, start, trener, çempion, finiş və s.) daxil olmuşdur. Bu dövrdə fransız dilindən

aviasiya terminləri (acroplan, acrodrom, dirijabl, pilot, planer və s.) keçmişdir.

XIX əsrin sonlarında Azərbaycan dilində dərslik və elmi əsərlərin, qəzet və jurnalların nəşri münasib milli terminlərin yaradılması zərurətini meydana çıxarır. Həmin terminlər Azərbaycan milli ədəbi dilinin lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bunlar terminoloji lüğətlərdə əks olunmuşdur. Artıq o dövrdə yaradılmış xalis Azərbaycan terminləri dildə sabitləşərək möhkəmlənmişdir.

1920-ci ildən sonra Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasını, yaranma və formalaşma baxımından, dörd dövrə ayırmaq olar:

1. 1920-1930-cu illərin terminologiyası,
2. 1930-1950-ci illərin terminologiyası,
3. 1950-1990-cı illərin terminologiyası.
4. 1990-2000-ci illərin terminologiyası.

Bu terminlər Azərbaycan xalqının müstəqilliyi və hüquqi dövlət quruculuğu uğrunda şüurlu mübarizə mərhələsini əks etdirən terminlərdir. Bu dövrdə milliləşmə, türkləşmə və başqa dillərdən alınma terminlər mühüm yer tutur.

Birinci dövrdə termin yaradıcılığında çeviklik yoxdur. Yeni ictimai quruluşun tələblərinə uyğun yeni terminlərin dilə axını güclənir, qondarmaçılıq özünü göstərir. Onları nizamlamaq çətinlik yaradır. Purist terminlərin əksəriyyəti ədəbi dil normasından kənar qalır. Bu illərdə dilə ictimai-siyasi məzmunlu rus mənşəli buntovşik, zabastovka, bolşevik, eser, menşevik, sovet və s. terminlər daxil olur. İkinci dövrdə Azərbaycan terminologiyasına rus mənşəli, ictimai məzmunlu posyolka, zayom, smeta, okruq kimi terminlər keçmişdir. 1936-cı ildən sonra sistem, plastik, maxorka, qroqul və s. kimi terminlər üstünlük təşkil edir. 1941-1945-ci illərdə mətbuatda hərbi terminologiyanın işlənmə potensialı genişlənir: vzvod, rota, minomyot, katuşa, pulcmyot, general, marşal və s. Üçüncü dövrü artıq milliləşməyə doğru getmə dövrü adlandırmaq olar.

1920-1930-cu illərdə dərslik, qəzet və jurnallarda, siyasi-ictimai əsərlərdə çətin ərəb və fars terminləri çox işlədilir: zərb (vurma),

əşəri-kəsir (onluq kəsir), müadilə (tənlik), bəhr (dəniz), mühit (okean), cəzirə (ada), cəbəl (dağ), bəhri-səfid (Ağ dəniz-Aralıq dənizi), ictimaiyun (sosialist), lisanıyyət (dilçilik) və s.

Qafur Rəşadın lüğətində toplay (atmosfera), ilçaq (mövsüm), toplantay (dövlət), taslıq (xəritə), yayxan (metal), özüölçən (masştab), başqan (prezident), topal (məbləğ), biçimli (həndəsə), dirgi (heyvan), sayaz (rəqəm) və s. kimi terminlər verilmişdir.

Bu dövrdə əsas məqsəd Azərbaycan terminologiyasını qəliz ərəb və fars terminlərindən təmizləmək, dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun yeni terminlər yaratmaq idi. Bu məqsədlə 1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Terminologiya Komitəsi təşkil edilir. 1924-cü ildə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı yanında Terminologiya Komissiyası yaradılır. Bu komissiyanın vəzifəsi müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlər hazırlamaq, qəliz, çətin terminləri çıxartmaq və yeni terminlər düzəltmək idi.

Terminlərin müzakirəsində iki fikir ortaya çıxdı: 1) ədəbi dilin lüğət tərkibindən və terminologiyasından ərəb və fars terminlərinin çıxarılmasını, yeniləri ilə əvəz olunmasını təklif edənlər, 2) bütün ərəb və fars terminlərinin yox, yalnız çətin, qəliz olanlarının çıxarılmasına tərəfdar olanlar.

Həmin komissiyanın hazırladığı cəbr, hesab, həndəsə, coğrafiya və təbiyyat terminləri lüğətləri göstərir ki, komissiya təkcə ərəb və fars terminlərini yox, həm də beynəlmiləl terminləri çıxarmışdır. Onların əvəzinə qədim türk və ya qondarma terminlər işlədilərək işi bir qədər də mürəkkəbləşdirmişdir. Məsələn, coğrafiyaya aid: üç qulaq (delta), titrənc (zəlzələ), taslağ (xəritə), yaşaq (əhali), qapı (liman) və s., təbiyyata aid: nəsək (maddə), diram (heyvan), əyin (bədən), varış (təbiət) və s., cəbrə aid: tərs (mənfi), avand (müsbət), cürş (həll), çeşni (düstur) və s., hesaba aid: cızıq (işarə), sayaz (rəqəm) və s., həndəsəyə aid: biçinbil (həndəsə), sorğu (məsələ), tutuş (nisbət), çit (hədd), bənək (nöqtə), inandırış (isbat) və s. terminlərdən aydın olur ki, komissiyanın təklif etdiyi terminlər uğurlu olmamışdır.

Birinci Türkoloji qurultay ərəfəsində "Kommunist" qəzetində

"Türco kəlmələr haqqında araşdırmalar" adlı məqalə getmişdir. Məqalə purizm mövqeyindən yazılmışdır. Həmin məqalədə belə qondarma terminlər vardır: ovuc (heca), anıq (məşhur), üzlü (tarix), öz (maddə), çəki (hərfl), özümüsü (əsl), yozumusu (məcazi) və s.

Terminologiyadakı purizmlik öz əksini Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın materiallarında da tapmışdır. Orada deyilir ki, ərəbçilərin ələ saldıqları "yer-bil" tipli terminləri rədd etmək lazım deyildir, ancaq onları ycrbilik (coğrafiya), yıldızbilik (astronomiya), subilik (hidrologiya) daşbilik (petroqrafiya) və s. kimi düzəltmək lazımdır.

1930-1940-cı illərdə terminlərlə əlaqədar biri-birinə zidd fikirlər irəli sürülür. 1935-ci ildə "Kommunist" qəzetində dərc edilmiş "Azərbaycan dilində marksist ictimai-siyasi və fəlsəfi terminologiya haqqında" adlı məqalədə kapital, reaksiya, proletar, partiya tipli beynəlmiləl terminlər müdafiə edilir, ədəbi dilimizin lüğət tərkibində özünə möhkəm zəmin yaratmış, xəritə, iqlim, kainat, fasilə, məsdər, dastan, inqilab, əzələ, əsəb, hündəsə, cəbr kimi termin seçiyəli sözlərin çıxarılması təklif oluruurdu. 1937-ci ildə "Kommunist" qəzetində dərc olunmuş "Əsl xalq dili uğrunda" adlı məqalədə ərəb və fars terminlərinin çıxarılması, rus və beynəlmiləl terminlərin qəbul edilməsi lazım bilinirdi.

1937-ci ildə ərəb və fars terminlərindən dilimizi təmizləmək məqsədi ilə "Terminlər nümunəsi" bülleteni buraxılır. Burada da solçuluğa meyl vardır: yığnaq (mürəkkəb), başlıq (mübtəda), hal (dəyişmə), əmr forması (buyruq forması) və s. qondarma terminlər orada öz əksini tapmışdır.

Bu dövrdə dilimizin öz imkanları hesabına xalis Azərbaycan terminləri də düzəldilmişdir: adlıq, yiyəlik, yönlük, yerlik, çıxışlıq, sonluq, bağlayıcı, qoşma, quruluş, atılma, burulma, düşüncə, duyğu, ərimə, bərkimə, seyrəlmə, buğum, durum, sınıq, sıxac, toxunma və s.

1950-1980-ci illərdə sahələr üzrə terminlər yenidən nəzərdən keçirilmiş, dürtüsləşdirmə, dəqiqləşdirmə aparılmış, bir sıra lüzumsuz terminlər çıxarılmış, yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Xalis Azərbaycan sözləri əsasında yeni terminlərin yaradılmasına daha çox fikir

verilmişdir. İndi müxtəlif sahələr üzrə tərtib olunmuş və ya hazırlanan terminoloji lüğətlərdə, dərslik və elmi əsərlərdə, qəzetlərdə məfhurun daha dəqiq ifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

Azərbaycan terminologiyasının yaranmasında dilimizin öz lüğət tərkibi, sözyaratma qaydaları əsas mənbədir. Hazırda müxtəlif sahələrdə işlənən *kövşən, yataq, sığır, ağıl, sürmə, küz, örüş, qışov, yal, gədik, yaylın, ləpədöyən, xəzri, axmaz, suvat, yarğan, qənbər, xarımotu, üskükotu, bədrənc, şax, üzərrik, novruzgüllü, quzucuqlağı, iskanə, işgil, şadara, vərđənə, çapacaq, bıçqı, tiyə* və s. terminlər dilimizin ayrı-ayrı dialekt və şivələrdən alınmışdır. Dildə terminlər müxtəlif üsullarla müəyyən tələbat əsasında əmələ gəlir. Azərbaycan dilində terminlər aşağıdakı üsullarla yaranır: a) semantik, b) morfoloji, c) kalka, ç) sintaktik, d) abbreviatura.

Semantik üsul. Terminlərin bir qismi həmin dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlərdən düzəlir. Bu üsulun əsas mahiyyəti ondadır ki, sözlər yeni məzmun kəsb edir. Məsələn: isim, sifət, kök, say və s. Adı məişət sözlərinin terminləşməsi, sözlərin mənacə xüsusiləşməsi, yeni məcazi məna kəsb etməsi, onların mənacə genişlənməsi yolu ilə gedir, məsələn: beşik (xilas beşiyi), daban (dabanlıq), yumşaq (yumruqlu mufta), köynək (su köynəyi), yəhər, sırğa və s.

Mənanın xüsusiləşməsi nəticəsində əmələ gələn terminlər: zaman, məkan, hərəkət, maddə və s.

Morfoloji üsul. Bu üsulla terminlər söz köklərinə sözcüzdəndici şəkilçilər əlavə etməklə düzəlir. Məsələn:

- çı, (-çi, -çu, -çü) - dənizçi, kəşfiyyatçı, üzümçü, traktorçu;
- lıq, (-lik, -luk, -lük) - xarratlıq, dülğərlik, sonsuzluq, dünistlik;
- laq, (-lək) - çaylaq, buzlaq, duzlaq və s.

Sintaktik üsul. Bu üsulla yaranan terminlər bir neçə komponentli olur. Sintaktik üsulla əmələ gələn terminləri iki qrupa ayırmaq olar: a) leksik-sintaktik, b) morfoloji-sintaktik. Leksik-sintaktik üsulda leksik vahidlər qrammatik vasitələrsiz birləşərək yeni terminlər alınır: qaraciyər, üçbucaq, dəmirağac və s.

Morfoloji-sintaktik üsulda terminlər sadə sözlə düzəltmə sözün

birleşməsindən düzəlir: yerqazan, minaatan, dalğatutun, taxıldöyən, buzqıran, yerölcün, birhecalı, təktərkibli, quşəppəyi, köklikotk, qarğaduzu və s.

Kalka üsulu. Burada sözlərin quruluşu əsas rol oynayır. Müəyyən bir dilin təsiri ilə başqa bir dildə yeni söz modelləri meydana gəlir: пятилетка-beşillik, ударник-zərbəçi, самокритика-özünütənqid, трудодень-əməkünü, надстройка-üstqurum, ледокол-buzqıran və s.

Abbreviatura üsulu. Bu üsulla yaranan terminlər sözlərin, söz birleşmələrinin qısaldılması nəticəsində yaranır: ATS - avtomat telefon stansiyası, BDU - Bakı Dövlət Universiteti.

Bədii əsərlərdə terminlərin işlədilməsi sürətlərin əmək prosesi, iş fəaliyyəti, sənəti, vəzifəsi, rütbəsi və s. ilə əlaqədardır. M.Hüseynin "Abşeron", "Qara daşlar" və M.Süleymanovun "Yerin sirri" romanında neft sənayesinə aid, S.Rəhimovun "Mehman" povestində hüquqşünaslıq, C.Cabbarlının "Yaşar" pyesində texnika və hüquq, S.Vurğunun "Muğan" poemasında tikini terminləri işlədilmişdir. Bu terminlər həmin əsərlərin ahənginə, məzmununa uyğundur.

Elmi terminlərə ehtiyatla yanaşmaq, onları yerli-yerində işlətmək tələb olunur, çünki elmi fikirlərin biri-birindən ayrılmasında, konkretləşməsində, anlayışların dəqiq dərk olunmasında onların əhəmiyyəti böyükdür.

Peşə-sənət leksikası

Peşə, işi, sənəti, istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birleşən kollektivin nitqində işlədilən sözlərə peşə-sənət leksikası deyilir. Bunlar xüsusi məfhumı, əmək alətini və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir. Ona görə də, onları bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırırlar. Bu cür terminlər Azərbaycan dilində danışan hər bir adama məlum olmadığına, hətta tərəfindən anlaşılmadığına görə onlara arqo sözlər də deyirlər. Əslində, bu sözlər ancaq bir peşə ilə bağlı olan şəxslərin (dülgər, bənna, dəllək, dərzi, dəmirçi, çəkməçi, tibbi, poliqrafiya, hüquqşünas, dənçilər və s.) hər

biri üçün məlumdur, bəllidir. Məsələn, dənizçilərin nitqində: kambuz, (gəmi mətbəxi), kubrik (gəmidə alt göyertə), mersal (dördkünc düz yelkən), dekalaj (gəminin bütün tipləri). Çapçıların nitqində: nonparel (altı punktluq xırda mətbəə şrifti), inctranpaj (naborda səhifə bağlayan mürəttib), fals (çap vərəqinin bükümü) və s.

Peşə-sənət leksikası elm və texnikanın inkişafı, yeni nailiyyətlərin peşə və sənət sahələrinə tətbiqi nəticəsində tədricən ümumişlək, ümumi elmi-texniki anlayışları ifadə edən adi sözlərə çevirilir.

Məhdud dairədə işlənən leksik qruplara peşə-sənət, jarqon və dialektlər daxildir. Bu söz qrupları, əsasən, şifahi ünsiyyət sahəsində mövcuddur.

Professionalizm terminologiyaya yaxındır. Bunlar eyni ixtisaslı insanların ünsiyyətində işlədilir. Xüsusi terminologiya yazılı, professionalizm isə şifahi nitq sahəsinə aiddir. Bu planda üslubi damğalanmışdır. Bunlar bu və ya digər hadisənin ikinci adını təqdim edir. Professionalizmin mövcudluğu şifahi professionalizm nitqində fəaliyyət göstərən iki amillə şərtlənir: 1) tez-tez rast gələn belə ifadələri ixtisar etməyə çalışmaq, 2) xüsusi sözləri daha ifadəli, obrazlı sinonimlərlə dəyişdirmək meylli olmaq.

Peşə-sənət leksikası bu və ya digər ixtisas, sənət və peşə ilə sıx bağlı olsa da, məhdud dairədə işlədilsə də, sabitdir. Onların bir qismi elm və texnikanın inkişafı, istehsalata tətbiqi sayəsində məhdud dairədən çıxaraq öz işlənmə dairəsini genişləndirir, dilin lüğət fonduna keçir, ümumişlək səciyyəli olur. Hamı onları adi sözlər kimi işlədir və dərk edir. Məsələn: qayçı, biz, çəkiç, dərz, taya, şum, arx, qoruq və s. Bir qismi isə aradan çıxır.

Ümumişlək səciyyəli peşə-sənət leksikasına aid olan sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) çörəkçilik: kürə, təndir, kürək, şiş, lavaş, fəsəli, yuxa, fətir, könbə, kökə, yoğurmaq, acımaq, kündələmək, yapmaq və s.,

2) meyvəçilik: şafran, sinab, hulu, şaftalı, ərik, gavalı, giləs, albalı, qoz, fındıq və s.,

3) üzümçülük: şanı, ağadayı, sarıgülə, kişmiş, dərbəndi, xatunu və s.,

4) tərəvəzçilik: kəşniş, kəvər, turp, vəzəri, reyhan, istiot, şonu, tərhum, xiyar, kök, çuğundur və s.,

5) quşçuluq: cücə, beçə, fərə, toyuq, xoruz, qaz, ördək və s.,

6) atçılıq: yabı, ayqır, dayça, daylaq, qulan, ürgə, alaşa, madyan və s.,

7) balıqçılıq: sazan, kütüm, nərə, kilkə, xəşəm, naqqa, samayı, förel və s.,

8) ökinçilik: kotan, oraq, çən, yaba, dırmıq, darı, çovdar, vələmir, qarğıdalı, arpa, buğda və s.

Bunların əksəriyyəti öz sözlərimizdir. Xalqımızın inkişafını, məişətini öyrənmək işinə kömək edir.

Peşə-sənət leksikasına aid olan sözlərin bir qismi hələ də məhdud dairədə istifadə olunur. Məsələn, tibbi sahədə: amputasiya (bədənin xəstə üzvünün kəsilməsi), vaksin (yoluxucu xəstəliklərə qarşı müalicə peyvəndləri üçün qoruyucu maddə), pnevmoniya (sətəlcəm), dildə: vokalizm (sait səslər), sintakmonizm (ahəngdarlıq).

Peşə-sənət leksikası elmi-texniki anlayışların adı kimi işlədilməklə terminoloji leksikaya yaxınlaşır. Hər ikisi əşya və məfhumları ifadə etmək tələbindən irəli gəlir. Ümumi cəhətləri müəyyən edir, istehsalat sahələri ilə əlaqədardır, nominativ funksiya yerinə yetirir, müvafiq məfhumu birbaşa daha düzgün və dəqiq verməyə xidmət edir.

Müasir Azərbaycan dilində terminlərlə peşə-sənət leksikası arasındakı fərq get-gedə aradan götürülür. Məsələn, *atom, benzin, kislota, neft, operasiya, radio, televizor, telefon, traktor* və s. sözlər elm və texnikada, istehsalın bir sıra sahələri üçün mövcud olan ümumi məfhumları ifadə edir. Bu sözlərin bir qismi məişətdə geniş yayılmış əşya və hadisələrlə bağlıdır, gündəlik nitqdə möhkəmləndirilmiş, əsaslandırılmış və xüsusi vəzifəli sözlər kimi yox, ümumi ədəbi dilin sözləri kimi dərk edilir. Bunlardan bir qrupunun mənası ona görə aydındır ki, onların əsasında hamı tərəfindən anlaşılacaq sözlər durur. Termin və professional sözlərin bir qrupu isə geniş dairədə işlədilmir. Hamı tərəfindən başa düşülmür. Onlar məhdud dairədə istifadə edilərək bu və ya digər elm, texnika və

istehsalat sahəsində fəaliyyət göstərən alimlərə və mütəxəssislərə bəllidir. Onların elmi nitqdə iki tipi vardır: informasiya və inandırma. Bütün bunlar terminlə peşə-sənət leksikası arasında yaxınlıq, oxşarlıq olduğunu göstərir. Bununla belə, onları eyniləşdirmək olmaz. Peşə-sənət leksikası terminoloji leksikadan fərqlənir:

1. Peşə-sənət leksikası öz tərkibinə görə, əsasən, köhnə peşə və xüsusi məşğuliyyətlə əlaqədar olan arxaik sözlərdir (məsələn, dənizçilikdə, dülğərlikdə və s.).

2. Peşə-sənət leksikası öz məzmununa və işlənmə dairəsinə görə məhduddur. Onun işlənmə dairəsi yeni istehsal prosesinin yaranması, elm və texnikanın yeni nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi ilə əlaqədar olaraq daralır.

3. Peşə-sənət leksikasında obrazlılıq vardır.

4. Tərkiblərində jarqon elementlərinə təsadüf olunur.

5. Terminlər tam rəsmi səciyyəli olub, elm və ya istehsalat sahəsində məfhumun qanuniləşdirilmiş adıdır. Peşə-sənət leksikası natamam rəsmi səciyyəlidir, bu və ya digər peşə-sənətə bağlı olan adamların danışığı nitqində yayılmış sözlərdir.

6. Peşə-sənət leksikası kустar, xırda və ya iri istehsalatla, terminlər isə elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlıdır.

7. Peşə-sənət leksikası, əsasən, şifahi nitqdə, terminlər isə daha çox elmi üslubda işlədilir.

Peşə-sənət leksikası, məhdud dairədə işlədilməsi baxımından, dialektizmlərə bənzəyir, lakin ondan fərqlənir: 1) dialektizmlər ümumxalq dilinin ərazi ilə məhdudlaşdırılmış növüdür, peşə-sənət leksikası ərazi ilə yox, ictimai cəhətdən hüdudlanır, 2) dialektizmlər ədəbi dilə daxil olmur, peşə-sənət leksikası ədəbi dilin leksikasına daxildir.

İctimai-siyasi leksika

İctimai-siyasi leksika müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tutur. Cəmiyyətdə, istehsalat prosesində, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində intensiv dəyişmə özünü göstərir. İctimai-siyasi

leksika ictimai-siyasi həyat, sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni hadisələrə yeni münasibət, istehsal vasitələrinin dəyişməsi və insanların fəlsəfi dünyagörüşü ilə bağlı hadisələrin adından və onların məfhumlarını ifadə edən terminlərdən ibarətdir. İctimai-siyasi leksika insan fəaliyyətinin bütün sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir: ictimai elmlər, tarix, ictimaiyyət, hüquq, fəlsəfə, iqtisadiyyat, eləcə də, ədəbiyyat, incəsənət, diplomatiya, hərbi, mədəni-maarif və s. sahələrlə. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminologiyanın yaranması və formalaşması çox-çox əvvəllərə aid olsa da, lakin əsl gür inkişafı, sistemli şəkildə dilimizin lüğət tərkibində işlədilməsi XIX əsrin əvvəllərində özünü göstərir. XIX əsrin ikinci yarısında milli və beynəlmiləl səciyyəli ictimai-siyasi leksikada aktivləşmə, canlanma yaranır, demokratiya, dövlət, humanist, humanizm, parlament, mayak, bərabərlik, ədalətlik və s. terminlər bu dövrün məhsuludur.

Qədim türk abidələrində, eləcə də M.Kaşğarının "Divani-lüğət-it-türk" kitabında bayraq, bilgə (hakim, ağıllı), boy, ulus, budun (xalq, ulus, tayfa), el (vilayət), xaqan, xan, tamğa, toy, yağlı, yurd və s., "Dədə Qorqud" dastanında böy, bəylərbəyi, inaq bəyləri, cəsus, cəbbəxanə, əmiraxur, tutsağ, tuğ, sancaq, təxt, divan, yığnaq və s. kimi ictimai-siyasi leksika öz oksini tapmışdır.

Azərbaycanda gədən ictimai-siyasi proseslər, yeni ziyalı nəslinin yetişməsi, müxtəlif mətbuat vasitələrinin, mədəniyyətin, teatr sənətinin inkişafı ictimai-siyasi terminologiyanın zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

Mətbuatda ictimai-siyasi leksikanın milli mənşəli terminlərlə zənginləşməsi 80-90-cı illərdə daha da gücləndi. Bir vaxtlar ərəb və fransız mənşəli ictimai-siyasi terminlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mühüm yer tuturdu. Zaman keçdikcə ərəb və fransız mənşəli ictimai-siyasi leksikanın əvəzinə türk mənşəli, rus və Avropa dillərindən alınmış ictimai-siyasi leksika işlədilməyə başladı.

Azərbaycanda gədən tarixi proseslər ictimai-siyasi leksikanın kütləvi xarakter almasına şərait yaratdı. Yeni ictimai-siyasi məzmun ifadə edən leksik vahidlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlədilir. Həqiqi mənəli ictimai-siyasi terminlərə, bazar iqtisadiyyatı,

özünü maliyyələşdirmə, siyasi müxalifət, demokratik seçki, el yardımı, ekoloji fəlakət, sammit, superdövlət, məcazi mənali ictimai-siyasi terminlərə dəmir ledi, külə azadlığı, oyuncaq dövlət, donor ölkə, zirvə toplantısı və s. misal göstərmək olar.

Azərbaycan dilində olan beynəlmiləl leksika işlənmə səciyyəsinə görə iki əsas qrupa ayrılır: 1) fonetik və məna dəyişikliyinə uğramadan Azərbaycan dilində işlənən ictimai-siyasi terminlər: viza, diktatura, embarqo, konsul, dekret və s., 2) müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalan beynəlmiləl səciyyəli ictimai-siyasi terminlər: fraksiya, konstitusiya, parlament və s.

İctimai-siyasi leksika bilavasitə dövlət və partiya sistemləri ilə, ictimai-siyasi, siyasi-iqtisadi, mədəni-maarif, ictimai müəssisə, institutlar, predmet, hadisə, ictimai-siyasi proseslər və fəaliyyətin digər sahələri ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilində ictimai-siyasi terminlər müxtəlif leksik sistemlərdən ibarətdir. Ayrı-ayrı sahə leksik sistemləri mikrosistemlər təşkil edir. İctimai-siyasi leksikanı aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) məfkurəvi və mənəvi anlayışları, yeni qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri ifadə edən ictimai-siyasi terminlər: qardaşlıq, azadlıq, vətənpərvərlik, beynəlmiləçilik, bərabərlik, vətəndaşlıq, kollektivlik, sülhsevərlik və s., 2) ictimai-siyasi formasiyaların adlarını bildirən ictimai-siyasi terminlər: barbarlıq, ibtidai icma, quldarlıq, feodal, kapitalizm və s., 3) ideoloji-siyasi cərəyan, partiya və siyasi dünyagörüşü bildirən ictimai-siyasi terminlər: anarxizm, faşizm, mühafizəkarlıq, ateizm, daşnak və s., 4) dövlət quruluşunu və dövlətlərarası birlikləri, ictimai-siyasi təşkilat və müəssisə bildirən ictimai-siyasi terminlər: vassal, diktatura, avtoritar, imperiya, bələdiyyə, şirkət, sahibkarlıq, əmək birjası, telebirja, səhndarlıq, departament, konfederasiya, konsorsium və s., 5) siyasi titul, vəzifə, digər məşğuliyyət anlayışlarını bildirən ictimai-siyasi terminlər: konsul, vəzir, xan, xaqan, hökmdar və s., 6) sənaye və kond təsərrüfatının köklü dəyişdirilməsi ilə əlaqədar ictimai-siyasi terminlər: fermer, səmərləşdirmə, xüsusi əmlak, özəlləşdirmə, sənayələşdirmə və s., 7) mədəni-maarif işləri ilə bağlı olan ictimai-

siyasi terminlər: diplomat, jurnalist, dissertant, aspirant, kursant, telefonlaşma, telefonçu, ansambl, teatr, balet, kino, muzey, rəbitəçi və s., 8) sinif, zümrə və sosial vəziyyəti bildirən ictimai-siyasi terminlər: ağa, bəy, burjua, qolçamaq, zədəngan, iqtidar, müxalifət və s., 9) rəsmi sənəd adları ifadə edən ictimai-siyasi terminlər: bəyanat, vəkalət, viza, qətnamə, protokol, tələbnamə və s.

İdman leksikası

Bədən tərbiyəsi və idmanın mərkəzində insan durur. İnsan həm ictimai, həm də təbii-bioloji varlıqdır. İnsan həm ictimai, həm də təbii-bioloji mahiyyətdir. "Ruh və bədən yox, insan tərbiyə edilir. Onlardan ikisini eləmək olmaz. Birini digərsiz tərbiyə etmək olmaz, lakin bir dişlə qoşulmuş bir cüt at kimi, onları eyni aparmaq olar" (Əflatun). "Bədən ruhdan əvvəl doğulur. Ona görə də bədənə qayıtma birinci olmalıdır. Bu hər iki cins üçün ümumi qaydadır" (Russo).

Bədən tərbiyəsi ibtidai cəmiyyətin maddi həyat şəraiti ilə bağlıdır. Fiziki məşğələlərin meydana gəlməsini bəşər cəmiyyətinin tarixinin ilk dövrünə, dinin təşəkkül tapmamış dövrünə aid etmək olar. İnsanın praktik biliyi dindən xeyli əvvəl yaranmışdır. O, nəsil-dən-nəslə ötürülürdü. Yeriş, qaçış, uzununa və hündürlüyünə tullanma, topla oynama, gülüş və s. tipli fiziki məşğələlər insanları mədəniləşdirmişdir.

İctimai hadisə kimi fiziki tərbiyənin meydana gəlməsi varlıq və ictimai şüurla müəyyən edilir. Fiziki tərbiyə, ictimai istehsalat, əməyin tarixi varisliyi ilə əlaqədardır. Müxtəlif fiziki məşqlər ayrı-ayrı xalqların bədən tərbiyəsinin məzmununun əsasını təşkil edir.

Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi, istehsalatın kompleks şəkildə mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması bədən tərbiyəsi və idmanın yenidən qurulmasını tələb edirdi. İndi hər bir dövlətdə bədən tərbiyəsi və idman ümummilli xarakterlidir. Azərbaycan Respublikasında bədən tərbiyəsinə və idmana ümumxalq və dövlət əhəmiyyətli məsələ kimi baxılır. İndi bədən tərbiyəsi və idman hər

bir azərbaycanlının, hər bir ailənin gündəlik həyat tələbatına cavab verən zəruri hadisə xarakteri almışdır.

Fiziki məşq və oyunların müxtəlif növləri geniş yayılmışdır. Bu, insanların fiziki qüvvəsinin inkişafının, sağlam, gümrah olmasının, cəldliyinin, cəsarətliyinin və dözümlüyünün rəhnidir.

Azərbaycanda insanların, xüsusən gənc nəslin, idman və bədən tərbiyəsi ilə müntəzəm məşğul olmasına gözəl şərait yaranmışdır. İndi idmanın müxtəlif növləri ilə məşğul olmaq kütləvi hallanmışdır.

Azərbaycanda idmanın tarixi qədimdir. Hələ XII əsrdə çövkən, qılınc, milli güləş dəbdə idi. Bizə çoxdan məlum idman oyunları kütləviləşdirilmiş və daha da inkişaf etdirilmişdir. İdmanın müxtəlif növləri Azərbaycanda geniş yayılmışdır. İdmanla əlaqədar dilimizdə parus, rapira, basketbol, voleybol, futbol, boks, güləş, şahmat, dama, xokkey, atlet, akrobat, baydarka, üzgüçülük, gimnastika, raund, seytnot, ştanq, spring və s. terminlər işlədilməkdədir.

Azərbaycanda idman və bədən tərbiyəsinə aid terminləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) idmanın növləri: gimnastika, futbol, şahmat, voleybol, basketbol, vaterpol, xokkey, tennis, boks, qaçış, beatlonist, həndbol, üzgüçülük, avarçəkmə, ağır atletika, yüngül atletika, atçılıq, akrobatika, şaşki, domino və s., 2) güləşin növləri: sərbəst, klassik, Roma, qurşaqtutma, cido və s., 3) idman alətləri: ştanq, yadro, disk, qranat, qantel, şayba, qılınc, rapira, turnik, halqa, top, səbət, at və s., 4) idman maşınları: motosiklet, velosiped, kater, yaxta, planer, baydarka, ayaq xizəyi və s., 5) idman yarışlarının növləri: kit, kross, olimpiada, spartakiada, universiada, çempionat, turnir və s., 6) idman oyunları keçirilən yerlər: stadion, kater, yaxta, trampolin, manej, ring, tir, katod, xalça və s., 7) yarış və situasiyanın xarakteri: nokaut, şah, mat, pat, qambit, rokirovka, aut və s., 8) mütəxəssis adları: hakim, arbitr, məşqçi, baş məşqçi və s., 9) rütbə, dərəcə adları: idman ustası, qrossmeyster, çempion, forvard, rəqibist, gimnast, fiqurist, akrobat, samboçu, boksçu, karateçi və s., 10) idman və bədən tərbiyəsinin nəticələrini hesablama vahidlərinin adları: xal, qol, bal, təym, raund və s., 11) mükafatlandırma növləri: mükafat, xatirə nişanları, idman vimpeli, medal, kubok, fəxri fərman və s.

Hərbi leksika

Hərbi terminlər dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur. Hərbi işlərlə əlaqədar məfhumları ifadə edən terminlərin toplusu hərbi leksika adlanır. Hərbi məfhumların sistem şəklində formalaşmasının tarixi qədimdir. Azərbaycan dilində hərbi leksikanın yaranma və formalaşmasına görə üç dövrə bölmək olar: 1) qədim dövr, 2) orta dövr, 3) yeni dövr. İlk dövrdə top, ox, kaman, qılınc, xəncər, nizə, mizraq, şeşpər, şəmşir və s. kimi hərbi terminlər işlənmişdir. Orta dövrdə artıq tüfəng, aynalı, margiz, mauzer, berdanka, zülfüqar, süzən və s. Yeni dövrdə vətəni, doğma yurdu yadelli işğalçılardan müdafiə etmək məqsədi ilə hərbdə yeni texnika tətbiq edilir. Hərbi texnikanın inkişafı həmişə dövrlə, zamanla bağlı olmuşdur.

Azərbaycan hərbi leksikası 1930-1940-cı illərdə formalaşmağa başlamışdır. 1940-1945-ci illər - Vətən müharibəsi illərində dilimizin lüğət tərkibi moryak, matros, zenit, desant, kater, tank, avtomat, maksim, torpedo, qranat, bomba, kitel, şinel, mayor, general, admiral, marşal və s. hərbi terminlərlə zənginləşmişdir.

Hərbi terminlər dəyişiklik və dəqiqləşdirmə yolu ilə dilimizdə möhkəmləndirilir. Azərbaycan Respublikasının 3 noyabr 1992-ci ildə "Hərbi xidmət haqqında" qanununun 8-ci maddəsində hərbi rütbələrdə dəyişiklik aparılmışdı. Məsələn, serjant əvəzinə çavuş, starşina və praporşik rütbələri gizir və baş gizir terminləri ilə əvəz olundu. Batalyon, polk və rota terminləri əvəzinə tabur, alay və taqım terminləri işlədilir.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasının başqa dillərin imkanları hesabına zənginləşməsi, əsasən, iki yolla olur: a) birbaşa, b) dəyişmə. Beynəlmiləl hərbi terminlər dilimizə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur. Məsələn, divizion, inetendent, partizan, patron, avtomat, marşal, polis, marş, kimi terminlər dilimizə birbaşa keçmişdir, lakin general, karabinçi, raket, paraşutçu, yefreytor və s. dolayı daxil olmuşdur.

Alınma hərbi terminləri mənşəyinə görə üç qrupa bölmək olar: 1) ərəb dilindən alınma hərbi terminlər: dava, zabit, istehkam, fərari, hərbi, müharibə, cəbhə, cəng və s.; 2) fars dilindən keçən hərbi terminlər: düşmən, zireh, piyada, sərkərdə, sipər, cəngavər, şeşpər, şəmşir və s.; 3) rus dili və rus dili vasitəsilə keçən hərbi terminlər: artilleriya, batareya, briqada, avtomat, eskadro, eskadron, kapitan, pulemyot, korpus, minamyot, snayper, tank, raket və s.

Azərbaycan dilində hərbi terminləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1) qoşun növü və hərbi lissə adları: aviadesant, aviasiya, bölük, qvardiya, briqada, qoşun, desant, divizion, donanma, eskadra, eskadron, komanda, korpus, ordu, partizan, raket, ləşkər, suvari, mühafizə, tabor və s.; 2) əsgəri rütbə və hərbi peşə-sənət adları: adütant, admiral, vitse-admiral, kontradmiral, komissar, leytenant, mayor, general, general-mayor, general-polkovnik, marşal, matros, ordubası, rotmistr, sərkərdə, siravi, sinayper, topçu, çavuş, çapar, çosus, şturman və s.; 3) hərbi təyinatlı yer adları: anqar, aviabaza, blindaj, qazamat, barixana, qarnizon, zastava, kazarma, komendatura, lazaret, ordugah, raketdrom, səngər, ştab, hərbi məktəb, akademiya və s.; 4) hərbi geyim və digər döyüş ləvazimatlarının adları: binokl, durbin, əleyhqaz, oxdan, paraşut, patrondaş, şeypur, bayraq, mundir, qandal, təbii bronejilet, dəbliqə, zireh, poqon, şinel, kəmə, kitel, əmud, toppuz, sadaq, fişəng və s.; 5) silah və silah hissələrinin adları: avtomat, barıt, aynalı, altıaçılan, beşbarmaq, berdanka, snayper, yay, yaraq, karabin, güllə, lülə, mauzer, mina, patron, pistolet, raket, revolver, süngü, tapanca, top, tufəng, çaxmaq və s.; 6) hərbi əməliyyatları və əks tərəfi bildirən adlar: agent, agentura, atışma, basqın, blokada, müharibə, vuruş, atışma, qəsd, diversiya, diversant, döyüş, düşmən, əks-kəşfiyyat, əks-həmlə, əks-hücum, yağ, parad, savaşı, silahlanma, taran, təxribat, cəbhə və s.; 7) döyüş texnikası və qurğu adları: bombaatan, bombardmançı, qumbaraatan, minaatan, minamyot, tank-amfibiya, tankvuran, təyyarə və s.

Jarqon-arqo leksikası

Ayrı-ayrı ictimai qruplar öz ictimai vəziyyəti və məşğuliyyətləri ilə əlaqədar ümumxalq danışığı dilindəki sözləri xüsusi mənalandırmaları, yuxarı təbəqələrin özlərini xalq kütləsindən ayırmaları nəticəsində dildə emosional-ekspressiv çalarlı söz qrupları - jarqon və ya arqo leksikası yaranmışdır.

Jarqon xüsusi söz və ifadə tərkibində ümumi danışığı dilindən fərqlənən müəyyən sosial və ya peşəkar qrupun nitqi deməkdir. Jarqon latın və fransız dillərində hərfi mənada “quş civiltisi”, “qarğa dili” mənasındadır. Jarqon (fr.) arqodan fərqli olaraq, açaltma, hörmətdənsalma mənasındadır. Bu, müəyyən məqsədlə öz fikirlərini geniş kütlədən gizlətmək üçün bəzi adamların yaratdığı uydurma, süni dildir. Jarqonda mənfə çalar vardır. **Arqo** (fr. argot) qapalı, fəaliyyətsiz deməkdir. Bu qrup sözlər üçün dar sənət meyilli, xüsusi süni, ciddi məxfiləşdirmə səciyyəvidir.

Jarqon və arqo arasında müstəqil dil olmamaq cəhətdən bir yaxınlıq olsa da, onlar biri-birindən yaranmasına, formalaşmasına, tətbiq olunma sahələrinə və söz ehtiyatlarına görə fərqlənir.

Jarqonun yaranmasının kökünü jarqon işlədilənlərin dil vərdişlərində yox, onların həyat tərzində axtarmaq lazımdır. Jarqonizmin ümumi nitqə daxil edilməsinin iki yolu vardır: 1) jarqonizmin tədricən danışığıda mənimsənilməsi, 2) inner-jarqon söz və ifadələrin mənimsənilməsi. Jarqonizmlər həyat tərz, sosial statusu olan bir nəslə - sosial qruplara aid olan şifahi nitq üçün spesifik sözlərdir.

İnqilaba qədər belə məxfi dildən müəyyən peşə adamları istifadə edirdilər. (peşəkarlar, xırda ticarətçilər, çərçilər). Həyat və əməklə bağlı olaraq daim yerdəyişmə ilə əlaqədardır. Gizli dil sənət sirrini saxlamaq üçün praktik cəhətdən lazım olan vasitədir.

Sosial jarqonların aşağıdakı növlərini göstərmək olar: 1) zadəgan jarqonu, 2) alverçi jarqonu, 3) məmur jarqonu, 4) gizli ləhcə səciyyəli jarqonlar.

Müxtəlif jarqon qrupları, əsasən, Fransada meydana gəlmişdir. Belə sosial jarqonlar mövsümü işçilər, bənnalar, baca təmizləyənlərin və s. danışığında işlədilirdi. Bunlar çoxdilliliyin təsiri altında formalaşmışdır. Jarqon həm dil, həm də dil ünsürləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Sosial jarqonların klassik sahəsi savoyadır. Bunun əsasında dörd dilin çarpazlaşması durur: fransız, italyan, provonsal və alman. Bu jarqonlar şərti və ya süni dilləri xatırladır. İngiltərədə sakson və kelt, Balkanda slavyan və yunan dillərinin daxili prosesində oxşarlıq ortaqdır: fleksiyanın itirilməsi, analitik ünsürlərin çoxalması və s.

Jarqon tarixi anlayışıdır. Onun yaranması sinifli cəmiyyətlə, xüsusən feodalizmin dağılması, cəmiyyətdə ictimai diferensiallaşma prosesi ilə bağlıdır.

Sənət jarqonlarından istifadə etmə ünsiyyəti şəraitdən asılıdır. Sənət jarqonları müxtəlifdir. Ondan ən azı qrup kommunikativ vasitəni ayırmaq olar: 1) ədəbi dilin vahidlərinə uyğun vasitələr, peşə jarqonunun leksik və qrammatik quruluşunun əsasını təşkil edir, 2) arqotik söz və tərkiblər.

Yunanıstanda, İtaliyada və Afrikada qəbirlərin üstündə qurğuşun lövhəciklərdə cadu formaları qalmışdır. Bu formalarda priyomlar tez-tez tətbiq olunmuşdur: əcnəbi sözlərin alınması və yerli dilin sözlərinin təhrif edilməsi.

Xüsusi dil yaranmasına görə çox vaxt cinsin fərqinə bəsləndir. Qadınlar və kişilər biri-birindən fərqli dillərdə danışardılar. Qadın kişi dilini başa düşsə idi, həmin sözləri tələffüz etməyə ixtiyarı çatmırdı.

Jarqonizm keçmiş cəmiyyətin təbəqələrinin, istismarçı siniflərin özlərini ümumi kütlədən ayırmaq üçün süni söz və ifadələr işlətmələri, öz ana dilinə etinasızlıqla yanaşmaları nəticəsində meydana gəlmişdir. Məsələn, XVII əsrdə rus dvopyanları, zadəganları xalq kütləsi onların sahibini anlamasını deyə, ailələrdə, kübar məclislərində fransız dilində danışardılar, rus sözlərini isə ya təhrif edərdilər, ya da ona xüsusi məna verərdilər. Həftənin günlərinin adlarını dəyişdirirdilər: красное (bazar günü), серенький (bazar ertəsi), пестренький (xas) və s.

Son illərdə Azərbaycan dilində elmi-fantastik ədəbiyyatda və publisistik əsərlərdə gərəksiz, semantik cəhətdən lüzumsuz görünən əcnəbi sözlərdən istifadə dilimizin lüğət tərkibini artıq terminlərlə yükləmişdir. Onların çoxu öz sözlərimizin semantik cəhətdən təkrarlanması kimi təsir bağışlayır. "Əcnəbiləşdirmə" prosesi ünsiyyətin, o cümlədən, gənclərin nitqinin jarqonlaşdırılmasına səbəb olur. Əcnəbi sözlərinə kor-koranə aludəçilik dilimizin lüğət tərkibinin zibillənməsinə şərait yaradır. Jarqon leksikasını bir neçə əşyavi tematik qruppa ayırmaq olar: 1) gənclər gecəsi: cop (tualet), batl (butulka), muzik (musiqi), dramer (zərbçi) və s., 2) ayaqqabı və geyim: voç (qolsaati), keys (portfel), vrangel (cinsi) və s., 3) pul: qold (qızıl), mani (pul), qrip (dollar), men (on manat), van (bir manat) və s., 4) insanın cinsini və yaşını bildirən: fader (ata), qay (cavan), perlo (qız), blek (zənci), niger (zənci), capon (yaponiyalı) və s.

Müəyyən dövrlərə qədər Azərbaycan ruhaniləri, falçı və cadügerlər, dərvişlər özlərini xalqa nüfuzlu, savadlı, allahın ən yaxın adamları kimi tanıtdırmaq məqsədi ilə "Qurani-Kərim"dən ayo və hədislərdən danışarkən qəliz, anlaşılmaz ərəb söz və tərkibləri işlədirdilər. Onlar ərəb dilini fəsahtə və bəlağətli kimi qələmə verərək türk dilində danışmağı özlərinə ayıb bilirdilər və ona, yeni türk dilinə, şəxsin elmsizliyinə, savadının azlığına dəlalət edən bir dil kimi baxırdılar. Ruhanilər öz nitqlərində çətin anlaşılan ərəb, fars sözləri və tərkiblərindən istifadə edərək xüsusi ruhani dili-jarqonu yaratmışlar. Ruhani jarqonun tipik nümunəsinə C.Məmmədquluzadənin "Cümə günləri" felyetonunda rast gəlmək olar: *"Dər salı bistü çəhar ruz nəhs əst ki hər mahi do ruz başəd; əgər kəsi bimar şəvəd bimirəd və əgər basafər rəvənd bər nəkərdəd və əgər becəng rəvəd koştə şəvəd və əgər fərzənd mütəvəilüd şəvəd namənəd"*.

Sovet dövründə belə jarqonların yaranması, yaşaması üçün sosial əsaslar yox idi. Jarqon - bəzədilmiş leksika gənclər arasında daha geniş yayılmışdır. Gənclər əsəson, tələbələr şifahi ünsiyyətdə, spesifik söz və terminlərdən istifadə edirlər. Bu müəyyən kollektivə

aid korporativ (bir peşə, silkə və s. mənsub adamların ittifaqı, cəmiyyəti) işarə rolunu yerinə yetirir.

Jarqon leksikasının semantik həcmi məhduddur və ixtisaslaşdırılmışdır: bu hadisələrin ikinci adı tələbələrin istehsal həyatı üçün spesifikdir.

Jarqonizmin müasir dildə geniş yayılmasının maddi əsası yoxdur. Ona görə onların indi yaranmasına və köhnələrin yaşamasına ehtiyac duyulmur. Ədəbi dildə jarqonizmin işlədilməsinə yol vermək olmaz, onlara qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Jarqonizm "dilin xəstəliyidir", sağlam bədəndə göyərən zərərli pöhrələrdir, onlar vaxtında aradan götürülməsə, yayılıb dili zibilləyə bilər. Jarqon leksikası dili ağırlaşdırır, fikrin dolaşığı, dumanlı ifadəsinə səbəb olur. C.Məmmədquluzadənin "Ölümlər" əsərindəki Şeyx Nəsrullah surətinin dilindəki jarqonizmə diqqət yetirək: "*Bina bər ümumi-fəvaid və şümuli - əvaidinin kitab ki, lübbü lübab və məqbuli-ülül-əlbabəst. Misali bimisal, lazimül-imtisal, alicənab, qabəti-intisab, diyarəti-nisab, vilayəti-ixtisab, cəlalül-həşəmət vəd-dövlə, qəvimüddin, vəl-millət, rirarayigah-Xosrövi əmri-bahadiri lazələ, müəyyədən min indillah binnəfəsil-qüdsiyyə, siməti-südüür yaft ki, in həqiqi-fəqir...*"

Danışığıdakı "qarğa dili" də jarqonizmin ən yaxşı nümunəsidir.

Arqotizm cəmiyyətin ictimai həyatında peşəsinə, məşğuliyyətinə və mənafe ümumiliyinə görə diferensiallaşan müxtəlif qrupların meydana gəlməsi ilə əlaqədar yaranmışdır. Ayrı-ayrı sosial qrupların cəmiyyətdə dili ayırmaq məqsədi ilə (bözən gizli, məxfi dil) yaratdıqları dil əsasən xəbər olmayan adamlara anlaşılmaz sözlərin olması ilə fərqlənir. Buna süni, şerti, gizli və ya xüsusi dil də deyilir.

İlkin arqotizmlər iki yolla əmələ gəlmişdir: 1) peşənin, istehsal olunan malın sirrini başqasından gizli saxlamaq, 2) öz planının və hərəkətinin səciyyəli olduğunu gizlətmək, ört-basdır etmək.

Sonralar arqo leksikası oğrular, canilər aləminin xüsusi dili kimi tanınmışdır. Fransız alimi Q.Qironun sözü ilə desək, oğruların xüsusi dili kimi arqonun strukturu üç ünsürdən ibarətdir: 1) bu və ya digər

ictimai qrupun dünyagörüşü, baxışı və hissini əks etdirən xüsusi sözlər, 2) cinayətkar fəaliyyətin tələbindən doğan və xüsusi modellə yaradılmış gizli sözlər, 3) adi və qeyri-adi sözlərdən düzəlmiş arqotik sözlər.

Oğru nitqi oğru və canilər üçün bəlli, başqaları üçün anlaşılmazdır. Bu cəhət onu şərti və ya gizli "dil" adlandırmaq üçün əsas olmuşdur. Oğru nitqinin mənasını ancaq oğruların özləri açə bilər. Oğru və canilər arasındakı şərtə görə, onlar biri-biri ilə həmin dildə danışıqlar. Onlar kənar adamlar olmayan zaman da bu dildən istifadə edə bilərlər. Biz oğru və canilərin "dili" ilə onların fəaliyyətini təsvir edən bədii əsərlər vasitəsilə tanış oluruq.

Müasir arqo leksikasının əsasını məişət əşyalarını, gənclərin boş vaxtlarını sərbəst, yüngül, əyləncəli keçirmələrini ifadə edən sözlər təşkil edir.

Arqo leksikası dildə xüsusi "leksik-semantik" sistem kimi müəyyən icimai qrupların üzvlərinin ünsiyyətinə xidmət edir. Bunun əsas səciyyəvi cəhəti bir peşyə, silkə və s. mənsub adamları birləşdirməsidir. Arqotizm, bir tərəfdən, bu və ya digər icimai qrupun üzvlərini birləşdirirsə, o biri tərəfdən, həmin qrupu bütövlükdə cəmiyyətdən ayırır.

Arqo leksikasını səciyyələndirən cəhətlər bunlardır: 1) arqotizm hər hansı bir əşya və hadisəni paralel ifadə edən sözlərdir, ümumxalq danışığı dilində onların sinonimi var, 2) ekspressiv-üslubi çalarlıdır, 3) ümumxalq sözlərinin xüsusi mənalandırılmasıdır, 4) dəyişkəndir.

İctimai həyatdakı dəyişikliklər, inkişaf, geyim, məişət şeylərinin köhnəlməsi, onların yeniləri ilə əvəzlənməsi, yeni maddi sahənin meydana gəlməsi, elmi-texniki tərəqqi insanların maraq dairəsini genişləndirir, ehtiyacına, tələbinə, baxışına, vərdişinə və zövqünə təsir edir. Həyatdakı dəyişmələr qarşılıqlı olur. İnsanların həyata münasibətində bir təzələnmə, yeniləşmə gedir. Köhnə arqolar vahid ədəbi dil normaları içərisində əriyib gedir, aradan çıxır. Məhz bu, arqo leksikasının təzələnməsinə, yeniləşməsinə səbəb olur. Həyat dəyişir, köhnə nəsil yeni nəslə əvəz edir. Yeni nəsil yeni arqolar yaradır.

Müasir arqonun əsasını ictimai qruplar tərəfindən ümumxalq sözlərinin mənalandırılması və başqa dillərdən alınma sözlərin xüsusi tərzdə işlədilməsi təşkil edir. Arqotik leksikaya ayrıca, xüsusi bir dil kimi baxmaq olmaz, çünki onun öz qrammatik quruluşu və lüğət fondu yoxdur.

Arqo leksikasında zaman və məkandan, şəraitdən asılı olaraq daim dəyişmə, yeniləşmə gedir, yeni nəslin xüsusi leksikası yaranır. Gənclik arqosu təzə deyil, çoxdan mövcuddur, onun sabit leksik tərkibi yoxdur. Gənclərin hər bir yeni nəslə-rişələri tədris və istehsal prosesi ilə bağlıdır. Gənclərin arqosu daha çox alınma seçiyəlidir. Bu, qərbin caz musiqisinə, bədii əsər və filmlərinə, ixrac mallarına aludəçiliyin təsirindən doğur. Bundan əlavə, peşə, milli və irqi münasibət, valideynə, qız və oğlana müraciətlə əlaqədar yeni-yeni arqotizmlərə təsadüf olunur.

İndi tələbə, musiqiçi, idmançı, hərbi, ovçu və quşçuların da öz arqosu var. Həmin arqolar ictimai qrupların bütün üzvlərinə məlumdur. Onların işlədilməsində məcburilik yoxdur, amma belə xüsusi "dil" in həvəskarları, canfəşanları, vurğunları var. Onlara skeptik münasibət bəsləyən, əhəmiyyət verməyən kollektiv üzvləri də var.

Arqotizmlər müxtəlifdir. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Oğru və cani arqosu: **sazan** (key, maymaq), **suka** (xəbərçi), **barıqa** (alverçi), **frayer** (xırda, təcrübəsiz oğru), **akademiya** (həbsxana), **deşik** (qaçmaq), **hərif** (soymaq), **yanmaq** (atulmaq təhlükəsi), **sagmaq** (pul qoparmaq), **yazmaq** (kəsmək), **işləmək** (cibə girmək), **siçan** (pul), **tərləmək** (rüşvət vermək), **yağlı** (pullu), **qaranoy** (dost), **pəs** (əl çəkmək) və s.

C.Əmirovun "Brilyant məsələsi" əsərindən bir nümunəyə baxaq:

- Afərin! Sənin necə, **siçanın** var?

- Var!

- **Hərifdir?**

- Hərifliyini bilmirəm, amma **kalandır**.

Y.Əzimzadə "Anacan" pyesirdə *zanuda*, *şestoy*, *çirpişdirmaq fənərləmək*, *qaranoy*, *dəsxox*, *beşbarmaq*, *finka* kimi arqotizmlər işlətmişdir.

2. Korporativ arqo: a) qumarbazlıqda: xas, dünüf, aşıq, çina, lafta, davri, naxış, bəd, duxar, çapraz, zaxar, səpəliş, toxan, cik, bik, alıcı və s., b) kart oyununda: tuz, as, nas, yanmaq və s., c) loto oyununda: dumbul ağacı (11), çaxır boçkası (40), babası (90), nənəsi (80), peşkələr, parta-part (55), baş-ayaq (69) və s.

3. Sərxoşların arqosu: vurmaq, atmaq, getmək, gillətmək, islatmaq (içmək) və s.

4. Kimyagərlik arqosu: zühəl (qurğuşun), mərrix (mis), müştəri (tunc), ütarid (civə), zöhrə (qalay), qəmər (gümüş), şəms (qızıl) və s.

5. Təriqət arqosu: saqi (sürşid), şərab (ilahi eşq), qədəh, cam (aşıqın qəlbə), ləb (kəlam), naz (qəlbə qüvvət vermək), qamət (qulluğa olan ləyaqət), vəfa (Allahın inayəti), mütrüb (həqiqəti xəbər verən), tərənə (məhəbbət ayini), xal (Allahın zəti) və s.

6. Tələbə arqosu: quyruq, kəsmək, baxmaq, demək, köçürmək, tapşırmaq, sürüşmək və s.

7. Geyim arqosu: cinsi, vrançel, levis (cinsi), şuzi (ayaqqabı) və s.

8. Müraciət arqosu: fazer (ata), mader (ana), paxan (ata), maxan (ana), boy, qay (gənc), men (gənc, kişi), gerla (qız) və s.

9. Milli və irqi münasibət arqosu: blek, niger (zənci), capnoy (yaponiyalı turist), corci (gürcülər) və s.

Bədii əsərlərdə arqo leksikasından ictimai qrupların spesifik xüsusiyyətlərini açmaq üçün istifadə olunur. Arqotik sözlərin müəyyən hissəsi köçəri həyat sürür. Onların bəzisi başqa bir ictimai qrupun söz ehtiyatına, bir qismi isə adi danışiq nitqinə keçir. Arqonun təbii təkamülü, onun ləru leksikaya və məişət-danışiq nitqinə keçməsi arqotizmin süniliyini, şərtiliyini və gizliliyini aradan qaldırır. Ədəbi dilin lüğət tərkibinə keçən arqotizmlər adi sözlər, ifadələr kimi işlədilir: satmaq (xəyanət etmək), vurmaq (spitli içki içmək), yatmaq (həbsxanaya düşmək), yaxalanmaq (həbs olunmaq), aşığı alıcı durmaq (bəxti götürmək), ələ götürmək (qazanmaq) və s.

Dilin təkamülü prosesində arqetik leksika, V.Jirmunskinin dediyi kimi, söz professionalıq və gizlilik səciyyəsinə itirir, gündəlik məişətdə emosional ekspressiyaya, obrazlı, evfemistik, istehzalı sözləşməyə xidmət edir, öz spesifik xüsusiyyətini itirərək daha çox hərəkəti, qeyri-müəyyən xarakter alır. Bununla belə, milli dilin standart ekspressiv, yenidən mənalandırılması vasitəsi kimi metaforik kinayənin yeni mərhələsində əsas rol oynayır" (V.Jirmunskiy).

AZƏRBAYCAN DİLİNİN EKSPRESSİV-ÜSLUBİ LEKSİKASI

Müasir Azərbaycan dilinin leksikası öz ifadəlilik imkanına və məna tutumuna görə zəngindir. O yalnız mənşəyinə və ictimai-dialekt səciyyələrinə görə deyil, həm də ekspressiv üslubi cəhətdən mürəkkəb və çoxcəhətli bir hadisə kimi özünü göstərir. Eyni bir fikri müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə etmək olar, məsələn, Sən öz-özünə nə deyirsən? Sən dodağının altında nə danışırısan? Sən öz-özünə niyə deyirsən? və s. Bu cümlələrdə verilən sualın mənası eynidir: danışan şəxs sualların kimə aid olduğu ilə maraqlanır. Həmin cümlələrdə ifadə olunan mənalar arasında gözə çarpacaq fərq yoxdur, lakin onlar üslubi cəhətdən biri-birindən fərqlənir. Əgər biz balaca-küçük-xırda, böyük-nəhəng-əzəmətli sinonim cərgələri, dilçilik baxımından təhlil etsək, onda həmin cərgələri əmələ gətirən sözlərin biri-birindən mənşəyinə, aktivliyinə, işlədilmə dairəsinə, üslubi və ekspressiv çalarına görə fərqləndiyini görürük.

Leksikanın belə rəngarəng üslubi qatlara ayrılması və ekspressivlik cəhətdən, sözlərin müxtəlif olması göstərir ki, dil bir neçə üslubların birliyi kimi çıxış edir, onun müxtəlif ifadə vasitələri və priyomları vardır. Danışan adam öz fikrini ifadə etmək üçün ümumxalq dilindən elə sözlər və ifadələr seçib işlətməlidir ki, onlar daha mənalı və anlaşıqlı olsun.

Dildə ayrı-ayrı ekspressiv-üslubi qatların yaranması dilin ümumi lüğət tərkibindəki sözlərin müəyyən məqsədlə əlaqədar seçilərək müxtəlif formada istifadə olunmasından irəli gəlir. Onların hər biri leksik vasitələrin müəyyən sistemi ilə səciyyələnir.

Üslubların leksik həddinə donuq, dəyişməz kimi baxmaq olmaz. Bunlar da dəyişir: danışiq-məişət leksikasına aid olan sözlər rəsmi və publisistik üslublara keçə bilər, lakin sözlərin müəyyən qismi bu və ya digər üslubda möhkəmlənir, ancaq bir üslubda işlədilir. Hər üslubun

öz ekspressivliyi, öz sözü var, məsələn, emosional-ekspressiv sözlər elmi üslub üçün səciyyəli deyil, amma bədii üslubun ən xarakterik əlamətlərindən biri sayılır.

Ekspressiv-üslubi cəhətdən müasir Azərbaycan dilinin leksikasında ehtiva edilən sözlər ayrılır ki, onlar bütün üslublara eyni dərəcədə xidmət edir. Belə sözlərə üçüncü və ya neytral leksika deyilir. Bu sözlər, ekspressivlik baxımından, rəngarəng olur, emosional cəhətdən neytraldır. Şifahi və yazılı nitqlərin əsasıdır. Onlarsız şifahi və yazılı ünsiyyət anlaşılmazdır, hər hansı bədiilikdən məhrumdur.

Leksik vahidlərin seçilməsi dilin funksiyalarından birinin reallaşma prosesindəki rolundan asılıdır: ünsiyyət, məlumatvermə və təsiretmə.

Dilin ünsiyyət funksiyasında danışmaq üslubuna aid sözlərdən istifadə olunur. Məlumatvermə və təsiretmə funksiyaları bədii üslub və kitab üslubunun başqa (rəsmi, elmi, publisistik və s.) növləri ilə bağlıdır.

Neytral sözlər Azərbaycan dilinin leksikasının əsas hissini təşkil edir. Onların müxtəlif üslublarda işləndiyini üslubi cəhətdən səciyyəvi olan müxtəlif mətnlərdən gətirilən parçalarla öyrəniləşdirmək olar. Məsələn, danışmaq nitqində, poeziyada, elmi və rəsmi nitqdə.

Sözlərin funksional-üslubi əhəmiyyəti onların ekspressiv rolu, ifadəliliyi, emosional və s. xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Məhz buna görə də, dilimizin ekspressiv-üslubi leksikası bütövlükdə sözlərin üslubi çarəliyi adlanır. Üslubi çarəliliyin növləri sözlərin ekspressiv-qiymətvermə rolundan asılıdır.

Neytral leksika ümumişlək sözlərin ən adi və adət halına düşmüş qismidir. Onlarla dərinlən dərk edilən və düşünlən obrazlar yaratmaq mümkündür. Neytral sözlər əşyalara heç bir əlavə qiymət verməyən vacib həyatı adlardır; əşyaların, əlamət və hərəkətlərin xalis adlarıdır. Təbiət təsvirində öz sadəliyi, gözəlliyi və təsirliliyi ilə oxucunu cəlb edir. Bu sözlər hər bir üslubda eyni şəkildə sərbəst işlədilir. Dilin əsasını təşkil edir. Dil neytral leksikasız fəaliyyət

göstərə bilməz. bunlar çox sadə və mənalı aydın olduğuna görə tez mənimsənilir və yadda qalır.

Sözləri üslubi hədudlanma baxımından iki qrupa ayırmaq olar: a) şifahi leksika, b) yazı leksikası.

Şifahi leksika

Danışiq üslubunun leksikası canlı nitq prosesi ilə əlaqədar olduğu üçün kitab leksikasından seçilir. Burada nitq daha canlı və ekspressiv olur, sözlər konkret mənalarda işlədilir. Şifahi leksikanın lüğət ehtiyatı yazılı dilə nisbətən genişdir, tərkibi rəngarəngdir. Şifahi leksikanı tərkibinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) danışiq-məişət leksikası, 2) loru leksika.

Şifahi leksika danışiq dilində, ünsiyyət prosesində yaranır. Dialoq dili kimi tanınır, ünsiyyət vasitəsi kimi daha canlıdır, leksik tərkibinə görə məhdud olmur. Burada sözlər işlədilərkən fərdi xarakter ala bilər.

Danışiq-məişət leksikası. Müxtəlif üslublar arasında qəti hədd qoymaq olmur. Azərbaycan dilində danışan hər bir adam, müxtəlif peşə və ixtisas sahibləri ümumxalq dilindən istifadə edilir. Eyni bir məfhumu ifadə edən sözləri müxtəlif üslublarda tətbiq etmək olar.

Lüğət tərkibindəki sözlərin müəyyən hissəsi aydın, emosional-ekspressiv çalarlığa və müəyyən üslubi boyalara malikdir. Ona görə də danışan öz fikrini başqasına çatdırmaq məqsədi ilə ümumxalq dilinin leksikasından müəyyən şəraitdə münasib sözlər seçməli olur.

Danışiq-məişət leksikası insan həyatının bütün sahələrində təsadüf olunan əşya və hadisələrin adlarını, hərəkətlərini, əlamətlərini, onlara aid xüsusiyyətləri bildirən sözlərin toplusudur, məsələn: dağ, dərə, töpə, qaya, çay, göl, quş, ev, adam, oğlan, qız və s.

Danışiq-məişət leksikasına aşağıdakı söz qruplarını aid etmək olar: 1) *familyar sözlər*: dadaş, bacıoğlu, bibioğlu, lələş, aşna, əmi-dostu; 2) *ekspressiv-emosional sözlər*: sısqa, qanmaz, boşboğaz, dələduz, düdəmə və s., 3) *vulqar, kobud səciyyəvi sözlər*: xoruzlan-

maq, mırıldamaq, donquldanmaq, kaftar və s. 4) *yumşaldılmış sözlər*:
əkilmək, hürkmək və s.

Loru leksika. Danışığ nitqində işlədilən və ümumi ədəbi dil leksikasında olmayan sözlər loru leksikasını əmələ gətirir. Bunlar ədəbi nitq çərçivəsindən kənar qalır. Bu sözlər bədii üslubda işlədilsə də, hamı tərəfindən qəbul edilmiş sözlərin işlədilmə qaydalarına tabe olmur, bir növ ədəbi dil normalarını pozur. Onlar ədəbi dildə işlədilən sözlərin həqiqi yox, məcazi mənada işlədilməsi nəticəsində yaranır, məfhumu, bir növ, bəvəği şəkildə ifadə edir, neytral sözlərin sinonimi kimi işlədilir. Məsələn, bərkitmək (doyunca yemək), qoparmaq (almaq), sürüşmək (aradan çıxmaq), cırmaq (xəlvəti getmək), xoruzlanmaq (hədə-qorxu gəlmək).

Loru leksika deyəndə həm dil, həm də söz başa düşülür. Loru termini bir neçə mənada da işlədilir: 1) ədəbi dildən kənarı nitqin ümumxalq vasitəsi, dilin sosial komponentlərindən biri, dialekt fəvqi səciyyəli, əsasən, ədəbi dilə yiyələnmiş şəhərlilər arasında gündəlik ünsiyyətə xidmət edən dil, səciyyəvi şəhər danışığı, 2) ədəbi dilin funksional üslubu, loru danışığı, 3) ədəbi dil sisteminə daxil olmayan, lakin bədii ədəbiyyatda, adi danışıda işlədilərək emosionallığı, ifadəliliyi artıran və nitqə müxtəlif çalarlıq verən elementlər, ədəbi dilin tərkibində kobud şəhər elementləri aiddir.

Loru termini şəhər danışığı mənasındada ilk dəfə qədim yunan şəhəri Konyədə işlədilmişdir. Şəhər danışığı şəhərin adı ilə əlaqədar olaraq Konye danışığı adlandırılmışdır. Konye yunanca ümumi nitq deməkdir. Konye danışığı şəhəri əhatə edən dialektlərin bazası əsasında yaranır, tədricən ondakı dar dialekt cizgiləri silinir, başqa dialektlərin elementləri mənimsənilir. Beləliklə, o, danışığı interdialekt (dialektlərarası) tipi kimi formalaşır. Şəhərlərarası Konyenin ümumi çiçəklənməsi, millətin formalaşması dövründə iqtisadi və siyasi əlaqələrin güclənməsi ilə bağlıdır. Konye müxtəlif dillərdə danışan qruplar arasında ümumi ünsiyyət vahidi kimi işlənən bir və ya bir neçə dialekt əsasında meydana gələn dil, dialektlərarası ünsiyyət vasitəsidir.

Loru dil əvvəlcə sadə, gündəlik məişət danışığı kimi işlədilərək

aydın və gözəl danışiq ifadələrinə qarşı qoyulurdu. Loru dil və gündəlik məişət danışiq XVII-XVIII əsrlərdə üst-üstə düşürdü. Ədəbi dilin sonrakı inkişafı və demokratikləşməsi nəticəsində onun tərkibində xüsusi komponent kimi danışiq nitqi inkişaf edir. Bunun inkişafının əsasında loru dil durur. Ədəbi dilin tərkibində danışiq nitqinin formalaşması loru dilin təeyinə təsir göstərmişdir. O, tədricən öz nüfuzunu itirməyə başladı, gündəlik ünsiyyətdə ümumişlə vasitələr arasında sosial hüdudlandırma getməyə başladı.

XIX əsrdə loru danışiq kəndli dili ilə şəhərli dili qarışıq idi. Bakı şəhərinin əhalisinin sosial tərkibi XX əsrin 20-ci illərində ciddi dəyişir. Bakı şəhəri loru danışığa adət edilmiş görkəmi itirir. Təhsil almış gənclər atalarının loru danışığını təkrarlamır, onlarda yeni nümunələr meydana gəlirdi. Əgər loru danışığı əvvəl canlı ailə ünsiyyəti ilə verilirdisə, indi məktəb, radio, televiziya onu sıxışdırır.

Buraya daxil olan sözlər müstəqim və məcazi mənalarda istifadə olunur. Ədəbi dil leksikası ilə dialekt və şivələrin leksikası arasında qarşılıqlı münasibət var, burada peşə-sənət leksikasına da yer verilir.

Danışiq-məişət leksikasını bu cəhətdən iki yərə ayırmaq olar: 1) ümumxalq danışiq-məişət leksikası; 2) ictimai və ya dialektlə məhdudlaşan danışiq-məişət leksikası.

Ümumxalq danışiq-məişət leksikasının tərkibinə iki qrup söz daxildir: 1) ədəbi danışiq leksikası; 2) loru leksika.

Ədəbi danışiq leksikası ədəbi dildə işlənmə normasını pozmayan danışiq-məişət səciyyəli sözləri əhatə edir. Loru leksika isə normalarla ciddi əlaqədar olmayan adi nitq səciyyəli sözlərdir. Buraya daxil olan sözlər ədəbi işlədilmənin astanasında durur, ədəbi olmayan sözləri təmsil edir.

Loru leksika ədəbi danışiq leksikasından öz xüsusi ekspressiv-üslubi çalarlığına görə fərqlənir. Belə ki, loru leksika üçün familiar, istehza, söyüş, zarafat və sığallama ifadə edən sözlər səciyyəvidir. Danışiq-məişət leksikasının sözləri bir şeyi adlandırdığı kimi, ifadə olunana müəyyən qiyməti də bildirir. Lakin ədəbi danışiq və danışiq-məişət sözlərini biri-birindən bəzən fərqləndirmək olmur, çünki onların arasındakı hüdud çox elastik və hərəkidir. Əvvəl loru

leksikaya aid olan sözlər hazırda ədəbi danışq leksikasına daxildir.

Loru leksika öz vəzifəsinə və üslubi çalarlığına görə müxtəlifdir. Onların bir qismi nəzakət çərçivəsində, digər qrup isə ondan kənara çıxan sözlərdir. Nəzakət çərçivəsində işlədilən loru sözlərin ədəbi dildə işlədilməsi müsbət hadisədir, çünki onlar ədəbi dilin leksik tərkibini zənginləşdirməyə xidmət edir. Nəzakətdən kənar loru leksika isə ədəbi dil üçün mənfi hadisə kimi qarşılır, çünki onlar ədəbi dilin gözəlliyinə, səlisliyinə, ahəngdarlığına xələl gətirə bilər.

Loru sözlər dil hadisəsi kimi, ədəbi dilin xüsusi şəraitdə inkişafından doğur. O, bir tərəfdən, xalq nitqinin intuitiv inkişaf meylini özündə təmərküzləşdirir, digər tərəfdən, isə onları fərqləndirir, dildəki köhnəliyi saxlamağa çalışır. Loru leksika danışq-məişət leksikasının tarixən dəyişkən formasıdır. Bir dövrdə loru kimi qəbul olunan sözlər başqa bir dövrdə ədəbi dil norması hüdudunda qalır. Loru leksika ədəbi dil normasına uyğun gəlməsə də, onların yerli-yerində işlədilməsi nitqi canlandırır, onu təsirli və ifadəli edir.

Loru leksikaya daxil olan sözləri, ekspressiv-emosioanlıq baxımından, üç qrupa ayırmaq olar: 1) xüsusi loru sözlər (saço, kobud səciyyəli olmayan sözlər); 2) kobud (vulqar) sözlər; 3) kobud-ekspressiv sözlər.

Bu termin öz-özünə kifayət qədər tam səciyyəyə malikdir. Bu, əvvəla, müxtəliflikdir: nitqin incəliyini aşağı salır, ikincisi, bu tipli sözlər ifadəliliyə şahidlik edir.

Qrammatik cəhətdən kobud-ekspressiv leksika kifayət qədər müxtəlifdir. Buraya köməkçi sözlər (bağlayıcı, qoşma, ədat) əvəzlik və say daxildir. Lakin isim, sifət, fel, zərf, geniş təmsil olunur.

Kobud (vulqar) leksikaya loru leksika və daha kobud sözlər daxildir. Kobud sözlər heç də ekspressiyadan məhrum deyildir. Bu sözlərdə ifadəlilik, nəyə isə mənfi münasibət bildirmək imkanı və ya sözlərdə kobud-ekspressivlik nisbətən güclüdür, lakin bu leksikanın həddən artıq kobudluğu mədəni adamların nitqini ağırlaşdırır.

Loru sözlər şifahi danışq vasitəsi kimi ümumixalq danışq-məişət nitqinin müxtəlif ictimai-danışq üslubunda işlədilir.

Xüsusi loru sözlər. Xüsusi ekspressivliyi və kobudluğu olmayan

loru sözlər xüsusi səciyyəli olur. Bunlar diafekt leksikasını xatırladır: sürüşmək, əkilmək (getmək), deşmək (oymaq), bərkiitmək (yemək), qoparmaq (almaq), süpürmək (təmizləmək), dovşan (qorxaq), qoyun (anlamaz), tutu quşu (yerli-yersiz danışan), quzu (sakit) və s.

Vulqar leksika. Loru sözlərin kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən qisminə vulqar leksika deyilir. İnsanların mənfi xüsusiyyətlərini demək, təsvir etmək, bu və ya digər hadisə ilə əlaqədar yaranmış vəziyyətə etiraz və nifrət bildirmək məqsədi ilə ədəbi dil üçün münasib olmayan söyüş, qarğış, səciyyəli sözlərdən istifadə edilir. Bunlar, əsasən, təhqiredici xarakterlidir.

Vulqar sözlərdə kobudluq, nəzakətsizlik müxtəlifdir. Bu cəhətdən, onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) kobud sözlər; 2) söyüş səciyyəli vulqar sözlər.

Kobud sözlər anlayışları ədəbi normalardan, nəzakətdən uzaq, kobud şəkildə ifadə edir. Məsələ: *heyvərə, dürtülmək, soxulmaq, bəraltmək, çərənləmək, qanmaz, başıboş, kütbeyn, maymaq* və s.

Söyüş səciyyəli vulqar sözlərdə kobudluq, nəzakətsizlik kobud sözlərdən çoxdur. Bu tipli sözləri iki qismə bölmək olar: 1) bu və ya digər şəkildə şifahi və yazılı nitqdə işlədilənlər; 2) şifahi və xüsusilə yazılı nitq üçün tamam yad sözlər. Bunlara pamoqrafik sözlər daxildir. Bu sözlər açıq-saçıq səciyyəli olduğuna, etik normalara uyğun gəlmədiyinə görə bədii əsərlərdə işlədirmir.

Söyüş səciyyəli sözlər ekspressivlikdən məhrum deyildir. Bunlarda ifadəlilik, tutumluluq, kimə və ya nəyə mənfə münasibət ifadə etmək daha güclüdür. Bu tipli sözlərə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *mırıldamaq, donquldamaq, hürmək, anqırmaq, balqabaq, çəmkirmək, fırlıdamaq, zındıq, axmaq, iblis, çərənsi, satqın, alçaq* və s. İnsanlara xas olan mənfi xüsusiyyətləri bu və ya digər heyvan və quş adlarını məcazi mənada işlətməklə də vermək olar. Məsələn: *it, donuz, öküz, camış, tülkü, qurd, ayı, eşşək, şahmar, madyan, kaftar, bayquş, köpək* və s.

Loru sözlər "sadə, təbii və ya hətta şifahi nitqin kobul təhər, ədəbi dilin normaları ilə əlaqədar olmayan və ədəbi işlədilmə hüdudunda duran sözlədir. Bu işarələrin, eyni zamanda, "qadağan edilmiş"

xarakterləri ola bilər. Loru sözlər aydın ekspressiv-emosional səciyyəliliyi ilə fərqlənir" (S.Uşinski).

Loru leksika dialekt və ümumxalq leksika arasında orta mövqe tutan qruplararası sözlərdir. Loru və dialekt leksikası müxtəlif səciyyəli hadisələrdir. Bunlar arasındakı fərq şərti və istifadə olunma sahəsi ilə bağlıdır. Loru sözlər ərazi cəhətdən məhdudlaşmır, ümumxalq dilinin tərkib hissəsidir. Dialekt sözlərin tətbiqi müəyyən ərazi ilə həddlanır. Loru leksikanın ciddi bir norması yoxdur. Ədəbi dilin lüğət tərkibinə dialekt sözlərin keçməsi daimi prosesdir, qanunauyğunluqdur, onu nominativ və ekspressiv üslubi ünsürlərlə zənginləşdirir.

Loru leksika, əsasən, kifayət dərəcədə mədəni olmayan, öz nitqinə əhəmiyyət verməyən adamların nitqində tez-tez işlədilir. Bunlardan bəzən mədəni adamlar da öz nitqində istifadə edirlər. Belə adamların öz nitqində bu tipli sözlərə yer verməkdə müəyyən bir məqsədi vardır. Bu sözlərin çoxu bu və ya digər adama, hadisəyə münasibəti birbaşa qısa və düz ifadə etməyə imkan verir. Müəyyən həyəcan oyatmağa, üslubi çalarlıq yaratmaq məqsədi ilə mədəni adamlar öz nitqlərində loru sözlər işlədirlər.

Müasir Azərbaycan dilində loru sözlərin xarakteri dəyişmişdir. Sözlərin təhrif olunması, nominativ dubletlər ümumdialekt sözlərlə sıxışdırılaraq işlədilmədən çıxmışdır. Onların bir qismi ümumi demokratikləşdirmə ilə əlaqədar ədəbi dilə daxil olmuşdur. Loru sözün dərin ekspressiv xarakteri dəyişmişdir: onlar kütləvilikdə daha az kobud olur, şifahi, familiar nitqdə yol veriləndir.

Söz üslubi nişanlama konnotativ (ekspressiv) nişanlama ilə birləşir, xüsusən şifahi nitq üçün spesifik sözlərə aiddir. Belə uyğunlaşmanın səbəbi həm obyektiv, həm də subyektiv amillərlə izah edilir. Obyektiv amilə aşağıdakıları aid etmək olar: əvvəla, artıq qeyd edildiyi kimi, difflornos (qarışma) konnotasiya ifadə etmək və üslubi səciyyəli ayrı-ayrı komponentlərin qarşılıqlı daxil olması. Danışq emosional qiymətləndirmə nəzərdə tutur, intensivlik həm denotativ ifadə etmək, həm də konnotativ, orqanik olaraq qiymətləndirməni törətməkdir. İkincisi, konnotativ leksikanın obyektiv cəhəti onun

müvafiq səciyyəsinə, qeyri-sabitliyidir, onlar tarixən dəyişkəndir.

Nitqdə nişanlanmasının leksikanın işlədilməsi bir çox amillərlə müəyyən edilir. Nitqin formaları: şifahi və yazılı. nişanlanmış leksika nitqin şifahi formasında bütövlükdə daha geniş təqdim edilir. Çünki insan onun vasitəsilə daha birbaşa və tam aşkar edir. O təkcə intellektual yox, həm də emosionallığı aşkar edir. Emosional boyalı sözlərin xüsusiyyətləri bunlardır: 2) ünsiyyət sahəsi: rəsmi, qeyri-rəsmi, hətta şifahi nitqdə sözlərin işlənmə dərəcəsi eyni deyildir, 3) nitqin xarakteri: neytral xəbər, məlumatvermə, 4) nitqin iştirakçılarının sosial səciyyəsi. Belə ki, nitqin yaşlı savadlı adamlara başqadilli sözlərin arxaik tipi ilə qarşılaşdırmaq olar. Az savadlı adam haqqında şahidin loru sözləri işlətməsi qanunauyğundur.

Vulqar sözlərin bədii əsərlərdə işlədilməsi obrazın daxili aləmini açmağa, mənfi xüsusiyyətlərini səciyyələndirməyə, fərdiləşdirməyə, onun mədəni keyfiyyətini təyin etməyə kömək edir. Məsələn, C.Cabbarlı "1905-ci ildə" pyesində Salmanovun obrazını, onun bir neçə keyfiyyətə malik olduğunu oxucuların gözü qarşısında canlandırmaq məqsədi ilə onun nitqində vulqar sözlər işlədilir: *Adə, köpək oğlu, diğa köpək oğlu, mənim üstümə kəkələnirsən, mədəndən bayıra çıx, sənə deyirəm.*

Başqa bir yerdə deyir: ey barmağı olanın atasına lənət, köpək oğlu Ağamyan, heç eybi yoxdur...

Döyün, çoxlu döyün, **it** uşaqları,

Döyün, ana südü haramdır sizə. (S.Vurğun)

Dram əsərləri kütləvi tamaşa əsəri olduğu üçün vulqar sözlərin verilməsini müsbət hadisə kimi qarşılammaq olmur, çünki bu sözlər tamaşaçılara pis təsir göstərə bilər. Ona görə də dram əsərləri yazan müəlliflər vulqar sözlərə qarşı ehtiyatlı olmalı, onlara məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar.

Satirik əsərlərdə vulqar leksika dram əsərlərinə nisbətən çox işlədilir, çünki bu sözlər satira janrının tələblərinə daha uyğundur. Vulqar sözlər onun əsas ifadə vasitələrindən biri sayılır. M.Ə.Sabir satiralarında qaban, qüllabı, vaqqıldama, bayquş, idbar, boşboğazlıq, heyvərəlik və s. bu kimi vulqar sözlər işlətməlidir.

Yazı leksikası

Yazılı nitin leksikasına daha çox ədəbi dilin bütün yazılı formalarında işlədilən sözlər daxildir: elmi əsər və məqalələr, dərslik və dərs vəsaitləri, rəsmi kağız və sənədlər, qəzet və jurnallar, bədii əsərlər.

Yazılı nitin əsas beş növü var: 1) kitab leksikası; 2) rəsmi leksika; 3) poetik leksika; 4) ekspressiv-emosional leksika, 5) tabu və evfemizmlər.

Kitab leksikası. Buraya yazılı nitin bütün üslublarında işlədilən sözlər aiddir: elmi, bədii, peşə-sənət, publisistik, rəsmi-işgüzar sənədlərdə işlədilir. Kitab leksikası ədəbi dil normalarına ciddi əməl etməsinə və hadisələri dəqiq adlandırılmasına görə fərqlənir. Bunlar müvafiq hadisələrin bir adı (ölməzlək, simvolizm), danışmaq-məişət və ümumişlək leksikaların sinonimii ola bilərlər, ekspressiv-üslubi çalarlığa malik olan sözlərə ayrılır. Bunlar şəfahi nitqdə işlədildikləri vaxt öz kitabilik xüsusiyyətini itirmir. Kitab leksikasına sinkretizm, rəqres, kontekst, komponent, konsepsiya, konflikt, amoral, didaktik, dinamik, heç kəs, hər şey, bütün modal sözləri, qoşma və bağlayıcıları aid etmək olar.

Kitab leksikası, bir tərəfdən, kitab nitqi ilə ümumi bağlılığı, digər tərəfdən isə, tam işlədilməməsi ilə səciyyəlidir.

Rəsmi leksika. Bu sözlər funksional dəqiqliyi ilə fərqlənir. Qapalı leksika rəsmi yazışma, sənəd, dövlət qərarlarında, qanunvericilik aktlarında, diplomatik işlərdə işlədilir. Burada artıq izahat, təsvir vasitələri olmur, çünki sənədlərin leksikasında konkret, qısa, dürüst ifadə etmə əsasdır. Bu, obyektivlik və məntiqiliklə əlaqədardır. Rəsmi üslubda şablon ifadələrə, standart formalara geniş yer verilir. Bu üsluba daxil olan sənədlərin (məzmun və vəzifəsinə görə) öz forması vardır. Bu forma sənədin həm lüğətində, həm də qrammatik quruluşunda özünü göstərir. Rəsmi üsluba dövlət aktları, beynəlxalq və diplomatik sənədlər, nizamnamələr, işgüzar yazışmalar, qərarlar, fərmanlar, təliqədar, arayışlar, protokollar və s.

daxildir. Bunları aşağıdakı tematik qruplara ayırmaq olar:

a) *dəftərxana-işgüzar leksika*: qovluq, möhür, makina və s.,

b) *ictimai-siyasi leksika*: plenum, konfrans, qurultay, sessiya və s.,

c) *rəsmi-işgüzar leksika*: qanun, əməliyyat, əmr, fərman, arayış, vəsiqə, diplom, pasport, akt, təliqə, blank, şəhadətnamə və s.

Rəsmi-işgüzar leksika üçün: 1) nisbi aydın üslubi qapalılıq, 2) son dərəcədə standartlaşdırma və nizamlanma, 3) maksimal konkretlik və mütləq dəqiqlik, 4) tematikanın janr sabitliyi xarakterikdir.

c) *hüquqşünaslıq leksikası*: vəkil, müstəntiq, hakim, məhkəmə, prokuro, günahkar, təqsirləndirmə, şikayətçi və s.

d) qanunvericilik leksikası: protokol, diplomatik hüquqi sənəd, rəsmi sənədlər, dəftərxana.

e) *diplomatik leksika*: konsul, səfir, attaşə, müqavilə, bəyanat, nota, saziş, etimadnamə, rəsmi məlumat, preabula, verbal və s.

ə) *elmi leksika*: sintaqm, frazem, qrammatika, cümlə, lüğətçilik, abstraktlaşdırma, aktivləşdirmə və s.

Elmi leksika üçün: 1) söyləmin ümumiləşdirici mücərrəd xarakterlilik, 2) obyektivlilik, 3) inandırıcılıq (dəliin nəticəsi) xarakterikdir.

f) *qəzet-publisistik leksika*: vətəndaşlıq, humanizm, demokratiya, diktatura, ideya, ideologiya və s.

Bu leksika üçün xarakterik cəhətlər: 1) izahın məntiqliliyi, 2) informasionalıq, 3) obyektiv və subyektiv modalıq, 4) konkretlik, 5) faktiki dəqiqlik, 6) hərəki xarakter.

h) *ədəbi-bədii leksika*: 1) konkret hiss, obrazlılıq, 2) bu və ya digər istifadə edilən estetik əsaslandırma, 3) gerçəklik haqqında dərk olunmanın xüsusi müəllif üslubunun ifadəsi, 4) kompozisiya xüsusiyyətləri aiddir.

Poetik leksika. Yüksək bədiiyyə, emosionallığa və ifadəliliyə, təsirliliyə, coşğunluğa, ecazkar üslubi çalarlığa malik sözlər poetik sözlər adlanır. Məsələn: *vətən, səadət, lələzar, xəzan, ziya, vüsal, nur, hicran, məhəbbət, həyəcan, camal, təbəssüm, hüsn* və s.

Forma və məzmunca obrazlı sözlər poetik sözlərdir. Poetik sözlər canlı və aydın daxili formalı sözlərdir. Obrazlı sözlər öz obrazlığını

söz sənətinin qanunları əsasında və ədəbi ənənə üzrə artırır. Poetik sözlər obyektiv aləmin əşya və hadisələri haqqında obrazlı təsəvvür yaradır. Sözlər səs təqlidi, eşitmə duyğuları ilə, obrazlı sözlər isə görmə duyğuları ilə bağlıdır: par-par parıldamaq, gildir-gildir yaş tökmək, puçur-puçur tər tökmək və s.

Obrazlı sözlərin əmələ gəlməsi miflərlə sıx bağlıdır. Mifologiya bəşəriyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində şifahi xalq yaradıcılığının xüsusi növüdür. Qədim insanlar gizli və anlaşılmaz dünyanı miflərdə özü üçün izah etməyə cəhd göstərmişlər. Miflər üçün material insanların şüurunda real gerçəkliyin fantastik təsviridir. Xalq təbiət hadisələri və insan həyatı, dünya, ulduz, ay, heyvan, bitki, insanın köşfi təbiətin gücünü rəmz etmək üçün miflər yaratmışlar. Hər mifoloji təsəvvürün köməyi ilə təbiətin gücünü dəf edir, tabe edir və formalaşdırır: yox olur. Mif bizim üçün ibtidai insanların yaratdığıdır. Bu ancaq poetik obrazlardır. Miflə söz arasında sıx əlaqə mövcuddur, çünki dil morfoloji təsəvvürün əsas silahıdır. Mif yox olsa da, onun izləri qalır, ondan dilə zəngin obrazlılıq qalır, sözlərin poetik işlədilməsinin başlanğıcı yaranır.

Obrazlı sözlər həm semantik, həm də estetik informasiyalıdır, onun strukturu iki üzvlüdür: məlumat və təsiretmə. Poetik sözlər neytral leksikaya nisbətən üslubi leksikadan daha güclü təsirə malikdir. Müxtəlif assosiasiya sözdə nə qədər çox olsa, obrazlılıq o qədər güclü olacaq. Poetik sözlər mənalarının və səslənməsinin qeyri-adiliyi ilə fərqlənir, oxuculara semantik təsir göstərir.

Poetik leksika xalq poeziyası (dadaş, can, canan), yeni sözyaratma imkanı (qızçıqaz) və başqa dillərdən keçmiş bir qisim (əfsus, təəssüf, səfa, cəfa və s.) sözlər əsasında yaranır:

Alagöz *sarışın körpəcə* bir qız,
Dörd divar içində ağlayır yalqız.
Gözünü sıxdıqca o gözəl *pəri*
Göyləri andırır ala gözləri,
Ağlayır, ağlayır bala *qızçıqaz*,
Qırılıb qəlbində sədəfli bir saz.
Azaddır ellərin çiçəkli yazı

Bu yaz danışdırır Kürü, Arazı,
Bu böyük günlərə min dastan deyər
Şairin *lirası*, *aşığın saızı*.

O şair *məhd edən* min bir gülzarı
Bələh *aşiqi*, *sevdaı* yarı (S.Vurğun).

Poetik sözlər xüsusi üslubi səciyyəliyinə, həyəcanlılığına və lirikliyinə görə seçilir. Daha doğrusu, bunlar həyəcanlı, lirik sözlərdir. Bunlar, əsasən, publisistik və poetik nitqlərdə, natiqlikdə işlədilir. Poetik sözlər nağıl edilən, təsvir olunan hadisəyə patetik ton verir, onu incələşdirir, səmimiləşdirir. Məsələn, efir, qızılgül, arfa, zeyir, muza və s.

Ekspressiv-emosional leksika. Ekspressiv-emosionallıq həm sözün mənasına, həm də müxtəlif vasitələrin (fonetik, leksik-semantik, qrammatik-morfoloji, qrammatik-sintaktik) iştirakına əsasən yaranır. Bir sıra sözlər ifadəliliklə bərabər, ekspressiv, emosional hissləri də ifadə etməyə xidmət edir. Onlarda ekspressiv çalarlıq müxtəlifdir. Ekspressiv-emosional sözlər, bir tərəfdən, yüksək poetik (kitab, natiq, poetik), digər tərəfdən, danışiq-məişət leksikasının loru, xüsusən vulqar leksikasını, təntənəli sözləri əhatə edir.

Ekspressiv-emosional sözlər müsbət və mənfi mənalar ifadə edir. Müsbət mənəli ekspressiv-emosional sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) nəvaziş, oxşama, əzizləmə səciyyəli olanlar: quzum, canım, gülüm, əzizim və s.; 2) tərif bildirənlər: sona, ceyran, maral, aslan, qartal, mələk və s.; 3) arzu-dilək bildirənlər: gülə-gülə, uğurlu, sağ-salamat, halallıq və s.; 4) nitqə xüsusi çalarlıq verənlər: vallah, billah, quran haqqı və s.; 5) güzəştli istehza bildirənlər: uşağığaz, gözəlçə, göy (adam), sələmçi və s.

Mənfi mənəli ekspressiv-emosional sözləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) ədəbsizlik və nalayiqlik bildirənlər: alçaq, yaramaz, ləçər, əclaf, qudurğan və s.; 2) nifrət bildirənlər: çirkin, idbar, murdar, zəhlətökən və s.; 3) təhqir bildirənlər: lüt oğlu lüt, it oğlu it və s.; 4) şışirtmə, böyütmə bildirənlər: qarınqulu, palazqulaq, yekəqarın və s.; 5) qarğış bildirənlər: başı batmış, kor olmuş, boynu sınımış və s.; 6) mənfi səciyyə bildirənlər: quzu, qoyun, tülkü, şeytan,

əcinə, ilan, qurd və s.

Sözdə emosional-ekspressiv çalar həm fikri ifadə etmə, formalaşdırma, həm də hiss, duyğubildirmə vasitəsidir. Məsələn, gözəl və gözəlim. Bu sözlərin mənalari eynidir, lakin onlar ifadə səciyyələrinə görə müxtəlifdir. Belə ki, gözəl sözündə əzizləmə və məhəbbət münasibəti ifadə olunur. Bu cəhətə görə gözəlim sözü gözəl sözündən fərqlənir. Gözəl sözü ümumilik, gözəlim isə fərdilik bildirir.

Ekspressiv-emosional səciyyəli sözlərdə həm ekspressivlik, həm də emosionallıq vardır. Bu cəhətdən, onları çox vaxt ayırmaq olmur. Bu sözlər bəzi xüsusiyyətlərinə görə eyniləşsə də, biri-birindən fərqlənir. Dilin emosional ünsürləri hissi ifadə edirsə, ekspressiya niqin ifadəliliyinə xidmət edir. Ekspressivliyə yalnız niqin emosional sahəsi deyil, həm də şəxsi arzu və intellektual amillər də aiddir. O, real gerçəkliyin müxtəlif hadisələrinə subyektiv münasibətdir. Ekspressiv və emosional sözlər biri-birindən şüurumuzda inikas olunma üsuluna və formasına görə yox, denotativliyinə görə fərqlənir.

Emosional leksika. Emosiya gerçəkliyin dərk olunmasına təsir edir. "Bəşəri emosiya olmadan insanın həqiqət axtarması olmur və ola bilməz" (V.İ.Lenin).

Sözlər məfhumla əlaqəsindən və üslubi rəngarəngliyindən əlavə, hissləri də ifadə etməyə qadirdir. Hadisələri adlandırmaqla bərabər, onlara danışanın subyektiv emosional qiymətini, münasibətini ifadə edən söz qrupu emosional leksika adlanır.

Emosional leksika insanların hisslərini, qavrayışlarını, əhval-ruhiyyəsini, zərifliyini, xeyirxahlığını, fərəhini, kinini, nifrətini, qüسسini, məhəbbətini və s. ifadə etməklə yanaşı, onları emosional cəhətdən də qiymətləndirir.

Emosionallıq hiss və həyəcanla bağlıdır. Bu, sözün mənasından irəli gəlir. Bu keyfiyyət həmin vahidlərdə daimi xarakter daşıyır. Bunları insanın hiss və duyğularını ifadə edən sözlərlə vermək olar: sevmək, sevilmə, sevilmək, sevgi, sevinc, sevil, eşq, aşiq, nifrət, qəzəb və s.

Gecədir, yar gəlib gəzir otaqda,
Qulağın səsdədir, fikrin uzaqda,

Sevgilim, nə görüb eşqin, sorsana,
Qəlbin otağında tək ağlamaqda?
Uzaq üfüqlərdə al günə; batır,
Kölgələr dənizə nur-kəinənd atır,
Hicranın gözləri **oyaqdır** yenə;
nə gündüz dincəlik, nə gecə yatır (R.Rza).

Emosional-qiyəmətverici sözlər Azərbaycan dilində ekspressiv-leksik fondun siniflərindən birini yaradır. Həmin sinfin leksik-qrammatik tərkibində müxtəlif tərkibli emosional-qiyəmətverici ekspressiv leksika eyni zamanda bir neçə funksiya yerinə yetirir: şəxs, əşyanın, hadisənin adını, şəxs, əşyanın, hadisənin əlamətini, şəxs, əşya, hadisənin həmin əlamət əsasında səciyyələndirir. İntellektual-emosional qiymət və ya danışanın nitqin predmetinə münasibətini ifadə edir.

Dil ictimai hadisə kimi dildənkənar gerçəkliyin əlaqəsi, cəmiyyətdə maddi və mənəvi mədəniyyəti tarixi ilə sıx bağlıdır. Sözün semantikasi həmişə ictimai şərtlənmişdir.

Dil vahidləri, məzmun planında, mənə adlanır, məzmun planı, dil vahidi və dili bütövlükdə semantika adlandırmaq olar. Mənə gerçəkliyi xarici haqqında məlumatın toplusudur.

Hər bir dildə emosiya müxtəlif vasitələrlə ifadə olunur. Sözün emosional mənası onun əşyavi mənası ilə yanaşı mövcud ola bilər. Bu emosional mənə müstəqil şəkildə də özünü göstərə bilər.

Dilimizdəki şəkilçilərin bir qismi sözlərə qoşulduqda əşyavi-məntiqi mənə ilə bağlanırsa, digər qismi başqa tipli sözlər ilə birləşəndə emosional mənə ifadə edir. Məsələn: -çıq, -çik, -cığaz... şəkilçisinin bədii üslubda əzizləmə, oxşatma məzmunu və çalarlığı ilə əlaqədar olaraq, bəzən də müxtəlif intonasiya ilə deməklə müxtəlif mənələr ifadə olunur (kinayə, qəzəb və s.).

Ekspressivlik leksikası. Ekspressiya (lat. ifadə) nitqin ifadəli -təsviri keyfiyyətidir, onun leksik, sözyaratma və qrammatik vasitələrlə ifadəsidir. Ekspressiv leksika, xüsusi şəkilçilər, məcazlar, nitqin fiqurası ilə ekspressiyanın ifadəliyinin, təsvirçiliyin güclənməsi, deyilmiş fikrin təsir dairəsinin artmasıdır. Bütün bunlar

nitqin aydın, təsirli və düşündürücü olması deməkdir. Başqa sözlə, ekspressiya nitqin adi neytral üslubi leksikasından ifadəlilik keyfiyyətinə malik poetik üsluba qalxmasıdır. Sözlərin ekspressivliyi onunla nəticələnir ki, bu sözlərin yalnız danışanın əşya və hadisələrin adlandırılmasına xidmət etmir, eyni zamanda, ona mənfi və ya müsbət münasibəti də bildirir. Ekspressiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, o, sözün mənə çalarlığı ilə bağlıdır.

Ekspressiya, hər şeydən əvvəl, semantik kateqoriyadır, çünki sözdə ekspressivliyin meydana gəlməsi onun mənə həcmnin genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Ekspressiv çalarlıq müxtəlifdir: 1) həqarətli-nifrətli (kütbeyin uşaq, başıboş adam); 2) bəyəndirici olmayan; 3) zarafatlı və ya yumoristik; 4) söyüş, familiar, kobud və s.

Ekspressivlik emosionallıqdan genişdir. Ekspressivlik yalnız sözlərlə yox, həm də söz birləşmələri və cümlələrlə də yaranır. Deməli, ekspressivlik leksik, fonetik, sintaktik və başqa vasitələrlə verilir. Emosional leksika həmişə ekspressivdir, lakin dilin bütün ekspressiv vahidləri emosional olmur. Bu yalnız insanın nitqində deyil, həm də onun hərəkətində, mimikasında, ümumi davranışında özünü göstərir. ekspressivlik həm müsbət, həm də mənfi mənalı sözlərlə ifadə olunur. Məsələn, müsbət mənada oxşama (gülüm, quzum, sonam, bülbülüm, ceyranım, dilbərim, gözəlim, canımcıyırım və s.), tərifləmə (ceyran, maral, mələk), arzu-dilək (xeyirli, uğurlu) bildirir.

Qarşımda sənmişən, xəyalınmıdır?
Sevda könlümün **soltarı** dostum!
Gördüyüm **röyamı**, **vüsəlinmıdır**,
Nigaran qəlbimin cananı, dostum! (R.Rza)

O keçmiş gecədir, buludlu lay-lay,
Yaslı gəlin kimi **pərişandır** ay:
Orda təbiət də **qara geyinmiş**
Sonlar dərddir, yorğun axır çay. (S.Vurğun)

Ekspressiv çalarlığın iki tipini göstərmək olar: 1) qiymətləndirici ekspressiv çalarlıq (zarafət, məzəmmət, əzizləmə); 2) qiymətləndirici cəhətləri olmayan ekspressiv çalarlıq (yüksək, təntənəli, kitab, neytral, danışiq).

Ekspressiyanın hər iki tipi biri-biri ilə qarşılıqlı əlaqədardır. Məsələn, kobud və vulqar sözlər həm qiymətləndirici, həm də ünsiyyət prosesində danışanların ictimai və fərdi keyfiyyətləri ilə bağlı ola bilər.

Söz o zaman ekspressiv ola bilər ki, onu mətndə adi sözlə əvəz etmək mümkün olsun. Sözün əsas əlamətlərindən biri də onun emosionallıqla əlaqədar olmasıdır, lakin ekspressivliyi həmişə emosionallıqla bağlamaq olmaz, çünki ekspressivlikdə həm emosionallıq, həm də intellektuallıq olur.

Obrazlılıqla ekspressivliyin əlaqəsi emosionallıqla ekspressivliyin əlaqəsini xatırladır. Ekspressivlik obrazlılıqdan genişdir: hər bir ekspressiv nitq obrazlı və bədii olur.

Ekspressivlik morfoloji (şəkilçi), sintaktik (söz birləşmələri, söz sırası, bağlayıcı vasitələrlə), leksik, leksik-frazoloji, kontekstual, fonetik vasitəsilə ifadə olunur.

Leksikanın əsas fondu ünsiyyətin hər şəraitində işlənilə bilər. Bunlar, əsasən, nominativ funksiya yerinə yetirərək, dil tərkibinə görə geniş və mürəkkəb söz laylarına qarşı qoyulur. Bunların işlədilməsi məhduddur, çünki əvvəla, ünsiyyət şəraiti ilə əlaqədar ola bilər. Belə halda onların öz sosial təbiəti var. Ünsiyyət şəraitini fərqləndirən ədəbi dilin xüsusi sosiolinqvistik variantlarını törədir. Funksional üslublar müəyyən sahə, forma və nitq fəaliyyətinin şəraitinə uyğunlaşdırılır, o cümlədən, xüsusi leksik vahidlərin olması, özündə müəyyən üsluba aidliyi ilə səciyyəvlənir və ona görə də üslubi damğalanmış adlanır. İkincisi, neytral fonda qarşı qoyulan leksikanın spesifikasiyası sözlərin xüsusi mürəkkəb sənantikası ilə müəyyən edilir. Bu onunla əlaqədardır ki, sözün məzmunu obyektiv məfhumun mənasından başqa subyektiv xarakterli konnotativ komponentləri saxlayır. Onda insanları əhatə edənlərin dərk edilməsi obyektivdir və ad onlarda bu və ya digər münasibəti yada salır. Onların

formalaşmasında insanın ağılı və onun emosiyası eyni dərəcədə iştirak edir. İnsan emosiyasız heç vaxt olmamış, insanın höqiqəti axtarması yoxdur və ola da bilməz.

Mənanın emotiv komponenti emosiyaları ifadə edən yeganə üsul deyildir. Bundan neytral sözlər də istifadə edir, emosiyaların müxtəlif növlərini adlandırır: qüسسə, qəm, sevinc, təəccüb, həm də nidanı. Nidalar nominativ funksiya yerinə yetirir, lakin emosional vəziyyəti bilavasitə ifadə edən vasitəyə xidmət edir.

Emosionallıq qiymətlik komponenti ilə sıx, üzvü əlaqədardır. Qiymət, ilk əvvəl, insanların özünə aiddir, onun əxlaqi fəaliyyətinin məhsulu, müxtəlif sosial hadisədir.

Onların emosional, qiymətləndirmə münasibəti sözlə ifadə olunan hadisədə əks olunur. Belə sözlər dildə və nitqdə xüsusi ekspressiv funksiya yerinə yetirir. Ekspressiv funksiya insanın real aləmi dərk etməsinin supyektiiv aspektini ifadə etməyə yönəldilir. İnvariantı rüvafiq məfhumun ən ümumi əlaməti, güclü ifadəlilik əlaməti hesab etmək olar. Ekspressivlik məfhumunun iki izahı əsaslı şəkildə qarşıya qoyulur: a) geniş, b) dar. Geniş yanaşmada ekspressiv söz adı altında neytral, ümumi qəbul edilmiş standartdan kənar çıxma ilə əlaqədar olan ifadəliliyin gücləndirilmiş effektə malik olması başa düşülür. Belə ekspressivlik leksik vasitələrin sistem çərçivəsindən çıxır və nitqdə reallaşan ifadəliliyi gücləndirən bütün vasitələri əhatə edir. Dar mənada ekspressivlik adı altında sözün semantikasında hadisələrin müəyyən əlamətlərini meydana gəlməsinin ölçü və dərəcəsi ilə seçiyələndirilən komponentlərin olması başa düşülür.

Tabu və evfemizm. Sözlərin deyilişi insanlara müxtəlif şəkildə təsir edir. "Bu və ya digər sözün işlədilmə məqamı sözün məqsədəuyğun mənanı ifadə edib-etməməsinə, məqsədəuyğun təsiri yaradıb-yaratmamasına görə ölçülür və müəyyənləşdirilir" (Ə.Dəmirçizadə). Sözlər insanlarda müxtəlif əhval-rühiyyə, sevinc, kədər, yüksək həyəcan yaradır. Sözlərin təsiri ürəkəçən, xoşagələn və ya xoşagəlməyən, dəhşətli, qorxulu olur. Müəyyən bir bədbəxt hadisə haqqında məlumat ünvana və ya adı çəkilməsi yasaq olunan əşya və ya hadisənin, şəxsin adının deyilməsi tabu və evfemizm vasitəsilə

çatdırılır.

Tabu polinez dilində ta (qeydetmə, xüsusiləşdirmə, ayırma, təcrid etmə), bu (bütövlüklə, tamamilə) sözlərinin birləşməsindən düzəldilmiş etnoqrafik bir termindir; ümumi mənası xüsusi qeyd edilmiş, tamamilə ayrılmış, xüsusiləşdirilmiş, təcrid olunmuş mənasını verir (Ə.Dəmirçizadə).

Tabu dilçilikdə ibtidai təsəvvürlərlə, etiqadla əlaqədar olaraq işlədilməsi qadağan edilmiş söz və ya ifadə mənasında işlədilir.

Belə yasaqlıq ibtidai təsəvvürlərlə, etnik ənənə ilə bağlıdır. Dini-idealiz təsəvvürlərin təsiri ilə dünya dillərində xüsusi qadağan sistemi - tabu inkişaf etmişdir.

Xalq arasında müxtəlif anlayışlarla əlaqədar olaraq müəyyən adların çəkilməsi günah və qorxunc sayılırdı. Tabu qrupuna daha çox qorxunc və lənətlənmiş dini-mifoloji anlayışların adları əlavə edilir: cin, şeytan, iblis, xox, xoxan, xortdan, ərdov, əcinə və s.

Bəzən müqəddəs sayılan dini-mifoloji anlayışların adları (pərilər, mələklər, hürilər, inkir-minkir), bəzən də adi heyvan - meymun, ayı, ilan, quş - bayquş, həşərat adları tabu sayılırdı.

Qədim vaxtlardan ta son dövrlərə kimi dünyanın müxtəlif xalqları arasında müqəddəs sayılan bir çox şeylərin, yaxud dini-idealiz təsəvvürlərin adlarının ictimai, kütləvi yerlərdə çəkilməsi, yada salınması və işlədilməsi eyib, ədalətsiz, nəzakətsizlik, kobudluq, hətta dinsizlik sayılırdı.

İctimai-mədəni tərəqqi, ictimai-siyasi münasibətlərdə baş verən dəyişiklik nəticəsində dinə münasibət də dəyişmişdir. Dini tabular artıq dildən çıxmışdır.

İslam dinində vaxtilə allah, peyğəmbər, imam adları yasaq olmuşdur. Allah, peyğəmbər və imam adlarını tez-tez çəkmək təhqir hesab olunurdu. Bu da, ondan irəli gəlirdi ki, allah adamlara bərabər tutulurdu. Keçmişdə allah adını tez-tez çəkməmək üçün möminlər arasında belə ifadələr yaranmışdır: bizi yoxdan var eləyən, bizi xəlc edən, yaradan və s., müqəddəslərin əvəzinə qurban olduqlarını ifadəsi işlədilmişdir.

Adamlar bədbəxt hadisələrlə qarşılaşanda "şükür kərəminə",

“allah bilən yaxşıdır, məsləhət belə imiş” ifadələrini işlətməşlər və indi də işlənməkdədir.

İnsanlar qorxulu və dəhşətli hadisələrlə rastlaşanda özlərinə toxtaqlıq vermişlər, allahın adını çağırmışlar, xeyir-dua diləmişlər: ahın-dərdin dağlara, daşlara; səndən uzaq olsun, evdən-əşikdən uzaq olsun.

Əşya, hadisə ilə onun adı arasında guya üzvi əlaqə mövcuddur. Məsələn, canavara ağzı qara, ilana xalasına lənət, kafir, mərdiməzar, xalası göyçək, şeytana qulaqlara qurğuşun, ayıya istehzal şəkildə dağların gəlin adı, zəlzələ əvzinə adı batı. İfadələrini işlətməşlər. Məişətdə ilanın adını çəkmək qorxuludur, çünki onun adını çəkmək təhlükə törədir. İlanın adını çəkməklə o zahirə çıxar və insana zərər vurur.

Tabunun yaranma tarixi evfemizmə nisbətən çox qədimdir. Evfemizm (yun. ev - yaxşı, nəzakətli + phemi - danışım, ceyirəm) kobud və ya ədəbsiz söz və ifadə əvəzinə yumşaldıcı söz və ya ifadə deməkdir. Məsələn, “yalan demə” əvəzinə uydurma, özündən toxuma ifadəsi işlədilir.

Tabunun meydana çıxmasında mövhumi təsəvvürlər, “mifoloji etiqadlar” əsas olmuşsa, evfemizmin meydana gəlməsi üçün, əsasən, “qaba”, namünasib söz və ifadələrdən qaçmaq lüzumu olmuşdur. Tabu müxtəlif sözlərə, şeylərə, hərəkətlərə qoyulan xüsusi “qadağandır”.

İbtidai xalqlarda hər hansı əşya, hərəkət və ya sözə qoyulan dini qadağa tabu adlanır. Bu qadağanın pozulması qeyri-təbii qüvvə tərəfindən hökmən, ciddi rəhmsiz cəzaya məruz qalacaqdır (xəstəlik və ya ölüm).

Ruhanilər, kahinlər, cadugərlər, sehrbazlar vaxtilə tabu sözlərindən dini-mifoloji təsir göstərmək üçün istifadə etmişlər. İctimai inkişafın ilk mərhələlərində tabular mifoloji inanla bağlı olaraq yaranmışdır. Belə ki, müəyyən bir heyvanı ovlamaq, müəyyən bir bitkini yemək yasaq olunduğu kimi, müəyyən sözləri də tələffüz etmək cəmiyyətdə qabağan edilirdi. M.F.Axundov “Həyəti-Molla İbrahim Xəlil kimyəgər” komediyasında Molla İbrahim Xəlilin sözləri

ilə avam adamları aldatmaq üçün dediyi sözlər tabuya nümunədir: "İskir butədən çıxıb tamam olan zamana qədər... görəkdir ki, meymunu yadınıza salmayasınız və meymun şoklini xatirinizə gətirməyəsınız; əlac buna münhəsirdir..."

Bu barədə C.Məmmədquluzadə "Mirzə Fətəli Axundov və qadın məsələsi" məqaləsində yazır: "Bir müsəlman bəndəsinin islahında onun arvadının adı yoxdur: arvadının adı "bizim ev adamımız"dır. Bir müsəlman kişisi öz yavıq, ya, bəlkə, öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda "Cəfərin anası", "Əhmədın anası" adlandırır; bu qanunu pozanlar müsəlman içində "yoldan azmış", "biqeyrət" adı ilə şöhrət tapırlar və həmin "qeyrət" üstə müsəlman qardaşlar o qədər "qeyrət" göstərişlər ki, bir-birinin qanını işməyə hazır olublar və içiblər də..."

Tabu kult düşüncəsi ilə əlaqədar hər hansı əşyadan istifadə etmək, heyvan, bitki və başqının adını çəkmək yasaq sayılırdı. Belə adların deyilməsi, dini inam, mövhumat, xurafat baxımından, rəva bilinmirdi, çünki bunlar ədəbsiz və kobud hesab edilirdi. Çox vaxt qəbilənin əsas obyektı olan heyvanın adını çəkmək ona görə yasaq sayılırdı ki, həmin ov heyvanı öz adını eşidib gizlənə bilərdi.

Eyni obyektı, eyni hadisəni dildə müxtəlif vasitələrlə müxtəlif tərzdə ifadə etmək olar. Evfemistik sözlərlə ifadə olunan mənalar birbaşa deyil, dolayı yolla gedir, məsələn, ön ağır bir xəbəri, ölüm sözünü başqasına birdən-birə çatdırmaq məqsədi ilə dolayı yolla, başqa söz və ifadələrlə demək məsləhət görülür: söndü, keçindi, köçdü, ömrünü tapşırırdı, həmişəlik qəlbi dayandı və s.

Evfemizm tabu hadisəsindən çox sonralar yaranmışdır. Onda tabunun izləri görünür. Evfemizm mahiyyətcə ondan fərqlənir. Evfemizm əşya və ya hərəkətdir. əsl adı ilə deyil, daha yumşaq bir tərzdə ifadə edilir və əvəz etdiyi sözlərin, ifadələrin obrazlı mənası kimi işlədilir. Obrazlılıq, məcazilik evfemistik ifadələr üçün əsas şərtidir.

Evfemistik sözlər vasitəsilə mənanın anlaşılması birbaşa deyil, dolayı yol ilə baş verir. Dinləyən şəxs söhbətin nə haqqında getdiyini həmin an başa düşmür. Yalnız sonradan məsələ aydınlaşır, danışan

şəxsin nə demək istədiyi dinləyənə çatır.

Dilimizdə mövcüd olan evfemizmləri hansı məqsədlə, hansı səbəblərə görə yaranması cəhətindən iki qrupa bölmək olar: Birinci qrupa qismən kəbud, xoşagəlməz sözlər əvəzinə daha yumşaq, xoşagələn, daha çox nəzakətli sözlərin işlədilməsi daxildir. Burada heç bir qadağanlıq yoxdur. Hər şey danışanın öz istəyindən asılıdır. İkinci qrupa dildə işlədilməsi cəzə olmayan, qeyri-rəsmi qadağan edilmiş, deyilməsi məsləhət görülməyən, ictimai yerlərdə nalayiq hesab edilən, bəzən ədəb dairəsindən, etikadan kənar olan sözlər əvəzinə ona yaxın, qismən nəzakətli, bəzən də örtülü, gizli görünən sözlərin işlədilməsi daxildir. Bir sözlə, ikinci qrupa daxil olan sözlər tabu sözləri əvəz edir. Birinci qrup ikinci qrupdan onunla fərqlənir ki, birinci qrupa daxil olan evfemistik sözlər əvəz etdikləri sözlərin məzmununa, mənasına tam uyğundur. Hər ikisi əslində olan sözlə ifadə edilən məzmun eynidir. Hər ikisi asanlıqla başa düşülür.

İkinci qrupa daxil olan evfemistik sözlər birinci qrupa daxil olunanlardan bir neçə cəhətinə görə fərqlənir. Tabu sözü əvəz edən, yəni evfemistik söz həm formaca, həm də məzmunca biri-biri ilə olaqədər deyildir. Xüsusilə bunların ifadə etdikləri məna ayrılıqda biri-birindən fərqlidir. Bunlar arasında yaxınlıq ya tamamilə yoxdur, ya da çox uzaqdır. Bəli ifadələri müəyyən izahat olmadan, mətnə müraciət etmədən başa düşmək çətindir. Tabu əsasında yaranan evfemizmlərin bir qismi müəyyən qorxu, təhlükə törədən şeylərin adlarını çəkmək xatirinə yaranır.

Tabu əsasında yaranan evfemistik söz və ifadələrin bir qismi də müəyyən bir etika ilə, bəzən də müəyyən dərədə avamlıqla bağlıdır. Məsələn, kişi öz qadının adını başqalarının yanında çəkmək eyib sayılırdı: mənim arvadım Gülnar əvəzinə bizim külfətimiz, uşaqların anası, Hacınnın anası və s. kimi ifadələr işləcildirdi. Eləcə də, bəzən qadınların öz ərllərinin adlarını söyləmələri qələt hesab olunur: uşaqların atası, evin böyüyü, mənim qocam və s.

Evfemizmləri evfemistik effekt yaradan dil vasitələri əsasında təsnif etmək olar. Evfemizm məcazın xüsusi növü kimi məlumdur. Kəskin bir tərzdə söyləne bilən ifadə evfemizin yolu ilə daha münasib

və yumşaq bir tərzdə deyilir.

Evfemizmləri aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

1) ifadədə müəyyən sözlərin dəyişdirilməsi: ac olmaq - ağzı möhürlü oturmaq, qarınım qarmon çalır. Cibi boş olmaq - cibində siçanlar oynayır. İt kimi hürüşmək - ağzını göyə tutmaq, ağzını ulduza tutmaq,

2) xoşagəlməz ifadənin əvəzliliklərlə və ya şərti ifadələrlə əvəzlənməsi: belə, o, flankəs, filan, ay səni, belə-belə olasan, Ay uşaqlar siz flan oğlu filankəsi tanıyırsınızmı və s.,

3) xoşagəlməz sözlərin məcazlarla əvəzlənməsi: ölmək - keçinmək, qutarmaq; canını (allaha) tapşırmaq (bağışlamaq), canını təslim etmək, dünyadan köçüb getmək, ömrünü başa vurmaq, allah rəhmətinə getmək, gözlərini əbədi yummaq, qara torpaq altına getmək, ömrünü sənə bağışlamaq, yatıb qalmaq və s.,

öldürmək - o dünyaya göndərmək, qara torpağa yola salmaq, yerə uzatmaq (sərmək), axırına çıxmaq,

basdırmaq - qara torpağa tapşırmaq, axır mənzilə yola salmaq, yerdən götürmək, haqq yerinə qoymaq,

qocalmaq - birçəyi ağarmaq, ayı-günü keçmək, beli bükülmək, bir ayağı qəbirdə olmaq, dəyirman kardan düşmək, yumağa dönmək, saqqalı ağarmaq və s.,

evləndirmək-evlənmək - baş-göz eləmək, başını bənd eləmək, başını bağlamaq, başbir olmaq, bir yastığa baş qoymaq, ol-ayağını yığmaq və s.

4) xoşagəlməz sözün müxtəlif ifadələrlə əvəzlənməsi oğru - üçbarmaq, əliəyri, ikiayaqlı pişik,

hərif - əli təmiz olmayan, sərxoş - doxsan doqquz, lülqənbər və s.

5) xoşagəlməz söz və ifadələrin müxtəlif tipli frazeologizmlərlə əvəz olunması:

dəli olmaq, başına hava gəlmək, aqlını itirmək, x

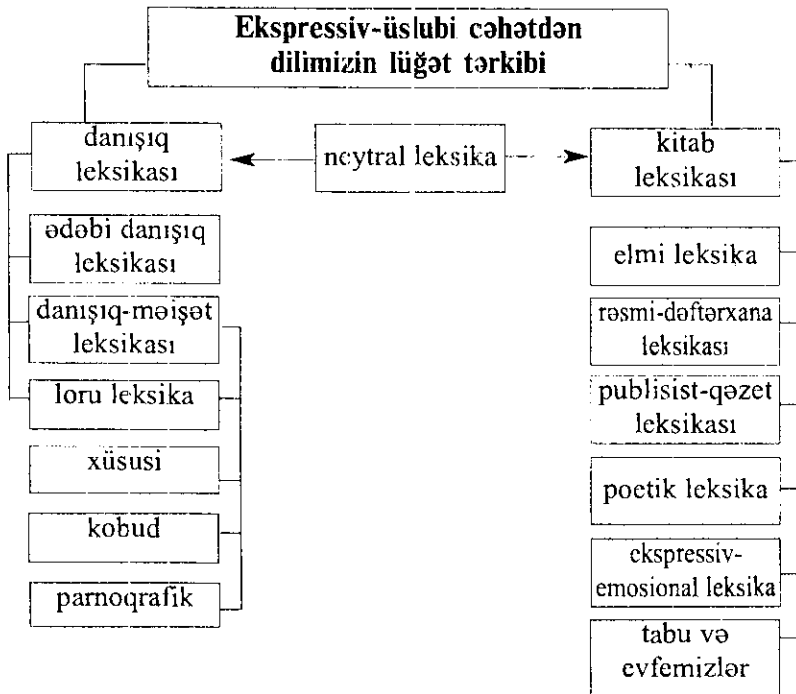
xəstələnmək - nazik əyirmək, azca kefsizləmək, nasazlamaq,

oğurlamaq - sil-süpür etmək, süpürgə çəkmək, mayasına haram qatmaq və s.,

ağlamaq - gözünün qorasını tökmək, gözünün yaşını tökmək,

6) bəzi qorxulu və keçici xəstəliklərin adını gizli saxlamaq: qızılca - mübariki çıxarmaq, zökəm - şoqərib tutmaq, islah - ayağı açılmaq və s.,

Evfemizm əqlin, zəkanın, elm və mədəniyyətin yüksək inkişafının məhsulu, insanların yüksək etik normaların əlamətinə kimi dildə işlədilir. Kollektiv ünsiyyətdə deyilməsi münasib sayılmayan, xoşagəlməz, qaba, nalayiq, kobud, təhqiramiz söz və ifadələrin əvəzinə yumışaldıcı, xoşagələn, "təhlükəsiz" söz və ifadələrin işlədilməsi nəticəsində evfemizm yaranır.

FRAZELOGİYA

Nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi sözlərin, ifadələrin qanunauyğun şəkildə cümlələrdə işlədilməsindən asılıdır. Biz nitqimizi, həqiqətən, müəyyən qrammatik qaydalar əsasında formalaşan söz və ifadələr əsasında qururuq.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi sabit söz birləşmələri ilə zəngindir. Sözlər kimi, bütövlükdə bir mənə ifadə edən sabit birləşmələr dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, artımında böyük rol oynayır. Bu cəhət frazeologiya ilə leksikanın sıx əlaqəsini göstərir. Belə ifadələr daha çox milli səciyyəlidir. Hər dilin özünəməxsus milli ifadələri vardır. Frazeologizmlər "dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir" (V.Q.Belinski). Bunlarda xalqın ağıl və biliyi, sevinci və kədəri, məhəbbəti və nifrəti, gülüşü və göz yaşları, düzlüyü və əyriliyi, zəhmətkeşliyi və tənbelliyi, mübarizəsi, bir sözlə, hər şeyə qadir gücü əks olunmuşdur.

Frazeologizmlər rəddi biçimli olduğuna görə mənəyə çox rəngarəngdir. Dilimizin belə zəngin xəzinəsinin tədqiqatına böyük ehtiyacı vardır. İfadələrlə tanışlıq bizə xalqımızın tarixini və xarakterini dərinlən başa düşməyə imkan verir.

Frazeologizmlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan sahə dilçilikdə frazeologiya adlanır. "Frazeologiya" termini iki yunan sözündən (phrasis (ifadə) və logos (təlim)) əmələ gəlmişdir. Bu terminlə dildə mövcud olan bütün ifadələr verilir. Ayrı-ayrı ifadələr frazeologizmlər adlanır.

Frazeologiya termini dilçilik ədəbiyyatında üç mənədə işlədilir: 1) dilin frazeologizmlərinin müasir vəziyyətini və tarixi inkişaf yollarını öyrənən dilçilik bölməsi; 2) hər bir dildə frazeologizmlərin məcmusu; 3) müəyyən ictimai qrupa, ayrı-ayrı söz sənətkarlarına və ya ədəbi-bədii cərəyana məxsus xüsusi sazişlənmiş üsullarının məcmusu.

Frazecologiya frazeologizmlərin qanunauyğun inkişafını mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və s. tədqiq edir. Onun tədqiq obyektinə mənə, quruluş və funksiyaya rəngarəngdir.

Frazeologiyanın həcmi. Dilçilik ədəbiyyatında "frazecologiyanın həcmi" anlayışı frazeologiyaya müxtəlif şəkildə tətbiq olunur. Tədqiqatçılar bu bərədə diametral əks mövqə tuturlar. Frazeologiyanın həcmi ilə əlaqədar meydana gələn fikir ayrılığı tədqiqatçıların onların əsas əlamətlərinə sabitlik və məcazilik baxımından yanaşmaları, "frazecologiya" terminini geniş və ya dar mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların bir qrupu frazeologiyaya bütün frazem səciyyəli birləşmələri və cümlələri, bir qrupu isə ancaq sözün ekvivalenti kimi işlənən birləşmələri və cümlələri daxil edir. "Frazecologiya" termini geniş mənada götürülən frazeologiyanın həcmi hədsiz dərəcədə genişləndirir.

Əgər frazeologiyaya leksikologiyanın bir bölməsi kimi yox, dilçiliyin ayrıca, müstəqil bir sahəsi - dildəki sabit səciyyəli vahidlərdən bəhs edən bir elin kimi tədqiq və ya tədris olunsa idi, bəlkə də, bu termini geniş mənada izah etmək, onun həcmi genişləndirmək olardı. Frazeologiyanın tərkibinə sözün ekvivalenti olan sabit birləşmələrdən başqa, frazem səciyyəli birləşmələri, aforistik ifadələri, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözünü, məsəlləri, tapmacaları da daxil etmək olardı.

Frazeologiya hal-hazırda dərsləklərdə, tədris proqramlarında dilçiliyin müstəqil bir sahəsi yox, leksikologiyanın bir bölməsi kimi məhdud dairədə tədris olunur. Məhz buna görə frazeologiyanın həcmi atalar sözü, məsəllər, tapmacalar, hikmətli sözlər, ibarələr, aforizmlərlə genişləndirmək olmaz. Hər cür frazem xarakterli birləşmələri və cümlələri buraya daxil etmək lazım deyildir. Frazeologizmlərlə atalar sözü, məsəllər, hikmətli sözlər, ibarələr, aforizmlər, obrazlı, milli məzmunlu didaktik və ya qiymətləndirici sözlər arasında müəyyən oxşarlıq vardır: onların hamısı nitqdə hazır şəkildə istifadə olunur, mənaca bütövdür, obrazlıdır, ayrıca

formalaşmış, tərkibcə sabitdir, məcazi mənada işlədilir.

Əlbəttə, yuxarıdakı xüsusiyyətlərdən çıxış edərək onları cyniləşdirmək olar. Frazcologizmlər öz təbiətinə görə söz birləşməsi və ya cümlə səciyyəli olsa da, onlardan əmələ gəlsə də, atalar sözü, məsəllər, hikmətli sözlər, ibarələr və sairədən mənalarına, strukturlarına və işlədilməsinə görə fərqlənir.

Atalar sözü və məsəllər xalqın həyat tərzini, adət-ənənəsini, fikrini, düşüncəsini obrazlı şəkildə ifadə edən bütöv sintaktik vahidlərdir. Bunların formalarına, mənalarına və strukturlarına görə predikativ xarakterlidir, cümlənin struktur əlamətlərindən seçilmir. Kommunikasiya vahidi kimi özlərini göstərir. Leksik mənaya malik deyildir. Atalar sözü və məsəllər nə məzmununa, nə funksiyasına görə frazeologizmlərin təbiətinə uyğun gəlir. Struktur və məzmunca muxtariyyət təşkil edir. Mənaca tam sabitləşməmiş, məcazlaşmamışdır, bitmiş bir fikir ifadə edir, bitkin intonasiyaya malikdir. Atalar sözü və məsəllərin hamısı struktur və funksiyaca cyni deyildir. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar: 1) nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər; 2) kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər.

Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər cümlənin bütün tələblərini ödəyir. Bunlar xalis sintaktik vahidlərdir. Nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər öz xüsusiyyətinə görə frazeologizmlərə yaxındır.

Dərəli, frazeologizmlərə elə atalar sözü və məsəllər daxil olur ki, leksik tərkibləri daimidir, bütöv mənə ifadə edir, nominativ səciyyəlidir, cümlələrin tərkibində mürəkkəb bir üzv kimi çıxış edir.

Hansı atalar sözlərini və məsəlləri frazeologizmlərə aid etmək olar? Bunlar frazeologiyanın tədqiqat obyektinə ola bilərmə? Bu suallara birbaşa müsbət və ya mənfi cavab vermək olmur, çünki onların hamısı eyni təbiətli, eyni quruluşlu, məcazi mənəli deyildir. Bu baxımdan, atalar sözü və məsəlləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) birmənalı - həqiqi mənəli olanlar, 2) ikimənəli - həqiqi və məcazi mənəli olanlar.

Birmənəli, yəni həqiqi mənəli kimi dərk edilən atalar sözünü və məsəlləri frazeologizmlərə daxil etmək olmaz, əvvəla, bunlar, ancaq

həqiqi mənada işlədilir, ikincisi, onların mənaları tərkib üzvlərinin mənaları ilə bağlıdır. Belə atalar sözü və məsəllər mənaca öyüd, ibrət, oxlaq, tərbiyə səciyyəli olur. Bunların məcazi mənada işlədilməsi hiss olunsa da, onların tərkib üzvləri ilk leksik mənalarını itirmir, sözün ekvivalenti ola bilmir, sinonimi də yoxdur. Bu tipli atalar sözü və məsəllər daimi tərkibli, mənaca genişdir, hökm, bitkin bir fikir ifadə edir, predaktiv səciyyəlidir. İkimənəli kimi işlədilən atalar sözü və məsəllər dilin frazeoloji fonduna daxil ola bilər. Bunlar məcazi və ümumiləşmiş mənəli dil vahidləri kimi qəbul edilir. Bu tipli atalar sözü və məsəllər həqiqi və məcazi mənada işlədilir. Məcəzi mənada ifadəyə yaxınlaşır, tərkib üzvləri ilk mənalarını itirir. Predaktiv səciyyəli olsalar da, sözün ekvivalenti olur, cümlədə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir. Məsələn; o nə tədirdir, nə balıq; o nə ağına baxır, nə bozuna və s.

Frazeologizmlərin tələbləri baxımından məsələyə yanaşsaq, demək lazımdır ki, məsəllər atalar sözüne nisbətən ifadələrə daha çox yaxındır, çünki məsəlin mənəsi və qrammatik quruluşunda müəyyən bir hədəfə işarətnə vardır, məsələn: ala itdən məşhurdur, harada aş, orada baş; dəvə nalbəndə baxan kimi baxır.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlər "frazeoloji birləşmələr", "idiomlar", "frazeoloji qruplar", "frazeoloji tərkiblər", "frazeoloji vahidlər", "frazeoloji ifadələr", "frazeologizmlər", "frazemlər" və s. terminlərlə verilir. Belə müxtəliflik "frazeologiya" məfhumunu dəqiq anlamağı çətinləşdirir, fikri yayındırır. Dildəki sabit leksik səciyyəli birləşmələrin "frazeologizm" termini ilə verilməsi daha məqsəduyğundur.

Frazeologizmlərə iki və ya daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn hər hansı birləşmə yox, mənaca bütöv, sabit leksik tərkibli və sintaktik strukturlu ifadələr uyğundur. Birləşmənin sabitliyi və ya onu təşkil edən sözlərin bir məflum ifadə etməsi sözlərin leksik mənalarından, onların məcazlaşma və obrazlılıq dərəcəsiindən asılıdır. Əlbəttə, söz həmişə məcazlaşmır və obrazlılıq bildirmir. Bunun üçün xüsusi dil şəraiti lazımdır.

Frazeologizmlərin sözdən və sərbəst söz birləşmələrindən

fərqi. Birləşən sözlər öz müstəqilliyini, əşya aidliyini itirərək tam məcazlaşma yolu ilə mənaca bütöv və cümlə daxilində bir üzv kimi çıxış edən frazeologizmlər əmələ gətirir. Onları yaradan sözlərin hər biri ayrı-ayrılıqda mənə strukturuna malikdir. Lakin onlar tərkibdə öz mənə strukturlarını dəyişərək bütövlükdə birləşmənin mənə strukturunun elementlərinə çevrilir.

Birləşmə o zaman frazeologizm xarakteri alır ki, onun əhatəsi xüsusi strukturlu əlaqə əsasında formalaşır. Frazeologizmin mənə strukturu üçün tərkib üzvlərinin ayrı-ayrı mənaları yox, mənə strukturu üçün bütövlükdə qrammatik cəhətdən formalaşması və sistem halında dil əlaqəsi lazımdır. Məsələn, *kələk gəlmək, kələk qurmaq, ağız açmaq, ağız burmaq, əl atmaq, əl vermək* və s.

Bu ifadələrin mənə strukturu tərəfindən ayrı-ayrı mənalarına yox, onları yaradan komponentlərin bütövlükdə ifadə etdiyi mənaya əsaslanır.

Frazeologizmlər hazır şəkildə təkrar olunan sabit yaranmadır. Bunların sabitliyi onun elementlərinin dəyişib-dəyişməməsi ilə əlaqədardır. "Frazeologizmlərin sabitliyi" məfhumu birləşmənin leksik-qrammatik tərkibinin sabitliyi və sintaktik informasiyanın sabitləşdirilməsi ilə müəyyən edilir.

Mənə bütövlüyü, işlədilmə, semantik, leksik və sintaktik sabitlik, mənə bölünməzliyi, frazeologizmlərin sabitliyi üçün əsas şərtlərdir. Bunlar frazeologizmlərin mikrosabitliyinin və invariantlığını göstərən amillərdir.

Bunlarda leksik sabitlik komponentlərin daimiliyinə, sintaktik sabitlik isə tərkib üzvlərinin sıracə dəyişilməz qalmasına əsaslanır. Məsələn, *yola getmək, yola salmaq, yola aparmaq* və s. Bu ifadələrin komponentləri dəyişməz, sıracə möhkəmdir. Frazeologizmlərin sabitliyi onlarda çoxdan unudulmuş, sərbəst işlədilmədən düşmüş sözləri yaşatmaları ilə müəyyənləşir. Struktur sabitliyi frazeologizmlərin tərkibcə dəyişməməsi ilə bağlıdır. Əgər o dəyişdirilərsə, onda başqa mənəli frazeologizmlər alınacaqdır, məsələn, *dodaq büzmək, dodaq sallamaq, dodaq çeynəmək ifadələrini, parçanı büzmək, ayaq sallamaq, saqqız çeynəmək*

formalarına nəzər salsaq, həm mənə, həm də birləşmənin növü dəyişəcək. Bunların işdilmə sabitliyi isə frazeologizmlərin nitqdə yenidən düzəlməməsi ilə əlaqədardır. Onlar hər dəfə hazır şəkildə təkrar olunur.

Frazeologizmlərin mənə bütövlüyü onların tərkib üzvlərinin leksik mənaca zərflənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Sözün zərflənmiş leksik mənəsi frazeologizmin tərkibində öz nominativ funksiyasını itirməsi ilə əlaqədardır. Birləşmə bütövlükdə bir ümumi mənə ifadə edir. Onların tərkibindəki sözlər öz müstəqil mənəsini itirərək məcaziləşmiş, mürəkkəb bir vahid kimi çıxış edir, məsələn, *əl çəkmək, söz vermək, əl tutmaq, baş aparmaq* və s.

Frazeologizmlərin hər iki komponenti, əsasən, çəxmənəli sözlərdən ibarətdir. Onların hər biri başqa-başqa sözlərlə birləşərək tamam yeni frazeologizm əmələ gətirə bilər. Məsələn, baş açmaq, göz tikmək, dərd çəkmək frazeologizmlərin hər iki üzvünü ayrı-ayrı sözlərlə birləşdirsək mənəyə və formaya fərqli frazeologizm yaranacaq. Məsələn, baş sözünü vurmaq, əymək, aparmaq, çəkmək sözləri ilə birləşdirsək, aşağıdakı frazeologizm alınacaq: baş vurmaq, baş əymək, baş aparmaq, baş çəkmək, eləcə də, açmaq sözünü göz, əl, dil, ayaq sözləri ilə birləşdirsək, əvvəlkindən fərqli yeni frazeologizm yaranacaq: göz açmaq, dil açmaq, əl açmaq, ayaq açmaq.

Göründüyü kimi, bu birləşmələr biri-birindən yalnız mənəyə görə yox, həm də strukturlarına və formalarına görə seçilir.

Frazeologizmlər, sözlər kimi, dil vahididir, müstəqil mənəyə malikdir, kommunikativ funksiyalıdır, cümlənin quruluşunda əsas tikinti materialı rolunu oynayır. Leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə dildə hazır şəkildə mövcuddur. Dilçilik ədəbiyyatında frazeologizmlərə sözlərin ekvivalenti kimi baxılır. Bu fikirdə olan dilçilər onların bütöv şəklə düşməsinə yox, frazeologizmlərin mənəyə bütövlüyünü dildə hazır vahid kimi mövcudluğunu, nitqdə yenidən təkrar olunmasını və idiomatikliyini əsas götürürlər. Burada frazeologizm və sözlərin strukturları nəzərə alınmır, onlara əhəmiyyət verilmir.

Frazeologizmlər sözlərlə həm genetik, həm də funksional

cəhətdən əlaqədardır. Onlar məna, funksional-qrammatik cəhətdən biri-birinə yaxındır. Onlar arasında aşağıdakı oxşar əlamətlər vardır: 1) frazeologizm və sözlərdə leksik məna əsas əlamətdir, 2) hər ikisi bütöv vahid kimi tələffüz olunur, 3) ritmik (bölünməyən) qrup yaradılır, 4) bu və ya digər nitq hissəsinin struktur tipinə uyğun gəlir, 5) vahid sintaktik funksiya ifadə edir, 6) leksik və qrammatik qaydalar üzrə birləşən sözlərlə bütövlükdə əlaqələnir, daha doğrusu, başqa sözlərlə uzlaşır: (O başa düşdü), onları idarə edir (Onu başa saldı), onlara yanaşır (Elə bərk ayaqda), 7) hər ikisi omonim, sinonim və antonim olur, onlar çoxmənalıdır.

Frazeologizmlər və sözlər yuxarıdakı əlamətlərə görə biri-birinə yaxın olsa da, onları eyniləşdirmək olmaz. onların sözdən semantik və funksional-qrammatik cəhətdən fərqi aşağıdakılardır:

1. Frazeologizm və sözlər müxtəlif şəkildə formalaşır. Belə ki, sözlər morfemlər, frazeologizmlər əsasında olur. Frazeologizmlər sözlərin birləşməsidir, sərbəst birləşmələrin modelləri əsasında yaranır, sözlər isə morfemlərdən təşkil olunmuşdur.

2. Frazeologizmlər və sözlər arasında bütöv şəkildə qaydayasılınma cəhətdən fərq var. Belə ki, söz sözlərdən ibarət ola bilməz. Sözlərin struktur bütövlüyü, onların tərkibinə morfem, söz daxil olmasına yol vermir, frazeologizmlərdə isə bunun əksinə.

3. Frazeologizmlər və sözlər morfoloji bütövlüyə malikdir, lakin sözün komponentləri (morfemlər) hər hansı paradiqmatik cərgəyə aid ola bilmir, söz bütövlükdə belə cərgənin üzvü olur. Frazeologizmlərin tərkib üzvlərinin hər biri müxtəlif paradiqmatik cərgənin üzvü kimi çıxış edir.

4. Sözlər arasında yeni leksik vahid düzəltmək olur. Məsələn: quzu-quzulu, quzuluq, quzusuz və s., frazeologizmlər isə cümlə yaratmağa xidmət edir.

5. Sözlər semantik və morfoloji müstəqilliyə malikdir. Frazeologizmlərin komponentlərini ayrı-ayrı söz hesab etmək olmaz, çünki onlarda məna müstəqilliyi yoxdur.

6. Sözlər həm həqiqi, həm də məcazi, frazeologizmlər isə ancaq məcazi mənada işlədilir.

7. Sözlər dilin sözyaratma modelləri, frazeologizmlər isə qrammatik modellər əsasında yaranır.

8. Sözlər ifadə edir, adlandırır, frazeologizmlər isə obrazlı adlandırmadır, təsvir edir.

Frazeologizmləri məcazi mənaı, bir neçə komponentli olmasına görə adi sözlərə yox, daha mürəkkəb çox sözlərə bənzəyir. Əlbəttə, bu oxşarlıq onları eyniləşdirməyə əsas vermir. Belə ki, mürəkkəb sözlər, sadə sözlər kimi, bir leksik vahid hesab olunur (mənalарına, tələffüzünə və yazılışına görə), frazeologizmlər isə sintaktik vahid kimi tanınır, çünki birləşmədir.

Mürəkkəb sözlər məfhumu müstəqim şəkildə, frazeologizmlər isə dolayı yolla ifadə edir. Məsələn, mürəkkəb sözlər: dövəquşu, suiti, ördəkburun, kütbeyin, istiot, günəbaxan və s.; frazeologizmlər: sirr vermək, sirr açmaq, ürək açmaq, ürək qopmaq və s.

Müqayisədə bunların fərqi aydın görünür. Mürəkkəb sözlərin mənası, məfhum ifadə etməsi mətnsiz də aydın olur, lakin frazeologizmlərin mənasını mətnsiz dərk etmək olmur.

Frazeologizmlər və mürəkkəb sözlər arasında struktur-semantik, sintaktik, morfoloji və leksik fərqlərdən başqa, onlar biri-birindən birləşmə, tələffüz deyilişi və yazılışı etibarilə də ayrılır.

Leksik sistemin vahidləri həm sözlərlə, həm də frazeologizmlərlə ifadə olunur. Hər söz birləşməsi forma və funksiya arasında ziddiyyətlə bağlıdır. O, formaca sintaktik vahidlər kimi kommunikativ funksiya yerinə yetirən sözlərdən təşkil olunur. Funksiyaca oxşar sözlər kimi nominativ funksiya yerinə yetirir, lakin funksional əlamətinə görə sözə uyğun gəlir. Sərbəst birləşmələr bütöv formalaşmadan və idiomitiklikdən məhrumdur. Sərbəst birləşmələrin mənası mürəkkəb ayrılmış məfhumu ifadə edə bilər. Bu iki məfhumun əlverişli münasibətidir.

Söz birləşmələrini yaradan sözlərin kəmiyyəti onda təqdim edilən məfhumun kəmiyyətinə oxşardır. Əsas söz birləşmələrinin ümumi mənası sözlərin mənalарının toplusu əsasında düzəlir. Sərbəst birləşmələrdən fərqli olaraq, frazeologizmlərin mənası idiomatiktir. Bu xüsusiyyət frazeologizmi sözə yaxınlaşdırır. Frazeologizmin sözlə

ümumilik təşkil edən əlaməti, əsasən, ikidir: a) nominativ funksiya, b) idiomatiklik. O sözlərdən ancaq bütöv formalaşmaya görə fərqlənir. Deməli, onun birinci əlaməti sabitlikdir, frazeologizmin formal əlaməti kimi şərtidir. Bu zaman sözün mənası ancaq daim məntəle sociyyələnin. Əlbəttə, bu əlamətə sərbəst birləşmələrdə də rast gəlinir. Əslində, bu əlamət frazeologizmlər üçün xarakterikdir, çünki, bunlarda bütövlük və məna bölünməzliyi var. Frazeologizmi təşkil edən komponentlərin mənası əlaqəli deyildir, çünki frazeologizmin mənası komponentlərin mənalarının toplusu deyildir. Burada məna strukturu bir sözün məna strukturu ilə oxşardır.

Əbəs yerə frazeologizmin mənası bir sözlə verilmir, çox vaxt frazeologizmlərin mənalari sözlərin funksional ekvivalenti kimi çıxış edir.

Bütövlük əlaməti həmişə kifayət qədər tam meydana gəlir. Bu və ya digər söz birləşməsinin idiomatiklik faktını müəyyən etmək həmişə mümkün olmur, aradır çətinlik meydana gəlir. Buna görə də, xüsusi frazeologizmlərlə sərbəst birləşmələr arasında sözün hüdudunu çəkmək çətinlik törədir.

Xüsusi frazeologizmlər dil sistemində nə isə təsadüfi sayılmır. O bir sıra amillərlə müəyyən edilir, bütövlükdə bəzən dilin mühüm əsası ilə əlaqədardır. Onlardan bəziləri xüsusi diqqət mərkəzindədir: birinci amili məntiqi adlandırmaq olar. Məfhum həm bir sözlə, həm də söz birləşməsi ilə genişlənir, ikinci xalis linqvistik amildir. Bu amillər frazeologizmlərin mövcudluq imkanını şərtləndirir. Bütövlükdə dil sisteminin ifadə və məzmun planı arasında ciddi izomorfizm prinsiplial olaraq, o cümlədən, onun ayrı-ayrı vahidlərində yoxdur.

Frazeolaşma amili məfhumaha əsaslanaraq, frazeologiyanın əsas tiplərinin təsviri üçün aparıcı əlaməti qəbul etmək olar.

Bununla belə, digər əlamətlər frazeoloji vahidlərin bölünməsində başqa ola bilər. Belə amillərdən üçünü xüsusi qeyd edək: 1) nominativ amil, 2) sözlərin semantik şəklinin dəyişməsi amili, 3) söz birləşmələrinin metaforikləşməsi amili.

Mahiyətə, nominativ amil ekstralingvistikdir. Bu o deməkdir ki,

cəmiyyətdə bu və ya digər hadisənin inkişafı ilə əlaqədar həmişə yeni nominasiyanın tələbatına uyğun mövcuddur. Bu nominasiya, xüsusən terminlər ayrı-ayrı sözlərin növləri, eyni zamanda, sabit söz birləşmələri şəklində ola bilər: kosmonavt, lavsan, kosmik gəmi.

Sabit söz birləşmələrinin terminoloji səciyyəsi, bir məfhumə möhkəmləndirilməsi ilə müəyyən edilir.

İdiomatikliyə aid onun tərəddüd dərəcəsi heç vaxt maksimuma çatmır: terminin tərkibində iştirak edən semin hissəsi bizim şüurumuzda sözlərin mənası ilə əlaqələndirilir. Məsələn: kosmik gəmi.

Belə sabit söz birləşmələri dildə ilk nominativ funksiyanı yerinə yetirir, dildə müəyyən məfhumu ifadə etmənin əsas vasitəsidir.

Bəzən ilk məna tamamilə itir, ancaq söz frazeologizmlərin tərkibində dildə qalır. Digər linqvistik amil ikinci məna, o cümlədən köçürmə ancaq sözlərdə deyil, həm də daha mürəkkəb xarakterli vahidlərdə - söz birləşmələri və cümlələrdə meydana gəlir. Məsələn, cücnəni payızda sayarlar. Bunun tərkibi neytral və təkmənalıdır. Onların bazasında yaranan birləşmələr genişləndirilərək variantların ixtisarına səbəb ola bilər.

Sonrakı amil sabit birləşmələrin inkişafı ilə əlaqədardır. Bu xalis dilçilik səciyyəlidir. Bu amil sözlərin semantik dəyişməsidir. Məlum olduğu üzrə, sözlərin ikinci mənalınının çoxu az və ya çox, az-çox məntlə şortləndirilir.

Frazeologizmlərin metaforikləşməsi-metaforik frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələrinin obrazlı köçürmə mənasının inkişafı nəticəsində əmələ gəlir: ayağa qaldırma: 1) sağalmaq, 2) böyütmək, tərbiyə vermək, 3) hərəkət etməyə məcbur etmək.

Təhlilin məqsədi frazeologizmləri səciyyələndirməkdir. O özünə bir sıra cəhətləri daxil edir: 1) frazeologizmlərin əsas cəhətlərini aşkara çıxarmaq, 2) frazeologizmlərdə birsözlü vahidlərdə sinonimik əlaqənin olması və onların xarakterik tipləri, 3) frazeologizmlərin üslubi xüsusiyyəti, 4) sosiolinqvistik kommentariyası.

Frazeologizmlər bir neçə sözdən təşkil olunma - zahiri cəhətdən sərbəst birləşmələrə bənzəyir. Formal cəhətdən sabit və sərbəst

birleşmələr arasında fərq yoxdur, onların tərəfləri qrammatik əlamətlərinə görə eyni vəziyyətdə olur, eyni qrammatik əlamətlərə əsaslanır, birləşmə xüsusiyyətləri, modelləri birdir.

Onların biri-birinə bənzər ümumi cəhətlərini misallarla aydın göstərmək olar:

sabit birləşmə:

həvəsdən düşmək

yada düşmək

tədbir görmək

qayğı çəkmək

sərbəst birləşmə:

məktəb şagirdi

dağın başı

stolun ayağı

tələbənin yaxşısı və s.

Frazeologizmlərin əsas xüsusiyyətləri sadalanan mikrosabitliyin, onların struktur müxtəlifliyinin, sabitliyinin ənənəvi işlədilməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də frazeologizmləri sərbəst birləşmələrdən ayırmaqda məna bütövlüyü, nominasiya bütövlüyü, məna monolitliyi, hazır vahid kimi işlədilməsi ayrı-ayrılıqda həlledici, fərqləndirici amil ola bilməz. Leksik-semantik sabitlik və idiomatiklik (məna) bütövlüyü kimi əlamətlər birgə götürüldükdə frazeologizmləri müəyyənləşdirmək olar. Bu meyarlara əsaslanaraq sabit birləşmələri sərbəst birləşmələrdən aşağıdakı cəhətlərə görə fərqləndirmək olar:

1. Sərbəst birləşmələr, nitqdə həmin dilin qrammatik normaları əsasında hər dəfə yenidən yaranır. Məsələn: ağ kağız, ağ öllər, ağ ev və s. Sabit birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcuddur. Onlar nitqdə yenidən yaradılmır, lakin yenidən təkrarlanır, canlandırılır. Nitqdə hazır dil formaları kimi işlədilir. Fikrin təbiətinə və tələbinə uyğun olaraq hazır alınıb istifadə edilir. Onlar həmin fikrə uyğun olaraq şüurda əvvəlcədən ayrı-ayrı sözlər kimi yada gətirilir. Məsələn: fikrə getmək, xəyala dalmaq, fikrə qorq olmaq və s. Sərbəst birləşmələr nitq, sabit birləşmələr dil sahəsinə aiddir.

2. Sabit birləşmələrin tərəfləri öz nominativ mənalarında yox, məcazi mənada işlədilir, sərbəst birləşmələrin hər bir üzvü ayrıılıqda olduğu kimi birləşmə daxilində də öz müstəqilliyini saxlayır, nominativ mənada dərk edilir.

3. Sabit birləşmələrin tərkib üzvləri məcazi mənada işlədikləri üçün öz mütəhərriqliyini itirir, aralarındakı əlaqə və münasibət donuq

hala keçir, bir məfhumu ifadə edən leksik vahidə çevrilir. Məsələn: qan uddurmaq, qan qusdurmaq, qan ağlatmaq, qan-yaş tökmək və s. Bu birləşmələr leksik vahid kimi dərk edilir, bir məfhumla bağlıdır. Sərbəst birləşmələrin tərkib üzvləri öz mütəhərrikiyini saxlayır, aralarındakı əlaqə və münasibət, yaradan vasitələr dinamik səciyyəli olur.

Sərbəst birləşmələrin törəfləri real varlığın, əşya və hadisələr arasındakı əlaqəni ayrı-ayrılıqda, sabit birləşmələrin törəfləri isə əşya və hadisələr arasında obyektiv əlaqəni birlikdə əks etdirir.

4. Sabit birləşmələr strukturca sabit, birləşməyəməzdir, cyni komponentli olur, başqası ilə əvəz olunmur. Frazeologizmlərdə də dəyişmə və əvəzetmə var, lakin bunların bu cəhətləri sərbəst birləşmələrdən fərqlənir. Frazeologizmlərdə sözləri sərbəst şəkildə istənilən vaxt dəyişmək olmaz, çünki frazeologizmlərin leksik tərkibində daimilik var. Frazeologizmlərin tərkib üzvləri arzu olunan zaman sərbəst şəkildə dəyişilsə, onda birləşmə ya öz frazeologizmiyini, sözlər isə mənə müstəqilliyini itirmiş olacaq, ya da başqa mənəli yeni frazeologizmlər alınacaq. Məsələn: qulaq asmaq - ağız açmaq, qulaq asmaq - qulaq burmaq, qulaq asmaq - as qulaq.

Sərbəst birləşmələrin strukturu dəyişkəndir, nitq situasiyasından, fikirdən asılı olaraq dəyişir. Hər dəfə nitq situasiyasında onun tərkibindəki sözlər onlara mənəca uyğun gələn başqa sözlə əvəz oluna bilər. Belə əvəzlənmədə əvəzlənən sözün əvəzinə əlavə olunan sözün mənəsi qalan sözün mənəsinə uyğun gəlməlidir. Məsələn: sinif otağı birləşməsində sinif sözünü həkim sözü ilə əvəz etsək (həkim otağı) birləşməsinin mənəsi dəyişməz qalır.

Sərbəst birləşmələr struktur-semantik modellər əsasında düzəlir. Ona görə də belə birləşmələrə nitq prosesində söz əlavə etmək olar, onlarda aparıcı sözü ayırmaq mümkündür. Onun əsasında bir sıra birləşmələr düzəltmək olar, çünki daimi leksik tərkibə malik deyildir, buna görə də onun sinonimi olmur. Sabit birləşmələrin strukturu möhkəm, sabit olduğu üçün ondan aparıcı sözü ayırmaq olmur, struktur-semantik modelləri yoxdur. Sabit birləşmələrin struktur-semantik sabitliyi onların leksik tərkibinin sabitliyinə və struktur-

semantik cəhətdən modelləşmədiyinə əsaslanır. Onlar hazır şəkildə təkrar olunduğuna görə yox, frazeologizm səviyyədə sabitliyə malik olduğuna görə sabitdir. Ona görə də sinonimi olur.

5. Sabit birləşmələr leksik, sərbəst birləşmələr qrammatik birləşmədir. Sabit birləşmələrin tərəfləri formaca sıfır bərabərdir. Tərkib üzvləri birləşməyə qədər hansı formada idisə, birləşmədə də həmin formanı mühafizə edir, o formada da sabitləşir. Sərbəst birləşmələr nitq prosesində öz qrammatik formasını dəyişə bilər.

6. Sabit birləşmələrin tərkibi və sırası dəqiq və sabitdir. Onların tərkibini dəyişmək və sırasını pozmaq olmaz. Sabit birləşmələrin tərkibinin və komponentlərinin yəqin, sıraya daimiliyi sözün tərkibindəki morfemlər kimidir. Frazeologizmlərin tərkibində aparılan cüzi dəyişiklik danışanlar tərəfindən yeni yaranma, leksik neologizmlər kimi dərk edilir. Sərbəst birləşmələrin tərkibi və sırası dəyişkəndir, onları ayırmaq, aralarına söz daxil etmək olar. Məsələn, universitet binası - universitetin köhnə binası. Sabitlər qapalı leksik tərkibə malikdir. Üzvləri tərkib daxilində, adətən, başqa sözlərlə birləşməyə qabil deyil, ciddi qrammatik formada qalır.

7. Sabit birləşmələr bir sözün ekvivalenti kimi işlədilir, yəni onu bir sözlə əvəz etmək mümkündür. Məsələn, əldən düşmək - yorulmaq, o dünyalıq olmaq - yatmaq, ölmək və s. Sərbəst birləşmələr bir sözün ekvivalenti ola bilmir, daha doğrusu, onu bir sözlə ifadə etmək olmur.

8. Sabit birləşmələrin çoxu başqa bir dilə eyni ilə, hərfi tərcümə olunmur. Onlar tərcümə ediləndə mənasız, gülünc ifadə vəziyyətinə düşür. Məsələn: kül başına - *пепел на твою (его) голову*, qır vermək - *кир давать*, gözdən əski asmaq - *на глаз тряпку повесить*, baş açmaq - *голову открывать*. Sərbəst birləşmələr başqa dillərə hərfən tərcümə olunur. Məsələn, məktəb şagirdi - *ученик школы*; sinif otağı - *классная комната*.

9. Sərbəst birləşmələr nitqdə törəndiyi üçün onları yadda saxlamağa ehtiyac duyulmur. Frazeologizmlər nitqdə yaranmayıb hazır şəkildə istifadə olunduğu üçün onları yadda saxlamaq tələb olunur.

Frazeologizmlərin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- 1) frazeologizmlərin vahidləri ümumi bir mənə ifadə edir,
- 2) mənə və strukturca bütöv və sabitdir,
- 3) daimi leksik tərkibli dir,
- 4) tərəfləri məcazi mənada işlədilir,
- 5) tərəfləri mənəyə dəyişərək yeniləşir; bu onlarda mənənin vahidliyi və təkrar edilməzliyi ilə bağlıdır,
- 6) dildə hazır şəkildə mövcuddur,
- 7) milli səciyyəlidir, tərəfləri əsl sözlərdən düzəlir,
- 8) obrazlı, emosional və ifadəlidir.

Frazeologizmlərin semantikasi. Komponentlərin mənəyə qovuşuq və ayrılmaz olması frazeologizmlərin sabitliyini göstərir. Frazeologizmlərin mənə strukturunda inteqral (mənə birləşdirən) və diferensial (mənə fərqləndirən) əlamətlər var. Diferensial əlamətlər, frazeologizmin rəngarəng olduğunu, inteqral əlamətlər isə bir frazeologizmin digərinə uyğunluğunu göstərir. Frazeologizmlərin mənəsi tərkib üzvlərinin mənələri əsasında yox, bütövlükdə müəyyənəlşir. Bunların mənəsini, forma və məzmun vəhdəti baxımından, yanaşmaqla açmaq mümkündür. Frazeologizmlərdə onların konkret maddi əsasını təşkil edən sözlərə, struktur modellərinə diqqət yetirmək lazımdır. Frazeologizmlər tərkibcə, sıraya, sabit və mənəyə bütövdür.

Frazeologizmlər mənə bütövlüyünə və nitqdə hazır şəkildə yenidən təkrar olunmasına əsasən həmişə bütöv vahid kimi dərk edilir. Onun tərkib hissələri biri-biri ilə möhkəm bağlıdır, sistem təşkil edir. Leksik tərkibcə sabitdir, dəyişməz. Frazeologizmlərin leksik tərkibi ən azı iki müstəqim mənəli sözdən ibarət olur. Məsələn, ara vurmaq, ara qatırdırmaq, ara düzəltmək, baş qatmaq, baş aparmaq, göz yummaq, gözə girmək və s.

Sözlər frazeologizmlərin tərkibində öz cəniliyini və ayrılmaz xüsusiyyətlərinin bir hissəsini itirir, dilin leksik-semantik sisteminin vahidlərinə xas müntəzəm birləşmə qaydalarından müəyyən dərəcədə uzaqlaşır, lakin az da olsa, nominativ funksiyasını saxlayır.

Bir sözlə, komponent, mənə bütövlüyünü, daxili forma, sabitlik,

idiomatiklik və yenidən hazır şəkildə təkrar olunma kimi əlamətlərsiz frazeologizmləri təsəvvür etmək çətindir. Frazeologizmlərin komponentləri müstəqil sözlərə xas olan əlamətlərdən məhrumdur. Onlar metaforik məcazlaşma nəticəsində öz aktuallığını itirərək birlikdə dilin leksik-semantik sistemində daxil olur; başqa leksik vahidlərlə paradigmatik əlaqədə, sinonim münasibətdə olur. Onların məna bütövlüyü komponentlərinin məna daxili birliliyinə əsaslanır. Komponentlərinin məna aktuallığını, əşyaya aidliyini, semantik cəhətdən ayrılan diferensial əlamətlərini itirir. Sərbəst birləşmələrin təsiri nəticəsində onun əsasında yaranmış frazeologizmlərdə daxili forma yaranır. Daxili forma komponentlərin biri-biri ilə bağlılığı nəticəsində əmələ gəlir. Derivasion bağlılıq frazeologizmlər üçün səciyyəvidir. Bu vahidlərin biri-birindən leksik asılılığı ilə şərtlənir. Buna görə də frazeologizmlərin mənası bilavasitə yox, bilvasitə motivləşir. Leksik cəhətdən əlaqədar olan sözlərin derivasion bağlılığı nəticəsində geniş və ya dar səciyyəli frazeologizmlər yaranır. Derivasion məna bağlılığına görə əl sözü müəyyən semantik söz qrupları ilə birləşə bilər: tutmaq, açmaq, vermək, saxlamaq, qaldırmaq, vurmaq, çalmaq və s., lakin əl sözü oxumaq, yazmaq, bilmək, demək tipli sözlərlə birləşə bilmir, çünki bu sözlərlə əl sözü arasında derivasion məna bağlılığı yoxdur.

Frazeologizmləri müəyyənləşdirərkən dilin struktur əlamətləri - davamlılıq, hazır şəkildə işlədilməsi, məna bütövlüyü, metaforik mənanın ümumiləşməsi və s. əsas götürülməlidir. Bunları sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri kimi izah etmək olar. Bu əlamətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda frazeologizmlərin mahiyyətini açmağa bilməz. Bunlar bütövlükdə götürüldükdə frazeologizmləri mahiyyətcə müəyyənləşdirmək üçün əsas ola bilər. Frazeologizmlərdə struktur-semantik cəhətdən idiomatiklik, leksik-semantik cəhətdən məna bütövlüyü əsas əlamətdir.

Frazeologizmlər strukturca birləşmə (əsas qismi) və cümlə xarakterlidir. Bu cəhətdən frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) sözün məna ekvivalenti kimi çıxış edən frazeologizmlər, 2) mənasına görə cümləyə bərabər frazeologizmlər. Birinci qrupa aid olan

frazcologizmlər nominativ frazeologizmlər də adlandırılır. Nominativ frazeologizmləri tərkib üzvlərinin biri-biri ilə bağlılığına və işlədilməsinə görə iki qismə bölmək olar: 1) sabit səciyyəli frazeologizmlər, 2) keçid səciyyəli frazeologizmlər.

Sabit frazeologizmlərin tərkib üzvləri məcazi mənaya keçərək öz mütəhərrikliliyini itirir, bütövlükdə bir məfhumun ifadəçisinə çevrilir. Sözlər arasında əlaqə və münasibətyaratma vasitəliyindən və qrammatik xüsusiyyətlərindən uzaqlaşaraq donuq bir vəziyyət alır. Bunların tərkib üzvləri biri-biri ilə elə birləşmiş və qovuşmuşdur ki, onları biri-birindən ayırmaq, birini başqa bir sözlə əvəz etmək olmur, müstəqim mənada düşünülür, aralarına söz daxil ola bilmir, məfhumu dolayı yolla ifadə edir. Belə frazeologizmlər həmişə sabit birləşmə kimi işlədilir və dərk edilir. Bunların əsas cəhəti bölünməzliyində, monolit birliyindədir. Birinci tərəf birləşmə daxilində qrammatik cəhətdən dəyişmir, birləşməyə qədər hansı formada idisə, birləşmə daxilində də o formanı saxlayır. Məsələn: əl qaldırmaq, əl gəzdirmək, əl salmaq, əl düşmək, əl almaq, gözə girmək, dil açmaq, dilə gəlmək və s.

Sabit xarakterli frazeologizmləri ifadə etdikləri mənaya görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) mənası tərkib üzvləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan frazeologizmlər: əl salmaq, əl almaq, başa salmaq, əli ağaşı düşmək, başı aşağı olmaq və s., 2) mənası tərkib üzvlərindən birinin mənası ilə əlaqədar olan frazeologizmlər: göz yummaq, baş bulamaq, baş dolandırmaq, əl qaldırmaq, əl vermək.

Komponentlərindən birinin müstəqil mənasını xatırladan frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar: a) frazeologizmlərin ifadə etdiyi mənə üzvlərindən birinin mənası ilə, çox zəif şəkildə olsa da, əlaqəsi təsəvvür olunur: baş aparmaq, can qoymaq, can vermək, dağ çəkmək və s., b) birinci komponenti öz müstəqim mənasını daha aydın mühafizə edən frazeologizmlər: qayğı çəkmək, kasıb düşmək, zarafata salmaq, yola salmaq, ruhdan düşmək, baş girmək.

Dilimizdə elə ifadələr də vardır ki, onlar ikili təbiətli olur, yəni sərbəst və sabit birləşmə kimi fəaliyyət göstərir. Məsələn, ağzı yanmaq, ağızdan vurmaq. Bunlar keçid tipli frazeologizmlər adlanır.

Keçid xarakterli frazeologizmlər də sabit frazeologizmlər kimi bir mənə ifadə edir, tərəfləri məcazi mənada işlədilir, bir məfhum bildirir, lakin bu tipli birləşmələr həmişə yox, müəyyən hallarda yerinə görə frazeologizmlər kimi qəbul oluna bilər. Bunlar keçid tiplidir: yerinə görə sərbəst, yaxud sabit birləşmə kimi işlədilir. Belə birləşmələrin sərbəstliyi və ya sabitliyini ancaq mətnlə, situasiya ilə müəyyənləşdirmək mümkündür, çünki onlar eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır, forma və strukturca, modellərinə və qrammatik əlamətlərinə görə eynidir, mənaları isə müxtəlifdir. Məsələn, qan almaq, əl qaldırmaq, yoldan çıxarmaq, əl vermək, boğazı qurumaq, baş çəkmək, baş bağlamaq, bel bağlamaq və s. Bu birləşmələrin hər biri həm həqiqi, həm də məcazi mənəli kimi dərk edilir. Deməli, bunların hər biri bir birləşmə kimi yox, iki birləşmədir.

“Qanın almaq” birləşməsi “müalicə məqsədi ilə dərindən qan çıxarmaq” mənəsində (qanın çoxalıb, gərək səndən qan alam - C.Məmmədquluzadə) sərbəst birləşmə, “inşəqam almaq” mənəsində (Mahmudun qanını bəylərdən almasam, Xocaxanlıdan getməyəcəyəm - “Qaçaq Nəbi”) frazeologizmlərdir. “Əl qaldırmaq” birləşməsi “vurmaq” mənəsində (kişi arvada əl qaldırmaq) frazeologizm, “danışmaq üçün icazə almaq” mənəsində (əl qaldırmaq icazə istədi) sərbəst birləşmədir. “Yoldan çıxmaq” birləşməsi (azmaq) mənəsində (Əli başqalarına qoşulub yoldan çıxıb) frazeologizm, “öz yolundan çıxmaq” mənəsində (maşın yoldan çıxıb) sərbəst birləşmədir.

Bu birləşmələr sabit birləşmə kimi məcazi mənə ifadə edir, öz leksik mənələrindən uzaqlaşmış, ifadənin tərkibində leksik mənələrini oritmişdir. Bunlar sərbəstbirləşmə kimi həqiqi mənada başa düşülür, tərəfləri öz leksik mənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu birləşmələr sabit xarakterli olanda mətndən asılılığı çoxdur. Bunların mətndən asılılığı mütləqdir, çünki həmin birləşmələr mətnsiz çox vaxt sərbəst birləşməni xatırladır. Sərbəst birləşmə kimi işləndə onların mətndən asılılığı nisbi olur, çünki onların mənəsi hər mətndə birləşməni əmələ gətirən sözlərin mənəsi ilə bağlıdır. Deməli, belə birləşmələr sərbəst səciyyəli olanda mənəsi tərkib üzvlərinin mənəsi

ilə əlaqədar olur. Sabit birləşmələrin mənaları isə bütöv və ayrılmaz olur. İkinci və üçüncü qrupa aid birləşmələr sözün obrazlı və ifadəli ekvivalenti olsa da, obyekt bərpa olunanda öz ümumiliyindən çıxır, konkretləşərək frazeologizmlə xüsusiyyətini itirir.

Cümlə tipli frazeologizmlər kommunikativ funksiya daşıyır. Buna görə də bunlara kommunikativ frazeologizmlər də deyilir. Kommunikativ frazeologizmlər öz forma və məzmununa görə cümləyə bərabərdir, bütöv bir məlumat bildirir. Məsələn: **Başıma haranın daşını saldım; Yağışdan çıxıb yağmura düşdük; Adı var, özü yox; Elə bil qurbağa gölünə daş atdın; Qaz vurub qazan doldurmaq lazımdır; Kasa dibi yalayandır; Quyuğu qapı arasında qalıb; Baş qaşımğa macalım yoxdur; Canına vəlvələ düşdü; Canını oda yaxdı; Tüstün təpəndən çıxsın** və s.

Frazeologizmlərin tərkib üzvləri biri-birindən leksik, morfoloji və semantik cəhətdən asılıdır. Bu asılılıq eyni deyildir. Onları aralarındakı asılılıq dərəcəsinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) qarşılıqlı asılılıq; 2) birtərəfli asılılıq.

Qarşılıqlı asılılıqda tərəflər biri-birindən leksik və morfoloji cəhətdən tam asılıdır. Məsələn, cana gəlmək, dilə gəlmək, başa düşmək və s.

Birtərəfli asılılıqda tərəflər biri-biri ilə bütöv bir məna ifadə etmələrinə görə asılıdır. Məsələn, şitini çıxarmaq, ləzzətini qaçıрмаq, kölək qurmaq, kök salmaq və s.

Frazeologizmlərin strukturu və tərkibi

Frazeologizmlər sərbəst söz birləşmələri və cümlələr əsasında yarandığı üçün onların strukturu birləşmələrin və cümlələrin strukturundan fərqlənir. Başqa sözlə desək, frazeologizmlərin strukturu birləşmə və cümlələrin sintaktik modelləridir. Bunlar arasındakı belə bağlılığı formal hesab etmək olar, çünki bunların biri-biri ilə eyniləşməsi zahiridir.

Frazeologizmlərin strukturu müxtəlifdir. Onlar strukturca dəyişə

bilir: medifikaisiyaya (formaca dəyişmə) uğrayır, başqa şəkllə düşür. Frazecologizmləri struktur cəhətdən qrammatik dəyişikliyə uğrayıb- uğramamasına görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Qrammatik cəhətdən dəyişməyən frazeologizmlər: qulaq asmaq, qulaq burmaq, dil tökmək, ayaq açmaq, göz vurmaq, əl açmaq, baş vernək və s. Bunların leksik strukturu möhkəm tərkibi və sırası isə sabitdir. Ona görə də frazeologizmlər dəyişmir.

2. Strukturca dəyişən frazeologizmlər. Bunların dəyişməsi müxtəlif şəkildə olur:

a) söz əlavəsi: **başını daşa vurmaq - başanı daşdan-daşa vurmaq, ağızının suyu axmaq - ağızının suyu damcı-damcı axmaq, ət tökmək - köynək-köynək ət tökmək** və s.,

b) tərkib üzvlərindən birinin ixtisarı: **üst dodağı göy süpürür, alt dodağı yer (süpürür), aranda tutdan olmaq, dağda qovutdan (olmaq)** və s.,

c) xəbərlilik kateqoriyasının əlamətinin həmcins xəbərlərin ya birindi, ya da hər ikisində ixtisarı: **bir ayağı evdədir, bir ayağı qəbirdə (dir), Araz aşığından, Kür topuğundan (dır), evdə xoruzdur, (dur), çöldə toyuq (dur), bir əli balda (dır)** və s.,

ç) komponentlərindən birinin başqa bir sözlə əvəz olunması: **içindən xata çıxmaq - içindən qəmbərqulu çıxmaq, heç kəs heç kəsin ərizəsini oxumur - heç kəs heç kəsin kitabını oxumur** və s.,

d) komponentlərindən birinin sinonim sözlə əvəzlənməsi: **gözə çarpmaq - gözə dəymək - nəzərə çarpmaq, hədəfə vurmaq - hədəfə dəymək, bağızından yapışmaq - boğazından tutmaq** və s.,

e) tərkib üzvlərinin, yəni, dəyişdirilməsi: **canını boğazına yığmaq - yığmasan canını boğazına, işi tutmaq - tutmadı işi** və s.

Frazeologizmlərin struktur tərkibi müxtəlifdir. Tərkibləri iki, üç və ya daha artıq üzvlü olur. Bu cəhətdən frazeologizmləri üç qrupa ayırmaq olar:

1. İki sözlü frazeologizmlər: **kökə salmaq, kökə düşmək, aşını bişirmək, gözünü tökmək, alımını vermək, kölgəsini qılınclamaq, baş vurmaq, içini yemək, qulaq vermək, nəfəs vermək, səse**

düşmək, ah çəkmək və s.

2.Üç sözlü frazeologizmlər: əli boşa çıxmaq, kəlləni yerə atmaq, suda qərq olmaq, abrını ətəyinə bükmək, külünü göyə sovurmaq, burnunun ucunda danışmaq, qırx qazanın qalayçısı, çiy süd əmmək, başını qolotuğa vermək, ağız qatıq kəsmir, ağızda dili dönmür, aşığı alçı durmaq, dili topuq vurmaq, ürəyi yerinə düşmək, damağı çağ olmaq və s.

3.Üçdən artıq sözlü frazeologizmlər: dabbaqda könünə bələd olmaq, suyu süzülü-süzülə qayıtmaq, *... sənə kor şeytan*, qulağının ucuna qədər qızarmaq, quyruğu qapı arasında qalmaq, daşı daş üstə qoymaq.

Frazeologizmlərin leksik-qrammatik səciyyəsi

Frazeologizmlərin leksik və qrammatik mənaları onların məna-məzmununu təşkil edir. İfadələri mənasız və formasız təsəvvir etmək olmaz. Onlarda forma və məzmun vəhdət vardır. Frazeologizmlər qrammatik strukturuna görə söz birləşməsi və ya cümlə formasında olur.

Söz birləşməli frazeologizmlərin qrammatik tərkibi müxtəlifdir. Tərəfləri eyni və ya müxtəlif nitq hissəlidir. Bunlarda bir söz qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı olur. Həmin əsas söz hansı nitq hissəsinə aiddirsə, birləşmə də onun adı ilə əlaqələndirilir. Azərbaycan dilində frazeologizmlərin aparıcı sözləri, əsasən, fəl və isimdir. Əsas sözün qrammatik xüsusiyyətinə görə frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar: a) ismi frazeologizmlər, b) fəli frazeologizmlər.

İsmi frazeologizmlər. Bunların tərəfləri adlardan ibarətdir. İfadənin əsas aparıcı sözü - birləşmənin struktur-sintaktik mərkəzi isimdir. İsmi frazeologizmlərə termin kimi işlənən soyuq silah, soyuq müharibə, açıq qapı, açıq məktub tipli birləşmələr aid edilir. Bunları ifadələrə daxil etmək olmaz. Bəzən terminlə ifadə cyniləşdirilir: ismi frazeologizmlər *sifət* kimi (*küpəgirən qarı, dəvəsi ölmüş arəbəm*,

ölü milçək), **zərf** kimi (*ətəklər dolusu, cəhənnəm dərəsi, qulağımızın dibi, qan bahasına, başımın tükü sanı* və s.) işlənən frazeologizmlər adı ilə izah olunur. Bu birləşmələr mövqeyinə və qrammatik əlamətinə görə cümlədə sifət və ya zərf kimi işlənsələr də, ismi frazeologizmlər olaraq qalır, çünki onlarda aparıcı sözlər isimdir.

İsmi frazeologizmlər təyini söz birləşmələri şəklindədir:

I növ təyini söz birləşməsi şəklində: dəvəsi ölmüş ərək, quyruqlu ilan və s.,

II növ təyini söz birləşməsi şəklində: qızıl parçası, qan çanağı, dil pəhləvanı, elm dəryası və s.,

III növ təyini söz birləşməsi şəklində: Allahın bəlası, arabanın dal çarxı, Allahın heyvanı, arabanın səkkizinci təkəri və s.

qoşmalı ismi birləşmə şəklində: dəvənin boynu kimi, bir içim su kimi və s.

İsmi birləşmələrin digər növləri şəklində: üzü yola, ağızdan boş, qarnı qurdlu, qazdan ayıq, ağız dadsız, qəlbi qara, əli əyri və s.

İsmi frazeologizmlər tərkibcə müxtəlifdir:

a) isimlə ismin birləşməsindən ibarət olanlar: qan ocağı, ölüm ayağı, ürəyin başı, dəryada balıq sövdası və s.,

b) sifətlə ismin birləşməsindən ibarət olanlar: örtülü bazar, uzun sözün qıyası, yağlı tikə, quru bəy, quru çanaq və s.,

c) isimlə sifətin birləşməsindən ibarət olanlar: ayağı yüngül, dağdan ağır, ürəyi dağlı, ayağı ağır, gözü küllü və s.,

d) feli sifətlə ismin birləşməsindən ibarət olanlar: çağırılmamış bayatı.

Feli frazeologizmlər. Azərbaycan dilində feli frazeologizmlər ismi frazeologizmlərə nisbətən çoxdur. Bunların ikinci tərəfi həmişə fel, birinci tərəfi isə əsasən ismi olur. Bu ifadələri birinci və ya ikinci tərəfə görə, müxtəlif şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Birinci komponentinə görə feli frazeologizmləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1) yönlük halda olan isimlə felin birləşməsi: quzuya dönmək, bağına basmaq, topa tutmaq, gözə gəlmək, yola getmək, yola

vermək, başa vurmaq və s.,

2) təsirlik halda olan isimlə felin birləşməsi: dil tökmək, ağız açmaq, kök salmaq, cilovunu yığmaq, başını piyləmək, baş girləmək, baş aparmaq və s.,

3) yerlik halda olan isimlə felin birləşməsi: başda oturmaq, yolda qalmaq, ayaqda yatmaq, öldə qalmaq, nəzərdə tutmaq və s.,

4) çıxışlıq halda olan isimlə felin birləşməsi: abırdan salmaq, yoldan çıxmaq, öldən düşmək, başdan ökmək, dibindən baltalamaq, ağızdan qaçırmaq, gözden düşmək, öldən salmaq və s.

İkinci komponentinə görə feli frazeologizmləri felin növünə, təsirli və təsirsizliyinə, zamanına və formalarına görə qruplaşdırmaq olar.

Felin mənə növünə görə:

a) məlum felli: başa vurmaq, at çapmaq, yola düşmək, yaşa dolmaq, başa qaxmaq, çöp atmaq və s.,

b) məchul felli: üstünə buzlu su tökülmək, kitabın bağlandı, dilindən daş asılmaq, alma yazılmaq və s.,

c) qayıdış felli: boğazı tikilmək, boynuna sarılmaq və s.,

ç) icbar felli: qan qusdurmaq, qan uddurmaq və s.,

d) qarşılıqlı felli: ara qızıdırmaq və s.,

Təsirli və təsirsizliyə görə:

a) təsirli felli ifadələr: boğazını üzmək, abırını almaq, boğazını islatmaq və s.,

b) təsirsiz felli ifadələr: qazı yatmaq, başa getmək, boğazından qalmaq, qanının arasına girmək və s.

Felin zamanlarına görə:

a) indiki zamanda: qan su yerinə axır, ağızdan qan iyi gəlir və s.,

b) keçmiş zamanda: elə bil başına daş düşdü, allah varmuşdu, başıma elə bil bir qazan su tökdülər və s.,

c) gələcək zamanda: bıçaq vursan qanı çıxmaz, açarar sandığı, tökərəm pambığı, evlənəndə yadından çıxar, burnunu tutsan canı çıxar və s.,

Felin formalarına görə:

a) felin xəbər formasında: ağız qatıq kəsmir, ağızına qurd düşüb,

ağız deyəni qulaq eşitmir, qaşqabağı yer süpürür və s.,

b) əmr formasında: dilin qurusun, qadan mənə gəlsin, birçəyin ağarsın, adını çək, qulağını bur və s.,

c) felin arzu yormasında: həmişə uca olasan, qara yerə girəsən, qan qusasan və s.,

ç) feli sifət formasında: anasının əmcəyini kəsən, qabağından yeməyən, qazan dibi yalayan, xeyrə-şərə yaramaz və s.

Cümlə tipli frazeologizmlər də cümlə daxilində bir sintaktik vəzifə daşıyır, bir cümlə üzvü olur. Adətən belə frazeologizmlərin xəbərləri daha çox ismi olur və ya var, yox sözləri ilə tamamlanır: *nə ölüdür, nə diri, it dəftərində də adı yoxdur, ağızının kəsəri yoxdur* və s.

Frazeologizmlərin mənbəyi və əmələgəlmə yolları

Frazeologizmlərin tarixi qədimdir. Əsrlər boyu insanlar ümid və arzularını, istəklərini əks etdirən qısa, aydın, mənalı, anlaşılıqly frazeologizmlər yaratmışlar. Frazeologizmlər nəsil-dən-nəslə, dildən-dilə keçərək dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır. Dilimizdəki frazeologizmlərin əmələgəlməsinin əsas mənbəyi danışq dili, yazılı ədəbiyyat və folklor olmuşdur. Frazeologizmlər xalqın həyatı, yaşayışı, adət-ənənələri, ətlaqı görüşləri ilə bağlıdır. Bunlar xalqımızın keçmiş tarixi, həyatının müxtəlif sahələrini əks etdirir. Frazeologizmlərin hər birinin özünəməxsus yaranma tarixçəsi vardır. Onlar xalqımızın həyat və yaşayış tərzi (*xörək asmaq, xəmir qatmaq, kündə tutmaq* və s.), sənət-peşə (*keçə atmaq, papağı yana qoymaq* və s.), mifik rəvayətləri (*dəlidən doğru xəbər, saqqalı ələ vermək* və s.), dini və mövhumi təsəvvürləri (*cəhənnəmə vasil olmaq, o dünyalıq olmaq, Allaha şükür, cənnətə getmək, cənnətlik olsun, yeri behiştlik olsun* və s.), adət-ənənəsi (*duz-çörək kəsmək, gülərlüzlü olmaq, qonaq evin gülüdür, əliaçıq olmaq* və s.), dünyagörüşü ilə əlaqədar yaranmış və indi də yaranmaqdadır.

Frazeologizmlərin yaranmasının iki əsas mənbəyi vardır: 1) öz

dilimizin imkanları, 2) başqa dillərdən alınmalar.

Dilimizin öz imkanlar hesabına yaranan frazeologizmlər xalqımızın qədim və zəngin söz xəzinəsinə əsaslanır. Bunları iki qismə bölmək olar: a) ümumi, b) xüsusi.

Xalq tərəfindən yaradılmış, hamı tərəfindən anlaşılan və işlədilən frazeologizmlər ümumdür. Bunları hamı işlədir və üslubca neytraldır. Məsələn, gözü götürməmək, ürəyi getmək, ayaq altına yığılmaq.

Ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən yaradılan, müəyyən üslubi mənada işlədilən frazeologizmlərə xüsusi frazeologizmlər deyilir, məsələn: günəşin keşiyi, qaranlıq zindan və s.

Dilin frazeoloji tərkibi qeydsiz-şərtsiz dilin leksik-semantik sisteminin özülü əsasında (söz birləşmələri, cümlələr) yaranır. Əmələ gələn vahidlər oxşarlıq və fərqli əlamətləri ilə müəyyən qaydaya düşür. Onlar, bir, növ nominativ (söz) və kommunikatik (cümlə) vahidlər arasındakı boşluğu doldurur.

Azərbaycan dilində frazeologizmlər beş üsulla əmələ gəlmişdir: 1) ayrı-ayrı sözlər əsasında yaranmış frazeologizmlər, 2) sərbəst söz birləşmələrdən əmələ gələn frazeologizmlər, 3) frazeologizmlərdən əmələ gəlmiş frazeologizmlər, 4) atalar sözü və məsəllərdən yaranmış frazeologizmlər, 5) kalka (hərfi tərcümə) yolu ilə əmələ gəlmiş frazeologizmlər.

Ayrı-ayrı sözlər əsasında yaranmış frazeologizmlər. Frazeologizmlərin bəzisi ayrı-ayrı sözlərin məcazi-rəmzi mənada ümumiləşmiş halda işlədilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn: neft-qara qızıl, pambıq - ağ qızıl, dəvə - səhra gəməsi, göy - beşinci dəniz və s.

Sərbəst söz birləşmələrindən əmələ gələn frazeologizmlər. Dilimizdəki frazeologizmlərin əsas qismi söz birləşmələrindən törəyir. Sərbəst birləşmələrin frazeologizmlər kimi işlədilməsi birdən-birə yox, tədricən müəyyən dövrdə tarixi proseslə əlaqədar dildə daim və təkrarən ümumiləşmiş obrazlılıq-məcəzilik kəsb etməsi ilə bağlıdır. Sərbəst birləşmələrin frazeologizmlərə keçmə səbəbləri aşağıdakılardır:

1) sərbəst birləşmələrin ümumiləşmiş obrazlı mənada işlədilməsi;

2) sərbəst birləşmələrdə sözlərin frazeoloji cəhətdən məhdudlaşmış şəkildə işlədilməsi; 3) sərbəst birləşmənin həmin tarixi dövr üçün fəal olan bir məfhumu ifadə etməsi.

Sərbəst birləşmələrin dildə ümumiləşmiş obrazlı daim və təkrar işlədilməsi kommunikativ səciyyəli frazeologizmlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sərbəst söz birləşmələri dildə müxtəlif zamanlarda təkrar-təkrar işlədilərək sabit birləşmə şəklində sabitləşməyə başlayır. Bunların komponentləri tədricən öz ilk konkret mənasından uzaqlaşır, yeni məzmun kəsb edir. Sərbəst söz birləşməsinin tərkib üzvləri öz həqiqi mənasını itirərək məcazi mənə kəsb etməklə tərkibcə və monaca sabit olan bütöv bir ifadə şəklinə düşür.

Keçid vəziyyətində olan birləşmələr frazeologizmlərin sərbəst birləşmələrdən törəməsinin canlı nümunəsidir. Məsələn, ayağının altını qazmaq, ağzına su almaq birləşmələri həm məcazi (birinci başqasına zərər vermək, pislik etmək, ikinci dinməmək), həm də həqiqi mənalarda işlədilir.

Sərbəst birləşmələr frazeologizmlər yerinə keçdikcə onların tərkib üzvləri tədricən müəyyən şəraitdə məcaziləşir. Bu, tərəflərin uyuşması və qovuşması nəticəsində olur. Sərbəst birləşmənin müəyyən məqamda bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi üçün tərkib üzvlərinin əvvəlcə uyuşması, sonra isə qovuşması lazımdır ki, nəticədə mürəkkəb bir vahid kimi təsəvvür oluna bilsin. Bunların inkişafı mürəkkəb sözlərə doğrudur. Dilimizdəki mürəkkəb sözlərin bir qisimi bu yolla törəmişdir. Məsələn: iynəyarpaq, dəvəquşu, dəvədabanı, alagöz, qaraqabaq, ağciyər və s.

Dəmli, sərbəst birləşmələrin öz tərkibinə, quruluşuna və mənasına görə bütöv olan frazeologizmlərə çevrilməsi üçün onların təkrar-təkrar işlədilməsi, məcazi mənə kəsb etməsi, sözlərin biri-biri ilə frazeoloji bağlılığı və bir məfhum ifadə etməsi lazımdır.

Bu yolla yaranan frazeologizmləri bir neçə qrupa ayırmaq olar:

a) xalq ədəbiyyatı əsasında əmələ gəlmiş frazeologizmlər: Kərəm kimi alışmaq ("Əsli və Kərəm" dastanı əsasında), Qəribi burada ağlamaq tutub ("Aşıq Qərrib" dastanı əsasında), Koroğlu kimi nəre

çəkmək ("Koroğlu" dastanı əsasında), *Leyli-Məcnun olmaq*. *Məcnun kimi dağa-daşa düşmək* ("Leyli və Məcnun" əfsanəsi əsasında) və s.,

b) tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı olaraq yaranmış frazeologizmlər: Nadiri taxtda görmək, *İsgəndər kimi sədd açmaq* və s.,

c) coğrafi adlarla əlaqədar yaranmış frazeologizmlər: *çin səddi çəkmək*: *Kəbədə yağ içmək* və s.,

ç) dini əfsanə və rəvayətlər əsasında yaranmış frazeologizmlər: *Nuhu beşikdə görmək*, *Nuh tufanı qoparmaq*, *Nuhun gəmişi*, *Nuh əyyamından qalmaq*, *Həzrət İsa kimi qeyb olmaq* və s.,

d) peşə-sənətlə əlaqədar əmələ gəlmiş frazeologizmlər: *mizrabı sarı simə vurmaq*, *züy tutmaq*, *zurna çalmaq*, *qaytağı oynamaq*, *pərdəni yırtmaq*, *iyənə üstə oturmaq*, *quşu qonmaq*, *quşu gözündən vurmaq*, *aşını bişirmək*, *aşının suyunu vermək*, *qəpiyə güllə atmaq* və s.

e) bədən üzvləri ilə əlaqədar meydana gəlmiş frazeologizmlər: *baş vermək*, *baş tutmaq*, *baş çıxmaq*, *qulaq asmaq*, *qulaq vermək*, *qulaq ardına vermək*, *göz qoymaq*, *əl qaldırmaq*, *dilə tutmaq*, *üz vermək*, *can almaq* və s.

Frazeologizmlərdən yaranmış frazeologizmlər. İfadələrin bir qismi işlədildikcə mənaca genişlənir, yeni mənalar kəsb edir. Frazeologizmlərin yeni mənaları tədricən onların ilkin mənasından uzaqlaşır, onunla mənə əlaqəsini itirərək leksik tərkibcə və quruluşca eyni, leksik mənaca fərqli olan iki müstəqil ifadə alınır: *ürəyi yanmaq* - *ürəyi yanmaq* (susamaq) - *ürəyi yanmaq* (yazığı gəlmək), *baş vurmaq* (tamamlamaq) - *baş vurmaq* (qaxmaq).

Atalar sözü və məsəllər əsasında yaranmış frazeologizmlər. Dilimizdəki frazeologizmlərin müəyyən hissəsi atalar sözü və məsəllərdən əmələ gəlmişdir. Atalar sözü və məsəllərin bir qismini olduğu kimi frazeologizm hesab etmək olar, bir qismi isə ixtisar-edilmə və parçalanma yolu ilə frazeologizm kimi işlənir:

1) heç bir dəyişiklik edilmədən frazeologizm kimi işlənən atalar sözü və məsəllər: eni ilə uzun birdir, köhnə hamam, köhnə tas, dili

ilanı yuvasından çıxarır, əti sənin, sümüyü mənim və s.,

2) atalar sözü və məsəllərin parçalanması və ixtisar olunması noticəsində əmələ gəlmiş frazeologizmlər: *örtülü bazar, dostluğu pozar - örtülü bazar, ağ gün ağardar, qara gün qaraldar - ağ gün və ya qara gün, sənə bir aş bişirim ki, dadı damağından getməsin - aş bişirmək, tülkü tülküliyünü sübut edincə, dərisini boğazdan çıxarmıq - dərisini boğazdan çıxarmaq, üz vermə, astar da istər - üz vermək, kasıbın gözü tox olar - gözü tox olmaq, anlayana da can qurban, anlamayana da, dad yarımçıq əlindən və s.,*

Qız qızıl alma, qızı gözdən salma - gözdən salmaq, Nadiri taxtda görüb, Süleymanı qundaqda - Nadiri taxtda görmək, kənkən nə qədər quyunu dərin qazsa, özünü quyunun dibində görür - quyu qazmaq və s., toydan sonra nağara, üzünlün suyunu tökmək, qulağının dibini görmək, burnunun ucu göynəmək və s. frazeologizmlər də bu yolla əmələ gəlmişdir.

Ahınma frazeologizmlər. Belə frazeologizmlər dilimizdə kalka üsulu ilə meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilində bir sıra kalka səciyyəli frazeologizmlər var. Bunlar meydana gəldiyi dildə nə mənadaırsa, dilimizdə də həmin mənada işlədilir. Məsələn, qıflı adam (человек в футляре), axına qarşı çıxmaq (идти против течения), ümumi dil tapmaq (найти общий язык), Amerika kəşf etmək (открывать Америку), yeni səhifə açmaq (открыть новую страницу), Axilles dabanı (Ахиллесова пятка), milçəkdən fil qayıtmaq (делать из мухи слона), sudan quru çıxmaq (выйти сухим из воды), valı dəyişmək (перемениить пластинку), vintini burmaq (закрутить гайку), niq söyləmək (держатъ речъ), söz açmaq (брать слово), lövbər salmaq (бросать якорь), rola girmək (входить в роль), ağ bayraq qaldırmaq (поднять белый флаг), göz bəbəyi kimi qorumaq (беречь как зеницу ока), müvəffəqiyyətdən baş gicəllənmə (головокруженис от успехов), və s.

Frazeologizmlərin təsnifi

Frazeologizmləri müxtəlif şəkildə təsnif etmək olar: mənşəyinə, tərkibinə və mənasına görə. Frazeologizmləri **mənşəyinə görə** iki qismə ayırmaq olar: 1) xalis, 2) alınma.

Əsl frazeologizmlər milli səciyyəlidir. Tərkib üzvləri öz sözlərimizdən ibarətdir. Məsələn, üz tutmaq, üz vermək, üzə salmaq, göz qoymaq, baş əymək və s.

Alınma frazeologizmlərin digər qisminə tərkib üzvlərindən biri və ya hər ikisi başqa dillərə məxsus olur. Məsələn, *nuşu can, qədəmin mübarək olsun, xoş görmək, inqıqam almaq* və s.

Tərkibinə görə frazeologizmlər sadə və mürəkkəb olaraqla iki qismə bölünür. İki üzvlü frazeologizmlər sadədir. Məsələn; *göz qalmaq, göz gəzdirmək, ürəyi qısılmaq, üzə salmaq, cana gətirmək, seyrə dalmaq, söz atmaq* və s.

Üç və ya üçdən artıq üzvlü frazeologizmlər mürəkkəbdir. Məsələn: *gözünün köklü saralmaq, ağzının suyu axmaq, ağzının sözünü bilməmək, rəng verib rəng almaq* və s.

Frazeologizmlərin mənaca bölgüsü. V.V.Vinoqradovun frazeologizmlərə verdiyi bölgü sözlərin, sabit birləşmələrin semantikasını tədqiq etmək işinə, onların bütün təfərrüatı i.ə təhlil olunmasına böyük təkan verdi. Onun frazeoloji problematika barədə izahı təsvirçilikdən nəzəri plana keçmək üçün bir dönüş yaratdı. Bir sıra dillərin frazeologiyasına aid yazılmış əsər və məqalələrdə onun frazeologizmlərinin semantik bölgüsü əsas götürülür.

Bir mənə əlamətinə əsasən qovuşma ilə birliyi biri-birindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Onların hüdudu tam aydın deyildir. Frazeologizmləri komponentlərinin semantik qovuşuqluğuna və birliyinə görə, onların tərəflərini biri-biri ilə bağlılıq dərəcəsinə görə təsnif etmək lazımdır. Frazeologizmlərdə idiomatiklik əsasdır. İdiomatikləşmə sözlərin hamı tərəfindən qəbul edilmiş əvvəlki mənasının itirilməsi və məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. İdiomatiklik deyərkən vahidlərin tərkib üzvlərinin mənə və

qrammatik bütövlüyü başa düşülür.

Frazeologizmlərdə mənə bütövlüyü onların bir məfhum ifadə etməsi ilə əlaqədardır, mənaca sözə bərabərdir. Məsələn: *üz çevirmək - incimək, cana gəlmək - sağalmaq, bənd olmaq - bağlanmaq və vurulmaq, yaddan çıxarmaq - unutqan, yadda saxlamaq - unutmamaq, acığı tutmaq - əsəbləşmək, əldən düşmək - yorulmaq, özünü itirmək - çaşmaq* və s.

Qrammatik bütövlükdə cümlə daxilində bütöv bir üzv kimi çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Cümlə tərkibində başqa sözlərlə ayrı-ayrı üzvlərinə görə yox, bütövlükdə əlaqədar olur.

Mənalara görə frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar: a) semantik frazeologizmlər, b) qrammatik frazeologizmlər.

Semantik frazeologizmlər. Belə frazeologizmlərin tərkib üzvləri biri-biri ilə elə əlaqələnməmiş və elə qaynayıb-qarıxmış, qovuşmuşdur ki, onları ayrı-ayrılıqda təsəvvür etmək və ya təsəvvürə gətirmək olmur. Semantik frazeologizmlərdə sözlər öz müstəqilliyini itirir, tam məcazi mənə ifadə edir, mənaca bölünməzdir, sabit səciyyəlidir, bütövdür. Onların mənaca motivləşməsi ilkin sözləri xatırladar. Bunların ümumi mənasının tərkib üzvlərinin mənası ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki bu frazeologizmlər nə motivləşir, nə də ixtiyarı olaraq yaranır. Mənaca bölünməzlik semantik frazeologizmlər üçün əsas şərtidir. Daxili formadan məhrumdur. Onlar sintaktik elementlərin toplusu olsa da, törəmə deyildir. Bunların tərkib üzvlərinin birləşməsi kimyəvi vahidlərdən ibarətdir. Sintaktik cəhətdən ayrılmazdır. Komponentləri arasında, sərbəst birləşmələrdə olduğu kimi, canlı sintaktik əlaqə olmur. Məhz buna görə də, onlar sintaktik vahid kimi özünü göstərir.

Semantik frazeologizmlər üçün aşağıdakı cəhətlər səciyyəvidir:

1. Məcəzilik, obrazlı mənə onların birliyinə, parçalanmasına təminat verir. Çox vaxt bunların obrazlı məcazi mənası hamıya aydın olmur.

2. Ekspressivlik daha güclüdür. Anlayışları daha təsirli və obrazlı ifadə edir.

3. Tərkib üzvlərindən birini başqa sözlərlə - sinonimi ilə ovəz

etmək və ya yenidən qurmaq olmur.

4. Bütövlükdə sinonimi ilə əvəz oluna bilər, mənacə dəyişdirmək mümkündür.

Semantik frazeologizmlərə qovuşma və birlik adı ilə izah olunan idiomları aid etmək olar. Məsələn: *razı salmaq, ələ vermək, əl-ayaq açmaq, əl-ayağa düşmək, göz-qulcuğu olmaq, yola getmək, gün qazanmaq, gün görmək, oda salmaq, dağa dönmək, bağıri yarımaq; göz vurmaq, gözündən düşmək, başa girmək, başa çəkmək, başa vurmaq, gözü üstündə olmaq, ələ baxmaq, boynuna olmaq, ağına batmaq, ayağına yazmaq, kitabı bağlanmaq, üzünə ağ olmaq, ürəyinə dəymək* və s.

Bir frazeologizmlərdə ifadə olunan mənaların tərkib üzvlərinin həqiqi mənası ilə birbaşa heç bir əlaqəsi yoxdur.

Grammatik frazeologizmlər. Bu frazeologizmlər də mənacə bütöv və bölünməzdir, bir məfhum ifadə edir, lakin tərkib üzvləri arasındakı qrammatik əlaqə nəzərə çarpır, hiss olunur, canlı sintaktik əlaqəni yada salır. Sözlərin potensial ünsürləridir, onların ilkin məna izləri hələ də qalmaqdadır. Məcəzi mənada işlədilsələr də, tərəflərindən birinin müstəqil mənası hiss olunur. Məsələn: *ürəyi getmək, ürəyi sıxılmaq, ürəyi qopmaq, canını almaq, başını gırləmək* və s.

Bu frazeologizmlərlə ifadə olunan mənanı birinci tərəfləri əsasında məəyyənləşdirmək olar. Buradan aydın olur ki, həmin frazeologizmlərdə fikir ürək, can və gəş məfhumları ilə bağlıdır. Frazeologizmlərin ümumi mənası həmin komponentlərdən birinin mənası ilə əlaqədardır. Məsələn: söz almaq, söz güləşdirmək, söz oynatmaq, sözümdən çıxmaq, söz vermək və s.

Adətən, bunlar əmələ gəlmiş sərbəst birləşmələrin strukturunu saxlayır: sözlərdən biri öz mənasında qalır, o biri ondan asılı olur. Frazeologizmlərdə öz həqiqi mənasında işlədilən söz əsas, məcəzi mənada işlədilən söz isə asılıdır, çünki birləşmənin ümumi mənası birinci sözün mənası ilə bağlıdır. Məsələn: *dərd çəkmək, fikir çəkmək, həvəsdən düşmək, yada salmaq, tədbir görmək, qayğı çəkmək* və s.

Frazeologizmlərin işlədilməsi

Frazeologizmin yenidən işlədilməsi sözlərə sintaktik konstruksiyalara xas olan yenidənəyaranma, leksik uyğunluq, davamlılıq, ekspressivlik, komponentlər arasındakı sintaktik əlaqə, cümlədəki vəzifələrinə görə yox, xüsusi bir əlamətinə və bütövlükdə birləşməyə aid olan "əhatə" əsasında həll olunsa da, məna birinci, davamlılıq və ekspressivlik ikincidir. Frazeologizmlər üçün xüsusi bir əlamət kimi bütün birləşmənin "əhatə"yə əsaslanması birinci, hazır şəkildə yenidən təkrar olunma, sabitlik və ekspressivlik ikinci olmalıdır. Bunların hamısı həmin birləşməyə aid olan sözlərin diferensiallaşmasına kömək edir.

Frazeologizmləri müəyyənləşdirərkən dilin struktur əlamətləri - davamlılıq, hazır şəkildə işlədilməsi, məna bütövlüyü, metaforik mənanın ümumiləşməsi və s. əsas götürülməlidir. Bunları sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri kimi izah etmək olar. Bu əlamətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda frazeologizmlərin mahiyyətini açmağa bilməz. Bunlar bütövlükdə götürüldükdə frazeologizmləri mahiyyətə müəyyənləşdirmək üçün əsas ola bilər. Frazeologizmlərdə struktur-semantik cəhətdən idiomatiklik, leksik-semantik cəhətdən isə məna bütövlüyü əsas əlamətdir.

Frazeologizmlər Azərbaycan dilinin leksikasının ən canlı, ən zəngin, çox işlənən, ən təsirli qismini təşkil edir. Məfhumu, dolayısı ilə konkret ifadədir. Sözlərin ekvivalenti, sinonimi kimi işlədilir. Tərkib üzvləri arasına söz daxil ola bilmir, qrammatik cəhətdən dəyişmir. Məsələn, *razı salmaq, yola gətirmək, od salmaq, od vurmaq, gün görmək, gün keçirmək* və s.

Frazeologizmlər, bir tərəfdən, tərkibində köhnəlmiş sözləri mühafizə edərək saxlaması, digər tərəfdən dilin ekspressiv-üslubi gücünü qüvvətləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Frazeologizmlərin bir qismini (əsas) ədəbi dil normalarına uyğun gəlir və onun tələblərinə tam cavab verir, bir qismi isə loru, kobud xarakterlidir. Məsələn: kül başına, səni görüm yerə girsən, quyruğu

qapı arasında çalmaq və s. Bu cür frazeologizmlərin işlədilmə dairəsi məhduddur.

Frazeologizmlər nitqdə, mətnə, xüsusən bədii əsərlərdə iki şəkildə işlədilir: 1) heç bir dəyişiklik edilmədən, olduğu kimi işlənən frazeologizmlər, 2) müəyyən dəyişiklik edilərək işlənən frazeologizmlər.

Dəyişilmədən işlədilən frazeologizmlər nitqi daha canlı, daha təsirli edir. Məsələn: Gözlərindən qoymaq istəyiblər, qorxublar ki, soyuq dəyər və ya başqa bir hadisə *baş verər*. Gecə yarından keçənə qədər qız babasının nağıla oxşar şirin və maraqlı söhbətinə **qulaq asdı**. Dur yat, səhər bir **tədbir tükərik**. Kitabxanaya **baş çəkdi**, saatlarla kitab oxudu (M.İbrahimov).

Dəyişiklik edilərək işlədiən frazeologizmlərdə dəyişiklik formal xarakter daşıyır, mənə olduğu kimi qalır. Yazıçılar əsərlərində frazeologizmləri müxtəlif şəkildə dəyişdirirlər:

1. Birləşmənin əsas strukturu qalır, tərkibindəki sözlərdən biri dəyişdirilir. Məsələn: *göz aydınlığı əvəzinə su aydınlığı, dəniz aydınlığı*.

2. Birləşmənin forması tamən dəyişdirilir. Məsələn: *qonağın ruzusu özündən qabaq gəlir əvəzinə Allah qonağının öz qisməti var*.

3. Birləşmənin sırası dəyişdirilir, məsələn:

1) **Açılır** yurduma baxdıqca mənəm

Ürəyim gül kimi yarpaq-yarpaq (S.Rüstəm).

2) **Qoyma** özünü **tülkülüyə**, adə əkinçi! (M.Ə.Sabir)

3) Canım, **qaraltmayın** bir **qanımızı**,

Düşməni almayıb ki, dörd yanımızı (S.Vurğun).

4. Birləşmənin strukturunda müəyyən dəyişiklik edilərək işlədilməsi, məsələn, bal tutan barmaq yalar - şanada bal tutan barmaq yalar.

El yığılsa kərən sındırar - *el yığılsa bir yerə, vallah, kərən sındırar* (S.Vurğun).

5. Birləşmənin tərkibindəki sözlərdən birinin ixtisarı ilə işlədilməsi: *mübarək* (olsun), *təbrik* (etmək), *uğurlar* (olsun) və s.

6. Birləşmənin sinonimi ilə əvəz olunaraq işlədilməsi: *ev yıxmaq* - *ev dağıtmaq*, *dili dolaşmaq* - *dili topuq çalmaq*, *əl-ayaq açmaq* - *qol-qanad açmaq*, *göz gəzdirmək*, *nəzər yetirmək*, *nəzərdən keçirmək* - *əl gəzdirmək* və s.

7. Frazecologizmlərin bir qismini həqiqi mənalı sözlərin ekvivalenti, sinonimii kimi işlətmək olar: *ürəyi qoparmaq* - *qorxmaq*, *əldən düşmək* - *yorulmaq*, *əl açıq olmaq* - *səxavətli olmaq*, *başə düşmək* - *anlamaq*, *qulaq asmaq* - *dinləmək*, *təngənəfəs olmaq* - *boğulmaq*, *nəzərdən keçirmək* - *yoxlamaq*.

8. Frazecologizm cümlə daxilində onun bir üzvü kimi işlədilir. Məsələn:

Var-yoxdan qalmışdı birə inəyim,
Oydu **göz tikdiyim**, oydu körəyəyim,
Onu da bu gecə zorla aldılar,
Məni diri gözlü **oda saldılar** (S.Vurğun).

Burada *göz tikdiyim*, *oda saldılar* birləşmələri frazeologizmdir. *Göz tikdiyim* frazeologizmi cümlədə mübtədə, *oda saldılar* isə xəbər kimi işlənmişdir.

9. Frazecologizmlər atalar sözü və məsəllərin tərkibində işlədilir. Məsələn: *el gözündən düşən boy atmaz*, *elin gücü bir olsa, düşməni dara çəkər*.

Frazeologizmlərin leksik-semantik qrupları

Müasir Azərbaycan dilindəki frazeologizmlərin müəyyən hissənin leksik tərkibi və komponentləri arasında sintaktik əlaqə, əsasən, dəyişməzdir, lakin bir sıra frazeologizmlərin ifadə etdiyi məna eynilə qalmaqla yanaşı, leksik tərkibi, komponentləri arasındakı sintaktik əlaqənin seçiyəsi dəyişir. Dilimizdə elə frazeologizmlər vardır ki, onların leksik tərkibində və komponentlərində aparılan dəyişikliklər mənasına təsir etmir, mənalari arasında fərq olmur. Mənalari olduğu kimi qalan, tərkiblərində leksik, leksik-qrammatik və qrammatik

dəyişikliyə uğramasına frazeologizmlərin variasiyası, bunun əsasında yaranan belə frazeologizmlərə isə frazeoloji variantlar deyilir.

Fərqləndirici əlamətinə görə frazeoloji variantları 3 qrupa ayırmaq olar: 1) leksik variantlar, 2) leksik-qrammatik variantlar, 3) qrammatik variantlar.

Leksik variantların tərkibində leksik dəyişiklik aparılır. Burada sözlərin bir və ya ikisi fərqli səciyyə daşıyır, qalan komponentlər isə ortaqlı olur. Leksik variantlar tərkib üzvlərinin sinonim və ya sinonim olmayan sözlərlə əvəzlənməsi nəticəsində yaranır:

a) sinonim sözlərlə əvəzlənməsi: ürəyini açmaq - könülünü açmaq, baş-başa gəlmək - köllə-kəlləyə gəlmək, könlü bulandırmaq - ürəyi bulandırmaq, dilə-dişə düşməc - dilə-ağıza düşmək və s.,

b) sinonim olmayan sözlərlə əvəzlənməsi: ağız qatıq kəsmək - ağız pendir kəsmək, ağızına dil vermək - dilinə dil vermək, boşqab dibi yalamaq - qazan dibi yalamaq və s.,

c) tərkibindəki qoşa sözlərdən ikincisinin dəyişməsi: baş-beynini aparmaq, baş-qulağını aparmaq, başına oyun açmaq - başına oyun gətirmək və s.

Leksik-qrammatik variantlar mənaca eyni olub komponentləri həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənir: abırdan salmaq - abırını ətəyinə bükmək, əli boş çıxmaq - əli boşda qalmaq və s.

Qrammatik variantlar eyni leksik vahidlərdən düzələn, eyni mənaya malik olan, lakin isim komponentinin qrammatik forması ilə fərqlənir. Bunların komponentləri qrammatik cəhətdən dəyişir: başını pambıqla kəsmək - pambıqla baş kəsmək, göz-qulaq olmaq - gözdə-qulaqda olmaq, mum kimi yumşalmaq - mumdan yumşaq olmaq, biğ altında gülmək - biğaltı gülmək və s.

Frazeologizmlər leksik-semantik cəhətdən mənaca müxtəlifdir. Bunlar mənaca aşağıdakı qruplara bölünür: a) çoxmənalı frazeologizmlər, b) omonim frazeologizmlər, c) sinonim frazeologizmlər, ç) antonim frazeologizmlər.

Çoxmənalı frazeologizmlər. Leksik vahidlər kimi, frazeologizmlər də təkmənalı və çoxmənalı olur. Bir mənalı frazeologizmlərə təkmənalı, bir neçə mənalı frazeologizmlərə çoxmənalı frazeolo-

gizmlər deyilir. Məsələn, ağ eləmək (həddini aşmaq), ağalıq etmək (hökmranlıq etmək), ağıldan kasıb (ağılsız), abırdan salmaq (hörmətsiz etmək) təkmənalı frazeologizmlərə, ağızdan boş (sözü keçməyən, söz saxlamayan), azad etmək (xilas olmaq, azadlıq vermək, buraxılmaq, tərxis etmək, çıxarmaq) və s. çoxmənalı frazeologizmlərə nümunə ola bilər.

Çoxmənalılıq qrammatik formaca söz birləşmələrinə uyğun gələn frazeologizmlər üçün xarakterikdir. Frazeologizmlərin yaranmasında məcazi mənə, leksik vahidlərdə olduğu kimi, əsas rol oynasa da, frazeologizmlərin hamısı çoxmənalı ola bilmir. Dildə frazeologizmlərin çoxmənalılığı ya ikinci dəfə, ya da paralel məcazlaşma nəticəsində meydana çıxır.

Frazeologizmlərin çoxmənalılığı leksik vahidlərin çoxmənalılığına bənzəyir, amma eyni deyildir. Söz sərbəst söz birləşmələrinin tərkibində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək özünəməxsus olan mənələrdən uzaqlaşır, mənasını konkretləşdirir. Frazeologizmlərin tərkibində isə söz öz real mənasını itirir, başqa sözlə birlikdə ifadənin ümumi mənasına xidmət edir. Sözlərin ayrı-ayrı mənələrinə nisbətən frazeologizmlərin mənə quruluşu daha da diferensiallaşır. Şübhəsiz, frazeologizmlərin mürəkkəb mənə və qrammatik quruluşu onun müxtəlif mənələrdə işlədilməsinə təsir göstərir. Frazeologizmlər xalis "mətn"-i vasitələrlə - leksik birləşmə və sintaktik əlaqə ilə meydana çıxdığı üçün onların çoxmənalılığı çətin olur, çünki frazeologizmlərin mənəyə rəngarəngliyi mənənin həcminə və işlənmə genişliyinə əsaslanır. Bu da frazeologizmlərdə əlavə leksik-semantik variantların yaranmasına imkan vermir. Vahid mənə və quruluşca dəyişir: ifadə həm həqiqi, həm də məcazi mənədə işlədilir. Terminoloji xarakterli birləşmə ilə frazeoloji qovuşma birləşir.

Frazeologizmlərin çoxmənalılığını frazeologizmin leksik vahid kimi məcazlaşması ilə aydınlaşdırmaq olar.

Omonim frazeologizmlər sözlərin məcazi mənədə işlədilərək öz hərəkiliyini itirməsi, arasında əlaqə və münasibət yaradan vasitələrin donuq bir hala keçməsi nəticəsində birləşərək vahid bir məfhum ifadə edən söz ekvivalentinə çevrildiyi zaman yaranır.

Frazeologizmlərin omonimliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyindən mənə, forma və kəmiyyətə fərqlənir. Frazecologizmlərin üzvləri biri-birindən leksik, morfoloji (paradiqmatik), sintaktik və semantik asılılığına görə ayrılır. Bunlarda əsas forma quruluşca biri-birinə tam uyğun olmalıdır.

Frazeologizmlərin omonimliyi sərbəst-sabit birləşmələrin omonimliyindən çox azdır. Bunun müəyyən səbəbləri vardır: əvvəla, frazeologizmlərin mənə sistemi onlara nisbətən daha mürəkkəbdir, ikincisi, sərbəst-sabit birləşmələrin struktur-grammatik imkanı geniş, frazeologizmlərin isə məhduddur; üçüncüsü, frazeologizmlərdə tərkibcə bir neçə sözün biri-birinə uyğun gələrək vahid, bütöv hadisə yaratması lazımdır; dördüncüsü, vahidlərin cüzi mənə variantlığına əsaslanmalıdır; beşincisi, frazeologizmlərin komponentlərinin ikinci dəfə məcazi mənada işlədilməsi lazımdır.

Frazeologizmin yenidən işlədilməsi sözlərə sintaktik konstruksiyalara xas olan yenidənəyaranma, leksik uyğunluq, davamlılıq, cümlədəki vəzifələrinə görə yox, xüsusi bir əlamətinə və bütövlükdə birləşməyə aid olan "əhatə" əsasında həll olunsada, mənə birinci, davamlılıq və ekspressivlik ikincidir.

Frazeologizmlərdəki omonimliyi iki yerə ayırmaq olar: a) xarici, b) daxili. Öz tərkiblərinə görə eyni, mənə müxtəlif olan sabit və sərbəst birləşmələr arasındakı omonim mürasibət xarici omonim adlanır. Daxili omonimlər frazeologizmlərin müxtəlif tipləri arasında, ya da frazeologizmin daxilində olur. Daxili omonimlər ifadə planına görə tamamilə eyni, məzraunca müxtəlif olan frazeologizmlərdir.

Frazeologizmlərin omonimliyi özünü aşağıdakı məqamda göstərir: 1) iki dil vahidinin ya qismən, ya da tamamilə omonim olması; 2) sərbəst birləşmənin sabitləşməsi; 3) sabit birləşmələrin yenidən məcazlaşması; 4) frazeologizmlərdə eyniliyin pozulması; 5) çoxmənalı frazeologizmlərdə mənənin tamamilə uzaqlaşması; 6) başqa dillərdən kalka yolu ilə frazeologizmlərin alınması.

Omonim frazeologizmlərə can vermək, əl açmaq, üz vermək, nişan vermək, baş aparmaq, ayağa qaldırmaq, baş açmaq, baş vermək və s. birləşmələri nümunə göstərmək olar.

Omonim frazeologizmləri ifadə etdikləri mənalara görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) iki mənalı omonim frazeologizmlər; 2) bir neçə mənalı omonim frazeologizmlər.

İki mənalı omonim frazeologizmlərə aşağıdakı birləşmələri aid etmək olar: Məsələn, baş aparmaq, nişan vermək, əl açmaq, başa vurmaq;

1) Sərgərdandır küçələrdə onların özü

Orda ömür zillət ilə **başa vurulur** (N.Xəzri).

2) Onun baxışında, hərəkətində hiss olunur ki, etdiyi yaxşılığı **başa vurmaq** istəyir. Əlibaba sorğu-sual düzətməyə qoymayıb özünü ona **nişan verdi** ("Kommunist").

3) Sabirin atası Əhməd kişi qardaşoğluna **nişan verdi**.

Bu misallardakı başa vurmaq (sona çatdırmaq, üzə vurmaq), nişan vermək (göstərmək, adaxlamaq), cana gəlmək (yorulmaq, yaxşılaşmaq) omonim frazeologizmləri müxtəlif mənalarda işlədimişdir.

Bir neçə mənalı omonim frazeologizmlərə ayağa qaldırmaq, baş vermək, başa çıxmaq kimi ifadələr nümunə ola bilər:

1) Sarıl Günəş rəngli bir al bayrağa

Səsinlə elləri **qaldır ayağa** (S.vurğun).

2) İsti su vannaları bir həftədən sonra xəstəni **ayağa qaldırdı**. Qardaşı əsgər gedəndən sonra Nənəxanım arvad onun uşaqlarına himayəçilik edib, onları **ayağa qaldırdı**.

3) -Xanım, niyə məni bəndəliyə qəbul etmirsən, məndən nə xata **baş veribdir?** (M.F.Axundov).

4) Bulud göyün üzünü tutan kimi yağış **baş verdi**.

5) Macal verə, gün gəlib ötə,

Baş verib, bənövşə, yasə-nən bitə (Aşıq İsmayıl)

6) Mən dinmədikə lap **başa çıxırsan**.

Bu gün elmi işini tamamlayıb **başa çıxdım**.

Ötüşdə **başa çıxmayanın** başı torpağa düşər (S.Rəhimov).

Bu misallardakı "ayağa qaldırmaq" (durğuzmaq, sağaltmaq, böyütmək), "baş vermək" (əmələ gəlmək, ortaya çıxmaq, başlamaq, cücərmək, bitmək), "başa çıxmaq" (həddini aşmaq, ayaqlamaq, tamamlamaq, üstün gəlmək, qalib gəlmək) mənalarındandır.

Sinonim frazeologizmlər sinonimlərdə qarşılaşdırılan komponentlərin mənaları, quruluşları, münasibətləri nəzərə alınmalıdır. Leksik sinonimlərdə ad, xüsusiyyət, əşya və hadisələrin əlamətləri ifadə olunursa, sinonim frazeologizmlərdə bunların münasibəti bildirilir. Bu sinonimlər komponentlərin birləşməsindən asılıdır. Onların quruluşunda minimum fərqləndirici əhəmiyyət olmalıdır. Sinonim frazeologizmlərdə tutuşdurulan birləşmələrin ümumi mənası, iki komponentliliyi və leksik tərkibin ümumiliyi meyar ola bilər. Bunlarda da komponentlərin məna və münasibət yaxınlığı, müxtəlif quruluşlu olması əsas şərtədir.

Sinonim frazeologizmlərdə sözlərin formal əlaqəsi sərbəstdir. Bunlarda hər üzv ən azı iki sözlü olur. Sinonim frazeologizmlərin işlənmə sahələri və formaları müxtəlifdir. Biri-birindən məna çalarlıqlarına görə ayrılır. Quruluşca müxtəlif konstruksiyalı, qrammatik mövqecə eyni olan sözlər sintaktik sinonimlər kimi işlədilir.

Sinonim frazeologizmlər müxtəlif söz birləşmələri və cümlələr arasında olur. Sinonim kimi tutuşdurulan söz birləşmələri sintaktik funksiyaca eyni, leksik tərkiblərinə görə müxtəlif, mənanaya görə isə ümumi olmalıdır. Məsələn, məhəl qoymamaq - əhəmiyyət verməmək, yerinə yetirmək - həyata keçirmək, dəridən çıxmaq - tər tökmək-can qoymaq-iyənə ilə gor qazmaq, ad almaq - ad əxtarmaq, gözə dəymək - gözə gəlmək, söhbət açmaq - söz salmaq, sözünün üstündə durmaq - sözünün sahibi olmaq və s.

Deməli, leksik-qrammatik əlamətləri biri-birinə uyğun gələn, leksik tərkibinə görə fərqlənən, mənacə biri-birinə yaxın olan ifadələr sinonim frazeologizmlər adlanır.

Antonim frazeologizmlər. Sözlər kimi frazeologizmlər də antonim münasibətdə olur. Sözlərin antonimliliyi leksik, frazeologizmlərin antonimliliyi sintaktikdir. Başqa sözlə desək, antonimlik sözlərdə leksik, frazeologizmlərdə isə sintaktik vahid kimi özünü göstərir. Frazeologizmlərin hamısı deyil, keyfiyyət məfhumları ilə bağlı olan frazeologizmlər antonimlik yaradır. Məzmununda əks mənalılıq, struktur-qrammatik forma kimi çıxış edən sabit

birleşmələrin antonim cərgə əmələ gətirməsindən danışmaq olar. Məna həlledicidir. Antonim frazeologizmlər antonim sözlər kimi varlığın bir kateqoriyasına aid olan hərəkət və ya hadisələrin ümumi qarşılaşdırma keyfiyyətini ifadə edir.

Frazeologizmlərin antonimliyindən bəhs edərkən onların əks mənahlığını, bir sintaktik modeldə işlədilməsini və bir leksik əhatəyə - distribusiyaya malik olmasını əsas götürmək lazımdır. Qarşı-qarşıya qoymaq üçün əks mənası olan, sintaktik modeldə işlədilən, eyni leksik əhatədə birleşən, bir distribusiyalı frazeologizmlərə antonim frazeologizm deyilir.

Frazeologizmlərdə antonimlik müxtəlif şəkildədir. Bir frazeologizmin komponentləri digər frazeologizmin komponentləri ilə ya tam, ya da natamam antonimlik təşkil edir. Antonim frazeologizmlərin ya birinci, ya ikinci, ya da hər iki tərəfi antonim olur. O biri tərəflər isə eyni olur. Buna əsasən, antonim frazeologizmləri üç qrupa ayırmaq olar:

1) birinci komponentləri antonim, ikinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər: ağ gün - qara gün, acı dil - şirin dil, xoşbəxt olmaq - bədbəxt olmaq və s.,

Bəs sən istəyirsən biz **xoşbəxt olaq**. Çingizlə Zəhrə **bədbəxt** (S.Axundov); Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar (Atalar sözü); Qızım, yenə də səbr etmək lazımdır, hər bir **qara günün** bir **ağ günü** də var (S.S.Axundov);

2) ikinci komponentləri antonim, birinci tərəfləri eyni olan frazeologizmlər: ayaq dəymək - ayaq kəsmək, ad çıxarmaq - ad batırmaq, borc almaq - borc vermək, hala gətirmək - haldan çıxarmaq, könül vermək - könül almaq, söz almaq - söz vermək, xoşbəxt olmaq - bədbəxt olmaq və s.,

Vay **evimiz yığıldı** (S.S.Axundov); **Evimiz tikildi**; Sən də igidlər kimi iş gör, **ad al** (M.S.Sabir); Sənin bu hərəkətinə nə **ad vermək** olar?; Axır sən də bir hərəkət elə, bir proqresə **ayaq qoy** (M.F.Axundov); Xalqımızın yalvarmağı yadıma düşəndə bir qədər **ayaq götürdüm** (C.Məmmədquluzadə).

3) hər iki komponenti antonim olan frazeologizmlər: xoşu gəlmək

- zəhləsi getmək, başını bağlamaq - ayaq açmaq; başa çıxmaq - ayağa düşmək və s.,

Sən bu uşağı **başımıza çıxardın**; Sənə dinmədikcə lap **baş**
çırırsan; Əgər **ayağına düşmək** macalım olsaydı,

Dəxi götürməzdim baş anın ayağından (İ.Nəsimi).

LÜĞƏTÇİLİK

Dilin leksikasındakı sözlərin bir qismini hamı tərəfindən başadüşülən və işlədilən sözlər, bir qismini isə xüsusi məhdudlaşdırılmış və ancaq müəyyən şəraitdə işlədilən sözlər təşkil edir.

İnsanlar öz təcrübələrində daha çox əksəriyyət tərəfindən başadüşülən və işlədilən sözlərin müəyyən hissəsini işlədirlər. İnsanlar işlətdikləri sözlərin mənasını, xüsusiyyətlərini öyrənmək istədikləri vaxt bir vasitəyə ehtiyac hiss edirlər. Belə bir vasitə lüğətdir. Təcrübə, ehtiyac və tələbat lüğətin yaranması üçün əsas vasitədir. Deməli, təcrübə lüğət, lüğət isə təcrübə tələb edir. Dilin ümumi mənzərəsini, sözün rəngarəngliyini, mənasını lüğətdən öyrənmək olar.

Lüğət nədir? Lüğət, hər şeydən əvvəl, dil faktları üzərində müşahidə aparmaq və əldə edilmiş təcrübəni ümumiləşdirməkdir. Lüğətdə xalqın əsrlər boyu gördüyü aləm, həmin dildə danışanların xarakteri əks olunur. Dialekt sözlərində, atalar sözü və məsəllərdə sadə adamların müdikliyi, zəhmətkeşliyi, Vətənə məhəbbət, düşməne nifrət hissləri saxlanılır. Hər dəfə lüğətə müraciət insanda maraq, sevinc oyadır, çünki o, doğma sözlərin incəliklərini anlamaqda ondan istifadə edənlərə kömək edir, onu bəhrələndirir.

Dildə işlədilən sözlər arasında müxtəlif şəkildə qruplaşmalar gedir. Qruplaşan hər bir söz qrupu ayrıca məlumat kitabçası şəklində toplanır. Belə məlumat kitabçaları lüğət adlanır. "Sözlər obrazdır, lüğət isə əlifba sırası ilə düzülmüş bütöv bir aləmdir" (F.Volter).

Lüğət dilin lüğət tərkibindəki sözlərin siyahısını saxlayan bir kitabdır. "Lüğət xalqın bütün birliyini lazımı şəkildə əks etdirən bir reyestr olmalıdır"(D.Didro). Lüğətlər sözlərin sadalanması ilə məhdudlaşmır, sözlərin mənasını izah və müəyyən edir; ya izah olunan sözün arxasında hansı əşya və hadisənin durmasından danışır, ya da əmələ gəlməsi, tələffüzü və yazılışı haqqında ümumi məlumat verir və s.

Lüğət təsvir, izahetmə və ya başqa dilə tərcümə olunma yolu ilə seçilmiş sözlərin əlifba sırası ilə düzülərək izah olunması və onların məqsədəuyğun şəkildə verilməsidir. "Lüğət" termini iki mənada işlədilir:

1. Bir dildə olan sözlərin məcmuəsi, lüğət tərkibi mənasında.

2. Bir dilə məxsus sözlərin əlifba sırası ilə düzülüşünün izahı mənasında.

Bunların birincisini leksika, ikincisini isə leksikoqrafiya araşdırır. Leksikorafiya yunan sözü (lexikos-lüğət+grafas-yazıram) olub, dilçilikdə lüğətlərin tərtibi məsələləri və öyrənilməsi, bu və ya digər dilə məxsus sözlərin toplanması, onların sistemləşdirilməsi və lüğət şəklində nəşri, ümumi və xüsusi tipli lüğətlərin toplusu ilə məşğul olan sahədir. Leksikorafiyada əsas məsələ lüğətlərin tərtibi prinsiplərini, xüsusiyyətlərini, növlərini nəzəri və praktik cəhətdən öyrənməkdir. O, əvvəla, hər bir lüğətin spesifik vəzifəsini müəyyənləşdirir, ikincisi, hər bir milli dilin lüğətlər sistemini hazırlayır. Lüğət hər bir xalqın milli mədəni-mişət xüsusiyyətlərini yaşadır, ictimai tələblərə cavab verir, dillərin qarşılıqlı əlaqəsinə təsir edir.

Leksikoqrafiyanın əsas məqsəd və vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin sözlərini və ifadələrini yığıb sistemə salmaqdan, lüğətə daxil edilən sözlərin xüsusiyyətlərini, leksik-grammatik mənalarını dəqiqləşdirib izah etməkdən, dilin lüğət tərkibindəki sözlərin lüğətin müəyyən tipində verilməsinin mümkün və vacib olmasını təyin etməkdən ibarətdir.

Lüğətlərin sözlüyü müxtəlif olur. Sözlərin seçilməsində ümumi tələbat həmişə əsas götürülə bilməz, çünki o, lüğət tərkibinin vacib sahələrini əhatə etmir.

Lüğətlərdə əlifba sırası ilə düzülərək izah edilən sözlərə baş sözlər deyilir. Baş sözlər izahedici, cədvəl, siyahı və formal şəkildə olur.

Qəbul olunmuş ümumi leksikografik ənənəyə əsasən hər bir baş söz iri yağlı şriftlə ayrılır. Hər bir baş söz eyni zamanda vokabuladır.

Vokabula, ümumiyyətlə, əzbər öyrənmək üçün ana dilinə

tərcümə olunan xarici söz, lüğətçilikdə baş söz mənasında işlədilsə də, ondan bir qədər fərqlənir. Vokabula yalnız baş söz deyil, həm də ayrıca lüğət məqaləsi kimi ayrılmamış, leksikoqrafik təhlili olan, tərkibinə görə törəmə sözlərdir.

Baş sözə aid verilən izahat lüğət məqaləsi adlanır. Lüğət məqaləsində baş sözlər əlifba sırası ilə izah olunur. Lüğət məqaləsi lüğətdə kompozisiya və kommunikativlik vahidi hesab olunur. Baş söz, onun formal səciyyəsi (qrammatik, orfoqrafik, orfoepik), onun mənalandırılması sözün formal və ya semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq üçün mətndən misallar göstərmək, baş sözə yaxın olan sözlərə işarə etmək, müxtəlif səciyyəli arayışlar - bunların hamısı lüğət məqaləsinin komponentləridir. Baş sözlər lüğət məqaləsində aşağıdakı şəkildə izah edilir: əvvəlcə dayaq sözün əsas mənası, sonra onun başqa mənaları sitatgətirmə yolu ilə verilir. Demək, əsas sözə verilən bütün izah və illüstrativ material lüğət məqaləsinə daxildir.

Lüğətlərin sözlüyü. Lüğətçilikdə əsas məsələ lüğətin tiplərini dəqiqləşdirmək, lüğətlərdə sözlərin seçilməsi və yerləşdirilməsi, sözlüyün müəyyənləşdirilməsi və lüğət məqaləsinin tərtib olunmasıdır.

Lüğət sözlükdən, vokabulaların ardıcıl verilməsindən, sözə və onun mənalarına fonetik, qrammatik, üslubi cəhətdən remarkalar və işarələr verməkdən, illüstrativ materialdan, sözlərin frazeologizmiyindən, onların tərcüməsindən və ya izahatından ibarətdir.

Lüğət üçün əsas məsələ sözlükdür. Lüğətin məzmunu sözlüklə bağlıdır. lüğətin məqsəd və növünə görə sözlüyün tərkibi və həcmi müəyyən edilir.

"Sözlük" termini dilimizdə iki mənada işlədilir: 1) "lüğət" termininin sinonimi kimi, sözlərin əlifba sırası ilə düzülüşünü izah edən məfhum, 2) lüğətə daxil edilən söz və ifadələrin siyahısı.

Lüğətin sözlüyü lüğətdə ətraflı izah ediləcək bütün vokabulaların siyahısı deməkdir. Lüğətdəki baş sözlərin bütün məcmusu sözlük adlanır.

Lüğətlərin sözlüyü inqilabdan əvvəlki dövrlərdə lüğətlərin tipi,

tərtibçilərin ümumişlək sözlərin normasına baxışı, münasibəti ilə müəyyən edilirdi. Lüğətlərin hamısının sözlüyü ədəbi dilin lüğət tərkibi norması əsasında tərtib olunur. Deməli, hal-hazırda bütün lüğətlərin sözlüyü üçün ədəbi dil əsas meyardır.

Hər bir lüğətin sözlüyü (tezarusdan başqa) şüurlu olaraq hədudlandırılır: lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil edən jarqonizm, xüsusi terminlər, az işlədilən və daha az sabit olan neologizmlər, arxaizmlər və s. daxil edilmir.

Lüğətçilikdə ön mübahisəli məsələlərdən biri də lüğətlərin sözlüyünü yaratmaq, seçmək, tərtib etməkdir. Lüğətlərin tipindən, məqsədindən asılı olaraq, sözlük ya ümumi, ya ancaq terminlər, ya da müəyyən semantik söz qrupları əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Adətən, lüğətə aktiv işlədilən, hamının başa düşdüyü, ədəbi dil və etik normalara uyğun gələn sözlər daxil edilir. Lakin lüğətdə izah olunmayan sözlər bunlardır: 1) ölkə, şəhər, çay və s. adları, 2) müasir dilimizdə işlənməyən qəliz ərəb ə fars sözləri, 3) yalnız bir məhəlləyə aid sözlər, 4) ədəbsiz sözlər, 5) xüsusi terminlər və s.

Deməli, lüğətin sözlüyündə dilin leksikasının zəruri mənzərəsini əks etdirən, insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən sözlər verilməlidir.

Sözlər lüğət üçün iki şəkildə seçilə bilər:

1. Heç bir istisna olmadan dildəki sözlərin hamısı əhatə edilir. Məqsəd heç bir hədud qoymadan ədəbi dildəki bütün sözləri daxil etməkdir.

2. Ancaq müasir dildə işlədilən sözlər seçilir. Sözlük seçiləndə sözün davamlılığı və mənası əsas meyar kimi götürülməlidir.

Sözlüyün tərtibində iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır: 1) sözlərin seçilmə prinsipini yaratmaq, 2) seçilən sözün tələbatın profilinə uyğunluğunu təmin etmək.

Lüğət məqaləsində sözün müxtəlif mənalarını ayırmaq üçün xüsusi işarələrdən, durğu işarələrindən və rəqəmlərdən istifadə olunur. İşarələr ixtisar sözlər və ya xüsusi şərti ifadələr şəklində də özünü göstərir. Sözü tələffüzçə düzgün müəyyənləşdirmək üçün onun

xüsusi transkripsiyası və vurğusu qeyd edilir. Bu işarələr sözün üslubi və qrammatik cəhətdən səc:yyələnməsinə xidmət edir.

Tərcümə lüğətlərində baş sözlər iki şəkildə verilir:

1. Tərcüməetmə:

Тамада м tamada

Танкист м tankçı

Танк м tank

Повар м aşpaz

Побрить сов. qırılmaq

2. Sinonimii ilə:

Страх I м. 1. qorxu, vahimə, dəhşət; 2 мн. дан. qorxulu şeylər, vahiməli şeylər, dəhşətli şeylər; 3. Риск, məsuliyyət.

Страх II нареч. дан. çox, olduqca, son dərəcə, bərk.

Мера ж. 1. ölçü, əndazə: мера длины - uzunluq ölçüsü; мера веса - çəki ölçüsü; 2. tədbir; меры предосторожности - ehtiyat tədbirləri; принять меры - tədbir görmək; 3. hədd, hüdud, dərəcə; знать меру - həddini bilmək, в меру - lazımı dərəcədə; в полной мере - tamamilə; без меры - ölçüsüz; по меньшей мере - ən azı; ни в какой (ни в коей) мере - qətiyyənlə, heç bir vəchlə, əsla; по крайней мере - heç olmazsa; через меру, не в меру, сверх меры - həddən artıq; чувство меры - hədd-hüdüdbilmə, həddi aşınama.

İzahlı lüğətdə baş sözün mənşəyi, qrammatik mənası verilir, şərti işarələrdən istifadə olunur:

Aid. ad. ər. Nisbəti və əlaqəsi olan təvəllüqü olan, məxsus. İdarəyə aid işlər. Dilçiliyə aid terminlər. Məsələ bizə aid deyil.

Şəkil 13-cü səhifəyə aiddir - (Nadir bəy:) Məncə, gözəllik zövqə aid bir şeydir. Cavid - Aid olmaq - nisbəti və əlaqəsi olmaq, məxsus olmaq, dəxli olmaq. Bu məktub Bəhrəmin öz qəlbinə və taleyinə aid idi (Ə.Vəliyev).

Lüğətdə sözlərin verilmə üsulları. Lüğətdə sözlərin mənaca təsnifi və sıralanması əsas məsələdir. Sözləri mənaca təsnif etmək sözün ayrı-ayrı mənaları arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək deməkdir.

Hər bir lüğətin əvvəlində ondan istifadə etmək qaydası haqqında

izahat verilir. Həmin izahatla lüğətdə qəbul olunmuş şərti işarələrin və ixtisasların siyahısı göstərilir. Lüğətdə sözlərin mənacə təsnifi və lüğət məqaləsində mənalara sıralanması əsas şərtidir. Lüğətdə sözlərin mənacə təsnifi semantika ilə, lüğət məqaləsindəki mənalara sıralanması isə müəyyən üsullarla bağlıdır.

Sözün mənalara mənşəyinə, məntiqə tarixə əsasən sıralana bilər. Adı lüğətlərdə isə müxtəlif mənalara təcrübəyə əsasən sıralanır. Lüğətlər elmin bütün sahələrini əhatə etdiyi üçün onların tərtibi prinsipləri və üsulları da müxtəlifdir. Lüğətlərin tərtibində əsas məqsəd sözlərin mənalara müəyyən və izah etməkdir.

Lüğətdə sözün mənalara izah edilərkən ardıcılıq, mənalara arasındakı əlaqənin yaxınlıq dərəcəsi, onların biri-birindən ayrılma cəhətləri nəzərə alınmalıdır. Əvvəlcə sözün normativliyi, sonra mənası idiomatikliyi şərh olunur. Məsələn: Ayna is. [fars: ayinə]. 1. Güzgü, 2. Pəncərə, pəncərə şüşəsi, 3. məc. saflıq, duruluq, parlaqlıq, şəffaflyq mənasında təşbeh. Aynası açıq. Aynası açılmaq və s.

Lüğətin vəzifəsi yalnız hər bir ayrıca sözün mənalara şərh etmək deyil, həm də dilin leksik sistemində sözün tutduğu mövqeyi, leksik-qrammatik əlaqələrini göstərməkdir.

Söz bütün lüğətlərdə eyni şəkildə izah edilmir. Lüğətin növündən asılı olaraq söz müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. Məsələn, "apteki" sözünün izahlı və tərcümə lüğətlərində necə izah edildiyini göstərək:

İzahlı lüğətdə: Apteki [əslı yun.]. Həkimlərin resepti üzrə dərman hazırlayıb satan müəssisə; dərmanxana, ocaxana, Aptekdən təzə dərman gətirmişdilər (C.Məmmədquluzadə).

Tərcümə lüğətində: Apteki - arrekə.

Lüğətlərdə sözlər təsvir etmə, izah etmə, sinonimika, baxdırma, leksik izah, genetik və s. üsullarla verilir.

I. Təsvir etmə üsulu. Bu üsul əsas, digər üsullar isə köməkçidir. Onun şərh olunmasına, ətraflı aydınlaşdırılmasına xidmət edir.

II. İzah etmə üsulu. Burada sözün mənası təsvir yolu ilə izah edilir. Müxtəlif əşya, bitki, heyvan və s. məfhumları bildirən sözlərin mənasının açılmasında bu üsuldan istifadə edilir. Məsələn:

Ağcaqayın is (bot). Möhkəm aduncaqlı, qollu-budaqlı meşə ağacı.

Azad. is. fars (bot). Cənubda bitən bərk öduncaqlı ağac növü və s.

III. Sinonimika. Mənaca yaxın və ya eyni olan digər sözlərin sinonimi verilir. Sinonimlikdə sözlərin əsas və başqa mənaları təsvir yolu ilə izah olunur. Məsələn:

Başkəsən. sif. 1. Cəllad, insan qatili, xunxar; vəhşi, yırtıcı, dələduz. 2. məc. (dan). insafsız, zalım, çox bahacıl adam haqqında.

Sinonimika üsulu o vaxt tətbiq olunur ki, ədəbi dildə işlənən sözün dialektdə qarşılığı olur: böyük-zırpı, vəlim-çör-çöp və s.

IV. Baxdırma. Bu üsulla izah edilən sözlər ya mənaca eyni, ya da yaxın olur. Mənaca əlaqədar olan bir söz digər sözə baxdırılır. Həç bir izahat verilmədən birinci söz - baxdırılan ikinci sözün qabağında yazılır. Məsələn:

Asılqan is. Bax asqı.;

V. Leksik izah. Burada sözlərin yalnız lüğəvi mənasının şərhinə nəzərdə tutulur. Leksik mənanı izah etmək çətin olanda qrammatik izahetmə üsulundan da istifadə edilir. Məsələn, izahlı lüğətdə "vermək" sözünün 15 mənası qeyd edilir. Həmin sözün on iki mənası izah olunur, üçü isə yox.

VI. Genetik. Lüğətdə sözlərin bir qismi mənşəyinə görə müəyyən edilir. Məsələn:

ağıl, is. [ər, əql]. 1. İnsanda düşünmə və dərk etmə qabiliyyəti; zəka // şüur, idrak. 2. Həfizə, zəhin, xatır, yad, yaddaş, fikir.

Lüğətlərin tərtib prinsipləri

Leksikoqrafiyada lüğətləri tərtib etməyin beş üsulu mövcuddur: a) sözyaratma və ya etimoloji üsul; b) "yuva" üsulu, c) sözlərin əlifba sırası üsulu; ç) tematik üsul, d) qəfiyə üsulu.

Sözyaratma və ya etimoloji üsul. Əvvəllər lüğətlər sözyaratma dərəcəsinə əsasən tərtib edilirdi. Məqsəd söz qruplarının qohumluğunu, sözyaratma asılılığını açmaqdır. Məna və sözyaratmaya görə день, денек, дневной və ya друг, дружок, дружба sözləri bir məqalədə getməlidir, çünki bu sözlər biri-biri ilə sıx bağlıdır.

Sözyaratma üsulunda sözlərin biri-birindən asılılığı və qohumluğu meydana çıxır. Tərtibçilər çalışmışlar ki, lüğətdə bir kökdən əmələ gələn və mənacə yaxın olan sözlərin təyin edilməsinin təkrar olunmasına, söz qruplarının biri-birinə qohumluğuna və sözyaratma bağlılığına aid lüğət məqalələrini ixtisar etsinlər.

Sözyaratma üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətə 1789-cu ildə birinci cildi nəşr olunmuş "Словарь Академии Российской" lüğətini nümunə göstərmək olar.

Bu kitabın lüğət məqaləsində kök sözlərə (baş sözlərə) üstünlük verilmişdir. Lüğət məqaləsinin içərisində əsas sözdən sonra ondan düzələn sözlər əlifba sırası ilə verilmişdir. Bir lüğət məqaləsində kökün variantlarına görə bütün sözlər bir neçə qrupa bölünür. Hər bir qrupa aid olan sözlər də əlifba sırası ilə yerləşdirilmişdir. Əsas sözlərin və ondan şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn sözlərin nə etimologiyası, nə də tərcüməsi verilmişdir. Burada heç bir izahat verilmədən söz kökləri və bunlardan sözünü və sözsönu şəkilçilərlə əmələ gələn sözlər əlifba sırası ilə düzölmüşdür. Baş söz və yaranma sözlərin hamısı ayrıca qeyd olunmuşdur.

Bir lüğət məqaləsi əlifba sırası ilə sıralanmış bir neçə ayrıca lüğət məqaləsindən ibarətdir. Bu üsul praktik cəhətdən nöqsanlıdır: lüğət məqaləsində ancaq əsas sözlər yerləşdirilirdi, lüğətdən istifadə işini çətinləşdirirdi. Sözyaratma üsulu nöqsanlı olduğı kimi, çox da mübahisəlidir, sözyaratma üsulunda düzölmə sözlər əsas söz - ilkin söz kimi (обед, обруч, закон və s.), düzölmə olmayan sözlər isə səhv olaraq başqa köklərə (быроп к гора, истец и искать, утлий к тля və s.) aid edilmişdir.

Sözyaratma üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətin lüğət məqalələrində sözlərin yerləşdirilməsi sırası və siyahısına aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

Студь - студень, студение, студсний, студсно, студеность, студенец, студеничный, стужа, стужу, стужусь, стужение;

Выступаю - выстуживаюси, выстуживание; застужаю - застужаюсь, застуживание, застужание, застужений, застуда; на студить, настужный, остужаю, остужаюсь, остужение, остуженный,

остуда; простужаю, простужаюсь, простуживание, простужение, простуженный, простуда, простудливый, простудный; устужаю, устужаюсь, устуживание, устуженный; стыну, выстывание; застываю, застылый; простываю простывание, простылый; уствываю, усталый¹.

“Yuva” üsulu. “Yuva” üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətlərə V.İ.Dalın “Rus dilinin izahlı lüğəti”nin, Preobrajenskinin “Etimoloji lüğəti”ni, müasir rus ədəbi dilinin çoxcildlik lüğətinin I, II və III cildlərini, L.Budaqovun “Türk-tatar dillərinin müqayisəli lüğəti”ni və s. göstərmək olar.

Sözlərin lüğətdə “yuva” üsulu ilə yerləşdirilməsinin ilk təşəbbüsçüsü V.İ.Daldır. O, sözlərin “sözyaratma” üsulu ilə düzülüşünü qəbul etməmiş, özü yeni prinsip hazırlamış və bu prinsipi “yuva” adlandırmışdır. Dal bir kökdən əmələ gəlmiş eyni köklü, müxtəlif mənalı sözlərin hamısını bir “yuvada” bir lüğət məqaləsində, bir söz adı altında izah edir. O hesab edir ki, birmənalı izahlı lüğət, hər şeydən əvvəl, mənası aydın olmayan sözləri tapmaq üçün, sadəcə, məlumat vermir. Belə lüğət rus dilinin sözyaratma üsulunu, sözün mənası ilə forması arasında canlı əlaqəni açmağa xidmət etməlidir.

V.İ.Dal sözləri “yuva” üsulu ilə verərkən bəzən özü də səhvə yol vermişdir. Belə ki, bir kökdən olan (дичь и дикий, горы и горшок və s.) sözləri iki “yuva”da vermişdir və ya əksinə, əmələgəlmə yeri müxtəlif olan sözləri (колеть вя кол, колоть, цеп и цепь və s.) birləşdirmişdir.

1952-ci ildə leksikoqrafiya məsələsinə dair çağırılmış müşavirədə izahlı normativ lüğətlərdə sözlərin “yuvalaşdırma” üsulu ilə verilməsi məqsədəuyğun sayılmış və qrammatik formantların köməyi ilə yaranmış sözlərin bir lüğət məqaləsində verilməsi təklif edilmişdir.

Müasir rus ədəbi dilinin lüğətinin birinci üç cildində sözlər yuva üsulu ilə verilmişdir. Lüğətdə bütün sözlər deyil, ancaq əsas sözlər əlifba sırası ilə, həmin sözlərdən əmələ gələn və mənası onlarla

1. Н.А.Семенов. Тольковые словари русского языка, изд. Киевского университета, Киев, 1959, с. 39-40.

əlaqədar olan sözlər isə əsas sözlür "yuvalaşma" lüğət məqaləsində izah olunmuşdur.

Müasir rus ədəbi dilinin lüğətinin birinci cildinin müqəddiməsində lüğətin "yuva" üsulu ilə tərtib olunmasının bir neçə səbəbi qeyd edilir:

1. Sözlərin qruplaşdırılması həmin qrup üçün ümumi mənanı və qrammatik əsası, eyni zamanda, qarşılıqlı münasibəti və ayrıca yaranmış məna fərqi də göstərir.

2. Birləşdirmə bir kökdən yaranmış müxtəlif mənaları əyani olaraq meydana çıxarır və onların əsas məna ilə sıx surətdə bağlı olduğunu əks etdirir.

3. Sözlərin "yuva" qruplarında birləşdirilməsi bir növdən yaranmış sözləri birtərəfli, formal təyin olmaqdan uzaqlaşdırır.

4. Hər bir söz haqqında ümumiləşmiş, tarixi, etimoloji, orfoqrafik arayış verməkdənsə, lüğətlərin bu üsulla tərtib olunması məqsədə müvafiqdir.

"Yuva" üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərdə eyni kökdən düzələn sözlər - eyni növdən olan qohura sözlər bir lüğət məqaləsində ("yuva"larda) qruplaşdırılır. Bir kökə aid olan mürəkkəb sözlər də bir yerdə verilir. Hər bir lüğət məqaləsinin başlığı kök sözdən ibarət olur. Lüğət məqaləsində, əsasən, isim və fel, bəzi hallarda isə başqa nitq hissələri də baş söz kimi verilir.

Bu prinsipə tərtib olunan lüğətlərdə sözyaratma və əlifba sırası üsullarından da istifadə olunur. Əsas sözlər əlifba sırası ilə verilir. Bu üsulun, şübhəsiz, üstün cəhətləri vardır: sözlərin etimoloji cəhətdən biri-biri ilə əlaqəsini və qohumluğunu tez gözü çarpdırır. Sözlərin yaranmasını birtipli müəyyənləşdirilməsindən qaçmağa və sözlər haqqında ümumiləşmiş tarixi məlumat verməyə kömək edir. Kök sözün məhsuldarlıq dərəcəsini əyani olaraq misallarla aydınlaşdırır, sözyaratma növlərinin zəngin olmasını göstərir, lüğət məqalələrini ixtisar edir, sözlərin qohumluğunu müəyyənləşdirmək işini asanlaşdırır, bir kökdən olan sözlərin semantik inkişafını öyrənmək üçün material verir. Burada sözyaratma deyil, sözlərin semantik cəhətdən bir qrupda yerləşdirilməsi də nəzərdə tutulur, lakin bu

Üsulun nöqsan cəhəti də vardır: bu üsul lüğətdən istifadə qaydasını çətinləşdirir, lazım olan sözü tapmaq üçün çox vaxt tələb edir, lüğət məqaləsinin həcmi böyüyür və əlifba sırası pozulur: əlifba sırası ilə sonra verilməli olan söz əvvələ keçirilir. Buna görə də oxucu lüzumsuz olaraq sözlərin mənalərini biri-biri ilə qarışdırmalı olur. Lüğət məqaləsinin "yuva" üsulu ilə tərtibi tərtibçidən etimologiyani yaxşı bilməyi tələb edir ki, o, "yuva"ları tərtib etdiyi zaman səhvlərə yol verməsin. "Yuva" üsulunda tarixi-semantik cəhətdən sözlərin birləşdirilərək bir yuvada izah olunması filoloji və ensiklopedik lüğətlərin biri-biri ilə qarışdırılmasına səbəb olmuşdur.

"Yuva" üsulu ilə tərtib olunmuş lüğətlərdə, lüğət məqaləsində sözlərin izahına aid assimilyasiya sözünü nümunə göstərmək olar:

Assimilyasiya [lat.]: 1. (dilç). Bir səsənin yanındakı səsə bənzədilməsi, məsələn: annamaq (anlamaq), atdar (atlar) və s.

2. Bir xalqın başqa bir xalqın dilini, adətləri və s.-ni qəbul etməsi nəticəsində onun içərisində əriyib getməsi. Zoraki assimilyasiya.

3. (biol). Canlı orqanizmin üzvi maddələri mənimsəmə prosesi.

Əlifba sırası üsulu. Sözləri təbiətinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) səsənlənmə və mənacə yaxınlıq, 2) səsənlənmə və mənacə müxtəliflik. Lüğətdə səsənlənmə və mənacə yaxın olan sözləri vermək bir qədər çətinidir. Belə sözlərin məna fərqlərini açmaq, izah etmək məqsədi ilə lüğətlər əlifba üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba üsulu ilə səsənlənmə eyni olan sözlər haqqında müxtəlif tipli epizodik arayışları qaydaya salmaq işini xeyli asanlaşdırır.

Müasir dövrdə lüğətlər, əsasən, əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunur. Əlifba sırası üsulu lüğətlərin tərtibi üçün ən səmərəli üsuldür. Belə lüğətlərdə sözlərin hamısı əlifba sırası ilə düzülür. Əlifba sırası ilə lüğətdə sözlərin yerləşdirilməsi lüğət məqalələrinin birtipli, aydın, tam və bütün suallara bitkin məlumat verən şəkildə qurulmasını tələb edir. Bəziləri bu üsulu qüsurlu hesab edirlər. Məsələn, V.İ. Dal bu üsulun əleyhinədir. O öz lüğətinin "Нарутое слово" hissəsində yazır: "Sözlərin əlifba üsulu ilə düzülüşü son dərəcə ağır və qurudur. Ən yaxın və oxşar ifadələr biri-birindən çox uzaq düşür. Orada və burada təklikdə itib batır. Sözlərdə hər cür canlı əlaqə qırılır və yox olur.

Burada izahetmə bir neçə dəfə təkrar olunmalıdır. Belə lüğətləri oxumağa təqət qalır. Onuncu sözdə şüur kütləşir, baş gicəllənir, çünki bizim şüurumuz hərtərəfli şüurlu əlaqə, təcridçilik, ardıcılıq tələb edir.”

Həqiqətən bu üsulla qohum sözlərin təbii, semantik və sözyaratma əlaqəsi hiss olunmur. Lakin sözün xüsusiyyətləri burada daha ətraflı izah edilir. Lüğətdən istifadə işini asanlaşdırır, dilin lüğət tərkibinin zənginliyini özündə əks etdirir. Əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərdə lüğət məqalələri təxminən bir formada qurulur. Əvvəl izah olunan sözün leksik mənası, sonra o sözün grammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat, daha sonra iso üsulu əhəmiyyəti verilir. Sözün leksik mənası misallarla aydınlaşdırılır. Lüğət məqaləsinin sonunda əsas sözlərin mənalari sabit birləşmələr içərisində izah edilir. Sözlər əlifba sırası ilə düzülərkən onların baş hərflərinə fikir verilir. Eyni formalı bir neçə söz lüğətdə əlifba sırası ilə düzülərkən onların birinci, yox, ikinci, üçüncü və s. hərflərinə diqqət yetirilir.

Əlifba sırası üsulu ilə tərtib olunan lüğətlərə aşağıdakı nümunəni göstərmək olar:

Adamsatan. is. Xain, xəbərçi.

Adamsevməz. sif. is. Adamları sevməyən, adamlardan xoşu gəlməyən, adamlardan qaçan, mərdümگیرiz.

Adamsevməzlik. is. Adamsevməz adamın xasiyyəti.

Adamcit. (xüs. is.) (kim). Burun və boğazın selikli qişasına təsir edən zəhərləyici maddə.

Tematik üsul. Terminoloji və idioqrafik lüğətlərdə baş sözlər əlifba sırası ilə və ya tematik qruplarla verilir. Terminoloji lüğətlər konkret termin sistemini müəyyən etmək, terminləri normalaşdırmaq və vahid formaya salmaq tələb olunanda tematik üsulla yaradılır. İdeoqrafik lüğətlərdə mənaca biri-biri ilə əlaqədar olan sözlər bir tematik qrupda verilir.

Qafiyə üsulu. Bu üsulla meydana gələn lüğətlərdə lüğət məqalələri samitlər üzrə qurulur. Burada sözlər və ya sözlər: son, ya üçüncü, ya da birinci samitinə əsasən düzülür. Tərtib olunmuş ərəb lüğətləri, əsasən qafiyə üsulu ilə tərtib edilmişdir.

Lügətlərin növləri

Ümumxalq milli ədəbi dilir. və dialektlərin mövcudluğu milli ədəbi dilin və dialektoloji lügətlərin tərtib olunmasını tələb edir. Bir dilin lügət tərkibinin müxtəlif sahələrini əhatə etmək üçün müxtəlif lügətlər lazımdır.

Bir dilin lügət tərkibindəki sözlərin hamısını bir çoxcildlik lügətdə (hətta müasir vəziyyətində belə) vermək qeyri-mümkündür, çünki bir müasir ədəbi dilin lügət tərkibində işlənən sözlərin çoxunun bir neçə mənası vardır. Həmin sözün mənalari müxtəlif sahələrdə işlədilir. Ona görə də bir lügətdə bir dilə məxsus olan sözlərin hamısının mənalari izah etmək çətindir. Odur ki, sözlərin ayrı-ayrı təbəqələrini göstərmək üçün xüsusi lügətlərin tərtib edilməsi zəruridir. Lügətin hər bir növünü tam lügət hesab etmək olmaz, çünki həmin lügətdə verilən sözlər dilin lügət tərkibindəki sözlərin hamısını deyil, bir hissəsini təşkil edir, həmin də lügətə aid sözlər seçilən zaman ərzində dilin lügət tərkibində müəyyən dəyişiklik olur.

Lügətlərin ən mükəmməl, ən müasir, tam və ya inteqral tipi Qrim qardaşlarının lügəti (alman dilinin lügəti) və böyük ingilis lügəti, xüsusən Oksford lügətidir. Oksford lügəti genişliyinə, əhatəliyinə görə başqa lügətlərdən fərqləndiyi üçün daha mükəmməl və tam hesab edilir. Bu lügətdə 600 mir. lügət məqaləsi verilmişdir. Burada sözün mənasını ətraflı izah etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunmuşdur. Dilin söz köklərinin çoxu və çoxlu düzəltmə sözlər təsviri yolla izah edilmişdir. Bununla belə lügəti tam lügət adlandırmaq olmaz, çünki burada ingilis dilində işlənən sözlərin hamısı əhatə olunmamışdır.

"Tam mükəmməl lügət" anlayışı özü də nisbidir, çünki onda həmişə az və ya çox dərəcədə yeni söz çatışmır: burada müəyyən dərəcədə dilin həyatının dünənki günü əks olunur və onun siyahısında dildən çıxmış, yaxud da çıxmaqda olan müəyyən miqdar söz qalmaqda davam edir" (A.S.Çibakova).

Lüğətlərin növü lüğətlərin mənbəyinə, sözlərin təhlil olunma xarakterinə, lüğət məqalələrinin işlənmə üsuluna, lüğətdə seçilib veriləcək sözlərin məqsəd və vəzifəsinə görə müəyyən olunur.

Lüğətləri müəyyən bir dilin lüğət tərkibinin inkişafını göstərməsi, dilin bir neçə dövrünü əhatə etməsi, həcm və əhatə dairəsi, bir dilə məxsus sözlərin başqa bir dildə işlədilməsini izah etməsi və s. əlamətlərinə görə təsnif etmək olar.

Lüğətlər ya sözlərin etimologiyası və tarixən mənaca inkişafı haqqında məlumat verir (etimoloji və tarixi lüğətlər), ya sözün mənasını, işlədilməsini, yazılışını, düzgün tələffüz olunmasını qeyd edir (orfoqrafik, fonetik, orfoepik lüğətlər), ya sözün mənalarını açır (omonim, sinonim və s. lüğətlər), ya da əşya və hadisələrin məfhumları şərh edilir (ensiklopedik lüğətlər).

Lüğətləri məzmun və xarakterinə - sözü və ya məfhumu necə izah etməsinə görə beş qrupa bölmək olar: 1) filoloji lüğətlər, 2) ideoqrafik lüğətlər, 3) ensiklopedik lüğətlər, 4) tədris lüğətləri, 5) tezlik lüğətləri.

Türk dillərinin lüğətçilik tarixindən

Türk dillərinin lüğətçilik tarixi, əsasən, XI əsrdən başlayır. Mahmud Kaşğarının "Divanı-lüğət-it türk" əsəri XI əsr türk xalqlarının dil xüsusiyyətlərini izah edən ilk lüğətdir.

M.Kaşğarının lüğəti ilk dəfə Ankarada türk alimi Kılıslı Rüfət Bilgə tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır. Lüğət İstanbulda 1915-ci (I-II c.) və 1917-ci (III c.) illərdə nəşr olunmuşdur. M.Kaşğari lüğətin tərtibinə 1072-ci ildə başlamış, 1074-cü ildə tamamlamışdır.

Lüğətdə türk tayfalarına aid 9000-dən artıq söz verilmişdir. Sözlərin çoxunun mənası müvafiq illüstrativ materiallarla dəqiqləşdirilmişdir. M.Kaşğari lüğətə kökcə türk mənşəli sözləri daxil etmişdir. O bir sıra sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirərəkən səhvə yol vermişdir. Türk sözlərinin bir qismini xarici sözlər adlandırmışdır.

M.Kaşğari türk tayfaları arasında oğuzlara xüsusi yer vermişdir, onların qəbilə və tamqalarına də toxunmuşdur. O, lüğətdə oğuzları iki qrupa ayırmışdır: türk oğuz tayfası və türkmən oğuz tayfası. Bundan əlavə, M.Kaşğari oğuzların 22 qəbiləsini (uruğunu) də qeyd etmişdir. M.Kaşğarinin lüğəti bir sıra dilərə tərcümə olunmuşdur. Lüğətin alman dilinə ilk tərcüməçisi K.Bröhelmandır. Əsər 1928-ci ildə nəşr olunmuşdur. Kitabı türk dilinə B.Atalay tərcümə etmiş və 1934-1943-cü illərdə Ankarada "Türk dili cəmiyyəti" tərəfindən çap olunmuşdur. Özbək dilində 1960-1963-cü illərdə nəşr edilmişdir. Lüğəti özbək dilinə S.M.Mütəllibov tərcümə etmişdir.

Azərbaycan alimləri Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov, C.Əfəndiyev divanın azərbaycancaya tərcüməsini hazırlamışlar, rus dilində lüğət göstəriciləri vermişlər, lakin lüğət hələ çap olunmamışdır.

XIII əsrdə Əl-Zəmahşarinin tərtib etdiyi "Müqəddimat al-adab" lüğəti meydana gəlir. Lüğət ərəb dilinə aid olsa da, sözlərin fransız, türk və monqol dillərində tərcüməsi verilmişdir. Əsər beş hissədən ibarətdir: ad, fəal, ədat, adların hallanması, fəallərin dəyişməsi. "Müqəddimat al-adab"da adlar müvafiq fəsilələrdə tematik əlamətinə görə düzülmüşdür. Əsərin siyahısı 1492-ci ildə Buxarada Dərviş Mühəmməd tərəfindən köçürülmüşdür.

XIII-XIV əsrlərdəki lüğətlərə İbn-Mühənnanın "Kitabi-məcmueyi-tərcümani-türki, farsı və monqoli", Hıncuşah Naxçıvanının "Səhah əl-Əcəm" lüğəti, Nissaməddin Həsən Əbdülmömin oğlunun "Təhfeyi-Hissan" lüğətini göstərmək olar.

İbn-Mühənnanın "Kitabi-məcmueyi-tərcümani-türki, farsı və monqoli" ("Hilayət əl-insan və Həlbət əl-lisan") əsəri lüğətçilik tariximizdə mühüm yer tutur. Lüğət XIII əsrdə yazılmışdır. Kitabın surətini məşhur rus şərqşünası P.M.Meliorski 1900-cü ildə Peterburqda nəşr etdirmişdir. Bu əsər qıscaca olaraq çox vaxt müəllifin adı ilə - "İbn Mühənnanın lüğəti" kimi işlədilir.

A.Vətəll lüğəti türk dilində 1934-cü ildə İstanbulda çap etdirmişdir. Əsər üç hissədən ibarətdir. Əsas hissəsi şərlərdir. Birinci fəslin ikinci hissəsi lüğətdir. Burada izah olunan sözlərin çoxu ədəbi dilimizdə və ayrı-ayrı dialektlərdə indi də işlənməkdədir. Lüğətdə

sözlərin tərcüməsi ilə yanaşı, onun dialekt əlamətləri də verilmişdir.

Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin "Mühakimətül-lügəteyin" (iki dil haqqında hökm) adlı fars-türk lüğəti XV əsr türk dillərinin lüğətçiliyi tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ə.Nəvai əsərlərində omonim və sinonim sözlərdən daha çox istifadə etmişdir. Şair qeyd edir ki, şe'r sənətində, xüsusən tüküklərin yaranmasında omonimlər mühüm üslubi rol oynayır, obrazlılıq yaradır.

XV, - XVIII əsrlərdə cığatay və fars dillərinin sözlərini izah edən bir sıra lüğətlər hazırlanmışdır: T.İmonayanın "Badoyiulluğat" cığatay-fars lüğəti (XV əsr), "Abuşka" adlı cığatay-fars lüğəti (XVI əsr), M.Maxlixonun "Sanqlox" adlı cığatay-fars lüğəti (XVIII əsr). Bu lüğətlər türk sistemli dillərin tarixini, qrammatikasını, leksikasını öyrənmək işinə qiymətli və çox zəngin mənbədir. Lakin bu lüğətlərdə bir sıra nöqsanlar vardır: a) Azərbaycan dilində verilən sözlərin miqdarı çox azdır, ərəb və fars dillərində verilən sözlərin sayı isə çoxdur, b) əlifba sırasına əməl olunmamışdır, c) sistemlilik və ardıcılıq yoxdur, ç) elmi cəhətdən zəifdir.

Məhəmmədağı bək... Qaraqoyunlunun "Fərhənge türkiyə Məhəmməd" adlı kitabı XVIII əsrdə yazılmış lüğətlərin ən faydalısıdır. Lüğət 1727-ci ildə tərtib olunmuşdur. Əsərin lüğət bəhsi 1160 səhifədir. Müəllif sözlərin əsas mənaları ilə yanaşı, onların mənə variantlarını izah etmişdir. Bəzi sözlərin izahına aid misallar verilir. Misalların çoxu Nəvainin və Füzulinin əsərlərindən gətirilmişdir. Lüğət türk sistemli beş dilin materialı əsasında tərtib olunmuşdur. XIX əsrdə türk dillərinə aid bir sıra lüğətlər nəşr olunmuşdur.

Türkologiya tarixində mühüm hadisə təsiri bağışlayan "Граматика турецкого-татарского языка" adlı əsərin müəllifi M.A.Kazım bəy "Учебные пособия для временного курса турецкого языка" əsərini yazmışdır. Kitab üç hissəlidir: 1) qrammatika, 2) müntəxəbat, 3) rusca-türkcə lüğət. Lüğətin sonunda şərq sözlərinin ərəb əlifbasının sırası ilə tam siyahısından əlavə, əvvəlki hissələrdə adı çəkilən xüsusi şəxs, şəhər və yer adlarının ayrıca siyahısı vardır. Bu hissədə 6764 rus sözünün tərcüməsi verilir.

Lazarevski İnstitutunun şorq dillərinin ilk professoru L.M.Lazarev "Турецко-татарско-русский словарь наречий османского, крымского и кавказского" lüğətini tərtib etmişdir. Əsər 1804-cü ildə Moskvada çapdan çıxmışdır.

"Турецко-татарско-русский словарь" iki dil üzrə tərcümə lüğətidir. Lüğətin əvvəlində qısa qrammatik məlumat verilir. Əsərin lüğət hissəsi təxminən 10000 sözü əhatə edir. Burada türk sözlərinin çoxu Azərbaycan sözləri ilə ortaqlıq təşkil edir.

Müəllif müqəddimədə yazır ki, lüğət türk-tatar, Krım, Həştərxan, Azərbaycan türklərinin dillərini öyrənmək istəyənlərə kömək edə bilər.

L.Budaqovun "Сравнительный словарь турецко-татарских наречий" adlı lüğəti 1869-1871-ci illərdə Sankt-Peterburqda nəşr olunmuşdur. Lüğət iki cilddən ibarətdir, 12 min sözü əhatə edir. Burada sözlərin Azərbaycan, cığatay, qazax, başqırd, qırğız, Krım tatarları, qumuq, noğay, tatar, türk, türkmən, uyğur dillərində necə işləndiyi izah edilir. L.Budaqov lüğətində sözlərin müxtəlif türk dillərində necə işləndiyi göstərilir, lakin onların müqayisəsi sistematik səciyyə daşmır. Belə ki, çox vaxt sözün bir dildə, bəzən isə iki və ya üç, dörd dildə işlədilməsi göstərilir. Əsərdə xeyli Azərbaycan sözü rusçaya tərcümə edilmişdir.

"Burhani-qate" lüğəti 1887-ci ildə Hindistanın Bombay şəhərində tərtib olunmuşdur. Tərtibçi Təbrizli Hüseyn ibn Xələf Təbrizidir. İki cilddən ibarət olan bu lüğətdə 20000-dən artıq söz var. Bu, farsı-dari dilində ən yaxşı izahlı lüğət hesab olunur. Burada xeyli türk sözü vardır. Müqəddimədə fonetik, leksik və qrammatik məsələlər izah edilir. Lüğətin strukturu daha müasirdir, sözlər əlifba sırası ilə sıralanmışdır.

Lüğət bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Kitabı 1897-ci ildə Konstantinopolda ilk dəfə çap edəni türk alimi Əhməd Asim olmuşdur. Lüğət axırıncı dəfə M.Moinin redaktəsi ilə 1951-1956-cı illərdə Tehrandə dörd cildə nəşr olunmuşdur.

Ş.Saminin ən məşhur leksikoqrafik əsərləri "Qamusi-ələm" və "Qamusi-türki"dir. "Qamusi-ələm" 6, "Qamusi-türki" 2 cildəndir.

ibarətdir. "Qamusi-türki" 1900-1901-ci illərdə İstanbulda nəşr olunmuşdur. Kitabda 30000 söz vardır. İzah olunan sözlərin 39 faizi türk, 42 faizi ərəb, 14 faizi frasa, yalnız 5 faizi başqa dillərdən alınmadır.

V.V.Radlovun "Опыт словаря тюркских наречий" lüğəti 1898-1911-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Burada 70000 lüğət vahidi verilmiş, təxminən 40 türk dili və şivəsinin materiallarından istifadə olunmuşdur. Lüğət özlüyündə üçdilli (türk-rus-alman) lüğət kimi məşhurdur.

V.V.Radlovun lüğəti hələlik türkdilli miqayisəli lüğətin yeganə nümunəsidir.

Ağa Mirzə Əli Mustaya oğlu Bakuninin "Təcrid-ül-lüğət" kitabında lüğət materiallarından başqa, dil məsələlərinə aid mətnlər də verilmişdir. Kitab üç hissədən ibarətdir. Kitabın birinci fəslində Azərbaycan dilinin qrammatik qayda və qanunlarından məlumat, sonra lüğət verilmişdir. Lüğətdə sözlər əlifba sırası ilə deyil, sözlərin mənalarının izahı prinsipi əsasında sıralanmışdır. Əvvəlcə ayrı-ayrı sözlər, sonra isə bütöv cümlələr fars və Azərbaycan dillərinə tərcümə olunmuşdur. Ədəbi dil ilə dialekt sözlər qarışdırılmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından Azərbaycanca mürəqqi rus mədəbiyyətinə və ədəbiyyatına böyük maraq yaranır. Rus xalqı ilə mədəni, iqtisadi və siyasi əlaqə nəticəsində də Azərbaycanda rus dilinin öyrənilməsi bir zərurət kimi qarşıya çıxır.

Rus dilini öyrənmək işində lüğətlərin, xüsusən tərcümə lüğətlərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən, lüğətlərin əhəmiyyətini başa düşən mütərəqqi Azərbaycan ziyalıları tərcümə lüğətlərini tərtib etməyə başlayırlar.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Bakıda nəşr olunmuş самоучитель (öz-özünə təhsil almaq üçün dərs kitabı) və danışmaq kitabları arasında S.M.Qəniyədənin "Полнейший самоучитель татарского языка кавказко-азербайджанского наречия" kitabı mükəmməlliyinə görə fərqlənir (1890-1895). Dərslik 6 dəfə nəşr olunmuşdur. Axırncı dəfə 1922-ci ildə nəşr edilmişdir. Tərtibçinin "samouçitelg" dərsliyinə əlavə etdiyi "Rusi və tatarı" adlı lüğəti ("Rus

dilinin dilmançı") nəşrdən-nəşrə tədricən həcmcə artmışdır. S.M.Qənizadə lüğətinin müqəddiməsində yazır ki, o öz lüğətinin rus hissələrini tərtib etmək üçün A.Dalın "Rus dilinin izahlı lüğəti"ndən, M.Kazıra bəyin "Rusca-türkcə lüğət"indən, L.M.Lazarevin "Türkcə-tatarca lüğət"indən və P.Juzenin "Rusca-ərəbcə lüğəti"ndən istifadə etmişdir. Lüğətdə sözlər rus əlifbası sırası ilə düzülmüşdür. Lüğətin tərtibində V.İ.Dalın izahlı lüğəti əsas götürülmüşdür.

Lüğətdə 25 minə yaxın söz verilmişdir. Müəllif lüğətin yığcam olmasını düzəltmə sözlərin az işlədilməsi ilə, ərəb və fras sözlərinin lüğətdə çox işlədilməsini isə Azərbaycan dilində həmin sözlərin olmaması ilə izah etmişdir. Rus və Avropa mənşəli terminlər anlaşılmaz ərəb-fars sözləri ilə verilmişdir. Məsələn, *дирижер*-müdiri *хорис*, *актёр*-şəbihə, *революция*-ixtişaş, *либерализм*-azadəlik və s.

1907-ci ildə Hacıbəyovun "Türki-rusi və rusi-türki lüğəti" nəşr olunmuşdur. Lüğət iki hissədən ibarətdir. Lüğətin "türki-rusi" hissəsi ərəb əlifbası ilə, "Rusi-türki" hissəsi ilə rus əlifbası sırası ilə verilmişdir. I hissədə 1000-dən çox, II hissədə isə 600-ə qədər söz verilmişdir. Lüğətdə ictimai-siyasi, dəftərxana, hərbi və rıaliyyə terminlərinə də toxunulur.

Ü.Hacıbəyov lüğətində Azərbaycan lüğətçiliyində ilk dəfə olaraq bolşevik, sosialist, sosializm, dekabrist, demokratizm, komissar, kommuna və s. tipli beynəlmiləl terminləri izah etmişdir. O, terminlərin tərcümə edilmədən öz formasında verilməsini lazım bilmişdir.

Bir sıra terminlərin Azərbaycan dilində düzgün və dəqiq qarşılığı ilə verilməsi daha çox diqqəti cəlb edir: inqilab - революция, təşviqat - пропаганда, qanun - закон, təkamül - эволюция, mühafizəkar - консерватор və s.

1912-ci ildə Qarabəy Qarabəyovun "Qamusi-rusi" lüğəti nəşr olunmuşdur. Bu lüğətdə az söz əhatə olunmuşdur. Q.Qarabəyovun lüğətində sözlər aşağıdakı kimi verilir: əvvəlcə azərbaycanca baş söz, sonra onun izahı, daha sonra rusca qarşılığı, məsələn, Atəşpərəst - atəşi allah bilən - огнепоклонник.

Lüğətdə sözlərin əsas və məcazi mənaları rəqəmlərlə yox, vergüllə ayrılır: buqələmun - rəngarəng görünən bir növ heyva,

rəngdən-rəngə giren adam - xameleon; bəzəkçi - bəzəndirən, zینət verən, gəlinləri geyindirən qadın; yalandan söz yaraşdırıb söyləyən və i.a. Burada sözlərin variantları da verilmişdir: umsanmaq-umsunmaq, basıq-basıraq, arqa-arxa və s.

Azərbaycan dilinin leksikasını əks etdirmək baxımından Hüseyn Kazım Qədrinin "Türk dillərinin iştiaqi və müqayisəli lüğəti" daha çox diqqəti cəlb edir. Lüğətin A və B hərfələrini əhatə edən iki cildli ərəb əlifbası ilə 1927-1928-ci illərdə İsmail Qulida nəşr edilmişdir. Qalan cildlər isə yeni türk əlifbası ilə çap olunmuşdur. Lüğətə Azərbaycan, türkmən, qırğız, uyğur və b. dillərin sözləri daxil edilmişdir. Burada Azərbaycan sözlərinə daha çox yer verilmişdir. Azərbaycan sözləri və onların mənalari M.Füzuli, M.F.Vaqif, Q.Zakir, A.Şaiq və b. əsərlərindən gətirilən misallarla əyaniləşdirilir. Eyni köklü söz formaları müstəqil baş sözlər kimi verilir.

Bu dövrdə tərtib olunmuş lüğətlərin bir sıra nöqsanları vardır:

- 1) lüğətlərin leksik cəhətdən məhdud (söz və ifadələrin bütün mənalari izah olunmamışdır) olması,
- 2) rus dili sözlərinin qarşısında konkret söz və ifadə vermək əvəzinə, çox vaxt ümumi, mücərrəd məna daşıyan söz və ifadələrin işlədilməsi,
- 3) sözlərin mənalariının çox bəsit izah olunması,
- 4) sinonimliyin olmaması,
- 5) sistemlilik və ardıcılığın olmaması,
- 6) elmi xarakter daşımaması, dəqiqliyin olmaması,
- 7) sözlərin düzgün tərcümə edilməməsi və s.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu lüğətlər dövrünə görə xalqın mədəni, siyasi ehtiyaclarını müəyyən dərəcədə ödəmişdir. Bunlar sovet dövründə nəşr olunmuş və nəşr olunan böyük həcmli, mükəmməl lüğətlərin özülü olmuşdur. Onların bəzisi öz tarixi əhəmiyyətini hələ də itirməmişdir.

Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafı

1920-ci ildən sonra Azərbaycan Respublikasında xüsusi lüğət institutu yaradılır. İndi lüğət məsələləri ilə Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dil İnstitutunun lüğət şöbəsi məşğul olur. Lüğətlərin tərtibində bilavasitə mütəxəssislər çalışırlar. İndi müxtəlif tipli lüğətlər tərtib olunmaqla bərabər, onların nəzəri cəhətdən necə tərtib olunmasına da fikir verilir. Lüğətlərin necə tərtib olunması məsələlərinə aid bir sıra elmi məqalələr çap olunmuşdur. İndi Azərbaycan lüğətçiliyində lüğətlərdən ancaq izahlı lüğətin nəzəri əsaslarını geniş və ətraflı izah edən sanballı elmi əsər vardır.

Siyasi, elmi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi ana dilini daha mükəmməl öyrənməyi tələb edir. Elmi, siyasi və bədii əsərlərin rus dilindən Azərbaycan dilinə, Azərbaycan dilindən rus dilinə tərcümə olunmasına maraqla oyanmışdır. Bu vaxt rusca-azərbaycanca və azərbaycanca-rusca lüğətlərin elmi əsaslarla tərtib olunmasına ehtiyac hiss edilir. 1928-ci ildən belə lüğətlər çap olunmağa başlayır. Bu dövrdə yaranan lüğətləri xarakterinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq olar: **tərcümə lüğətləri, frazeoloji lüğətlər, terminoloji lüğətlər, orfoqrafiya lüğəti, orfoepiya lüğəti, dialektoloji lüğət, əcnəbi sözlər lüğəti, izahlı lüğət, omonimlər lüğəti, sinonimlər lüğəti, antonimlər lüğəti, şəxs adları lüğəti, ensiklopediyalar.**

Tərcümə lüğətləri. Bir xalqın dilinin leksikasının dəyişmə və inkişafını, zənginliyini göstərməkdə, bir xalqın dilinin başqa bir xalqa tanış etməkdə, müxtəlif sistemli dilləri öyrənməkdə və o dillərə qarşı oxucularda maraqla oyatmaqda, bir dilin tarixini müəyyənləşdirməkdə belə lüğətlərin əhəmiyyəti böyükdür. Hər bir adama gündəlik həyatında öz ana dilində işlənən sözlərin mənasını başa düşmək və başqa dili öyrənmək üçün əsas iki lüğətin - izahlı və tərcümə lüğətlərinin olması zəruridir. Tərcümə lüğətləri əcnəbi kitabları oxumağa və başa düşməyə, əcnəbi sözlərin əsl strukturu ilə tanış olmağa imkan verəcəkdir. Burada məqsəd hər hansı iki dilin, sadəcə, qarşılaşdırılması deyil, eyni zamanda bir dilin zənginliyini,

çalarlıqlarını, daxili aləmini, xüsusiyyətlərini, xarakterini açmaqla yanaşı, bunları qarşılaşdırılan dilin ekvivalenti - sözü ilə düzgün əks etdirməkdir.

Tərcümə lüğətləri ikidilli və çoxdilli olmaqla iki yerə bölünür. İkidilli tərcümə lüğətlərinin əsas məqsədi imkan daxilində sözün dəqiq tərcüməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanda nəşr olunmuş tərcümə lüğətləri ikidilli və üçdillidir. Azərbaycanda rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca, ingiliscə-azərbaycanca, fransızca-azərbaycanca ikidilli lüğətlər nəşr olunmuşdur.

a) Rusca-azərbaycanca lüğətlər. Rusca-azərbaycanca lüğətlər 1928-1929, 1940-1946, 1951, 1956-1959, 1962 və 1971-1978-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Rusca-azərbaycanca lüğətlərin dörd nəşrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

İnqilabdan sonra R.Axundovun redaktorluğu ilə Azərbaycanda ilk dəfə böyük həcmli "Rusca-azərbaycanca-türkcə lüğət" 1928-1929-cu illərdə nəşr olunmuşdur. Lüğət iki cilddən ibarətdir. Lüğətdə 60000-ə yaxın söz əhatə olunmuşdur. Burada bir sıra istilahlər dəqiqləşdirilmiş, sözlər düzgün tərcümə olunmuş, bir rus sözünün qarşılığı olaraq bir neçə Azərbaycan sözü verilmiş, sözün məcazi mənalarına da toxunulmuşdur.

1940-1946-cı illərdə H.Hüseynovun rəhbərliyi ilə "Rusca-azərbaycanca lüğət" tərtib olunmuşdur. Lüğətdə 90000-dən artıq söz əhatə olunmuşdur. Burada izahlı lüğətin ünsürləri vardır. Birinci dəfə çətin sözlərin mənalarını geniş şəkildə izah etmək üçün cümlələrdən istifadə olunmuşdur, idiomatik ifadələrə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu lüğət 1948-ci ildə SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

1956-1959-cu illərdə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən iki cildlik "Rusca-azərbaycanca lüğət" buraxılmışdır. Bu lüğət 1928-1929-cu və 1940-1946-cı illərdə nəşr olunmuş "rusca-azərbaycanca lüğət"lər əsasında tərtib edilmişdir. Həmin lüğətlərdən fərqli olaraq, buraya yeni sözlər əlavə edilmiş, bir çox işləkdən düşmüş sözlər çıxarılmışdır. Rus dilinə idiomatik ifadələr, sabit söz birləşmələri əlavə edilmiş, onların

düzgün qarşılığı və nitq hissələri aidliyini göstərən qrammatik işarələr verilmişdir.

"Rusca-azərbaycanca lüğət" bəzi qüsurlarına - köhnəlmiş sözlər, məhəlli sözlər, arqotizmlər, dini və ya dar ixtisasla əlaqədar terminlərin saxlanması, ana dilinin söz ehtiyatından lazımsız istifadə edilməsinə və lüzumsuz izahatlar verilməsinə və s. baxmayaraq, sonradan yaradılan rusca-azərbaycanca lüğətlər üçün əsas olmuş və lüğətçiliyimizin inkişafına təkan vermişdir.

1971-1978-ci illərdə nəşr edilmiş "Rusca-azərbaycanca lüğət" üç cildən ibarətdir. Bu lüğət 1956-1959-cu illərdə çıxmış ikicildli "Rusca-azərbaycanca lüğət" in təkmilləşdirilmiş və qismən düzəldilmiş yeni nəşridir. Lüğətin birinci cildi 1971-ci, ikinci cildi 1975-ci, üçüncü cildi isə 1978-ci ildə buraxılmışdır. Burada 89450 söz, 8080 ifadə verilmişdir.

b) Azərbaycanca-rusca lüğətlər. Bu lüğətlərin nəşrinə nisbətən gec başlanılmışdır. "Azərbaycanca-rusca lüğət"lər 1939, 1941, 1951, 1962, 1965-ci illərdə nəşr olunmuşdur.

İlk "Azərbaycanca-rusca lüğət" H.Hüseynovun redaktəsi ilə 1939-cu ildə çıxmışdır. Burada 17 minə yaxın baş söz vardır. Bu, azərbaycanca-rusca lüğət yaratmaq işində ilk addımdır, təşəbbüsdür.

1941-ci ildə "Azərbaycanca-rusca lüğət" təkmilləşdirilmiş şəkildə ikinci dəfə çap olunmuşdur. Sözlərin çoxmənalılığına, omonimliyinə və sinonimliyinə diqqət yetirilmişdir.

1965-ci ildə X.Ə.Əzizbəyovur. tərtib etdiyi "Azərbaycanca-rusca lüğət" çapdan çıxmışdır. Bu, əvvəlkindən həcmə böyük olsa da (23 minə yaxın söz), sözlərin izahına görə ondan geri qalır.

İrihəcmli "Azərbaycanca-rusca lüğət" bu sahədə olan boşluğu doldurdu. Lüğət dörd cildən ibarətdir. Lüğətin baş redaktoru M.Tağıyevdir. Lüğətin A-Q hərflərini əhatə edən birinci cild 1986-cı, D-Y hərflərini əhatə edən ikinci cild 1989-cu, K-R hərflərini əhatə edən üçüncü cild 1997-ci, S-Ş hərflərini əhatə edən dördüncü cild 2000-ci ildə çap olunmuşdur.

v) İngiliscə-azərbaycanca lüğət (1956),

q) Azərbaycanca-İngiliscə lüğət (1965),

d) Fransızca-azərbaycanca lüğət (1965),

e) Almanca-azərbaycanca lüğət (1971) nəşr edilmişdir.

Nəşr olunmuş çoxdillli tərcümə lüğətlərinə "Rusca-farsca-azərbaycanca lüğət" (1944), "Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca lüğət" (1945) nümunə ola bilər.

Frazeoloji lüğətlər. Azərbaycanda Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğəti tərtib olunmamışdır. Çap olunmuş frazeoloji lüğətlər isə tərcümə xarakterlidir:

"Azərbaycanca-İngiliscə, İngiliscə-azərbaycanca müxtəsər frazeoloji lüğət" (1962), "Краткий русско-азербайджанский фразеологический словарь" (1964).

M.T. Tağıyevin "Rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət"i 1974-cü ildə nəşr olunmuşdur. Bu, 1964-cü ildə buraxılmış "Müxtəsər rusca-azərbaycanca frazeoloji lüğət"in yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş nəşridir. Burada rus və Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri məna, üslub və cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə tutuşdurulur.

1976-cı ildə Ə.Ə. Orucovun tərtib etdiyi "Azərbaycanca-rusca frazeoloji lüğət" çapdan çıxmışdır. Bu lüğətdə 5500 ifadə qarşılaşdırılır.

Terminoloji lüğətlər. Bu lüğətlərin nəşrinə Azərbaycanda 1920-ci ildən sonra başlanılmışdır. 1920-ci ildə çap olunmuş "Ruscadan-türkcəyə hüquq terminləri lüğəti"ni Azərbaycanda ilk terminoloji lüğət hesab etmək olar. 1921-ci ildə isə "İctimai-iqtisadi islahat elmiyyə lüğəti" nəşr olunmuşdur. 1922-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası nəzdindəki İdarələrin Milliləşdirmə Komitəsi tərəfindən Xüsusi Terminologiya Komissiyası təşkil olunur. Bundan sonra müxtəlif elmlərə aid bir sıra terminoloji lüğətlər yaradılmışdır.

1922-1930-cü illərdə "İbarə istilahları lüğəti" (1924), "Ruscadan-türkcəyə yollar texniki istilahları lüğəti" (1926), "Nəbatat istilahları lüğəti", "Hüquq istilahları lüğəti", "Kimya istilahları lüğəti" (1927) nəşr olunmuşdur.

1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəzdində Terminologiya Komitəsi yaradılır. 1929-1940-cı illərdə 30-

dan çox terminoloji lüğət çap olunmuşdursa, 1942-1952-ci illərdə isə heç bir terminoloji lüğət nəşr edilməmişdir.

Terminologiya komitəsi 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti yanında yenidən təşkil olunur. 1920-1952-ci illərdə 40-dan artıq terminoloji lüğət çap olunmuşdur. 1920-ci ildən indiyə qədər 100-dən artıq terminoloji lüğət çap olunmuşdur.

Orfoqrafiya lüğəti. Orfoqrafiya lüğəti bu və ya digər dilin sözlərinin ədəbi dil normaları əsasında yazılmasını göstərir. Orfoqrafiya lüğəti praktik lüğətdir. Orfoqrafiya lüğətlərinin müqəddimə hissəsində lüğətdən istifadə etmək, orfoqrafiyaya dair arayış, qrammatik və durğu işarələri, sözlük, ən çox yayılmış ixtisarlar haqqında məlumat verilir. Belə lüğətlərin sözlüyünə daha çox müasir ədəbi dildə işlədilən sözlər daxil edilir. Lüğət məqaləsi əsas sözdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə qurulur. Bəzən isə bir əsas sözdən ibarət olur. Sözlər əlifba sırası ilə düzülür. Burada əsas məqsəd ədəbi dil normaları əsasında sözlərin düzgün yazılışını verməkdir. Belə lüğətlərdə sözlərin mənası və üslubi xüsusiyyətləri nəzərə alınmır.

Orfoqrafiya lüğətinə nümunələr:

mətinləşmə	məfkurəli
mətinləşmək	məfkurəlilik
mətinlik	məfkurəsiz
mətləb	məfkurəsizlik
mətn	məfrəş
mətnli	məfsəl
mətnşünas	məftil
mətnşünaslıq	məftilli
məfkurə	məftilçi
məfkurəvi	məftun

Azərbaycan dilinin ilk orfoqrafiya lüğəti 1929-cu ildə "İmla lüğəti" adı ilə nəşr olunmuşdur. Lüğətin müəllifi V.Xulfludur. 1940-cı ildə "Orfoqrafiya lüğəti" buraxılmışdır. Bu lüğəti Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əməkdaşları Ə.Babazadə, D.Quliyev, Y.Əliyev, C.Əfəndiyev hazırlamışlar. Burada 21 mindən

artıq söz var. Lüğətin əvvəlində Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları haqqında məlumat verilmişdir.

1960-cı ildə yeni "Orfoqrafiya lüğəti" nəşr olunmuşdur. Bu lüğət Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1959-cu il aprel tarixli qərarı ilə tərtib olunmuşdur. Lüğətdə sözlərin sayı 40 minə çatdırılmışdır. Bu lüğət 1940-cı ildə buraxılmış "Orfoqrafiya lüğəti"nin N.Rəhimzadə və B.Abdullayev tərəfindən dəqiqləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş yeni nəşridir. Lüğətə xüsusi coğrafi və şəxs adlarının siyahısı da əlavə edilmişdir.

"Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti"nin 1975-ci il nəşrində, əvvəlki nəşrlərindən fərqli olaraq, bəzi dəyişikliklər edilmişdir. Burada sözlərin iki cür yazılışına, demək olar ki, yol verilmir, bir sıra sözlər lüğətdən çıxarılmış, əvəzində isə 58 min söz verilmişdir.

Orfoepiya lüğəti. Orfoepiya lüğətində sözlərin ədəbi dil normaları əsasında necə tələffüz olunması verilir. Eyni zamanda, sözün hansı hecasının vurğulu olduğu da göstərilir. Orfoepiya lüğəti praktik lüğətlərdəndir. 1982-ci ildə Azərbaycan dilinin orfoepiya normaları əsasında tərtib olunmuşdur. Sözlüyə deyilişi ilə yazılışı arasında fərqli olan sözlər daxil edilmişdir. Burada sözlərin fonetik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, zəruri olan normativ göstəricilər də verilmişdir.

Sözlükdə sözlər iki sütunda düzülüb. Birinci sütunda sözlərin orfoqrafiyası, ikinci sütunda həmin sözlərin orfoepiyası qeyd olunmuşdur:

orfoqrafiyada:	orfoepiyada:
ayüzlü	ayüzdü
akrobat	akrəbat
akrobatlıq	akrəbatlıq
akrobatik	akrəbatik
aksiom	aksiyom

Dialektoloji lüğət. Dialektoloji lüğətlərdə şivə, ləhcə və dialektlərdə işlədilən sözlər verilir. Dialektoloji lüğətlərin tərtibində əsas məsələ dialekt sözlərin düzgün seçilməsidir.

Dialektoloji lüğətlər dialektləri əhatə etməsinə görə iki yerə

bölünür: dialekt lüğəti və dialektoloji lüğət. Əgər lüğətdə bir dialektə və ya həmin dialektə yaxın olan dialektlərə aid sözlər verilsə, belə lüğət dialekt lüğəti, əgər lüğətdə bir çox dialektlərdə işlədilən sözlər əhatə olunursa, belə lüğət dialektoloji lüğət adlanır.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti ilk jəfə 1921-ci ildə nəşr olunmuşdur. Bu lüğətin müəllifi Qafur Rəşaddır. Lüğət "Təfsirli xalq lüğəti" adlanır.

1924-cü ildə Azərbaycan dili şivələrinin lüğətini tərtib etmək təşəbbüsü irəli sürülmüşdür. Bu təşəbbüs 1926-cı ildə Bakıda çağırılmış I Türkoloji qurultayda bəyənilmişdir. 1929-cu ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu yanında təşkil olunmuş Terminologiya Komitəsi şivələrdən materialların toplanmasına, lüğətin tərtib və çap olunmasına böyük imkan yaratmışdır. 1930-cu illərdə çarabağlı həkim Saleh Axundov Quzanlıdır. "Azər-türkcə yeni dolu sözlük" lüğəti əlyazması şəklində Lüğətlər institutuna təqdim olunmuşdur. Bu, birdilli lüğətdir. Tərtibçi lüğətin müqəddiməsində yazır ki, o, "Azərbaycan dilinin Qarabağ şivəli 18 min ədəd kəlmələrini xalqın sinif-sinif dillərindən toplayıb, yeni əlifba sırası ilə düzüb..."

1930-1931-ci illərdə "Azərbaycan dilinin canlı şivələr lüğəti" nəşr edilmişdir. Bu lüğət Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyəti əməkdaşları tərəfindən hazırlanmışdır. "Azərbaycan dilinin canlı şivələr lüğəti"nin 1930-cu ildə "A", 1931-ci ildə isə "B" həfrinə aid yazılmış hissələri ayrıca nəşr edilmişdir. Lüğətdə bir sıra qüsurlar vardır: sadə sözlər əlifba sırası ilə, törəmə və mürəkkəb sözlər isə əsas sözün yuvasında getmişdir. Lüğətə şivə sözlərdən başqa, ədəbi dildəki ümumişlək sözlər də daxil edilmişdir. Misalların çoxu bədii əsərlərdəndir.

1964-cü ildə "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" çap edilmişdir. Bu lüğətin tərtibinə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin əməkdaşları 1958-ci ildən başlamışdır. Lüğət bir cildəndən ibarət olub 63000 sözü əhatə edir. Təxminən 20 minə yaxın sözü əhatə edən ikicildlik "Azərbaycan dialektoloji lüğəti"nin birinci cildi 1999-cu

ildə Ankarada çap olunmuşdur. Bu lüğətə 1964-cü ildə çapdan çıxmış lüğətin sözləri daxil edilsə də, həmin sözlər bir daha nəzərdən keçirilmiş, onların mənası dəqiqləşdirilmiş və tərtibi prinsipləri təkmilləşdirilmişdir. Birinci cildə A-L hərfləri əhatə olunmuşdur.

Əcnəbi sözlər lüğəti. 1927-ci ildə Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun əsərlərinin birinci cildində "Azərbaycan dilinə daxil olmuş əcnəbi sözlər lüğəti"nin "A" hərfi ilə başlayan sözləri çap olunmuşdur. Burada 220 söz var. Bu ilk lüğət bütövlükdə S.A.Cəfərov, İ.Ə.Hacıyev, H.İ.Mirzəzadə, C.F.Bağirov tərəfindən tərtib olunmuş "Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb və fars sözlərinin qısa lüğəti" buraxılmışdır. Lüğətdə 6000 söz verilmişdir. 1966-cı ildə böyük həcmli "Ərəb və fars sözləri lüğəti" çap olunmuşdur. Bu lüğətdə baş sözlərin sayı 15500-ə, ifadələrin sayı isə 700-ə yaxındır. Əvvəlki lüğətlərdən fərqli olaraq, burada sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışı (transkripsiya) verilmişdir.

"Maarif" nəşriyyatı tərəfindən 1981-ci ildə "Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti" buraxılmışdır. Lüğətin tərtibçiləri A.M.Babayev və C.B.İsmayilzadə (Rəmzi)dir. Burada on mindən artıq sözün və söz birləşməsinin mənası verilmişdir. Tərtibçilər lüğətin bu nəşrində 1966-cı il çapında buraxılmış nöqsanları nəzərə almış, lüğət üzərində yenidən işləmiş və təkmilləşdirmişlər.

Kitabda hicri və miladi tarixləri, onların arasındakı fərqli cəhətlər, biri-birinə keçməsi və əbcəd hesabı barədə maraqlı məlumat da verilmişdir.

1981-ci ildə "Avropa mənşəli sözlərin qısa lüğəti" "Maarif" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmışdır (lüğətin tərtibçiləri S.Cəfərov, A.Qarayev və K.Cəfərovadır). Burada 4000-ə yaxın Avropa mənşəli söz etimoloji və semantik cəhətdən izah edilir.

Bu, Azərbaycan lüğətçiliyində Avropa mənşəli sözləri şərh edən ilk lüğətdir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. İzahlı lüğət filoloji lüğətlər içərisində əsas yer tutur. Bunun iki səbəbi var: əvvəla, izahlı lüğət

sözün ən mühüm əlamətlərini - mənasını açır, ikincisi, bu lüğətlər sözün mənasını izah etməklə məhdudlaşmır. İzahlı lüğətdə fəal işlənən sözlərin leksik mənası, qrammatik xüsusiyyətləri, işlədilməsi, ekspersiv-üslubi incelikləri, əmələ gəlməsi işıqlandırılır. Hər bir izahlı lüğətin əsas vəzifəsi hər bir ayrıca sözün yalnız mənalərini izah etmək deyil, eyni zamanda, dilin leksik sistemində onun tutduğu mövqeyini, leksik-qrammatik əlaqələrini açmaqdır.

İzahlı lüğətdə lüğət məqaləsi belə qurulur: əvvəlcə sözün əsas mənası, sonra məna çalarlıqları göstərilir. Sözlərin mənası aydın və yığcam verilir. Sözlərin hansı nitq hissəsinə və mənşəcə hansı dilə aid olduğunu göstərən şərti işarələr qoyulur, sözün məcazi mənası qarşısında məcazi sözü ixtisarla verilir. Bəzən sözün mənasını düzgün müəyyənləşdirmək çətin olduqda həmin söz ya frazeologizmlərin tərkibində verilir, ya da bədii əsərlərdən nümunələr götürülür.

İzahlı lüğət bu və ya digər bir ədəbi dilin normalaşmasını, zənginləşməsinə və lüğət tərkibinin zəngin olmasına üzə çıxarmaq məqsədi ilə yaradılır. Sözlərin seçilməsi, lüğətdə verilməsi, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin qeyd olunması izahlı lüğətin normativliyinə dəlalət edir. İzahlı lüğətin tərtibində ən əsas məsələlər sözlüyün tərtibi prinsipləri, omcniyyətlərin ayrılması, lüğət məqalələrin quruluşu, sözlərin mənşəcə və leksik-qrammatik cəhətdən səciyyəvləndirilməsi, illüstrativ materialların seçilib verilməsidir. İzahlı lüğətin tərtibi təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif növlü və həcmli sözlərin yerləşdirilməsi üçün ən əlverişli üsul əlifba üsuludur. Bu prinsip lüğət məqaləsinin aydın və birtipli qurulmasını tələb edir. İzahlı lüğətdə sözün lüğətdə verilmə üsullarının, demək olar ki, hamısı tətbiq edilir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətini tərtib etmək işinə 1945-1946-cı illərdə başlanılmışdır. 1945-1946-cı illərdə lüğətin ilk, 1956-cı ildə isə son layihəsi tərtib olunmuşdur. Lüğətin prinsipləri 1960-cı il iyunun 26-da Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun elmi şurasında müzakirə edilib bəyənilmişdir.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" 4 cild olmalıdır. O, təxminən 60

min sözü əhatə etməlidir.

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" müəyyən dərəcədə normativ bir lüğətdir, yəni o;

a) sözlərin düzgün işlənmə formasını göstərməyi;

b) onların mənalарının və məna incəliklərini verməyi;

c) hər hansı bir sözün (və ya onun mənasının) işləndiyi sahənin həddü və çərçivəsini müəyyən etməyi;

ç) sözlərin nə mənada və ya nə kimi tərkibdə işləndiyini müxtəlif ədəbi məxəzlərdən götürülmüş sitat ya misallarla göstərməyi;

d) sözlərin qrammatik izahına müəyyən yer verməyi nəzərdə tutur.¹

Lüğətin birinci cildi (A-Q) 1966-cı, ikinci cildi (D-Y) 1980-cı, üçüncü cildi (K-R) 1983-cü, dördüncü cildi (S-Ş) 1987-ci ildə çap olunmuşdur. Birinci cild 10100 sözü və 3100 ifadəni, ikinci cild 11100 sözü və 1500 ifadəni, üçüncü cildi 11000 baş sözü və 1200 ifadəni, dördüncü cild 11000 baş sözü və 13000 ifadəni əhatə edir.

Omonimlər lüğəti. Omonimlər lüğətində bir dildə işlənən omonimlər izah olunur. Lüğətdə omonim sözlərin hər biri ayrıca baş söz kimi əlifba sırası ilə verilir. Omonim sözlər lüğətdə aşağıdakı qaydada sıralanır: əvvəl izah olunan omonim söz, ondan sonra həmin sözün mənşəyi, hansı nitq hissəsinə aid olması, mənası izah olunur, işlənmə sahəsi göstərilir. Lüğətdə leksik, leksik-qrammatik və qrammatik omonimlər şərh edilir. Mənanın şərhə müxtəlif məxəzlərdən misallarla əsaslandırılır. Məsələn:

Al I is. (köhn.) - hiylə, məkr, yalan. Koruqlunu al dil ilə tutandı. Ölər əcəm oğlu getməz bu yerdən ("Dastanlar")

Al II is. (ər.) - Xürafata inananların təsəvvüründə canlanan, gözüne görünən xəyal, surət. Zahıya deyirdilər ki, yatma, yatsan, al anası gələr ciyərinə çıxarar (H.Sarabski).

Al III sif. - Qırmızı. Narın küləklər öpür sənin al bayrağını (S.Rüstəm).

1. "Müasir Azərbaycan dili" Bakı, 1978, s. 319-320.

Al IV f. - Əlinə götürmək, qaldırmaq, ələ keçirmək. Güc aldın sən bu eldən, ey qız, ey qız (S.Rüstəm.).

Omonimlər lüğətinin hazırlanmasının elmi və praktik əhəmiyyəti böyükdür. 1981-ci ildə nəşr olunmuş "Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti" bu sahədə atılmış ilk addımdır. Tərtibçisi H.Həsənovdur.

Lüğətdə omonimlərin leksik, leksik-qrammatik və qrammatik növləri izah edilir. Omonim cərgələr əlifba sırası ilə düzülmüş və roma rəqəmləri ilə göstərilmişdir.

Omonim sözlər lüğətdə aşağıdakı qaydada sıralanır: əvvəl izah olunan omonim söz, ondan sonra cunun hansı nitq hissəsinə aid olması, mənşəyi, işlənmə sahəsi, mənası izah olunur. Mənanın şərhı müxtəlif məxəzlərdən gətirilmiş misallarla əsaslandırılır.

Sinonimlər lüğəti. Sinonimlər lüğətində formaca müxtəlif, mənacə biri-birinə yaxın olan sözlər izah olunur. Müxtəlif köklü, mənacə biri-birinə yaxın olan sözlər biri-biri ilə sinonim ola bilər. Lüğətdə leksik və qrammatik sinonimlər izah olunur.

"Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti" 1990-cı ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətin tərtibçiləri H.Həsənov və İ.Məmmədovdur.

Sinonimlər lüğətində sözlər belə izah olunur:

Bağlı-sarğılı-düynülü

Bağlı-qıfıllı-kilidli-qapalı

Bağlı-ipli-qaytanlı-saplı

Bağlı-asılı-əlaqəli

Bağlı-məftun

Antonimlər lüğəti. Belə lüğətlərdə hər antonim cütlük əlifbası ilə düzülür. Antonim cütlüklər bədii və elmi əsərlərdən gətirilən nümunələrlə əyaniləşdirilir. Məsələn:

Ağ-qara

Ağ köynəyin boynuna **qara** ləkə düşərdi (H.Hüseynzadə)

Az-çox

Bizim qoşunumuz **azdır**, amma qeyrətimiz **çoxdur** (Ə.Haqqverdiyev).

“Azərbaycan dilinin antonimlər lüğəti” 1986-cı ildə çap olunmuşdur. Tərtibçi H.Həsənovdur.

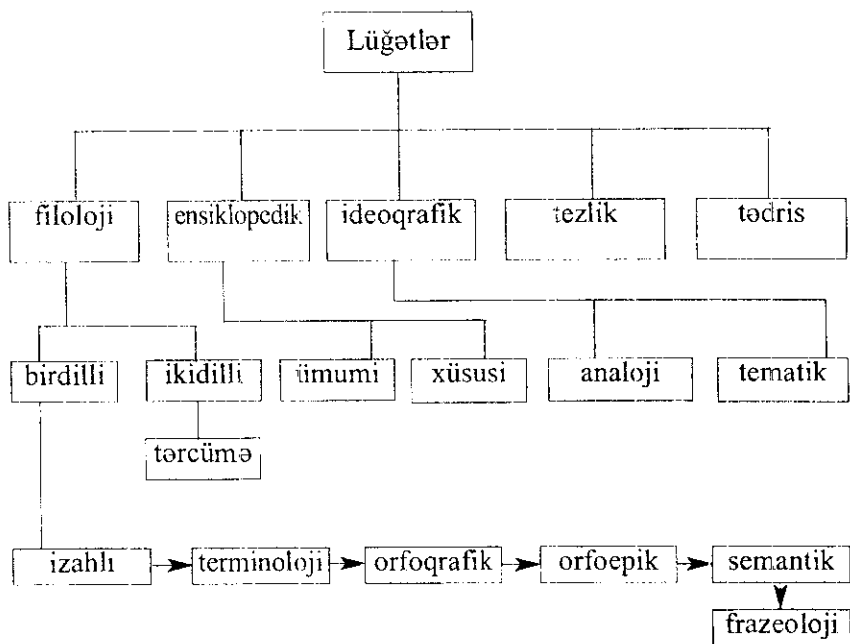
“Azərbaycan dilinin paronimiya və paronmaziya lüğəti”. Morfoloji tərkibinə və mənasına görə biri-birinə yaxın olan eyni və ya müxtəlif köklü sözlərin cütüyü paronim cərgələr əmələ gətirir. Məsələn, **sənəd-sənət, mətn-mətin, əzm-əzim, həkim-hakim, əsr-əsir, əmir-əmir** və s.

Paronomaziya müxtəlif köklü iki sözün ünsürlərindən birinin tələffüzçə dəyişməsidir. Məsələn, **fars-farş, həlim-helim, asma-astma, fauna-flora** və s.

“Azərbaycan dilinin paronimiya və paronomaziya lüğəti” 1991-ci ildə çapdan çıxmışdır. Lüğəti H.Həsənov tərtib etmişdir.

Azərbaycan şəxs adları lüğəti. Azərbaycan şəxs adlarına aid son vaxtlar bir neçə lüğət çap olunmuşdur: B.Abdullayevin “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” 1985-ci, O.Mirzəliyevin “Adlarımız” lüğəti 1986-cı, “Azərbaycan şəxs adları” lüğəti 1987-ci, N.Məmmədlinin “Adını mən verdim - yaşını Allah versin” lüğəti 1995-ci, A.Abiyevin “Azərbaycan-türk adlarının izahlı lüğəti” 1998-ci, H.Həsənovun “Azərbaycan şəxs adlarının izahı-etimoloji lüğəti” 2001-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Azərbaycan sovet ensiklopediyası. Azərbaycan ensiklopediyasının nəşrinə hazırlıq işlərinə hələ 1936-1937-ci illərdə başlanılmışdı. Böyük Vətən müharibəsi bu işin görülməsinə mane oldu. Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1965-ci il 30 dekabr tarixli şərhi ilə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş redaksiyası təşkil olundu. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 10 cild nəzərdə tutulmuşdu. Hər cildin həcmi 100 çap vərəqindədir. Burada 60 minə yaxın baş söz əhatə olunmuşdur. “Azərbaycan Sovet ensiklopediyası” 10 cildə çap olunmuşdur.

SÖZ YARADICILIĞI

Söz yaradıcılığı, əvvəla, dilçiliyin bölməsi kimi sözlərin strukturunu və onların yaranma qanunlarını öyrənir, ikincisi, kök və affiksial morfemlərin biri-biri ilə birləşməsi nəticəsində yeni sözlərin yaranmasını, üçüncüsü, şəkilçiyartırma üsulu ilə sözyaratma, dördüncüsü, mürəkkəbləşmə, beşincisi, abbreviasiya yolu ilə sözyaratmanı öyrənir.

Dil xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətin parlaq göstəricisidir. O, insanların əmək və ictimai fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətdə inkişaf edən və dəyişən nə varsa, dərhal dildə öz əksini tapır. Dilin lüğət tərkibi daim artır və inkişaf edir; yeni məfhumlar, yeni sözlər, yeni adlar tələb edir.

Lüğət tərkibinin zənginləşməsi söz yaradıcılığı prosesi ilə əlaqədardır. Sözyaratma dilin sözyaratma sisteminin özülünü təşkil edir.

Dildə "sözyaratma" məfhumunu sinxron və diaxron aspektlərdə işlətmək olar. Sinxron və diaxron söz yaradıcılığı müxtəlif məzmununa malikdir. Diaxron sözyaratmada törəmə sözlərin hansı vasitələrin köməyi ilə əmələ gəldiyi araşdırılır. Sinxron sözyaratmada isə söhbət törəmə sözlərin derivation (sözyaratma) mənasının hansı vasitələrlə ifadə olunmasından gedir. Sinxron sözyaratma dildəki vahidlərin bir-birinə münasibətini, diaxron sözyaratma isə bir vahidin digər vahidə keçməsinə öyrənir.

Söz yaradıcılığı sözlərin strukturunu və onların əmələgəlmə qaydasını və üsulları barədə təlimdir. Burada dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Söz yaradıcılığı leksika və ya qrammatikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunur. Söz yaradıcılığının leksikanın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi daha məqsədə müvafiqdir, çünki yeni yaranan sözləri dilin lüğət tərkibindən kənar təsəvvür etmək olmaz. Onlar lüğət tərkibini zənginləşdirir. Söz

yaradıcılığının dilçiliyin ayrıca bölməsi kimi yox, leksikanın tərkib hissəsi kimi tədris olunması tədris proqramı və verilmiş saatların kəmiyyəti ilə bağlıdır.

Morfologiyada sözün müxtəlif formalara düşərək dəyişməsi prosesi ilə yanaşı, söz yaradıcılığına da müəyyən yer verilməsinə heç cür bəraət qazandıрмаq olmaz, çünki morfologiyanın əsas obyektı sözün qrammatik mənası və forması, qrammatik dəyişməsi, müxtəlif formalara düşməsidir. Bu onu göstərir ki, dilçilikdə hələ söz yaradıcılığının mövqeyi, mahiyyəti, tədqiqat obyektı düzgün təyin olunmamışdır.

Söz yaradıcılığının leksika və qrammatika ilə əlaqəsini eyniləşdirmək, onları qarışdırmaq, onu leksika və qrammatika ilə əlaqəsi olmayan yad bir hadisə kimi də başa düşmək olmaz. "Dilin real tarixində qrammatik və leksik formalar və onların mənası üzvi surətdə əlaqədə olub, daim biri digərinə təsir göstərir. Ona görə də dilin leksik cəhəti nəzərə alınmadan onun qrammatik quruluşunu öyrənmək qeyri-mümkündür" (V.V.Vinoqradov). Söz yaradıcılığı ilə morfologiya və leksikologiya arasında sıx əlaqə var, onların tədqiqat obyektləri eynidir, hər üçü sözü öyrənir. Morfologiya leksik mənalari eyni olan sözlərin formalarını (morfoloji paradigma), leksikologiya sözlərin müxtəlif leksik mənalalarını (leksik paradigma), söz yaradıcılığı isə yeni leksik vahidlərin yaranma prosesini (sözyaratma paradigması) araşdırır.

Morfemləri öyrənmə baxımından, morfologiya ilə söz yaradıcılığı arasında bir uyğunluq, əlaqə, bağlılıq olsa da, müəyyən hallarda onlar biri-birindən fərqlənir. Morfemlər sözdüzəldici və sözdəyişdirici olur. Sözdüzəldici morfemlər söz yaradıcılığına, qrammatik (formadüzəldici və formadəyişdirici) morfemlər isə morfologiyaya aiddir. Sözdüzəldici morfemlərin müəyyən hissəsi işlədilmə dərəcəsinə görə qrammatik morfemlərə yaxındır, ona oxşardır. Başqa sözlə desək, müntəzəm işlədilmə sözdüzəldici morfemlər mənasının mücərrədliyinə görə qrammatik morfemlərlə səsleşir.

Dilimizdəki morfemlərin müəyyən qismi dilin sözdüzəltmə və qrammatik vasitələri arasında aralıq mövqə tutur, yəni sözdüzəldici

morfemlər kimi fəaliyyət göstərir. Belə morfemlərə -miş (-miş, -muş, -müş), -acaq (-əcək), -ar (-ər) morfemlərini göstərmək olar. Bunlar həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici kimi işlədilir. Həmin morfemlər isim, sifət, fəli sifət və fəlin zamanını düzəldir: -miş - keçmiş (isim) - keçmiş (fəli sifət) - keçmiş (fəlin zamanı), -əcək - gələcək (isim) - gələcək (fəli sifət) - gələcək (fəlin zamanı), -ar - açar (isim) - açar (fəlin zamanı) və s. Bu morfemlər formaca eyni olsa da, mənə və vəzifəcə müxtəlifdir.

Sözdüzəldici morfemlərin bəzisi yeni-yeni sözlər düzəltməklə bərabər, onların müəyyən bir morfoloji əlamətinə də işarə edir: -çı (-çi, -çu, -çü), -lıq (-lik, -luq, -lük), -laq (-lək), -ban morfemləri vasitəsilə qapı, bağ, yay sözlərindən qapıçı, bağlıq, bağban, yaylaq sözləri düzəlir. Bununla belə, onların ismə aidiyyəti də müəyyənləşir, daha doğrusu, həmin morfemlər isim düzəldən morfemlərdir.

Dilimizdə elə omonim morfemlər var ki, onlardan biri sözdüzəldici, digəri qrammatikdir: -lar-lar, -da-da, -dan-dan və s.

Sözdüzəldici kimi: Ağalar (ad) qışda, güldən.

Sözdəyişdirici kimi: Kitablar, kitabda, kitabdan.

Söz yaradıcılığı dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biridir. Morfemlər vasitəsilə düzələn yeni sözlər lüğət tərkibinin dəyişməsinə bilavasitə təsir göstərir. Yeni yaranan sözlər həm söz yaradıcılığı, həm də leksikologiya ilə əlaqədardır. Hər iki sahə sözün leksik mənasını öyrənir. Leksikologiya düzəltmə sözləri həm dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən vahid kimi, həm də onları işlədilmə, aktiv və passivlik, ekspressiv-üslubi çalar kimi, söz yaradıcılığını isə sözlərin leksik mənalara əsaslanaraq onların yeni düzəltmə mənalarnı araşdırır.

Hər bir yeni yaranan söz, bir tərəfdən, dilin lüğət tərkibini zənginləşdirərək söz yaradıcılığını leksika ilə əlaqələndirir, digər tərəfdən, onu qrammatika ilə bağlayır. Belə ki, əmələ gələn söz leksik mənə ilə yanaşı, kateqorial mənə də kəsb edir, bir qrammatik kateqoriyaya (isim, sifət, fəl və s.) aid olur. Daha doğrusu, yeni sözlər qrammatik qanunlarla şərtləndirilir, bu və ya digər qrammatik qrupu ərsil edir. Söz yaradıcılığı ilə qrammatikanın qarşılıqlı münasibətini

sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin biri-biri ilə əlaqədar olmasında da görmək olur. Bir sözlə, söz qrammatik formalara düşəndə onun qrammatik mənası, sözdüzəldici şəkilçi qəbul edəndə isə leksik mənası dəyişir.

Dilimizin söz yaradıcılığı onun rəhkəm qayda və qanunlarına, lüğət tərkibinə və quruluş xüsusiyyətlərinə əsasən formalaşmışdır. Ona həm diaxron, həm də sinxron baxımdan yanaşmaq lazımdır. Söz yaradıcılığına dəyişməz, sabit bir proses kimi baxmaq olmaz. "Hər bir əşya, real aləmin hər bir təzahür forması daima hərəkətdə olub inkişaf etdiyi və dəyişdiyi, törəmə və yoxolma, dağılma və yaranma prosesini keçirdiyi" (K.Marks) kimi söz yaradıcılığı da inkişaf edir və dəyişir.

Müasir Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı diaxron planda yox, dilimizin müasir vəziyyəti baxımından, sinxron planda öyrənilməlidir.

Söz yaradıcılığında Azərbaycan dilində söz və morfem, sözün strukturu və morfem tərkibi, morfemin tipləri, formaları, onun variantları, sözyaratmanın əsas tipləri araşdırılır.

Sözün təhlil növləri

Sözün strukturunu yaxşı anlamaq üçün onu təhlil etmək, ayırmaq lazımdır. Sözü üç aspektdə təhlil etmək olar: morfoloji, sözyaratma, etimoloji.

Morfoloji təhlil. Bu təhlildə sözün müasir dildə morfoloji tərkibi öyrənilir. Məqsəd sözün morfoloji cəhətdən hansı morfemlərdən ibarət olduğunu təyin etməkdir. Morfoloji təhlildə sözdəki bütün məhsuldar, canlı morfemlər ayrılır. Burada bizi şəkilçilərin əlavə olunma qaydası yox, müasir dil baxımından, təhlil olunan sözdən hansı morfemlərin ayrılması maraqlandırır. Belə təhlildə məqsəd dil sahəsindəki vərdişlərdən istifadə edərək törəmə sözləri izah etməkdir.

Azərbaycan dilində sözləri, morfoloji təhlil cəhətdən, iki qrupa ayırmaq olar: 1) morfoloji cəhətdən təhlil olunan sözlər, 2) morfoloji cəhətdən təhlil olunmayan sözlər.

Morfoloji cəhətdən təhlil olunan sözləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) morfoloji cəhətdən təhlil olunan sadə sözlər: başlar - baş+lar, ayaqda - ayaq+da, yazır - yaz+ır və s., 2) morfoloji cəhətdən təhlil olunan düzəltmə sözlər: gözlü - göz+lü, gözlük - göz+lük; gözsüz - göz+süz və s.

Morfoloji cəhətdən təhlil olunmayan sözlər də iki qismə bölünür: 1) tərkibi bir əsas morfemli sadə sözlər: göz, dil, diş, qaz, kəs və s., 2) vaxtilə düzəltmə olub, indi sadə kimi işlədilən sözlər: toxmaq, qarğı, darı, danla, söylə, inlə və s.

Sözyaratma təhlili. Burada məqsəd bu və ya digər sözün əmələgəlmə prosesini, əlaqənin sistemliliyini, morfemlərin sözə münasibətini, sözlərin ilkin və ya törəmə olmasını, törəmə sözlərin hansı vasitə ilə törəndiyini müəyyənləşdirməkdir. Məsələn, üçbucaq, şirin-şirin, başayaq, kəklikotu. Kəklikotu sözü kəklik və ot ümumi isimlərinin birləşməsindən, şirin-şirin sözü şirin sifətinin təkrarından, eniş sözü en sözünə -iş şəkilçisini, açar sözü aç sözünə -ar şəkilçisinin artırılmasından əmələ gəlmişdir.

Müqayisə yolu ilə morfoloji və sözyaratma təhlillərinin bir-birindən fərqləndiyini görmək olur. Belə ki, morfoloji təhlildə bisavadlar sözü aşağıdakı hissələrə ayrılır: -bi sözünü şəkilçi, savad kök, -lar kəmiyyət şəkilçisidir. Sözyaratma təhlilinə əsasən, qaçış və açar sözlərində qaç və aç kök isimləri qaç və aç fəllərinə -ış və -ar sözdüzəldici şəkilçilərinin əlavəsi ilə düzəlmişdir.

Etimoloji təhlil. Burada sözün əvvəlki ilkin strukturu, daxili forması, mənə strukturu aşkar edilir, ilkin forması morfemin tərkibi və tarixən dəyişməsi öyrənilir, tərkibindəki morfemlərin real əlaqəsi göstərilir, mənşeyi aydın olmayan kök morfemlər doqıqlaşdırılır, deməli, etimoloji təhlildə məqsəd sözün mənşeyini, ilkin mənasını müəyyənləşdirmək, onun qədim formasını, səs cildini səciyyələndirmək, müvafiq kökdən hansı üsulla yarandığını göstərməkdir. Onu apasdırmaq üçün dilin tarixi üzrə bilik tələb olunur və daha ilkin sözün tərkibini izah etməyə imkan verən müxtəlif materialları cəlb etmək lazımdır. Buna görə də tez-tez qeyri-məhsuldar morfemlər bərpa edilir.

Morfoloji təhlil müasir ana dili sistemində mövcüd olanı dərk etmək, etimoloji təhlil daha çox və ya az həqiqi elmi yenidən qurmaq tələb olunur. Bundan başqa, etimoloji təhlil həm qədim yazılı abidələrin dilindən, həm də müqayisə metodundan istifadə edir.

Sözlər təsadüfi yox, dildə mövcud qayda üzrə yaranır. Müasir Azərbaycan dilində məna ilə sözyaratmanın əlaqəsi hələ qədimdən mövcuddur. Bu əlaqə yüz və min illər ərzində itmişdir. Hər bir dildə daim dəyişmə prosesi gedir. Sözlərin bir qismi tədricən köhnəlir, hətta tamam ölür, digər qismi ilə yenidən əmələ gəlir. Təsəvvür edək ki, müasir Azərbaycan dilində ağ sözü və onun törəmələri (ağla, ağsız və s.) yox olmuş, amına ağı və ağla sözləri qalmışdır. Belə bir vəziyyətdə bu sözlərin etimologiyasını necə izah etmək olar? Bunların etimologiyası açılmaş qalacaqdır.

Vaxtilə düzəltmə kimi təhlil edilən barmaq, ilmək, qaymaq, toxmaq, qarmaq, oymaq və s. sözlər müasir Azərbaycan dilində morfoloji təhlil zamanı morfemlərə ayrılır. Belə sözlərdə sözün kök morfemi ilə affiksial morfemi biri-biri ilə clə qaynayıb-qarışmışdır ki, onları biri-birindən ayırmaq olmur, çünki kök morfemlər (bar, il, qay, tox, qar, oy) affiksial morfemlərsiz (maq, mək) heç bir məna ifadə etmir, lakin bu sözlərə diaxron planda yanaşdıqda onları morfemlərə parçalamaq mümkündür: bar-maq, il-mək, qay-maq, tox-maq, qarmaq, oy-maq. Etimoloji cəhətdən barmaq, ilmək, qaymaq, toxmaq, qarmaq və oymaq sözlərinin ilkin forması bar, il, qay, tox, oy olmuşdur. Deməli, bu sözlər diaxron planda iki morfemli, sinxron planda isə bir morfemlidir.

Söz və məfhum

Söz dilin məna, fonetik-morfoloji və qrammatik cəhətdən bütövlüyə malik vahididir. Morfem (yun. forma, sözün mənalı hissə, bölünməz) isə sözün ən qısa struktur hissəsi kimi müəyyən leksik-qrammatik məna daşıyır. Söz müstəqil işlədilir və tərkib hissələrinə ayrılır. Morfemlər müəyyən məzmunla malik olsa da, morfoloji

cəhətdən parçalanmır, çünki bölünmə onu mənasız səs parçasına çevirir. Morfem də söz kimi zahiri (səs) və daxili əlamətlərə malikdir.

Sözlərin bir qismi bir neçə morfemli, bir qismi isə bir morfemli olur. Bir morfemli sözlər morfemdən tərkibinə və formasına görə fərqlənir. Əslində söz morfemə bərabər ola bilməz. Sözlə morfem arasında bir sıra fərqli cəhətlər var:

1. Söz mənacə müstəqildir. Morfem mənacə müstəqil deyil, ondan asılıdır, köməkçidir.

2. Söz struktur-qrammatik cəhətdən formalaşmış leksik-qrammatik bütövlük kimi çıxış edir. Morfem morfoloji cəhətdən formalaşdığına görə mənacə bütöv deyildir.

3. Söz müstəqil işlədilir, morfem müstəqillikdən məhrumdur, ancaq sözdə yaşayır.

4. Söz məfhum ifadə edir, morfem isə yox.

5. Söz semantik valentlidir, morfem isə yox.

6. Söz adlandırma funksiyasına malikdir, morfem adlandırma bilmir.

7. Söz sintaktik funksiyalıdır, morfem sintaktik funksiya daşımır.

8. Söz ünsiyyət prosesində yaranmır. O, dildə hazır şəkildə mövcuddur. Morfem isə ünsiyyət prosesi ilə bağlıdır.

9. Söz morfemindən leksik-qrammatik aidliyinə görə də fərqlənir. Belə ki, hər bir söz müəyyən bir nitq hissəsinə aid olur.

Söz fonetik, semantik, morfoloji, sözyaratma kimi strukturlara malikdir. Sözün fonetik strukturu onun fonetik - səs tərkibi, semantik strukturu - mənası, morfoloji strukturu - morfem tərkibi, sözyaratma strukturu - sözlərin yaranma qaydaları ilə bağlıdır.

Kök və morfem. İltisafı dillərdə kök öz müstəqilliyini saxlayır, morfem kök və şəkilçiyə artırılır. Morfemlər kök (törəmə olmayan əsas) və affiksiallaşmaqla iki yerə bölünür. Affiksial morfemlər köməkçi adlanır (şəkilçi). Kök və morfem məfhumuna həm tarixilik, həm də müasirlik baxımından yanaşmaq lazımdır. Tarixən bütün sözlər kök və morfemə ayrılır, müasir dövrdə isə sözlərin bir qismi kök və şəkilçiyə ayılmır, şəkilçi söz kökündə daşlaşmışdır, şəkilçi söz kökünə elə möhkəm birləşmişdir ki, kök şəkilçidən ayrılıqda mənə vermir.

Kök sözün əsas hissəsidir, onun leksik mənasını ifadə edir. Kök bütün qohum sözlərin tərkibində iştirak edərək sözdüzəltmə yuvası yaradır, o ancaq qrammatik formalarda təkrarlanır: bağ - bağ+ın, bağ+a, bağ+ı, bağ+dan, bağ - bağ+ı, bağ+lıq, bağ+cılıq, bağ+sız, bağ+sızlıq və s.

Affiksial morfemlər kök morfemlərin mənalərini konkretləşdirir, onun formasını dəyişdirir, sözün müxtəlif qrammatik və düzəltmə mənalərini ifadə edir. Bu morfemlər sözün minimal, bölünməyən mənalı hissəsidir. Bunlar səs, heca və sözdən seçilir. Morfemlər səs və hecadan əhəmiyyətinə, mənasına, qrammatik və sözyaratma xüsusiyyətinə, sözdən isə mənasının mücərrədliyinə, hissələrə bölünməməsinə görə fərqlənir.

Morfemlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: 1) maddi əsasə malikdir, 2) forma və məzmunca əlaqəlidir, 3) ayrı-ayrı hissələrə ayrılır.

Morfemlərə forma və məzmun baxımından yanaşmaq lazımdır, onlar ikitərəfli vahiddir: həm forması, həm də mənası var.

Sözür ayrılıqda işlənən, müstəqil məna ifadə edən sabit hissəsi kök morfem (utancaq-utan, tutqun-tut, alıcı-al), sözün ayrılıqda işlənməyən, leksik məna bildirməyən, qrammatik mənaya malik olan və dəyişən hissəsi affiksial morfemlərdir.

Morfemlər məna və vəzifəsinə görə iki qismə ayrılır: sözdüzəldici morfemlər və sözdəyişdirici morfemlər.

Sözdüzəldici morfemlər məna funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, siz - ədəb+siz, im - gey+im, gü - duy+gü, mə - gəl+mə və s. Sözdəyişdirici morfemlər isə formasının dəyişdirmə funksiyasını ifadə edir. Məsələn, lar - kitab+lar=kitablar, dən - ev+dən=evdən və s.

Sözləri morfemlərin kəmiyyətinə görə tərkibcə dörd qrupa ayırmaq olar:

- 1) ancaq köklərdən ibarət olanlar: qaş, daş, burun, qulaq, qol və s.,
- 2) kök və sözdüzəldici morfeimdən ibarət olanlar: qazmaq - qaz+maq, günahsız - günah+sız və s.,
- 3) kök və sözdəyişdirici morfeimdən ibarət olanlar: kitabım -

kitab+ım, dəftəri - dəftər+i və s.,

4) kök morfem və affiksial morfemlərdən (sözdüzəldici və sözdəyişdirici) ibarət olanlar: sağaldılar - sağ (kök) + al (sözdüzəldici)+dı+lar (sözdüzəldici), gözləyir - göz (kök)+lə (sözdəyişdirici)+yir (sözdəyişdirici) və s.

Kök morfemlər nisbətən çətin təsvir olunsada, təcrübədə asanlıqla seçilir. Kök morfem yaranma özülü kimi çıxış edir, onun vasitəsilə sözün əsas hissəsi təsəvvür olunur, assosiasiya (təsəvvürlər arasında əlaqəyaratma) yaranır. Onsuz sözü ümumi şəkildə təsəvvür etmək olmur. Affiksial morfemlərlə sözün müstəqil işlənməyən, asılı hissəsi təmsil olunur.

Kök mənaca konkret, dar və xüsusi, affiksial morfemlər mənaca daha abstrakt, geniş və ümumdür. Köklə morfemlər arasında mənaca ayrılma və ya abstraktlaşma dərəcəsinə görə fərq olsa da, onarı biri-birindən ayırmaq üçün həlledici amil ola bilməz. **Kök** müxtəlif dəyişmə formalı, **morfemlər isə** eyni dəyişmə formalı sözlərlə bağlıdır. Kök sözün semantik və struktur özülünü təşkil edir.

Morfemlərin funksional təsnifi. Morfemləri müxtəlif şəkildə təsnif etmək olar. Azərbaycan dilindəki morfemləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) vəzifə və mərasına görə, 2) fəaliyyət dairəsinə görə, 3) işlənmə yerinə görə, 4) mərhəməyə görə, 5) quruluşuna görə, 6) yazılışına görə.

Morfemlər vəzifə və mənaca iki qismə bölünür: a) sözdüzəldici morfemlər, b) sözdəyişdirici morfemlər - qrammatik şəkilçilər. "Sözdüzəldicilik, bir tərəfdən, leksik, digər tərəfdən, qrammatik (morfoloji) hesab olunur. Sözdüzəldicilik dilin lüğət tərkibi fonunda baş verir, lüğət tərkibini yeni sözlərlə dolğunlaşdırır, yeni bu proses nəticə etibarilə dilin lüğət tərkibinin dəyişməsinə, yeniləşməsinə, zənginləşməsinə səbəb olur" (Y.Seyidov).

Sözdüzəldici morfemlər leksik səciyyəli olub, söz yaradıcılığında sözyaratma vahidlərin, yeni vahidlərin nominasiya sahəsinin, yeni törəmə sözlərin və ya deriviatların yaranmasına xidmət edir. Bu morfemlər sözlərə əlavə edildikdə həm onlardan yeni sözlər düzəldir, həm də onların formasını dəyişdirir, sözlərin məzmununa ciddi təsir

göstərərək yeni söz yaratmaq funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, "bağ" sözünə -ban şəkilçisini artırıqda "bağ" sözündən bağla məşğul olan adam mənasını verən "bağban" sözü alınır. -ban şəkilçisi "bağ" sözünün həm mənasını, həm də formasını dəyişdirmişdir. Deməli, sözdüzəldici morfemlər sözün mənə həcminə, onun kateqorial səciyyəsinə və leksik mənasına da təsir edir. Başqa sözlə desək, sözdüzəldici morfemlər əlavə olduğu sözü yeni məfhum ifadə edən başqa bir leksik vahidə çevirməklə yanaşı, onun müəyyən bir nitq hissəsinə aid olmasına kömək edir.

Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən sözdüzəldici morfemləri nitq hissələrinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) ad düzəldən morfemlər, 2) fel düzəldən morfemlər, 3) zərf düzəldən morfemlər.

Ad düzəldən şəkilçilərin özü də iki qrupa ayrılır: a) adlardan ad düzəldənlər; b) fellərdən ad düzəldənlər.

Adlardan ad düzəldən şəkilçilər bunlardır: -lıq (-lik, -luq, -lük), -laq, -lək, -ça (-çə), -ca, (-cə), -çı (-çi, -çu, -çü), -çıq (-çik, -çuq, -çük), -cığaz (-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz), -lı (-li, -lu, -lü), -daş, -iyyat, (-iyyət), -dar, -keş, -at (-ət), -stan, -iyyə, -i (-vi), -izm, -ist, -ik, -sız (-siz, -suz, -süz), -kı (-ki), -cıl (-cil, -cul, -cül), -bi, -na, -ba, -la, -i, -kar, -baz, -xah, -pərəst, -şünas, -ist, -iv, -loji, -tik, -ji, -ov, (-yev).

Fellərdən ad düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır: -ıq (-ik, -uq, -ük), -ış (iş, -uş, -üş), -ma (-mə), aq (ək), -caq (-cək, -ım (-im, -um, -üm), -kə, -ar, (-ər), -tı, (-ti, -tu, -tü), -çı (-çi, -çu, -çü), -kü, -ki, -qın (-ğın, -qun, -ğun, -kin, -kün), -ın (-in), -id, (-üd), -ı (-i, -u, -ü), -ıçı, (-ici, -ucu, -ücü), -ınc (-inc, -ünc), -acaq (-əcək), -ca, -gəc, -ir, -aç, -ıntı (-inti, -untu, -üntü), -qan (-kən), -ağan (-əyən), -caq (-cək).

Dilimizdə fel düzəldən şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) adlardan fel düzəldənlər, b) fellərdən fel düzəldənlər.

Adlardan fel düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır: -la (-lə), -lan (-lən), -laş (-ləş), -an (-ən), -a (-ə), -ar (-ər), -ı (-i, -u, -ü), -sa (-sə), -imse (-ürmse), -al (-əl), -ılda (-ildə, -ulda, -üldə), -aş (-əş), -ış (-iş, -uş, -üş), -ıq (-ik, -uq).

Fellərdən fel düzəldənlər: ın (-in, -un, -ün), -aş (-əş).

Qrammatik morfemlər dilin qrammatik quruluşunda fəaliyyət göstərir, qrammatik quruluşun spesifikasına təsir edir, ünsiyyətin təşkilində, yardımçı vasitələr kimi, mühüm rol oynayır. Qrammatik morfemlər qrammatik-morfoloji kateqoriyaların formalaşmasında xüsusi rol oynayır. Bu şəkilçilər sözlər arasında əlaqə yaradır. Söz birləşmələri və cümlələrin təşkilində vasitəçi kimi iştirak edir. Bu vəzifəni qrammatik şəkilçilərin hamısı yerinə yetirmir. Bununla əlaqədar olaraq qrammatik morfemlər iki qrupa bölünür. a) sözdəyişdirici şəkilçilər, b) formadüzəldici şəkilçilər.

Sözdüzəldici şəkilçilər arasında forma düzəldən şəkilçiləri ayırırlar. Bunlar arasında mahiyyətə ehtiva bir fərq yoxdur. Bu şəkilçi yeni mənalı söz yaratmır, sözün formasını dəyişdirir. Bununla belə, demək olar ki, formadüzəldici şəkilçilər sözün qrammatik məzmununda müəyyən dəyişiklik yarada bilər.

Sözdəyişdirici morfemlər qrammatik səciyyəli olub söz formalarını əmələ gətirir. Bu morfemlər forma ifadə etmə və sözlər arasında zəruri əlaqə kimi tələbləri ödəsə də, sözün bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsinə təsir etmir. Bu şəkilçilər vasitəsilə sözlər aydın şəkildə formalaşır, amma leksik məna dəyişməz qalır. Bu morfemlər həm bir sözün variantlarını biri-birindən fərqləndirməyə, həm də bir nitq hissəsi daxilində söz formalarını (qarşılaşdırma əsasında) tam göstərməyə xidmət edir.

Zərf düzəldən morfemlər iki yerə bölünür: a) adlardan zərf düzəldən morfemlər, b) fəllərdən zərf düzəldən morfemlər.

Deməli, ayrı-ayrı sözlər arasında əlaqə yaradan, sözləri həm forma, həm də məzmunca biri-biri ilə əlaqələndirən və fikrin ifadəsini təmin edən morfemlər sözdəyişdirici adlanır. Azərbaycan dilində sözdəyişdirici morfemlərə aşağıdakı kateqoriyaların morfemləri daxildir:

1. Hal kateqoriyasının şəkilçiləri.
2. Mənsubiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri.
3. Kəmiyyət kateqoriyasının şəkilçiləri.
4. Şəxs-xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçiləri.
5. Sifətin dərəcə kateqoriyasının şəkilçiləri.

6. İnkarlıq kateqoriyasının şəkilçiləri.

7. Təsirsiz fellərdən təsirli fellər düzəltmək üçün istifadə olunan şəkilçilər.

8. Felin növ kateqoriyasının şəkilçiləri.

9. Zaman kateqoriyasının şəkilçiləri.

10. Felin təsirlənən formalarının şəkilçiləri.

11. Felin təsirlənməyən formalarının şəkilçiləri.

Morfemlər fəaliyyət dairəsinə görə iki qrupa bölünür: 1) məhsuldar morfemlər, 2) qeyri-məhsuldar morfemlər.

Morfemlərin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olması onların dildə fəaliyyət göstərməsi, işlədilməsi və yeni sözlər əmələ gətirməsi imkanı ilə ölçülür.

Sözdüzəldici morfemlərin hamısı söz yaradıcılığı prosesində eyni şəkildə iştirak etmir, onların yeni sözyaratma imkanı müxtəlifdir. Bu morfemlərin bir qismi məhsuldar, bir qismi qeyri-məhsuldardır.

"Sözdüzəldici morfemlərin məhsuldarlığı" anlayışı altında onların müəyyən dövrdə yeni sözlərin yaranmasında iştirakı, fəallığı, yeni söztötəmə imkanı başa düşülür. Bu, sistem şəklində olub, dilin daxili faktorları ilə müəyyənləşir.

Müxtəlif sözlərə əlavə edilərək yeni leksik vahidlər əmələ gətirən, işlənmə sahəsi geniş olan, müxtəlif mənə xüsusiyyətləri yaradan, sistem şəklində müntəzəm olaraq dildə təkrarlanan sözdüzəldici morfemlər məhsuldar adlanır. Belə morfemlərə aşağıdakıları misal göstərmək olar: -lıq (-lik, -luq, -lük), -lı (-li, -lu, -lü), -çı (-çi, -çu, -çü), -sız (-siz, -suz, -süz), -a (-ə), -ıq (-ik, -uq, -ük), -acaq (-əcək), -mış (-miş, -muş, -müş), -ış (-iş, -uş, -üş) və s.

İşlənmə dairəsi məhdud olan, müəyyən miqdarda sözlərə əlavə edilən sözdüzəldici morfemlər qeyri-məhsuldardır: -dar, -daş, -stan, -kar, -qan, (-kən), -laq, -vari, -gil və s.

İşlənmə yerinə görə şəkilçilərin növləri. Müasir Azərbaycan dilindəki şəkilçiləri işlənmə yerinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) ön şəkilçilər, 2) son şəkilçilər.

Şəkilçilərin sözün əvvəlinə əlavə olunması Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil. Azərbaycan dilində işlənən bütün ön şəkilçilər

alınmadır.

Dilimizdə işlədilən ön şəkilçilər aşağıdakılardır: -anti (antifaşist), -a (normal-anormal), -bi (vəfa-bivəfa), -na (mərd-namərd), -ba (səfa-basəfa), -la (qeyd-laqeyd).

Azərbaycan dilində işlənən sözdüzəldici morfemlərin əsas qismi milli şəkilçilərdir. Məsələn, -li (sevimli), -çu (hücumçu), -laq (duzlaq), -cək (diyircək) və s.

Sözdüzəldici şəkilçilərin mənşəcə növləri. Müasir Azərbaycan dilində işlənən şəkilçilər mənşəcə 3 qrupa ayrılır: 1) Azərbaycan şəkilçiləri, 2) ərəb və fars şəkilçiləri, 3) rus və Avropa mənşəli şəkilçilər.

1. Əsl Azərbaycan şəkilçiləri: -lıq (-lik, -luq, -lük), -lı (-li, -lu, -lü), -çı (-çi, -çu, -çü), -al (-əl), -la (-lə), -ıq (-ik, -uq, -ük), -acaq (-əcək), -miş (-miş, -muş, -müş), ıış (-iş, -uş, -üş) və s.

2. Ərəb və fars şəkilçiləri: -iyyat (-iyyət), -la, -dar, -keş, -at (-ət), -stan, -iyyə, -i (-vi), -ba, -na, -bi, -xah, -şünas, -baz, -kar, -xar, -xor, -xana, -pərəst və s.

3. Rus dilinə və başqa dillərə məxsus şəkilçilər: -izim, -ist, -ik, -anti, -iv, -loji, -tik, -a, -ov (-yev).

Şəkilçilərin variantlaşması. Azərbaycan dilində şəkilçilər variantlarına görə üç qrupa ayrılır: 1) bir variantlı şəkilçilər, 2) iki variantlı şəkilçilər, 3) dörd variantlı şəkilçilər.

1. Bir variantlı şəkilçilər alınma və millidir: alınma şəkilçilər: -bi: bisavad, bişüür, -na: naxoş, nainsaf; -i: tarixi, inqilabi; -gər: hiyləgər, kimyagər -izm: idealizm, materializm; -stan: Dağıstan, Gülüstan; milli şəkilçilər: -daş: sirdaş, yoldaş; -kəm: alarkən, gedərkən; -gil: xaləngil, nənəngil.

2. İki variantlı şəkilçilər: -dan, (-dən): dağıdan, dərədən, bərkdən, ucadan: -lar, (-lər): ağalar, böylər; -ma, (-mə): oxumayır, gəlməyir; -acaq, (-əcək): oxuyacaq, biləcəkdir: -la, (-lə): başla, işlə.

3. Dörd variantlı şəkilçilər: (-ın, -in, -un, -iin): adamın, cvin, quzunun, üzümün; -dı, (-di, -du, -dü): yardı, bildi, oxudu, gördü; -ım, (-im, -um, -üm): kitabım, dəftərim, yolum, sözüm; -lı, (-li, -lu, -lü): daşlı, kəsəkli, sulu, könüllü; -çı, (-çi, -çu, -çü): bostançı, dəmirçi, suşu,

kömürçü.

İki variantlı və dörd variantlı şəkilçilərin hamısı milli şəkilçilərdir. Morfemlərin mənə ardıcılığına əsasən sıralanması. Sadə morfemlərin mənə ardıcılığına görə sıralanması onların əlavə olduğu sözün mənası və morfemlərin mənə xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Sözə eyni vaxtda sözdüzəldici, sonra sözdəyişdirici şəkilçi əlavə olunur. Sözə bir neçə sözdüzəldici şəkilçi artıranda onların hamısının söz kökünə əvvəl əlavə olunması onların yaradacağı mənadan asılıdır, şəkilçinin söz kökü ilə uyğunlaşmış neçə mənə ifadə etməsi əsas şərtədir. Burada sözün leksik mənası, nitq hissəsi, qrammatik mənə nəzərə alınmalıdır.

Aqqlütinativ dillərdə kökə bir mənalı şəkilçilər ardıcılıqla artırılır. Söz formaları bir mənalı şəkilçilərdən ibarətdir. Kökə artırılan hər bir şəkilçinin ayrıca funksiyası vardır. Məsələn, "məktəblilərdə" sözünün tərkibində bir neçə şəkilçi var. Bu şəkilçilər funksiyaca müxtəlifdir: -li şəkilçisi yeni söz düzəltməyə xidmət edir, -lər şəkilçisi kəmiyyət bildirir, -də şəkilçisi ilə yerlik halı bildirir.

Sözə bir neçə şəkilçi əlavə edəndə ondan yeni formalı, yeni mənalı sözlər alınmaqla bərabər, onların qrammatik mənası və nitq hissəsinə aiddiyi də dəyişir. Elə söz var ki, ona bir neçə şəkilçi əlavə oluna bilər: dağlıq - dağ+lıq, çəmənlik - çəmən+lik, arıcılıq - arı+cı+lıq, vurğunluq - vur+ğun+luq, yaralandığı - yar+a+la+n+dığı, zərərsizləşdirilmiş - zərə+r+siz+ləş+dir+il+miş, qazıtırdırılardan - qaz+ıt+dır+ıl+an+dan.

Eyni sözə müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla müxtəlif mənalı sözlər əmələ gəlir: baş - başlıq, başlı, başsız, başçı, başla, başçılıq, başlıqsız və s.

Şəkilçilərin ad və fel köklərində sıralanmasının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

Ad köklərində şəkilçilərin sıralanması qaydası:

1) adlardan ad düzəlir: dağ-dağlıq, gün-günlük.

2) adlardan ad, yenə ad düzəlir: gül-gülçü-gülçülük.

3) adlardan ad, sonra ad, yenə də ad düzəlir: baş-başçı-başçısız-başçısızlıq.

4) adlardan fel, sonra ad, yenə ad yenə düzəlir: oyun-oyuna-oynaq-oynaqsız.

5) adlardan fel, sonra ad, yenə ad, ad düzəlir: əl-ələ-ələk-ələkçi-ələkçilik.

Fel köklərində şəkilçilərin sıralanma qaydası:

1) fellərdən ad düzəlir: yaz-yaz..

2) fellərdən əvvəl ad, sonra yenə ad düzəlir: yaz-yazı-yazıçı.

3) fellərdən əvvəl ad, sonra ad, yenə də ad düzəlir: yaz-yazı-yazıçı-yazıçılıq.

4) fellərdən fel, sonra ad düzəlir: qız-qızar-qızartı

5) fellərdən fel, sonra ad, yenə də ad düzəlir: qov-qovur-qovurğa-qovurğalıq.

6) fellərdən fel, yenə fel, sonra ad düzəlir: qız-qızar-qızart-qızartma.

7) fellərdən fel, yenə fel, sonra ad, yenə də ad düzəlir: qız-qızar-qızart-qızartma-qızartmalıq.

Morfemlərin omonimliyi, çoxmənalılığı, sinonimliyi və antonimliyi. Azərbaycan dilində işlədilən şəkilçilərin bir qismi eyni formalı, müxtəlif funksiyalıdır. Bunlar səslənmələrinə və fonetik tərkiblərinə görə eynidir. Belə şəkilçilər əlavə olunduqları sözün ya mənasını dəyişir, ya da həmin sözün başqa sözlərə müxtəlif münasibətini bildirir. Bir qismi isə, formaca müxtəlif, mənaca ya biri-birinə yaxın, ya da əks olur: 1) formaca eyni, mənaca müxtəlif olanlar (omonim və çoxmənalı şəkilçilər); 2) formaca müxtəlif, mənaca biri-birinə yaxın və ya eyni olanlar (sinonim və dublet şəkilçilər); 3) formaca müxtəlif, mənaca biri-birinə əks olanlar (antonim şəkilçilər).

Morfemlərin omonim, çoxmənalı, sinonim və antonim olmasına təsadüflük nəticəsi yox, dilin daxili inkişaf qanunauyğunluğu kimi baxılmalıdır. Şəkilçilərin omonimliyində onların strukturuna, mənasına, funksiyasına və formasına fikir vermək lazımdır.

Səslənmələrinə və yazılışlarına görə eyni, mənaca və funksiyaca fərqli olan şəkilçiləri omonim morfemlər kimi qəbul etmək olar: Omonim morfemləri 4 qrupa ayırmaq olar: 1) leksik şəkilçilərin omonimliyi; 2) qrammatik şəkilçilərin omonimliyi; 3) leksik-qrammatik

şəkilçilərin omonimliliyi; 4) qrammatik-leksik şəkilçilərin omonimliliyi.

Omonim leksik şəkilçilər bunlardır: -a, -a (yaşamaq-sarımaq), -ı, -ı (ceyranı-yazı), -la, -la (boşalmaq-çoxalmaq), -lı, -lı (Qasımlı-bakılı), -ov-ov (Abbasov-buxov), -sız, -sız (başsız-halsız), -ki, -ki (səhərki-mənimki).

Omonim qrammatik şəkilçilər bunlardır: -ə, -ə (başə-gədə), -i, -i (qələmi-(onun) əli), -ıb, -ıb (yatıbsan-taxıb), -ım, -ım (karandaşım-alım), -lar, -lar (kitablar-aldılar), -ın, -ın (kitabın-yazın).

Leksik və qrammatik şəkilçilərin omonimliliyinə aid aşağıdakı şəkilçiləri göstərmək olar: -a, -a (oyna-yaza-görək), -aq, -aq (yataq-alaq), -ar, -ar (açar-otar), -araq, -araq (qaçaraq-baxaraq), -acaq, -acaq (dayanacaq-aparacaq), -ək, -ək (çörək-görək), -da, -da (qocalıqda-dağda), -dan, -dan (ucadan-kitabdan), -dar, -dar (əməkdar-qondar), -ı, -ı (yazı-başı), -ış, -ış (baxış-yazışdılar), -ıq, -ıq (tapşırıq-alırıq), -ım, -ım (yığım-yazım), -ın, -ın (axın-kitabın), -lar, -lar (Xanlar-odunlar), an, -an (çalan-oxuyan), -ma, -ma (alışma-yazma), -maq, -maq (qazmaq-yazmaq), -maz, -maz (Solmaz-baxmaz) və s.

Qrammatik və leksik şəkilçilərin omonimliliyinə aşağıdakı şəkilçiləri göstərmək olar: -mış, -miş (yazılmış-yazılmış məktub), -acaq, -acaq (alınacaq-alınacaq şey), -ar, -ar (axar-axar su), -malı, -malı (yazılmalıdar-yazılmalı roman), -ası, -ası (alınasıdır-alınası kitab).

Səslənməcə və yazılışca eyni, mənaca və funksiyaca biri-birinə yaxın olan şəkilçilər çoxmənalıdır. Belə şəkilçilərə (-lı, -lıq, -çı, -sız, -lar) fəlin məchul və qayıdış növlərini aid etmək olar.

Dilimizdə isim və sifət düzəldən (-şünas, -saz, -baz, -kar), sifətin azaltma dərəcəsinin (-sov, -ımtıl, -ımtıl, -ırntraq, -raq), fəli bağlama (-ıb, -araq, -anda, -dıqca, -ınca, -ası, -madan, -ınamış, -ikən) şəkilçiləri sinonim, -sız, -bi, -ba, -lı, -ov, -zadə şəkilçiləri isə dublet şəkilçiləridir. Antonim şəkilçilərə -lı və -sız şəkilçilərini misal göstərmək olar (daşlı-daşsız).

Morfemin variantları

Məna və funksiyaca eyni, fonem tərkibinə görə fərqlənən, fonem birləşmələrinə fonem yox, onun variantları deyildir. Morfemin variantları səslərin fərqi, şəkilçilərin yazılışma, ahənginə, uyğunluğuna, sözün sait və ya samitlə bitməsinə görə yaranır.

Morfemlər tərkibinə görə müxtəlif olduğu üçün onun müxtəlif variantları əmələ gəlir. Morfemləri bu cəhətdən iki əsas qrupa ayırmaq olar: 1) kök morfemlərin variantları, 2) affiksial morfemlərin variantları.

Morfem tərkibini dəyişmədən müəyyən münasibətlə əlaqədar olaraq sözlərin formaca dəyişməsi nəticəsində onun variantları yaranır.

Kök morfemlərin variantları səslərin fərqi, şəkilçilərin yazılışma, ahənginə, uyğunluğuna, sözün sait və ya samitlə bitməsinə görə fərqlənir. Kökdəki səslərin biri-birini əvəz etməsinə hər. öz sözlərimizdə, həm də alınma sözlərdə təsəlüf olunur. Dilimizdə işlədilən alınma sözlərdə səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin ümumi fonem qanunauyğunluğu ilə yox, həmin sözlərin mənbəyi ilə bağlıdır. Həqiqətən, söz kökündə s/t, z/c, z/t səslərinin biri-birini əvəz etməsi Azərbaycan dilinə yaddır. Ona görə də bunlara kök morfemlərin variantları kimi baxmaq olar. Məsələn, fleksiya-flektiv, xaos-xaostik, fantaziya-fantast, genezis-genetik, analiz-analitik və s.

Azərbaycan dilində sözün leksik-semantik, fonetik, aksentoloji, morfoloji variantları vardır.

Sözün leksik-semantik variantları. Bu məfhum dilçilikdə eyni formalı, müxtəlif mənalı sözlərin (polisemiya və omonimiya) və ya bir tematik qrupda mənacə birləşən sözlərin bir əlamətinə əsasən uyğunlaşması (sinonimlər) mənasınca işlədilir. Çoxmənalı sözlər və omonimlər formaya əsasən yox, mənacə biri-birindən fərqlənir. Sinonim sözlər biri-birindən müəyyən bir çalarlığa görə ayrılır.

Sözün fonetik variantları. Sözün tərkibindəki səslərdən birinin və ya ikisinin əvəzlənməsi, dəyişməsi nəticəsində onun fonetik variantları yaranır. Fonetikdəyişmə müxtəlifdir. Fonetikdəyişmə

nəticəsində söz müstəqil leksik vahidə və ya varianta çevrilə bilər. Fonetikdəyişmə sözü başqa bir sözə çevirirsə, onu mənə və üslub cəhətdən diferensiallaşdırırsa, onda müstəqil mənalı ayrı-ayrı sözlər alınacaq. Onların hər biri öz sözyaratma, tərkibdə başqa sözlərlə müxtəlif əlaqəyəgirmə imkanına malikdir, sinonim cərgə düzəldir, mənacə fərqlidir. Fonetikdəyişmə sözü mənə və üslub cəhətdən diferensiallaşdırı bilmirsə, onda sözün fonetik variantları alınır. Mənacə eyni olan sözlər sinonim cərgə yaratmır. Burada səs əvəzlənməsi və ya dəyişməsi sözün leksik mənasına təsir etmir, mənə eyniliyi pozulmur. Məsələn, şka-f-şka-p, süd-süt, kənd-kənt, torba-turba, tonel-tunel və s.

Sözün aksentoloji variantları tələffüz zamanı sözdəki vurğunun yerinin səhvən dəyişdirilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, başqa-başqa, atom-atom, baza-baza, kabel-kabel və s. Başqa, atom, baza, kabel sözlərində vurğunun yeri dəyişsə də, mənə sabit qalır, mənə eyniliyi olduğu kimi saxlanılır. Buna sözün aksentoloji variantları deyilir.

Sözün aksentoloji variantını vurğu qəbul edən, sözdüzəldici -rə (mə) və vurğu qəbul etməyən felin inkarlıq kateqoriyasının şəkilçisi -mə (mə) ilə işlənən sözlərlə eyniləşdirmək olmaz, məsələn, bölmə'-bö'lmə, çalma'-ça'lma və s. sözlərində vurğunun dəyişməsi mənanın dəyişməsinə səbəb olur.

Sözün morfoloji variantları. Sözün qrammatik mənalardan birinin dəyişməsi nəticəsində meydana gəlir. Bu, fleksiya və ya eyni funksiyalı sözdəyişdirici şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Məsələn, yazmış-yazıb-yazdıqca, qarışın-qaramtlı.

Affiksial morfemlərin variantları iki yerə bölünür:

1) sözdüzəldici morfemlərin variantları; 2) sözdəyişdirici morfemlərin variantları.

Affiksial morfemlərin variantları məna, mənşə və funksiyacə eyni, fonem tərkiblərinə görə fərqlidir.

Azərbaycan dilində sözdüzəldici morfemlər və onların variantları aşağıdakılardır:

<i>MORFEMLƏR</i>	<i>VARIANTLAR</i>	<i>MİSALLAR</i>
-lıq	-lik, -luq, -lük	daşlıq, gözəllik, qohumluq, güllük
-ça	-çə	kitabça, dəftərçə
-çı	-çi, -çu, -çü	qapıçı, əməkçi, odunçu, gülçü
-ciq	-cik, -cuq, -cük	otaqçıq, evcik, oduncuq, gözçük
-cığaz	-ciyəz, -cuğaz, -cüyəz	qızcığaz, evciyəz, quşcığaz
-lı	-li, -lu, -lü	dağlı, misirli, düzlü, gözlü
-ıq	-ik, -uq, -ük	tapşırıq, bilik, qoruq, bölük
-ış	-iş, -uş, -iış, -yiş, -yış	baxış, gediş, oturuş, dönüş, titrəyiş, yaşayış
-aq	-ək, -əq, -k	yataq, əlak, döşək
-caq	-cək	diyircək
-ım	-im, -um, -üm	yığım, geyim, udum, bölüm
-tı	-ti, -tu, -tü	bağirtı, göyərti, uğultu
-qı	-qu, -ğu, -kü, -ki, -ku, -kı, -kü	basqı, çalğı, sorğu, sevgi, bölgü
-qın	-ğın, -qun, -ğun, -gin, gın, -gün, -kün	basqın, qırğın, uçqun
-ın	-in	axın, əkin
-id	-üd	keçid, öyüd
-ı	-i, -u, -ü	yazı, qorxu, çəki, sürü
-ıcı	-ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yici, -yucu, -yücü	ahcı, bilici, qurucu, sürücü, bağlayıcı, çeşidləyici
-inc	-inc, -unc, -iinc	qaxınc, sevinc, gülünc, qorxunc
-acaq	-əcək	yanacaq, yelləncək
-ıntı	-inti, -untu, -üntü	qazıntı, yeyinti, ovuntu, çöküntü

Söz yaradıcılığında morfemlər sözlərin morfoloji və fonetik tərkiblərini biri-birindən ayırmaqda mühüm rol oynayır. Bunlar, eyni zamanda, morfoloji hadisələri biri-birindən fərqləndirir. Məsələn, fizioloq, fiziologiya, fizioloji, filoloq, filologiya, filoloji sözlərindəki

q-x-j səslərinin biri-biri ilə əvəzlənməsinə adi səs əvəzlənməsi kimi yox, morfem kimi baxmaq lazımdır.

Eyni söz müxtəlif məqam və şəraitlə əlaqədar müxtəlif şəkildə tələffüz olunur. Məsələn, canlı-cannı, atlar-atdar. Burada həm ayrı-ayrı səsler, həm də səs birləşmələri var, fonetik və morfoloji prinsiplər birləşir. Qız sözü cəm formasında qızlar, qazdar, qazzar kimi tələffüz olunur. -lar, -dar, -zar allomorflarından hansının invariant seçilməsi morfoloji prinsipinə əsaslanır.

Söz yaradıcılığının əsas tipləri

Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının əsas tipləri aşağıdakılardır: a) leksik-semantik, b) morfoloji-sintaktik, c) leksik-morfoloji, ç) leksik-sintaktik.

Leksik-semantik üsul. Burada sözün mənaca dəyişməsi, müxtəlif mənbələrdən hazır şəkildə sözlərin alınması başa düşülür. Bu yolla yaranan sözlərin tarixi çox qədimdir. Sözlər dilə hazır şəkildə, qrammatik vasitənin köməyi olmadan daxil olur. Leksik-semantik yolla əmələ gələn yeni leksik vahidlər dilimizin lüğət tərkibində ya ilk mənbəyindən ancaq məzmunca, ya da həm məzmun, həm də formaca uzaqlaşaraq yeni məzmunlu, yeni formalı sözlər kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycan dilində sözlər leksik-semantik üsula görə aşağıdakı yollarla əmələ gəlir: 1) dilimizin öz imkanları hesabına sözartımı, 2) başqa dillərin leksikası hesabına sözartımı, 3) yeni mənə kəsb etmə hesabına sözartımı, 4) fonetik tərkibin dəyişməsi hesabına söz artımı, 5) sözlərin omonimə parçalanması nəticəsində yeni sözlərin yaranması: bağ-bağ, bel-bel, kürək-kürək.

Dilimizin öz imkanları hesabına sözartımı. Ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin inkişafı və zəngirləşməsində dilimizin qayda-qanunları əsas rol oynayır.

Əbədi dilin lüğət tərkibinin artımında dialektlərin də payı vardır. Dialektlərdən ədəbi dilimizə xeyli söz keçmişdir. Dialekt sözləri məhdud dairədən çıxaraq ümumi ədəbi dilin tərkibində fəaliyyət

göstərən sözlər kimi işlədilir. Bū cəhətdən ədəbi dilin inkişafında və zənginləşməsində M.P.Vaqif, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqalarının böyük xidməti vardır. Onlar ümumxalq danışığı dilinə dərinlən bələd olduqları üçün öz əsərlərində xeyli dialekt söz işlətməşlər, indi onların bir qismi ədəbi dilimizin lüğət tərkibində istifadə olunur. Məsələn: sayrışan, suçlu, ilğım, qarayara, qarğaduzu, qırov, surkü, qınamaq, qumral, yarğan və s.

Sözlərin mənaca genişlənməsi, ayrılması nəticəsində müxtəlif mənalı yeni sözlər alınır. Bu prosesdə çoxmənalı sözün mənalarından biri və ya bir neçəsinin öz əsas mənasından uzaqlaşaraq omonimləşməyə - yeni leksik vahidlərin yaranmasına doğru meyl etməsi əsas rol oynayır. Bir səs kompleksində dilin daxili inkişaf qanunlarına əsasən biri-biri ilə bilavasitə əlaqədar olmayan iki və ya daha artıq mənə möhkəmləndirilir. Mövcud söz öz əvvəlki mənasını və formasını saxlamaqla, həmin forma ilə yeni mənada ifadə edilir.

Sözün çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişaf edərək yeni leksik vahidlərin yaranması prosesini üç qrupa ayırmaq olar:

1) ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi yolu ilə, məsələn: laçın-Laçın, göyərçin-Göyərçin, sona-Sona, çiçək-Çiçək, badam-Badam, nərgiz-Nərgiz, bənövşə-Bənövşə, yasəmən-Yasəmən, zümrüd-Zümrüd, almaz-Almaz, firuzə-Firuzə və s.,

2) xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi yolu ilə məsələn: Badamlı-badamlı, İstisu-istisu, Dilican-dilican, Narzan-narzan, Borjomi-borjomi və s.;

3) funksiyaya görə eyni formalı sözlərin müxtəlif mənalarda işlədilməsi ilə, məsələn: pul-vəsait, pul-maddə, koma-yığım, koma-ev və s.

Düzəltmə sözlərin sadə sözlərə keçməsi ilə də dilin lüğət tərkibində söz artımı əmələ gəlir. Vaxtilə düzəltmə kimi işlədilən sözlərin bir qismi indi artıq sadə sözlər kimi işlənir. Həmin sözlərin kökləri öz müstəqilliyini itirmişdir. Onları kök və şəkilçiyə ayırdıqda kök ayrılıqda heç bir mənə ifadə etmir.

Düzəltmə sözlərdə köklərin öz müstəqilliyini itirməsi, əsasən, iki

yolla əmələ gəlir: ya söz kökləri arxaikləşir, ya da fonetik tərkibcə dəyişir.

Söz köklərinin fonetik tərkibcə dəyişməsi nəticəsində törəmə sözlər sadə sözlərə çevrilmişdir. Məsələn: oyun-oyna, ayır-ayran, boy-böyümək, biç-bıçaq və s.

Düzəltmə sözlərdə söz köklərinin müstəqilliyini itirməsi müxtəlif yollarla olur: şəkilçi vasitəsilə eyni kökdən düzələn sözlərin də bir qismi öz müstəqilliyini saxlasa da, bir qismi öz müstəqilliyini qoruya bilmir, məsələn, qır (maq) sözündən -aq, -ğı, -ma, -ov, -x, -ıq, -ıntı, -ış, -ıl şəkilçiləri vasitəsilə əmələ gəlmiş qıraq, qırğı, qırma, qırov, qırıq, qırıntı, qırış, qırıl(maq) sözlərinin bir qismində (qırılmaq, qırıntı, qırıq, qırma) köklər müstəqil, bir qismində isə (qırğı, qırov, qırx, qırış, qıraq) qeyri-müstəqildir. Eləcə də, qovğa, qovur, qapılmaq, qonaq, qanan, qızıl, qızğın, qızılca, ayaq, ayıl, ayır, yaşıl, qarmaq, qarğı, qart, ilmək, iliş, ilxı, ilhq, yığıl, çolmaq, dalğa, dalğın, dart, daraq, darıx, toxmaq, toxum, arxa, artıq, dəqiqə, və s. sözlər də artıq sadə sözlər arasına keçmiş, heç kəs onları törəmə sözlər kimi dərk etmir.

Başqa dillərdən sözalma yolu ilə sözartımı. Başqa dillərdən söz almaqla dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üç yolla olur: 1) leksik-semantik, 2) leksik-morfoloji, 3) kalka.

1. Leksik-semantik yolla başqa dillərdən alınan sözlər həmin dildə, mənbədə olduğu kimi, eynilə götürülür, məsələn: semantik, universitet, jurnal, poema, roman və s.

2. Leksik-morfoloji yolla alınan sözlər həmin dillərin şəkilçiləri ilə birləşərək yeni mənalı sözlər əmələ gətirməklə, dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir, məsələn: kitab+xana, ədəbiyyat+şunas, ideal+izm, real+izm və s.

3. Başqa dillərdən kalka yolu ilə alınan sözlər hərfi tərcümə edilir. Burada məna əsasdır. Ona görə də formanın o qədər də rolu olmur, məsələn: холодильник-soyuducu, погашение-ödəniş, метатеза-yer-dəyişmə, соревнование-yarış və s.

Morfoloji-sintaktik üsul. Bu üsulda sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi nəticəsində yeni sözlərin meydana gəlməsi dərk edilir. Bu yolla da sözlər yeni məna, yeni qrammatik xüsusiyyət kəsb

edir. Belə sözlər formaca eyniləşsə də, məna və vəzifələrinə, aid olduqları nitq hissələrinə görə fərqlənir, məsələn: ağ (rəng, sifət) - ağ (bez, isim), gözəl (sifət) - Gözəl (isim), qəhrəman (sifət) - Qəhrəman (isim), axşam (isim) - axşam (zərf), səhər (isim) - səhər (zərf), bərk (sifət) - bərk (zərf), xeyli (say) - xeyli (zərf), kimi (qeyri-müəyyən əvəzlik) - kimi (qoşma), qoy (fel) - qoy (ədat), ki (bağlayıcı) - ki (ədat) və s.

Leksik-morfoloji üsul. Bu üsulla sözyaratma prosesi dilimizin söz yaradıcılığını qrammatik quruluşla, morfologiya ilə sıx əlaqələndirən əsas vasitədir. Burada mövcud sözlərə qayda üzrə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər əmələ gəlir. Leksik-morfoloji üsul söz yaradıcılığının ən zəngin və məhsuldar tipidir. Bu üsul Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirməyin əsas yoludur. Yeni sözlər dildə olan əsas və sözdüzəldici şəkilçilərin birləşməsi əsasında yaranır.

Söz yaradıcılığının leksik-morfoloji tipində şəkilçiləri nitq hissələri üzrə cümləşdirən qruplaşdırmaq olar: isim düzəldənlər, sifət düzəldənlər, fel düzəldənlər, zərf düzəldənlər.

İsim düzəldən şəkilçiləri iki yerə ayırmaq olar: adlardan isim düzəldənlər, fellərdən isim düzəldənlər.

Adlardan isim düzəldən şəkilçilər:

1. -lıq (-lik, -luq, -lük) şəkilçisini isim, sifət, say və əvəzlilərə artırmaqla onlardan xasiyyət, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət, yer, əşya və keyfiyyət bildiren isimlər düzəlir: insanlıq, kişilik, rəhbərlik, anahq, əzginlik, yorğunluq, müəllimlik, həkimlik, dağlıq, bağılıq, gözəllik, yaxşılıq və s.,
2. -laq şəkilçisi ilə isimdən yer bildiren isimlər düzəlir: yaylaq, otlaq, duzlaq, qışlaq və s.,
3. -ça (-çə) şəkilçisi ilə isimdən kiçiltmə mənalı isimlər düzəlir: meydança, bağça, tarixçə, dəftərçə və s.,
4. -çı (-çi, -çu, -çü) şəkilçisi vasitəsilə isimdən peşə, sənət, məşğələ, adət, xasiyyət, əqidə, meyl, hal-vəziyyət, keyfiyyət və s. mənalı ifadə edən isimlər düzəlir: yazıçı, dilçi, gülçü,

- tarixçi, əlaçı, tərbiyəçi və s.,
5. -cıq (-cik, -cuq, -cük) şəkilçisi ilə isimdən kiçiltmə mənalı isim əmələ gəlir: evcik, gözcük, qızcıq və s.,
 6. -cığaz (ciyəz, -cuğaz, -cüyöz) şəkilçisi ilə isimlərdən kiçiltmə və əzizləmə mənalı isimlər alınır: qızcığaz, tifilciyəz, quşcuğaz və s.,
 7. -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi ilə isimdən yer münasibəti, keyfiyyət, sahiblik, fəmiyyə, əlamət, nəsil, ailə, kəmiyyət və s. mənalı isimlər düzülür: şəhərli, dağlı, Sultanlı, Osmanlı və s.,
 8. -daş şəkilçisi isə isimdən yerlik, həmrəylik və iştirak bildirən isimlər əmələ gəlir: əməkdaş, vətəndaş, sirdaş, yoldaş və s.,
 9. -iyyət (-iyyət) şəkilçisini ismə artırıqda ondan elm, nəzəriyyə, ümumilik, sahiblik, ləqəb, idarə, hal-vəziyyət ifadə edən isimlər alınır: ədəbiyyat, külliyyat, nəqliyyat, hakimiyyət, cəmiyyət, fəaliyyət, səmimiyyət, ümumiyyət və s.,
 10. -dar şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən peşə, əqidə, vəziyyət bildirən isimlər əmələ gəlir: evdar, havadar və s.,
 11. -keş şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən peşə və əlamət məzmunu ifadə edən isim əmələ gəlir: zəhmətkeş, azarkeş və s.,
 12. -at (-ət) şəkilçisi vasitəsilə isimlərdən əlamət, tonluluq və s. bildirən isimlər əmələ gəlir: məlumat, kəşfiyyət, əxlaq, müntəxəbat, sədaqət, şücaət, cəhalət, qəflət və s.,
 13. -stan şəkilçisi ilə isimlərdən yer, ölkə bildirən isimlər əmələ gəlir: Dağıstan, Gülistan, Macarıstan və s.,
 14. -i (-vi) şəkilçisi vasitəsilə tənəllüs bildirən isimlər düzülür: Nizami, Gəncəvi, Füzüli, Səbuhi və s.,
 15. -izm şəkilçisi ilə məfkürə, quruluş, dünyagörüşü, bildirən isimlər düzülür: realizm, idealizm, kommunizm, sosializm və s.,
 16. -ist şəkilçisi ilə elm, nəzəriyyə, cərəyan ifadə edən isimlər düzülür: marksist, materialist, realist, sosialist və s.

Fəllərdən isim düzəldən şəkilçilər:

1. -ıq (-ik, -uq, -ük) şəkilçisi ilə yer, bölgü, bilik, bacarıq ifadə edən isimlər əmələ gəlir: tapşırıq, bacarıq, bilik, minik, qoruq, buruq və s.,

2. -ış (-iş, -uş, -üş) şəkilçisi ilə hal-vəziyyət, hərəkət bildirən isimlər düzəlir: çağırış, gəliş, vuruş, uduş, gülüş, anlayış və s.,
3. -aq (-ək, -q, -k) şəkilçisi ilə müxtəlif əşya adlarını bildirən isimlər düzəlir: yataq, döşək, ələk, çökək və s.,
4. -caq (-cək) şəkilçisi ilə yer və alət adlarını bildirən isimlər alınır: yelləncək, diyircək və s.,
5. -ım (-im, -um, -üm) şəkilçisi ilə hadisə, ölçü, qədər, bacarıq ifadə edən isimlər əmələ gəlir: yığırım, biçim, udum, dözüüm və s.,
6. -ar (-ər) şəkilçisi ilə alət və xüsusi ad əmələ gəlir: açar, Yetər, Sevər və s.,
7. -tı (-ti, -tu, -tü) şəkilçisi ilə hadisə, əşya əlamət və s. adları bildirən isimlər düzəlir: bağırtı, göyərti, ağartı, qaraltı və s.,
8. -qı (-qu, -ğı, -ğu, -ki, -ku, -kü, -gi, -gü) şəkilçisi ilə alət, vəziyyət, mücərrəd məflumları ifadə edən isimlər əmələ gəlir: bıçqı, pusqu, çalğı, vurğu, sevgi, bölgü və s.,
9. -qın (-ğın, -qun, -ğun, -kin, -gin, -gün) şəkilçisi ilə hadisə və vəziyyət bildirən isimlər düzəlir: basqın, daşqın, yangın, uçqun və s.,
10. -id (-üd) şəkilçisi ilə nəsihət, yer və s. bildirən isimlər düzəlir: keçid, öyüd və s.,
11. -ı (-i, -u, -ü) şəkilçisi ilə ölçü, xasiyyət bildirən isimlər düzəlir: yazı, qorxu, çəki, ölçü, sürü və s.,
12. -ıcı (-ici, -ucu, -ücü) şəkilçisi ilə peşə, sənət və s. bildirən isimlər alınır: atıcı, satıcı, qurucu, sürücü və s.,
13. -inc (-inc, -ünc) şəkilçisi ilə hiss-həyəcan, rişxənd və s. adlar bildirən isimlər əmələ gəlir: çaxınc, sevinc və s.,
14. -acaq (-əcək) şəkilçisi ilə alət, vəsait, hədd, tərbiyə, zaman və s. bildirən isimlər alınır: yanacaq, qapacaq, topəcək, gələcək və s.,
15. -cə şəkilçisi ilə mücərrəd mənalı isimlər alınır: düşüncə, əyləncə və s.,
16. -gəc şəkilçisi ilə alət adları bildirən isimlər əmələ gəlir: süzgəc, üzgəc və s.,
17. -ir şəkilçisi ilə fayda, mənfəət bildirən isimlər əmələ gəlir: gəlir və s.,
18. -ic şəkilçisi vasitəsilə hədd bildirən isimlər düzəlir: ayrıc və s.,

19. -ırtı (-inti, -untu, -üntü) şəkilçisi ilə əlamət, hadisə və s. bildirən isimlər əmələ gəlir: qazıntı, yeyinti, ovuntu, çöküntü və s.,

Sifət düzəldən şəkilçiləri də iki qrupa ayırmaq olar: 1) adlardan sifət düzəldən şəkilçilər, 1) fellərdən sifət düzəldən şəkilçilər.

Adlardan sifət düzəldən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. -lı (-li, -lu, -lü) şəkilçisi ilə keyfiyyət, dad, yer, mənsubiyyəti, ailə mənsubiyyəti, kəmiyyət çoxluğu, xasiyyət, əlamət və s. bildirən sifətlər alınır: ağıllı (uşaq), sədaqətli (yoldaş), güclü (adam), şüurlu (iş) və s.,
2. -siz (-siz, -suz, -süz) şəkilçisi ilə yoxluq mənası ifadə edən (-lı şəkilçisinin əksinə) sifətlər düzəlir: dadsız (meyvə), ədalətsiz (adam), susuz (yer), üzümsüz (bağ) və s.,
3. -kı (-ki, -kü) şəkilçisi ilə hadisə və ya oşyarı müəyyən vaxtla əlaqədar olaraq təyin edən sifətlər əmələ gəlir: axşamkı (hadisə), səhərkı (iclas), bugünkü (hadisə) və s.,
4. -cıl (-cil, -cul, -cül) şəkilçisi ilə bacarıq, xasiyyət, həl-vəziyyət və s. bildirən sifətlər əmələ gəlir: qabaqcıl (dəstə), işcil (adam), qohumcül (insan), ölümcül (yara) və s.,
5. -bi şəkilçisi ilə mənfi mənə ifadə edən sifətlər düzəlir: bivəfa, bisavad və s.,
6. -ba şəkilçisi ilə müsbət mənalı sifətlər alınır: bəmərə, basəfa və s.,
7. -na şəkilçisi ilə mənfi mənalı sifətlər düzəlir: nənəcib, nakam və s.,
8. -la şəkilçisi ilə mənfi mənalı sifətlər düzəlir: laqeyd, laməkan və s.
- bi, -na, -la önlükləri -sız şəkilçisinin -ba isə -lı şəkilçisinin əmələ gətirdiyi mənanı yaradır.
9. -i (-vi) şəkilçisi vasitəsilə müsbət, aidyyət bildirən sifətlər düzəlir: hərbi (xidmət), tarixi (hadisə), təbii (hadisə), mənəvi (həyat) və s.,
10. -kar şəkilçisi ilə sifətlər düzəlir: tələbkər (müəllim), peşəkər (irqiləbçi) və s.,
11. -baz şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: kələkbaz, qumarbaz (adən) və s.,
12. -pərəst şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: şöhrətpərəst (adam),

- vəzifəpəşət (işçi) və s.,
13. -pərvər şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: vətənpərvər (adam), insanpərvər və s.,
 14. -xah şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: xeyirxah (insan), düzəngah və s.,
 15. -şünas şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: hüquqşünas (alim) və s.,
 16. -anti şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkət) və s.,
 17. -a şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: anormal və s.,
 18. -iv şəkilçisi ilə düzələn sifətlər, obyektiv (səbəb), subyektiv (düşüncə) və s.,
 19. -loji şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: psixoloji (təsir), bioloji (hadisə) və s.,
 20. -tik şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: sistematik (nəzarət), problematik (məsələ) və s.,
 21. -ji şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: pedaqoji (təcrübə) və s.

Fərdən sifət düzəldən şəkilçilər:

1. -ağan (-əyən) şəkilçisi ilə daimi xasiyyət bildirən sifətlər alınır: qaçağan (at), küsəyən (uşaq) və s.,
2. -qan (-kən) şəkilçisi ilə xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir: çalışqan (şagird), sürüşkən (yer) və s.,
3. -aq (-ək) şəkilçisi ilə xasiyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir: qorxaq (adam), hürkək (at) və s.,
4. -ğın (-gin, -ğın, -gün, -qın, -kin, -qun, -gün) şəkilçisi ilə hal-vəziyyət, keyfiyyət bildirən sifətlər alınır: azğın (düşmən), gərgin (vəziyyət), yorğun (adam), düzgün (məsələ), satqın (adam), kəskin (söz), tutqun (hava), küskün (uşaq) və s.,
5. -ı (-ici, -ucu, -ücü) şəkilçisi ilə peşə, vəzifə, bacarıq, keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: alıcı (quş), keçici (bayraq), qurucu (əllər), üzücü (iş) və s.,
6. -ıq (-ik, -uq, -ük) şəkilçisi ilə hal-vəziyyət və keyfiyyət bildirən sifətlər düzəlir: açıq (qapı), kəsik (ağac), uçuq (divar), sökülük (paltar) və s.,

7. -caq (-cək) şəkilçisi ilə xas:yyət və hal-vəziyyət bildirən sifətlər əmələ gəlir: utancaq (uşaq), sevincək adam və s.,
8. -inc (-inc, -unc, -ünc) şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: qorxunc (hadisə), gülünc (iş) və s.,
9. -ma (-mə) şəkilçisi ilə düzələn sifətlər: gəlmə (adam), süzmə (qatıq), burma (bığ) və s.

Fel düzəldən şəkilçilər:

1. -la (-lə) şəkilçisi ilə adlardan fel düzəlir: başla, işlə, gurla, tumarla, arıqla, təmizlə, əzizlə, cütlə, qabaqla, gerilə və s.,
2. -laş (-ləş) şəkilçisi ilə adlardan fel düzəlir: fikirləş, saflaş, gözəlləş, birləş, çoxlaş, yaxınlaş və s.,
3. -lan (-lən) şəkilçisi ilə adlardan fel düzəlir: maraqlan, dillən və s.,
4. -al (-əl, -ı) şəkilçisi ilə adlardan fel əmələ gəlir: sağal, saral, düzəl, dincəl, azal və s.,
5. -ar (-ər) şəkilçisi ilə adlardan fel düzəlir: otar, ağar, göyər və s.,
6. -a (-ə) şəkilçisi ilə adlardan fel düzəlir: ələ, boşa və s.,
7. -ı (-i, -u, -ü) şəkilçisi ilə adlardan fel düzəlir: bərki, acı, turşu və s.,
8. -ilda (ildə, -ulda, -üldə) şəkilçisi ilə düzələn fellər: saqqılda, cingildə, uğulda, vıyılda və s.,
9. -aş (-əş) şəkilçisi ilə düzələn fellər: yanaş, öcəş və s.,
10. -in (-in, -un, -ün) şəkilçisi ilə düzələn fellər: döyün (mək), qazın (maq) və s.

Zərf düzəldən şəkilçilər:

1. -dan (-dən) şəkilçisi ilə düzələn zərflər: ucadan, bərkdən, tezdən, çoxdan və s.,
2. -yana şəkilçisi ilə düzələn zərflər: ağayana, zarafatyana və s.,
3. -nə şəkilçisi ilə düzələn zərflər: tərsinə, gəcinə, düzünə və s.,
4. -la (-lə) şəkilçisi ilə düzələn zərflər: aramla, həyəcanla, heyretlə və s.,
5. -casına (-cəsinə) şəkilçisi ilə düzələn zərflər: qəhrəmancasına, hiyləgərcəsinə və s.,
6. -ca (-cə) şəkilçisi ilə düzələn zərflər: yavaşca, xəfifcə və s.,

Leksik-sintaktik üsul. Bu yolla sözyaratma prosesinin Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rolu vardır. Bu üsulun tədqiqat obyektı mürəkkəb sözlərdir. Forma və məzmun əsasında iki söz birləşərək mürəkkəb söz əmələ gətirir. Burada leksik vahidlər sintaktik əlaqə əsasında birləşərək mürəkkəb söz yaradır. Məsələn, iki xüsusi ismin (Abbassəli, Məhəmmədəli), ümumi ismlə xüsusi ismin (Ağaqasım, Ağacotı və s.), iki ümumi ismin (qayınata, qaynonə, qəlbidaş, qarğaduzu, tütüncabı, daşbaş, dağböyi, quzuqulağı, dövəquşu, çaykənd, kəklikotu, qaçaqmalçılıq, qarşudurma), sifətlə isim (Göyçay, istiot, ağgöl, alagöz, qaratoyuq, sarıköynək, sanbülbul), sayla ismin (beşdaş, üçbucaq, beşguşə, qırxaşaq, qırxbuğum, qırdon, üçdüymə, üçyarpaq), isimlə fəli sifətin (gündoğan, günbatan, çaysüzən, yerölçən, ağacdələ, aşsüzən, əlüzyuyan, toxumsəpən, balıqtutan) birləşməsindən əmələ gəlir.

Mürəkkəb sözlərin yaranması ayrı-ayrı adamların subyektiv münasibəti ilə deyil, real həyat hadisələri ilə bağlı təbii və qanunauyğun bir prosesdir. "Mürəkkəb söz fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən formalaşmışdır. Mürəkkəb söz bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlsə də, bir vurğulu olur. Leksik cəhətdən formalaşma iki (bəzən üç) leksik vahidin bir leksik vahidə çevrilməsi deməkdir" (Y.Seyidov). Mürəkkəb söz əmələ gətirən sözlər yeni leksik vahid daxilində öz müstəqilliyini itirir, onlar müstəqil leksik vahid kimi öz fəaliyyətini dayandırır, bir leksik vahid kimi dərk edilir. Qrammatik cəhətdən, "mürəkkəb sözün formalaşmasında iştirak edən sözlərdən hansısa biri şəkilçidirsə, şəkilçi öz fəaliyyətini dayandırır, sözün ayrılmaz hissəsinə çevrilir, sözün sözlər sırasına keçir, qrammatik dəyişmə zamanı mürəkkəb söz daxilən dəyişmir, yəni onun birinci komponenti daima sabit qalır. Mürəkkəb sözün sonuna şəkilçi artırılması da onun ikinci komponentinin deyil, mürəkkəb sözün bütövlükdə dəyişməsi deməkdir"(Y.Seyidov). Onların əmələ gəlməsinin müəyyən maddi əsasları mövcuddur. Həmin maddi əsaslar aşağıdakılardır: 1) funksiyaya görə, 2) əlamətə görə, 3) bənzətməyə görə, 4) sözlərin təkrarlanmasına görə, 5) mənsubiyyətə görə, 6) ənənəyə görə, 7) hərfi tərcüməyə görə.

1. Funksiyaya görə. Mürəkkəb sözlərin bir qisminin əmələ gəlməsində əşyaların daşdığı funksiya əsas rol oynayır. Burada iş prosesi özünü əsas əlamət kimi göstərir, proseslə onun obyektini ifadə edən sözlər birləşərək mürəkkəb sözün yaranmasına səbəb olur. Məsələn, otbiçən, tozsoran, taxılsovuran (maşın), beşaçılan, beşdaş (oyun), qartopu, qolbağ və s.

2. Əlamətə görə. Mürəkkəb sözlərin bir qismi əşya və ya hadisənin müəyyən bir əlamətə, əşyaya bənzədilməsi nəticəsində yaranır. Məsələn, dəvəquşu, ördəkburun, quşəppəyi, quşotu, korbəğırsağ, ürəkqopma, şirindil və s.

3. Sözlərin təkrarlanması ilə. Mürəkkəb sözlərin müəyyən hissəsi eyni sözün təkrarlanması yolu ilə əmələ gəlir. Mürəkkəb sözlər müasir Azərbaycan dilində aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

1) tabelilik və tabesizlik əlaqələri əsasında iki sözün birləşməsi: itburnu, ayaqqabı, kəklikotu, durnabalığı, istiot, yekəbaş, sarıköynək, beşdaş, qaratoyuq və s.,

2) a, ba (bə) və ha ünsürlərinin artırılması ilə bir sözün təkrar olunması ilə: başabaş, tutatut, batabat, dalbadal, taybatay, anbaan, günbəgün, ilbəil, əlbəəl, yerbəyer, vurhavur, qaçhaqaç, çıxhaçıx, gəlhagəl, yehaye, çalhaçal və s.,

3) hələlik indi defislə yazılan, ola bilsin ki, yaxın vaxtlarda bitişik yazılacaq sözləri mürəkkəb sözlər sırasına daxil etmək olar: him-cim, pay-püş, əks-səda, səs-küy, tay-tuş, dərd-sər, çal-çarpaz, boş-bikar, kos-kos, üzük-üzük, daş-daş, dağ-qaş, yan-yörə və s. Birinci tərəfi adlıq, ikinci tərəfi fənlük halında olan eyni sözün təkrarından əmələ gələn, defislə yazılan sözləri də buraya daxil etmək olar: üz-üzə, göz-gözə, ağız-ağıza, baş-başa, diz-dizə və s. Bu tipli sözlərin inkişafı mürəkkəb sözlərə doğru gedir.

4) adverviativ yolla mürəkkəb sözlərin yaranması: a) baş hərflərlə yazılan sözlərin müxtəlif yazılış forması: BDU, TDU, ADU və s., b) sözlərin ixtisarı ilə yazılan mürəkkəb sözlər: Baksell, Azersell, Azərreal, Azerpetrol və s.,

4. Mənsubiyyətə görə. Mürəkkəb sözlərin bir qisminin maddi əsasını mənsubiyyətlik anlayışı təşkil edir, məsələn: əmioğlu,

dayıoğlu, qayınata, yerəlməsi, əlağacı və s.

6. Ənənəyə görə. Mürokkəb sözlər ənənə nəticəsində də əmələ gəlir: Sultanəli, Muradəli, Həsənəli, Hacıli, Əlirza, Xasməmməd, Gülməmməd və s.,

7. Hərfi tərcüməyə görə. Mürokkəb sözlərin bir hissəsi başqa dillərə məxsus leksik vahidlərin hərfi tərcüməsi yolu ilə düzəlir, məsələn: дальновидний-uzaqgörən, самокритика-özünütənqid, сенокосилка-otbiçən, пылесос-tozsoran, умывальник-ölüzyuyan və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində leksik-sintaktik yollarla yaranan sözlər, əsasən, iki üsulla əmələ gəlir: a) leksik-sintaktik, b) morfoloji-sintaktik.

Leksik-sintaktik üsulla əmələ gələn sözlər arasında tabesizlik və tabelilik əlaqələri var. Tabesizlik əlaqəsi əsasında sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn yeni sözlərin aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

1) iki xüsusi ismin birləşməsindən əmələ gələnələr: Ələkbər, Rəcəbəli, Qurbanəli və s.,

2) iki ümumi ismin birləşməsindən əmələ gələnələr: Gülnaz, Gülsənəm, Anaxanım, Balaxanım, Xırdaxanım, Gülçöhrə, Məlikməmməd, Məmmədəli və s.,

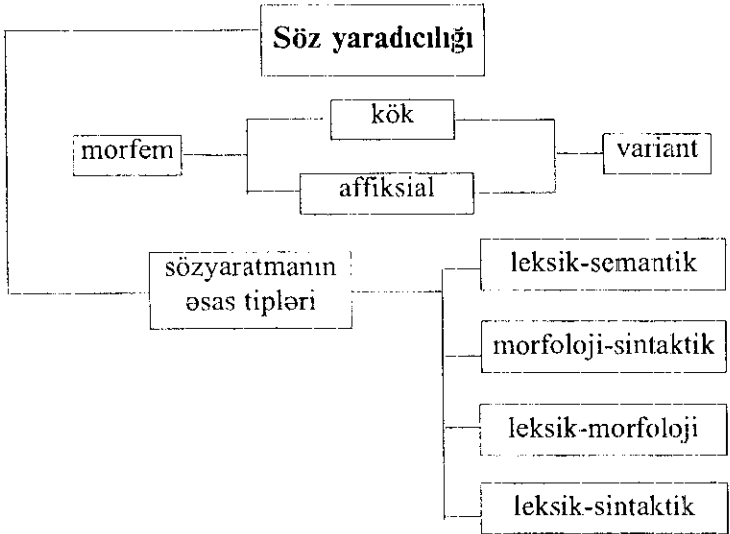
3) ümumi isimlə feli sifətin birləşməsindən əmələ gələnələr: aşışüzən, günbatan, gündoğan və s.,

4) sayla ismin birləşməsindən əmələ gələnələr: dördbucaq, üçbucaq, düzbucaq, çoxbucaq, beşguşə və s.

Tabelilik əlaqəsi əsasında sözlərin birləşməsi nəticəsində yaranan yeni sözlərin aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

1) yanaşma əlaqəsinə görə: ağsaç, qırxayaq, iynəyarpaq, şirindil, yadelli, əlidolu, acıdil, açıqgöz və s.,

2) idarə əlaqəsinə görə: üzüsulu, daşaltı, kəklikotu, quzucuqlağı, dəvədabanı, ayaqqabı, itburnu, quşəppəyi, suiti və s.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	3
MİLLİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	5
Türk dilləri ailəsində Azərbaycan dilinin yeri	9
LEKSİKOLOGİYANIN PREDMETİ VƏ VƏZİFƏSİ	13
Leksikologiyanın növləri	18
Semasiologiya	19
Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi	20
Söz leksik vahid kimi	24
Sözün leksik-semantik qrupları	28
Söz və məfhum	30
Sözün mənası	39
Sözün məna növləri	46
Leksik və qrammatik mənalardan biri-birinə münasibəti	54
Sözün leksik mənasının tipləri	58
Sözün həqiqi və məcazi mənaları	60
Leksik sistemdə sözlərin paradigmatik və sintaqmatik əlaqələri	62
Sözün məna strukturu	69
ÇOXMƏNALI SÖZLƏR	73
Çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsi	76
Çoxmənalı sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi	86
Omonimlər	91
Omonimlərin inkişafı və yaranma yolları	93
Təsadüfi səs uyğunluğu ilə əmələ gələn omonimlər	96
Nitq hissələrinin keçməsi ilə yaranan omonimlər	96
Omonimlərin təsnifi	102
Omonimlərin mənalara görə təsnifi	104
Omonimik hadisələr	107
Çoxmənalı sözlər və omonimlər	116
Sinonimlər	121
Sinonimlərdə eynilik və yaxınlıq	130

Sinonimlərin təsnifi	134
Variant, dublet	139
Antonimlər	144
Antonimlərin təsnifi	154
Mütləq və nisbi antonimlər	157
ETİMOLOGİYA	161
ONOMASTİKA	168
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ	177
Azərbaycan dilinin mənşəcə lüğət tərkibi	189
Azərbaycan sözləri	195
Alınma sözlər	201
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN	
AKTİV VƏ PASSİV LEKSİKASI.....	248
Aktiv sözlər	249
Passiv sözlər	250
Köhnəlmiş sözlər	251
Neologizmlər	263
İŞLƏDİLMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ DİLİMİZİN LEKSİKASI	278
Ümumişlək sözlər	278
Məhdud daridə işlədilən sözlər	281
Dialektizmlər	281
Xüsusi leksika	289
Terminoloji leksika	289
Peşə-sənət leksikası	302
İctimai-siyasi leksika	305
İdman leksikası	308
Hərbi leksika	310
Jarqon-arqo leksikası	312

AZƏRBAYCAN DİLİNİN EKSPRESSİV-ÜSLUBİ LEKSİKASI ...	320
Şifahi leksika	322
Yazı leksikası	329
FRAZELOGİYA	344
Frazeologizmlərin strukturu və tərkibi	361
Frazeologizmlərin leksik-qrammatik səciyyəsi	363
Frazeologizmlərin mənbəyi və əmələgəlmə yolları	366
Frazeologizmlərin təsnifi	371
Frazeologizmlərin işlədilməsi	374
Frazeologizmlərin leksik-semantik qrupları	376
LÜĞƏTÇİLİK	384
Lüğətlərin tərtib prinsipləri	390
Lüğətlərin növləri	396
Türk dillərinin lüğətçilik tarixindən	397
Azərbaycan lüğətçiliyinin inkişafı	384
SÖZ YARADICILIĞI	417
Sözün təhlil növləri	420
Söz və məfhum	422
Morfemnin variantları	433
Söz yaradıcılığının əsas tipləri	436

Çapa imzalanmış 3.05.2005.
Nəşrin formatı 60/84 1/16.
Fiziki və şərti çap vərəqi 28,25.
Tirajı 1000.
Qiyməti müqavilə ilə.

Nəşriyyatın direktoru:

N.Məmmədli

Texniki redaktoru və kompüter tərtibçiləri:

İ.Öməröv, A.Dəmirçiyev

Korrektoru: Sevil Ağabəyli

Kompüter operatoru: İnsaf

Kitab "Nurlan" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır depozitlərdən istifadə olunmaqla çap edilib.